

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ГАРАСИМІВ ТАРАС ЗЕНОВІЙОВИЧ

УДК 34:316.624

**ПРИРОДНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант

Сливка Степан Степанович

доктор юридичних наук, професор

Львів–2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ З ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ	16
Висновки до розділу 1	50
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ	53
2.1. Теоретико-методологічні підходи щодо дослідження філософсько- правових проблем девіантної поведінки людини	53
2.2. Право як предмет філософського і наукового пізнання: принципи та методологія демаркації	67
2.3. Вчення про природу людини у контексті правового пізнання	79
Висновки до розділу 2	92
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК ОСОБИС- ТОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ	95
3.1. Поняття особистості в сучасній філософії	95
3.1.1. Особистість як діалектичне поєднання соціального та індивідуального	95
3.1.2. Соціоприродні детермінанти формування особистості	111
3.1.3. Особистість та проблеми її соціалізації	123
3.1.4. Особистість як об'єкт рефлексії філософської наукової думки	136
3.1.5. Поведінка особистості як діяльність: соціально-філософський погляд	151
3.2. Становлення особистості як фундаментальна проблема буття індивіда в традиційних суспільствах	157
3.3. Індивідуальність як філософська категорія	174
3.4. Основні підходи до аналізу індивідуальності сучасного типу особистості	184
3.5. Вчення про природу людини у сучасній цивілізаційній парадигмі ..	195

Висновки до розділу 3	209
РОЗДІЛ 4. ДЕВІАНТНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ	212
4.1. Феномен людини – підгрунття сучасної правової антропології	212
4.2. Девіантність – одна із форм розвитку складноорганізованих систем	225
4.3. Девіантна поведінка як форма соціального відхилення	239
4.4. Проблема сутності людини та причини її девіантності у європейській філософській традиції	253
4.5. Самореалізація людини в умовах маргінальних процесів	267
Висновки до розділу 4	287
РОЗДІЛ 5. ДЕВІАНТНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФОРМОЗМІСТОВНИЙ ФЕНОМЕН ПЕРЕХІДНОГО БУТТЯ ПРАВА	289
5.1. Сміслозмістовна сутність девіантної правосвідомості	289
5.2. Девіантна поведінка людини, її причини та шляхи попередження ..	300
5.3. Мотивація агресивної поведінки суб'єкта	312
5.4. Аналіз причин злочинної поведінки людини в європейській філософії XVI – XX століть	326
5.5. Злочинність як органічна складова життєдіяльності суспільства і предмет філософсько-правового аналізу	355
5.6. Філософсько-правове розуміння злочину	374
Висновки до розділу 5	386
ВИСНОВКИ	389
ДОДАТКИ	396
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	404

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність дослідження природних та соціальних детермінант формування девіантної поведінки людини зумовлюється насамперед вивченням тих негативних процесів, що мають місце в українському суспільстві, але які до цього часу більше привертали увагу політиків і журналістів, аніж філософів, правників, соціологів і психологів.

Незважаючи на багатоаспектне дослідження проблеми девіантної поведінки як людини, так і соціальних груп, не вивченими досі залишаються ще чимало аспектів цього соціального явища. Адже, кожна епоха, кожний конкретний історичний період розвитку суспільства завжди характеризуються властивими лише для них чинниками і детермінантами девіантності, філософсько-правове осмислення яких дасть можливість на теоретичному і практичному рівнях виявити можливості вирішення багатьох соціальних проблем, пов'язаних із девіантною поведінкою людини.

Соціальні конструкти сучасності вирішуючи завдання виправлення шкідливої для суспільства девіантної людини, послуговуються надбаннями спеціальних дисциплін: юриспруденції, психології, соціології, педагогіки, медицини, психіатрії, антропології тощо. Відповідно до своїх завдань ці галузі науки вузькоспеціалізовано, різновекторно і, як правило, суперечливо підходять до тлумачення чинників, що спричиняють девіантну поведінку, до з'ясування значущих ознак девіантної людини, мети та змісту виправного впливу на неї.

Водночас, на сьогодні недостатньо розробленою є філософсько-правова концепція виправлення асоціальної девіантної людини, з позицій якої можна було б інтегрально підійти до визначення причин виявлення асоціальної поведінки, ознак девіантної людини, мети, змісту та форми виправного впливу на неї. Це знову ж таки посилює актуальність філософсько-правового дослідження проблеми виправлення, бо саме така загальнонаукова концепція повинна стати методологічним базисом для сукупної практичної діяльності широкого спектру вузьких ланок науки у питанні виправлення асоціальної девіантної людини.

Дослідження означеної проблеми є вкрай важливим для сучасного вітчизняного транзитивного суспільства, суто правові системи якого доводять слабку спроможність дієво впливати на девіантну людину. Їх криза, зокрема, пояснюється тим, що вітчизняна наука тривалий час неповною мірою враховувала широкий спектр європейських філософських поглядів, які звужено тлумачилися у контексті панівної ідеології. Сучасні спроби тотожного наслідування європейського емпіричного досвіду не сприяють вітчизняному соціуму знайти шляхи розв'язання означеної проблеми. Це пояснюється тим, що тлумачення мети, змісту та сутності виправного впливу у європейській науці є також різновекторними, як і в Україні, а це закономірно призводить до невизначеності форми його соціального буття.

Як відомо, парадигма – це вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем, що обумовлює стиль мислення в певній системі наукового знання. Це – сукупність передумов, що визначають конкретне наукове дослідження (знання) на певному етапі. На питання, чому саме тепер конче необхідний новий стиль мислення, нова методологія пізнання причин і механізмів формування девіантної поведінки, можна дати таку відповідь: тому, що найважливіший об'єкт досліджень – злочинність та її причини – якісно змінився, а боротьба зі злочинністю, на нашу думку, тільки тоді може бути ефективною, коли інструмент наукового пізнання цього феномена відповідатиме його суті.

Певний науковий інтерес до категорії “поведінка” проявили вже мислителі Давньої Греції. Демокрит, Сократ, Геракліт, Платон, Арістотель та інші філософи античності прагнули з'ясувати причини, що спонукають людину виявляти за конкретних умов ту чи іншу активність. Та лише в Новітні часи ці дослідження піднесено на якісно вагомійший етап. Особливо відчутних результатів досягнуто у ХІХ ст., коли сформувалися такі галузеві науки як психологія, соціологія, фізіологія та інші науки, в рамках яких і вивчалось це явище. Науковці оперували цією категорією кожен у своїй галузі, тому зміст категорії розкривався згідно з вимогами відповідної галузі знань. Дослідженню категорії “поведінка” у західній соціології присвятили праці М. Вебер, Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Дж. і Дж. Бол-

дуїни, Дж. Хоманс, М. Хетчер, П. Блау, Г. Блумер та інші, котрі розглядали соціальну поведінку як основний елемент життєдіяльності соціуму. Психологічний напрямок проявився у працях Дж. Уотсона, З. Фрейда, Г. Маркузе, К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, В. Райха, Б. Скіннера, К. Лоренца, Р. Андрі, Е. Уїлсона, К. Левіна, Дж. Міда, Т. Шибутані та інших. У Росії вивчення особливостей поведінки як явища започаткували фізіологи І. Павлов, І. Сеченов, О. Ухтомський та їх послідовники. Подальший поглиблений аналіз проблем, пов'язаних з поведінкою і діяльністю, знайшов продовження у працях філософів, психологів та суспільствознавців Л. Виготського, С. Рубінштейна, А. Леонтьєва, Б. Ананьєва, Г. Батищева, М. Кагана, М. Ярошевського, Н. Дубініна, М. Ковальзона, Л. Когана, Е. Маркаряна, А. Маргуліса та інших.

У процесі аналізу категорій “поведінка” і “девіантна поведінка” нами використовувався субстанційний дослідницький підхід, обґрунтування якого базується на концептуальних положеннях, запропонованих Арістотелем, Ф. Аквінським, Р. Декартом, Б. Спінозою, Г. Лейбніцем, Ф. Беконом, П. Гольбахом, Дж. Толландом та іншими видатними мислителями, які відношення сутності та існування розглядали і з позиції діалектичного, і метафізичного методів дослідження.

З-поміж сучасних російських філософів, котрі віддають перевагу субстанційному дослідницькому підходу, необхідно назвати В. Готта, А. Урсула, А. Лосєва, Н. Чурінова, К. Момджяна, С. Мартинович, З. Оруджева, А. Кузнецова та ін.

У цьому контексті, щоб розкрити різні прояви існування сутності поведінки через багаточисельні опосередковувальні фактори в дисертації враховувались узагальнені висновки, положення наукових праць таких відомих зарубіжних учених як А. Щюц, Ю. Хабермас, Ф. Знанецький, С. Діллінгер, Я. Рейковський, П. Сорокін, Н. Данилевський, А. Леонтьєв, Г. Батіщев, М. Каган, М. Кветний, В. Садовський, В. Афанасьєв, П. Смірнов, І. Стернін, В. Добренєков, А. Кравченко. Вивчаючи міру поведінки, окрім того ми зверталися до наукових напрацювань Г. Гарфінкеля, Г. Мюррея, Дж. Міда, М. Бахтіна, П. Пешкова, В. Махліна, П. Сімонова, Г. Тульчинського, В. Кудрявцева та інших, які як характеристику міри поведінки використовували поняття: “акт”, “дія”, “вчинок”.

Слід відзначити, що проблеми девіантності, а також теоретичні обґрунтування девіантної поведінки становили в різний час науковий інтерес таких зарубіжних учених, як Р. Мертон, І. Гофман, Ф. Танненбаум, Е. Саттерленд, Е. Лемерт, Г. Беккер, Н. Смелзер, Е. Еріксон, Е. Уілсон, Г. Салліван, А. Маслоу, А. Бандура, Ч. Ломброзо, У. Шелдон, Г. Хард, У. Пірс, П. Уіткін, У. Гоув, Х. Айзенк, А. Коен. Цю ж проблематику висвітлювали у своїх працях російські учені А. Александров, Л. Божович, Л. Виготський, А. Макаренко, М. Ярошевський, І. Кон, Я. Гилінський, Б. Урванцев, В. Менделєвич, Г. Аванесов, В. Кудрявцев, Г. Сафіна, А. Личко, С. Бєличева, Ю. Клейберг, Є. Змановська та ін.

Як відомо, невіддільною від проблеми девіації є категорія “норма”. Її суть розкривається у працях І. Канта, В. Парето, Т. Куна, М. Бобневої, С. Даштамірова, А. Ручки, В. Ядова та інших. Вони запропонували різноманітні підходи, спрямовані на дослідження норм, їх дефініцій та класифікацій.

Для розмежування проявів існування сутності девіантної поведінки велике значення мають праці Д. Фаррінгтона, Д. Веста, Ф. Патакі, Р. Мертона, Г. Беккера, Е. Лемерта, І. Гоффмана, Р. Дженкінса, Дж. Ніссена, Л. Робінса, У. Шелдона, В. Кудрявцева, В. Пирожкова, Л. Вассермана, І. Горькової, Є. Роміциної, С. Кулакова, В. Плахова, С. Белічевої, Ю. Василькової, Л. Зюбіна, В. Степанова, А. Александрова, А. Личко, В. Корольова, І. Невського, Г. Сафіної та ін.

Історія дослідження проблеми превенції має глибоке коріння. Ще Платон і Арістотель у своїх філософських працях розглядали ідею превенції, котрій згодом приділили належну увагу Дж. Локк, Вольтер, Руссо, Гольбах, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія. Всебічне дослідження проблем порядку і соціального контролю проводили О. Конт, Е. Кабе, А. Кетле, А. Феррі, Ч. Спенсер, К. Маркс та інші.

Безпосередньо питання соціального контролю розглядалися Р. Парком, Е. Россом, Г. Беккером, Ж. Ліотаром, М. Фуко та іншими. З російських учених проблемою превенції переймалися М. Чубинський, С. Гогель, М. Гернет, Н. Таганцев, М. Ковалевський, Є. Тарновський, К. Белоусов та ін.

Методологічною основою дослідження стали праці як українських, так і зарубіжних вчених серед яких: С. Алексєєв, В. Грищук, О. Грищук, М. Гуренко-

Вайцман, С. Гусарєв, М. Микієвич, А. Карась, М. Кельман, Д. Керімов, В. Козлов, А. Козловський, М. Козюбра, С. Комаров, А. Коренєв, М. Костицький, А. Крижанівський, В. Кудрявцев, В. Лисий, В. Лемак, Л. Луць, В. Макарчук, С. Максимов, О. Мурашин, В. Навроцький, В. Ортинський, О. Петришин, П. Пилипенко, П. Рабінович, Ю. Римаренко, С. Сливка, О. Скакун, В. Тацій, В. Титов, А. Токарська, Р. Халфіна, В. Шакун, І. Шутак та ін.

Та незважаючи на чималий обсяг наукових публікацій, присвячених вивченню людської поведінки та різноманітних її проявів, у тому числі й девіантної поведінки, все ще недостатньо висвітлено, на нашу думку, проблеми детермінації, існування та сутності девіантної поведінки. А такий її аспект, як превенція девіантної поведінки набуває особливої актуальності з огляду на сучасні реалії (зростання наркоманії, алкоголізму, соціального паразитування, злочинності тощо).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконано відповідно до Закону України „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” від 30.06.1993 р., постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки” від 20.12.2006 р. № 1767, „Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004–2009 років”, затверджених наказом МВС України від 05.08.2004 р. № 755, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: „Розробка методології теорії держави і права, філософії права” (Державний реєстраційний номер 0106U003648); „Проблеми наукового забезпечення професійної діяльності органів внутрішніх справ в умовах розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні” (Державний реєстраційний номер 0106U003639); „Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні” (Державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – на основі аналізу

наукових праць обґрунтувати філософсько-правові проблеми девіантної поведінки людини, визначити структуру і зміст детермінаційних зв'язків між ціннісними орієнтаціями людини та девіантною правосвідомістю як формозмістовним феноменом перехідного буття права.

Досягнення цієї мети зумовило необхідність у постановці та вирішенні наступних завдань:

- розглянути еволюцію становлення і розвитку соціоприродних та правових детермінант формування людини як особистості;
- проаналізувати феномен людини та особистості як об'єкт рефлексії філософсько-правової наукової думки;
- розкрити основні підходи щодо аналізу індивідуальності сучасного типу людини;
- сформулювати концептуальні положення та висновки щодо феномена особистості як підґрунтя сучасної правової антропології;
- розкрити зміст вчення про природу людини у сучасній цивілізаційній парадигмі;
- обґрунтувати шляхи самореалізації людини в умовах маргінальних процесів;
- здійснити аналіз об'єктивних та суб'єктивних факторів формування людини як особистості в сучасному українському суспільстві;
- розглянути формування поглядів на проблему соціальних відхилень та окреслити основні напрями дослідження девіантності як соціального феномена в філософсько-правовому контексті;
- висвітлити специфіку соціальних детермінант девіантної поведінки людини;
- охарактеризувати ціннісні орієнтації людини як філософсько-правову категорію;
- відстежити еволюцію поведінки людини в філософсько-правовому дискурсі;
- розглянути становлення людини як фундаментальну проблему буття

індивіда в традиційних суспільствах;

– проаналізувати взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями людини та формами її девіантної поведінки;

– розглянути проблему сучасної людини та причини її девіантності у європейській філософсько-правовій традиції;

– визначити мотиваційні аспекти агресивної поведінки суб'єкта в сучасній цивілізаційній парадигмі;

– запропонувати ефективні превентивні заходи щодо профілактики девіантної поведінки людини.

Об'єктом дослідження є людина як соціальна особистість, котра виступає підґрунтям сучасної правової антропології.

Предметом дослідження є філософсько-правове осмислення природних та соціальних детермінант формування девіантної поведінки людини.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження в дисертації використано систему методів наукового пізнання. Серед них загальнонаукові методи, методи політології, соціології, філософії, правознавства, а також спеціальні методологічні засади вивчення девіантної поведінки людини.

Головним у цій системі виступає загальнонауковий діалектичний метод, що сприяв розгляду і дослідженню проблеми в єдності її соціального змісту та юридичної форми і здійсненню системного аналізу становлення людини як особистості у філософсько-правовому аспекті (р. 3 п. 3.1., п. 3.2., п. 3.4.). За допомогою семантичного методу поглиблено понятійний апарат, визначено загальні засади формування девіантності як однієї із форм розвитку складноорганізованих систем (р. 4 п. 4.1., п. 4.2., р. 5 п. 5.1.). Системно-структурний та порівняльно-правовий методи дозволили дослідити питання становлення людини як об'єкта рефлексії філософської наукової думки та розглянути її поведінку як діяльність (р. 3. п. 3.1.). Використання соціологічного та статистичного методів сприяло узагальненню юридичної практики, аналізу емпіричної інформації, пов'язаної з темою дисертаційного дослідження (р. 4 п. 4.3., р. 5 п. 5.5., п. 5.6.). Конкретно-історичний метод дозволив вивчити як

історію об'єкта, так і понять та положень, що відображають її, а саме: розглянути у ретроспективі формування поглядів на проблему соціальних відхилень і визначити ступінь наукової розробленості проблем девіантності та ціннісних орієнтацій людини (р. 1, р. 2 п. 2.1., п. 2.2., р. 3 п. 3.1., р. 4 п. 4.1.). Описовий метод, застосовувався на всіх етапах дослідження. Соціально-прогностичний метод дозволив виявити взаємозумовленість між динамікою соціальних процесів, ціннісними орієнтаціями людини та формами її девіантної поведінки (р. 2 п. 2.3., р. 3. п. 3.2., р. 4 п. 4.3., п. 4.5., р. 5. п. 5.2.). Логічний метод дав можливість розглядати соціальну детермінацію у єдності загального, особливого та одиничного, виявити та з'ясувати загальний механізм девіантної поведінки людини, детермінаційні взаємозв'язки між ціннісними орієнтаціями людини та формами її девіантної поведінки (р. 4 п. 4.2., п. 4.3., п. 4.5., р. 5 п. 5.1., п. 5.3.).

Дисертація підготовлена на матеріалах із різних джерел. В її основу покладено опрацювання вітчизняної та зарубіжної наукової літератури. Документальну та фактологічну її основу становлять національні та зарубіжні статистичні дані, що характеризують основні підходи до аналізу індивідуальності сучасного типу людини, чинне законодавство та міжнародні правові стандарти, спрямовані на корекцію девіантної поведінки людини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вони отримані внаслідок комплексного дослідження соціоприродних детермінант формування людини, проблем її сутності та причин девіантності, як однієї із форм розвитку складноорганізованих систем. У результаті проведеного дослідження сформульовано такі концептуальні положення, що вирізняються науковою новизною і мають важливе теоретичне та практичне значення:

уперше:

– здійснено розробку нової концептуальної філософсько-правової методологічної основи для аналізу феномена девіантної поведінки людини в умовах трансформації суспільства, що супроводжується нестабільністю, конфліктністю, напруженістю у соціальних і політичних відносинах, та створює сприятливі умови для виникнення девіантності та її проявів;

– проведено експлікацію поняття “девіантність” у філософсько-правовому аспекті та визначено його основну значимість у характеристиці особливостей даного явища з позиції науки філософії права та інших галузей права, комплексне застосування наукових засобів і методів яких сприяло всесторонньому розкриттю сутності даного соціального феномена в умовах реальної дійсності;

– розкрито філософсько-правовий зміст виправного впливу на девіантну людину, що є тотожним філософському змістові її покарання і полягає у спонуканні до визнання нею категоричного морального імперативу, його засвоєння і активного свідомого дотримання в суспільстві;

– обґрунтовано евристичний сенс розподілу природних та соціальних детермінант формування людини як особистості на загальні, особливі та одиничні, що зумовлюється як виникненням її різноманітних історичних, етнонаціональних та цивілізаційних типів, так і становленням кожної конкретної особистості;

удосконалено:

– підходи щодо аналізу індивідуальності сучасного типу людини, як багаторівненої і багатопланової структури, зміст якої залежить не лише від багатства природних її передумов, але й від широти і глибини включеності у систему суспільних відносин та ступеня соціально активної діяльності, що відображає суб’єктну міру людини;

– питання ефективності превентивних заходів щодо профілактики девіантної поведінки людини, зокрема, запропоновано сукупність заходів, спрямованих на розв’язання соціальних конфліктів та усунення негативних наслідків девіантної поведінки, серед яких припинення, попередження, соціальний контроль і превенція, яка виступає найефективнішою формою мінімізації сфери девіантної поведінки;

дістали подальшого розвитку:

– дефініції понять „девіантна поведінка”, „особистість”, „агресія”;

– аналіз основних філософсько-правових концепцій, що розкривають девіантну поведінку як сутність, на основі якого доведено, що девіантна

поведінка зумовлена сукупністю біологічних, психологічних і соціальних умов та факторів, серед яких: вроджена фізична неповноцінність, конфлікт особи із суспільством, що деформує її моральний стан; соціальне відчуження людини; дефекти соціальних норм, що характеризуються як загальним зниженням моралі, так і недоліками кримінально-правової основи; деформація суспільних відносин тощо;

- підходи щодо узагальнення проблем сучасної людини та причин її девіантності у європейській філософсько-правовій традиції;

- положення щодо наявного взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями людини та формами її девіантної поведінки;

- обґрунтування мотиваційних аспектів агресивної поведінки суб'єкта в сучасній цивілізаційній парадигмі;

- розгляду об'єктивних та суб'єктивних факторів формування людини як особистості в сучасному українському суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дисертаційному дослідженні теоретичні положення, пропозиції, рекомендації та висновки сприятимуть подальшій розробці проблеми девіантності та удосконалення методів превентивної роботи у сфері негативно-девіантної поведінки людини.

Одержані результати використовувались у науково-дослідній діяльності для подальших теоретичних пошуків при розробці проблем девіанції, при розробці планів заходів профілактики ОВС проявів девіантної поведінки.

Теоретичні узагальнення дослідження використовуються у навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін „Філософія права”, „Проблеми філософії права”, а також як допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики (акт впровадження № 8 від 19.03.2010 р.).

Результати дисертаційного дослідження використовувались при проведенні занять зі службової підготовки особового складу лінійного управління МВС України на Львівській залізниці, а також розробленні методичних рекомендацій щодо застосування норм чинного законодавства та покращання діяльності

співробітників даних підрозділів у сфері профілактики правопорушень та протидії злочинності, що відповідає пріоритетним напрямам діяльності органів внутрішніх справ, визначеним рішенням наради МВС України від 29.03.2010 р. (акт впровадження № 32 від 02.04.2010 р.).

За матеріалами дисертаційного дослідження підготовлено розділ “Девіантна правосвідомість як форма соціального відхилення”, що увійшов до наукового дослідження “Проблеми правосвідомості особи” на замовлення Управління боротьби зі злочинами, пов’язаними з торгівлею людьми ГУМВС України у Львівській області (акт впровадження № 37/241 від 29.03.2010 р.).

Особистий внесок здобувача. Положення, які викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблено автором особисто.

Апробація результатів дисертації здійснювалася шляхом оприлюднення матеріалів дослідження на наукових конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема: науково-звітній конференції факультету кримінальної міліції Львівського державного університету внутрішніх справ “Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави” (м. Львів, 16 лютого 2007 р.); Першій звітній науковій конференції “Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи” (м. Львів, 2 березня 2007 р.); міжнародній науково-практичній конференції “Демократичні стандарти професійного навчання та діяльності публічних службовців: теорія та практика” (м. Львів, 22 березня 2007 р.); міжнародній науково-практичній конференції “Психологічні аспекти національної безпеки” (м. Львів, 22–23 березня 2007 р.); міжнародній науково-практичній конференції “Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення” (м. Львів, 13–15 квітня 2007 р.); Другій звітній науковій конференції “Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи” (м. Львів, 29 лютого 2008 р.); науково-звітній конференції факультету кримінальної міліції “Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави” (м. Львів, 5 березня 2008 р.); науково-практичній конференції за міжнародною участю “Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування” (м. Львів, 4 квітня 2008 р.);

Всеукраїнській науково-практичній конференції “Взаємодія громадян та правоохоронних органів в контексті формування правової держави: правові, історичні, філософські та психологічні аспекти” (м. Львів, 15 травня 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС” (м. Львів, 23 травня 2008 р.); науково-методичній конференції “Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти” (м. Київ, жовтень 2008 р.); міжвузівській науково-теоретичній конференції “Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам’яті професора В.В. Копейчикова)” (м. Київ, 26 грудня 2008 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції “Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток” (м. Одеса, 20 лютого 2009 р.); круглому столі “Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти” (м. Львів, 22 травня 2009 р.); круглому столі “Проблеми державотворення та правотворення в Україні (в контексті порівняльного правознавства та права на приватність)” (м. Львів, 22 травня 2009 р.); міжнародному збірнику інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори “Український вимір” (м. Чернігів, число восьме, 2009 р.); Всеукраїнському круглому столі „Проблеми державотворення та правотворення в Україні” (м. Львів, 5 березня 2010 р.).

Основні результати та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 42 публікаціях, зокрема: 1 одноосібній монографії, 1 навчальному посібнику у співавторстві, 23 наукових статтях у фахових наукових виданнях, а також 17 тезах виступів на конференціях, семінарах, круглих столах.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ З ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Дослідження девіантної поведінки актуалізується у зв'язку з перманентним перебігом соціально-економічних і громадсько-політичних кризових явищ у суспільному житті нашої країни. Через об'єктивні та суб'єктивні обставини історичного, ситуаційного аспектів поведінка людей, соціальних груп, громадських спільнот доволі часто відхиляється від прийнятих і чинних соціальних норм, у тому числі й норм права. У різні періоди життя суспільства такі відхилення можуть набувати масового характеру, тим самим ніби показуючи, що соціальні інститути, покликані контролювати виконання соціальних норм, більшою чи меншою мірою не справляються зі своїми функціональними обов'язками. Це можуть бути інститути держави, церква, громадська думка, партійні органи тощо. Особливу стурбованість викликає стан суспільства у періоди згаданих криз, реалізації непродуманих соціальних експериментів, соціальних проектів і радикальних реформ.

Девіантна поведінка з часу виникнення суспільства завжди була небезпечною для соціальної стабільності, становила значну загрозу для життя людей, соціумів, вважалася небажаним явищем, а суспільство через свої інститути намагалося попереджувати і, по можливості, блокувати небажані форми людської життєдіяльності. Методи і засоби попередження девіантної поведінки визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу та заходами переконання тощо. Проблеми соціального “зла” завжди були предметом уваги вчених. З давніх-давен філософи і юристи, медики і педагоги, психологи і біологи приділяють значну увагу дослідженню девіантної поведінки та її причин, вивчають різноманітні види соціальної патології: злочинність, пияцтво та алкоголізм, наркоманію та проституцію, самогубство тощо. У наш час виникають нові форми девіантної

поведінки, що зумовлює необхідність своєчасного їх дослідження.

Актуальність дослідження даної теми зумовлено низкою факторів. По-перше, сучасний стан українського суспільства загалом характеризується економічною, демографічною, соціальною і політичною нестабільністю, що призводить до зростання кількості проявів девіантної поведінки та зміни її якості, про що свідчать статистичні дані різноманітних державних інститутів, отримані в результаті проведення соціологічних досліджень. По-друге, внаслідок напруженої і нестійкої, насамперед політичної ситуації в суспільстві девіантна поведінка, котра раніше проявлялася у значно менших масштабах, починає переростати в кримінальну, злочинну поведінку. Нині деякі засоби масової інформації, зловживаючи свободою слова, пропагують “романтику” кримінального життя, різні форми насильства, популяризують образ “легкого” життя, гедонізм, пристрасть до грошей, наживи тощо. По-третє, з кожним роком зростає кількість неповнолітніх, які вживають алкогольні напої, наркотичні речовини, що також призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні. По-четверте, зростає апатія, соціальна незахищеність громадян, котрі поповнюють контингент так званої “групи ризику”. Вона збільшується за рахунок непрацевлаштованих випускників вищих навчальних закладів, військовослужбовців, звільнених у запас у наслідок реформування армії, біженців та вимушених переселенців, осіб, які не мають постійного місця роботи через масові скорочення виробництва тощо.

Водночас, ті ж фактори, поряд із негативною збільшують і так звану позитивну девіацію, тобто політичну активність населення, економічну підприємливість тощо. Безумовно, сьогодні таку поведінку мало хто зможе назвати відхиленням, а ще 15–20 років тому вона підпадала під кримінальну відповідальність і природно, вважалася девіантною. Функціонування і розвиток будь-якого суспільства супроводжується змінами соціальних норм, котрі не можуть постійно перебувати у статичному стані при постійно змінних умовах життя суспільства. Нові соціальні норми виникають і розвиваються в результаті повсякденної поведінки людей, детермінуються особливостями всезагального зв'язку соціальних явищ відповідної історичної епохи. Таким чином, певна

кількість людей, які відхиляються від старих, звичних норм поведінки, може започатковувати нові нормативні зразки. Поступово, переборюючи традиції поведінки, що відхиляється від звичної, наповнюючись новим життєздатним сенсом, все більше і більше оволодіває свідомістю людей. У міру засвоєння актуальних позитивних рис вона перестає бути такою, що відхиляється від загальноприйнятих норм і стає звичайною. Саме ці обставини і зумовили вибір нашого дослідження.

Поняття “поведінка” – багатогранне полідисциплінарне поняття, оскільки є предметом дослідження низки гуманітарних наук (філософії, психології, соціології, медицини, демографії тощо). Отже, сутність поведінки вивчають соціологи, психологи, філософи тощо.

У сучасній психології термін “поведінка” розглядається як родове поняття, що охоплює всі вимірювані реакції організму: дію, діяльність, реакцію, рух, процес, операцію тощо.

Для соціології характерне розмежування понять “поведінка” і “соціальна поведінка”. І якщо “поведінка” розглядається як взаємодія усіх живих істот із довкіллям, то “соціальна поведінка” розкривається вже як поведінка людини, що формується, розвивається і проявляється в умовах суспільного життя, а тому має соціально зумовлений характер.

У філософії поняття “поведінка” також характеризує процес взаємодії живих істот із довкіллям, а поведінка людини визначається як здатність людини до діяльності у матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах життя.

Необхідно відзначити, що дехто з науковців (В.Н. Кудрявцев, В.В. Лунєєв та інші), котрі займаються проблемою поведінки, вважають, що такі дефініції не повною мірою розкривають це поняття. Так, В.Н. Кудрявцев, наприклад, зазначає, що подібні дефініції, “не зовсім достатні для характеристики поведінки людини, особливо якщо враховувати, що майже так само біологи та зоопсихологи визначають поведінку тварин” або “описують лише пасивну адаптацію до середовища, у той час як для людини властиво, перш за все, активне втручання в оточення, перебудова її у відповідності зі своїми планами, потребами та

інтересами” [1, с.7]. Відповідно, найбільш повними, прийнятними та адекватними, на його думку, можна вважати ті визначення, котрі повніше враховують роль свідомості та інших якостей людської особистості. Визначаючи людську поведінку, Т. Шибутані зазначає: “Свідома поведінка виступає конструктивною, творчою; це щось таке, що утворюється в результаті цілого ряду пристосувань до постійно змінюваного поля сприйняття” [2, с.162]. Однак, на думку В.М. Кудрявцева, з найбільшою чіткістю соціальна специфіка людської поведінки відображена у визначенні Ю.А. Шерховіна, який характеризує її як “перетворення внутрішнього стану людини в дії стосовно соціально значимих об’єктів” [1, с.7].

Із положення про те, що категорія “діяльність” найповніше визначає поведінку людини на соціальному рівні, виходить М.С. Каган, підкреслюючи: “Для означення вищого виду активності живих систем деякі філософи використовують поняття діяльність” [3].

Щоб з’ясувати сутність поведінки, очевидно доцільно розкрити, який зміст у це поняття вклали учені в різні епохи. Зазначимо, що передумови вивчення сутності поведінки були закладені ще античними філософами, котрі намагалися обґрунтувати зумовленість активності (поведінки) людини і тварин. Так, Демокріт пов’язував активність живих істот із задоволенням потреб і називав потребу основною рушійною силою розвитку людського суспільства. Досить важливою потребою він вважав “добрий стан духу”: “Мета життя – “добрий стан духу” (евтюмія), котра не тотожна із задоволенням, ... але такий стан при якому душа живе безтурботно і спокійно, не переймаючись ніяким страхом, ні страхом перед демонами, ні будь-якою іншою пристрастю”. “Жити неморально, нерозумно, нестримано і нечестиво – означає не погано жити, а повільно вмирати” [4, с.27-28]. У Платона потреби, потяги і пристрасті утворюють “пристрасну”, або “низьку”, душу, котра подібна до тваринного стада і вимагає керівництва зі сторони “розумної і благородної душі”. Арістотель пояснював механізми поведінки людини в трактаті “Про душу”: де: “Душа є ніби початок живих істот” [5, с.8], “душа є те, чим ми перш за все живемо, відчуваємо і думаємо...” [5, с.41]. Душа ж, за словами Арістотеля, – це ентелехія. Ентелехія –

це здійснення цілеспрямованого процесу, зумовленість через мету; тобто устремління живої істоти завжди пов'язані з метою, в якій у формі образу або думки представлений об'єкт, що має для організму корисне або шкідливе значення. З іншої сторони, устремління визначаються потребами і пов'язаними з ними почуттями задоволення і незадоволення, функція яких полягає у тому, щоб повідомляти і оцінювати придатність або непридатність об'єкта для життя організму. Відповідно, будь-який вольовий рух та емоційний стан, що визначає активність людини, мають природне підґрунтя.

Античні філософи небезпідставно вважаються основоположниками дослідження сутності поведінки людини. Її вони розглядали як детерміноване прямо або опосередковано, вважаючи, що на неї можуть впливати внутрішні потреби, середовище існування, умови життя тощо.

Значно ширше поняття “поведінка” стал розглядатися ученими з другої половини XIX ст., коли відбулася систематизація знань і сформувалися такі наукові дисципліни як соціологія, психологія, фізіологія та ін. Велике значення як для розвитку сучасної фізіології, так і для становлення нового напрямку в дослідженні поведінки мало відкриття І.М. Сеченовим 1863 р. схеми рефлекторної реакції як автоматичного переходу збудження сенсорного нерва на рухомий (за допомогою центрів спинного мозку). До цього відкриття, як зазначає М.Г. Ярошевський, “реакція вважалась необхідною ознакою нервової системи і закономірно та однозначно провокуючою елементарні рухи м'язів у відповідь на фізичні подразники. Для І.М. Сеченова ж рефлекс – це не конкретний нейромеханізм, а загальний пояснюючий принцип. Сеченов розумів поведінку як рефлекторне безвідносно до конкретного – наукового знання про нерви, м'язи та мозкові центри” [6, с.9]. Тобто поведінка людини, згідно з вченням І.М. Сеченова, залежить від напрацьованого суспільством та різноманітними соціальними групами норм, цінностей і установок. Погляди і відкриття І.М. Сеченова були значно збагачені та розширені І.П. Павловим, О.О. Ухтомським та іншими.

Рівень людської поведінки І.П. Павлов відрізняв від поведінки тварин введенням до їх першої сигнальної системи “надзвичайної прибавки” у вигляді

другої сигнальної системи – мовних знаків як знаряддя спілкування та інтелектуального узагальнення. Зовнішні умови, завдяки яким стає можливою нова форма детермінації поведінки, що визначає удосконалення людини, на думку Павлова, відмінні від природних, яких тварини набувають за допомогою механізму саморегуляції на умовно-рефлекторних зв'язках. У цьому випадку йшлося про вимоги, що ставляться до індивіда зі сторони соціуму. “Невже суспільні і державні обов’язки і вимоги – не умови, котрі висуваються до моєї системи і повинні в ній виробляти відповідні реакції в інтересах цілості та удосконалення системи” [7, с.188]. Відповідно, саме соціально-державні умови розглядалися вченим як головні, визначальні детермінанти формування особистості.

О.О. Ухтомський (учень і послідовник І.М. Сеченова) відкрив “домінанту” як фізіологічний орган та інтерпретував її як орган поведінки. При цьому вчений кардинально змінює зміст поняття “орган” і визначає його як “будь-яке поєднання сил, що може призвести при інших однакових умовах всякий раз до однакових результатів” [8, с.299]. “Домінанта ж означає, що в констеляції рефлекторних центрів один із них стає основним, підкріпленим енергією інших центрів. Тобто цей орган виступає і “енерготизатором” (мотивом) поведінки, і її вектором, спрямовуючим організм на об’єкти середовища, котрі виступають як її “інтегральний образ” [6, с.14]. Відповідно, поведінка має причину і наслідок, а різноманітні причини породжують різну поведінку. Стосовно ж людини він відводить головну роль особливій домінанті – особистості іншої людини.

М.Г. Ярошевський відзначає, що саме основоположники російської фізіології спричинили дискусію про те, які саме якості в людині – біологічні чи соціальні – справляють більший вплив на формування її поведінки. Тому сутність поведінки людини прийнято розглядати на біологічному і соціальному рівнях, що й знаходить своє відображення у двох основних концепціях: *біологізаторській* або *натуралістичній концепції*, прихильники якої абсолютизують роль природних, біологічних основ людини (відносячи до них і спадково закріплені конституціональні ознаки, і стан здоров’я, і функціональні, фізіологічні

особливості різних систем людського організму та багато інших), і відповідно, сутність поведінки розглядається тут лише на біологічному рівні; *соціологізаторській концепції*, що представлена рядом теорій, у котрих людина постає пасивним учасником сучасних соціальних відносин, а значить і сутність поведінки досліджується лише на соціальному рівні.

Сутність поведінки людини у контексті біологізаторського підходу розкривають російські психологи і філософи, засновники і послідовники культурно-історичної психології Л.С. Виготський, А.Р. Лурія, А.В. Запорожець, П.Я. Гальперін, Б.В. Зейгарник та інші. Розглядаючи поведінку людини як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковують зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів. Поведінкою Л.С. Виготський називає “всі ті рухи, котрі здійснюються лише живими істотами, що і відрізняє їх від неживої природи” [9, с.76].

Біологізаторську концепцію відображає біологічне спрямування в соціології, основоположником якої вважається Г. Спенсер, котрий виступав за впровадження в соціологію принципів еволюційної теорії. Він писав: “Ми повинні поглянути на поведінку, що проявляється нині істотами усіх родів, як на наслідок тієї поведінки, котра довела життя будь-якого роду до його нинішніх висот. А це рівнозначно... дослідженню еволюції поведінки. Еволюція поведінки відповідає еволюції побудов і відправлень” [10, с.424].

Всередині біологічного напрямку виокремлюються дві школи – органічна і соціальна (соціальний дарвінізм). Представники органічної школи П. Лілієнфельд, Р. Вормс та ін. проводили аналогію між біологічними і соціальними організмами. І ті й інші подібні в процесах росту, автономії, наявності розподільних і регулятивних систем, тому, з точки зору Р. Вормса, будь-які революційні зміни у суспільстві протиприродні і згубні як для всього суспільства, так і для кожної окремої людини. Соціальний дарвінізм в особі своїх представників У. Беджгота, Л. Гумпловича, А. Смолла та інших зробив спробу поєднати обидві концепції та показати складність і суперечність існування людини та її діяльності. Соціал-дарвіністи розкривають, виводячи суспільне становище людей з людських

біологічних якостей. Як результат природного відбору серед біологічно нерівноцінних людей вони розглядали і невдачі людей у соціальних взаємодіях. Відповідно, натуралізуючи всі соціальні явища, дослідники тим самим зводили сутність поведінки людини виключно до біологічних явищ.

В етології (науці про поведінку тварин) стверджується, що людина успадкувала від своїх предків-тварин багато інстинктів, що є вродженими, а не набутими. К. Лоренц, Н. Тінберген, Р. Андрі та інші намагаються довести, що люди у своїй поведінці керуються не суспільними умовами, а перш за все біологічними, що зокрема, мають еволюційно-генетичне підґрунтя. У процесі емпіричних досліджень етологами було виявлено, що такі суто людські прояви, як трудова діяльність, розподіл праці, звукова комунікація, навчання дітей тощо, також притаманні і тваринному світу. До того ж значна частина “репертуару” поведінки людини і тварин піддається генетичному контролю і біологічно запрограмована.

Вказуючи на біологічну складову сутності поведінки людини, К. Лоренц зазначає: “У виникненні всіх органічних форм поряд із процесами мутації та рекомбінації генів важливу роль відіграє природний відбір. У процесі відбору виробляється те, що ми називаємо пристосуванням: це справжній пізнавальний процес, за допомогою якого організм сприймає наявну в оточуючому середовищі інформацію, важливу для його виживання, або, іншими словами, знання про оточуюче середовище. Форми будови тіла і поведінки могли виникнути лише у результаті відбору та пристосування і ніяк не інакше” [11, с.5].

Відображає погляди біологізаторської концепції і психоаналітична (фрейдівська) концепція поведінки людини, розроблена і сформульована З. Фрейдом. Найважливішими в поведінці людини він називав вроджені, біологічні інстинкти, потяги, що зазнали впливу праісторичних епох, але не піддалися зовнішнім впливам. Основний потяг – сексуальний інстинкт – Ерос, що вимагає безпосереднього задоволення і блокований “цензором” особистості – “Я-ідеалом”, котрий “відповідає всім вимогам, що висуваються до вищого начала в людині” [12, с.438]. Потяги З. Фрейд визначав, як “наявне в живому організмі

устремління до відновлення будь-якого попереднього стану, котрий під впливом зовнішніх перепон жива істота змушена була залишити” [12, с.404]. Допускаючи аналогію “статевого потягу” з потягом до їжі, він зазначає: “Я-ідеал виступає таким чином, спадкоємцем Едіпового комплексу і відповідно, вираженням найпотужніших рухів. Виставивши цей ідеал, Я змогло оволодіти Едіповим комплексом і одночасно підкорити Воно” [12, с.438]. Після закінчення Першої світової війни інтереси З. Фрейда дещо змістилися від індивідуально-біологічної до соціальної психології, в котрій аналізується індивід як член соціальної групи, оскільки поведінка людини піддається в масі відповідним регресивним змінам. З. Фрейд звертає увагу на загальне у поведінці людей, на так звану “масову людину”, у котрій стираються індивідуальні риси і виникають такі властивості, як зарядженість і підвищена навіюваність. І, відповідно, піддаючись впливу соціуму, людина в своїй поведінці повертається до своїх тваринних предків.

Неофрейдисти, переглядаючи вчення класичного психоаналізу, виходять із положення про вирішальну роль соціокультурних факторів при детермінації особистості людини. Г. Маркузе, К. Юнг, А. Адлер, К. Хорні, В. Райх та інші відмовляються від трактування статевого потягу як головного мотиву в поведінці людини і основного джерела психічних захворювань. Однак, як зазначає К.С. Тарасов, “у своїх теоріях вони зберігають основну тезу класичного психоаналізу: детермінованість поведінки людини несвідомими афективними потягами” [13, с.86].

Представники соціобіології Е.О. Уілсон, Р. Александер, Д. Береш та інші виступають з ідеєю, що соціальні умови, які впливають на поведінку людини, є не що інше, як фон для проявлення її біологічних якостей, тобто кожна людина облаштовує своє життя відповідно до своєї біологічної природи. Е. Уілсон зазначає, що “людська соціальна поведінка ґрунтується на генетичному фундаменті ..., вона організована деякими генами, котрі ми розділяємо з тими видами, що близько знаходяться до нас, та іншими генами, котрі є унікальними для людських істот” [14, с.32]. Він стверджує, що сутність людської особистості детермінується генами, а зміна суспільного становища людини не може змінити її

природу. Основоположним моментом для такого висновку є те, що людина розглядається соціобіологами як “типовий представник” тваринного світу і “її унікальність не більша унікальності будь-якого іншого виду тварин, а крім того, вона в своїй поведінці розділяє ряд загальних рис із приматами” [15, с.132]. За оцінкою М.С. Комарова, “у визначенні поведінки в Е. Уілсона закладена біологічна детермінанта сутності поведінки людини” [16, с.133].

Позиції біологізаторської концепції відображає євгеніка – вчення про спадкове здоров’я людини, про можливі методи впливу на еволюцію людства для удосконалення його пророди. Її зарубіжні представники (Ф. Гальтон, Ч. Давенпорт, Г.Є. Аллен, Е. Майр та ін.) поставили перед собою завдання – створити вищі раси. У цьому прагненні спостерігається вплив ніцшеанської філософії. Е. Майр, наприклад, вважає основним, що рухало еволюцію в минулому і буде рухати в майбутньому на шляху до “надлюдини”, збагачення популяції генами видатних особистостей. У минулому такими особистостями були вожді або глави племен, і завдяки передачі їх високоякісних генів багатьом нащадкам, за твердження Е. Майра, був забезпечений досить швидкий процес еволюції мозку. Причинами зупинки подальшого розвитку мозку людини він називає перехід від полігамії до моногамії, наголошуючи, що лише євгенічні заходи здатні врятувати людство від виродження. Вихід із цієї ситуації в соціальному аспекті вбачається у зміні податкової політики. Нова податкова політика повинна, на думку Е. Майра заохочувати розмноження людей, від яких можна очікувати добре потомство [17]. Отже, згідно з ученням прихильників євгеніки, сутністю людської поведінки можна керувати, вкладаючи в індивідуальний розвиток відповідну першопричину.

Проаналізувавши ряд теорій біологізаторської концепції, зазначимо, що апологети натуралістичного підходу спираються на тезу про те, що сутність поведінки людини детермінується генами, а зміни суспільного становища людини не змінюють її природу. Біологізаторський підхід ігнорує якісні розбіжності в поведінці людей і тварин, а, по суті, знімає проблему співвідношення біологічного і соціального в людині. Як зауважує О.Г. Мисливченко: “Зрозуміло, що біологічне

аж ніяк не становить сутність людини вже хоча б тому, що воно притаманне не лише людині” [18, с.61]. Однак, неспроможність біологізаторського підходу щодо дослідження сутності поведінки людини підтверджується не лише тими науковими даними, котрі розкривають соціальну сутність людини, а й усією історією людства. Особливо яскраво це характеризується подіями, що відбуваються в сучасному світі: революційним і національно-визвольним рухом, що руйнує уявлення про природну неповноцінність класів, етнічних груп тощо.

В соціологізаторській концепції, навпаки, всі теорії спрямовані на виявлення ступеня і значимості соціального в поведінці людини. Однією з основоположних теорій соціологізаторської концепції є біхевіоризм. Біхевіористи Е. Торндайк, Дж. Уотсон, К. Лешлі, Б. Скіннер та інші дають тлумачення поведінки людини за допомогою схеми “стимул – реакція”, розглядаючи будь-який подразник як активне джерело організму. Вони досліджують соціальну поведінку людини як спосіб пристосування людини до соціального середовища. Е. Торндайк розкриває сутність поведінки “не лише як статистичну систему вже вироблених реакцій, але як такий, що ні на хвилину не зупиняється процес виникнення нових зв’язків, утворення нових залежностей, вироблення нових суперрефлексів і одночасно розірвання та знищення існуючих зв’язків, відторгнення існуючих реакцій ...” [19, с.27-28]. То ж, поведінка людини, на думку Е. Торндайка, виникає як умовний рефлекс на відповідну реакцію, на стимул зовнішнього середовища. Така реакція може бути природженою або безумовною. Людина виступає лише об’єктом впливу на неї довкілля. Біхевіористи заперечують генетичну здатність людини до тієї або іншої поведінки. Дж. Уотсон зазначає: “...Біхевіорист не знаходить більше даних, котрі підтверджували б існування спадкових форм поведінки, а також існування спадкових спеціальних здібностей (музичних, художніх тощо). Він вважає, що за наявності порівняно незначних вроджених реакцій, котрі приблизно однакові у всіх дітей, а за умови оволодіння зовнішнім і внутрішнім середовищем можливо спрямувати формування будь-якої дитини чітко визначеним шляхом” [20, с.39]. Таким чином, основним джерелом поведінки людини біхевіористи називають

реактивність організму, розуміючи під цим здатність організму відповідати на відповідні подразники. Мотивація ж, з точки зору біхевіористів, – суто фізіологічний механізм, що пояснює лише розбіжності в реактивності на стимули, що надходять, і такий, що на сутність людської поведінки не впливає. Відповідно, поведінка людини, позбавлена психологічних закономірностей, втрачає свої специфічні риси, стаючи лише об'єктом впливу на неї навколишніх умов, і мало чим відрізняється від поведінки тварин.

Б.Ф. Скіннер – представник навчально-біхевіорального напрямку – заперечує “традиційну точку зору, згідно з якою людина автономна і її поведінка визначена існуванням внутрішніх факторів” [21, с.44]. Причини заперечення Б.Ф. Скіннером внутрішньопсихічних факторів полягають не в повній їх відсутності, а в неможливості здійснювати їх емпіричну перевірку. Вплив зовнішніх факторів (оточення), навпаки, після відкриття І.П. Павловим рефлексів став з точки зору Б.Ф. Скіннера, незаперечним. “Ми повинні враховувати, що робить з організмом оточення не лише до того, а й після того, як він відкликається. Поведінка оформляється і підтримується своїми наслідками. Поведінка, котра оперує з оточенням, щоб здійснити відповідні наслідки (“оперантна поведінка”), може бути досліджена за допомогою моделювання оточення, в котрому відповідні наслідки можливі стосовно до даної поведінки” [21, с.41]. Така поведінка, на думку Б.Ф. Скіннера, складається із трьох елементів: фактора впливу, відповіді на вплив і підкріплюючого наслідку (системи заохочень або покарань). Система підкріплень зумовлює суть поведінки людини, оскільки вона має на меті не просто викликати ту або іншу дію (або виключити її), а закріпити відповідні вчинки, навчити повторювати їх і тим самим формувати відповідну лінію або тип поведінки. Б.Ф. Скіннер заперечує роль моральних стимулів у поведінці людини і зводить усю поведінку до вміння людини реагувати на систему заохочень. “Технологія поведінки”, розроблювана Б.Ф. Скіннером, дозволяє програмувати поведінку кожної людини. Реалізація таких програм дасть можливість керувати суспільним життям, а відповідно, позбавлятися небажаних соціальних явищ: воєн, насильства, різного роду

заборонів та інших антисуспільних явищ.

Е. Дюркгейм в теорії аномії звертає особливу увагу на процес соціалізації особистості, в котрій вбачає здатність особистості адаптуватися до системи соціокультурних норм суспільства. Заборона у Е. Дюркгейма виступає формою соціальної ідентифікації особистості. Залежно від кількості заборон, які приймаються або відторгуються особистістю, вона більшою або меншою мірою втягується у соціокультурну реальність [22].

Таким чином, представниками соціологізаторської концепції заперечується роль природних факторів на підставі того, що таке визнання штовхає людину до пасивності. Все те, що стосується біології людини, природних передумов її існування, а також людської індивідуальності в її найрізноманітніших проявах, у рамках цієї концепції сприймається як дещо другорядне, від чого можна відходити при дослідженні сутності поведінки людини, а тим більше як первинний матеріал, якому притаманна безкінечна пластичність, яким можна безмежно маніпулювати з метою досягнення того або іншого соціального ідеалу. Отже, соціологізаторський підхід також не зовсім об'єктивний щодо пояснення сутності поведінки людини.

На нашу думку, спроби звести людську індивідуальність лише до природного (біологічного) або лише до соціального видаються методологічно помилковими і несуттєвими. Значно більше раціонального можна побачити в дослідженнях російських філософів А.Н. Леонтьєва, Н.П. Дубініна, Е.В. Ільєнкова, В.Н. Мясіщева, Л. Сева та інших, котрі сутність поведінки людини виводять із соціального життя, відзначаючи при цьому біологічність її природи. Так, А.Н. Леонтьєв зазначає: “Людина як природна істота є індивід, наділений тією чи іншою фізичною конституцією, типом нервової системи, темпераментом, динамічними силами біологічних потреб та багатьма іншими рисами, котрі в процесі онтогенетичного розвитку частково розвиваються, а частково притуплюються, тобто, багатогранно змінюються. Однак, не зміна цих вроджених властивостей людини породжує її особистість” [23, с.21]. “Реальним підґрунтям особистості людини, – продовжує учений, – є сукупність її, суспільних за своєю

природою, відношень до світу, але відношень, що реалізуються через її діяльність, точніше, через сукупність її багатоманітної діяльності” [23, с.24].

Солідарний з ним у цьому Е.В. Ільєнков: “Сутність” кожного індивіда, який відноситься до цього “роду”, полягає в тій досить конкретній системі взаємодіючих між собою індивідів, котра тільки і робить кожного з них тим, чим він є. У такому випадку це приналежність до роду людського, що розуміється не як природний, біологічно заданий “німий зв'язок”, а як соціальна система, що історично виникла та історично розвивається, тобто суспільно-історичний організм як розгалужене ціле. Біологічний же зв'язок, що виражається в тотожності морфологічної організації особин виду *homo sapiens*, складає лише передумову (хоча й абсолютно необхідну, і навіть найближчу), лише умову людського, “родового”, в людині, але аж ніяк не ”сутність”, не внутрішню умову, не конкретну спільність, не спільність соціально-людську, не спільність особистості і особистостей” [24, с.11-12]. Подібної точки зору дотримується Л. Сев: “Людина є природна істота, але це “природна людська істота” – істота, сутність котрої полягає в сукупності суспільних відносин” [25, с.268]. Таким чином, російські філософи, відзначаючи природну складову сутності поведінки людини, основний акцент роблять на суспільні умови її розвитку, оскільки всі вони розглядають людину виключно в її суспільній обумовленості і через суспільну значимість її відносин.

Біосоціальність сутності поведінки людини відображена у працях російського філософа і соціолога П.А. Сорокіна. Він зазначає, що пояснити як поведінку людини, так і хід суспільного життя за допомогою будь-якої однієї умови або фактора (переконань або знань, способу виробництва, або раси) неможливо. Адже, на думку П.А. Сорокіна, таких умов і факторів настільки багато, що перерахувати їх просто неможливо, оскільки сутність людської поведінки розглядається ним у сукупності трьох основних груп факторів: 1) космічних (фізико-хімічних); 2) біологічних; 3) соціально-психічних [26, с.74-156]. Лише сукупність сил, що входять до цих груп, можуть регулювати поведінку кожного члена суспільства, організацію будь-якої соціальної групи і хід суспільних подій.

Досліджуючи сутність поведінки людини, Ф. Хайдер, Ф. Лютенс та інші в теорії атрибуції намагаються примирити біологізаторську і соціологізаторську концепції. Вони стверджують, що і внутрішні сили (особисті якості, такі, як здібності, зусилля і втомлюваність), і зовнішні сили (властивості довкілля, наприклад, правила і погода), доповнюючи одна одну, визначають поведінку людини. Ф. Лютенс зазначає: “Такі важливі детермінанти поведінки видаються уявними, а не реальними, оскільки люди поводять себе по-різному залежно від того, сприймають вони внутрішні або зовнішні атрибути повністю або, хоча б, деякі з них вони визнають домінуючими” [27, с.132].

У гуманістичній психології К. Левін сутність поведінки людини визначає як функцію взаємодії особистості і середовища у відповідний момент часу. Під впливом авторитету А. Маслоу і його теорії потреб К. Левін рушійною силою поведінки людини називає потребу. “Потреби – мотор (механізм) людської поведінки” [28, с.39].

Сутність поведінки людини в теорії обміну Дж. Хоманса розглядається з огляду на закладене в ній певне раціональне зерно, котре і спонукає її поводити себе розсудливо і постійно намагатися отримувати найрізноманітніші “вигоди” – товар, гроші, послуги, престиж, повагу, успіх, дружбу, кохання тощо. Суть будь-яких соціальних відносин, на думку Дж. Хоманса, полягає у намаганні людей отримувати певні вигоди і винагорода, а також в обміні такими вигодами та винагородами. При будь-якій взаємодії кожна зі сторін буде намагатися отримати максимум вигод та мінімізувати свої затрати. Елементарною соціальною поведінкою Дж. Хоманс називає “безпосередній обмін поведінськими актами між двома, трьома тощо індивідами” [29, с.83]. Розкриваючи сутність поведінки людини через безпосередній обмін актами, він формулює чотири принципи можливої взаємодії:

- 1) чим частіше і повніше винагороджується відповідний тип поведінки, тим охочіше і частіше він повторюється індивідами;

- 2) якщо винагорода за відповідну поведінку залежить від будь-яких умов, то людина намагається відтворити такі умови;

3) коли винагорода за відповідну поведінку велика, людина готова затратити більше зусиль заради її отримання;

4) коли потреби людини наближені до задоволення (насичення), вона у меншій мірі готова прикладати зусилля для їх відтворення [29, с.84-85].

Однією із модифікацій теорії обміну є теорія раціонального вибору, що виникла у 80-ті рр. минулого століття (М. Хетчер). Згідно з цією теорією соціальне життя може бути поясненим як результат “раціональних” виборів соціальних факторів. Опиняючись перед декількома можливими варіантами поведінки, люди зазвичай роблять те, що, на їх переконання, повинно з відповідним ступенем вірогідності привести їх до найоптимальнішого результату загалом. Теорія раціонального вибору виокремлює два обмеження поведінки:

а) *недостатність ресурсів*; справа в тому, що кількість ресурсів і можливість ними скористатися досить різні в усіх діючих суб’єктів, а відповідно, і ступінь досягнення мети не однаковий;

б) *соціальні інститути*; обмеження, пов’язані з соціальними інститутами, містять позитивні і негативні санкції, котрі заохочують одні дії суб’єктів і перешкоджають іншим.

М. Хетчер зазначає: “Поведінку індивіда від народження до смерті стримують сімейні і шкільні правила; закони і приписи, жорсткі установки; церкви, синагоги і мечеті; лікарні і похоронні контори. Обмежуючи можливий набір доступних індивідам напрямів поведінки, нав’язані правила гри – в тому числі норми, закони, програми і правила голосування – систематично впливають на соціальні наслідки” [30, с.319].

У рольовій концепції особистості Дж. Міда сутність поведінки людини подана як відповідний набір соціально-типових, стійких шаблонів її поведінки – “ролей”, котрі людина відіграє в суспільстві. Саме тому поведінка людини, на думку Дж. Міда, опосередковується структурою її особистості, її соціальною роллю та сприйняттям установок “узагальненого іншого” [31, с.225].

Як бачимо, при визначенні сутності поведінки людини необхідно враховувати як прородні начала, з якими вона народжується (визначену,

генетично закріплену зародкову ієрархію потреб, інтелектуальні можливості, емоційні переваги), так і ті умови життя, котрі її оточують від народження і до смерті. “Процес соціалізації людини розпочинається не з “нуля”, а з відповідної індивідуально-відмінної “величини”. Людина саме тому і змогла піднятися на такий високий рівень соціального розвитку, що від народження отримує таку біологічну організацію, в котрій з самого початку закладені... можливості її універсального соціально-діяльнісного функціонального розвитку” [32, с.114]. Відстоюючи таку думку, Я. Йориш зауважує: “З філософської точки зору правильним рішенням є не відрив біологічного і соціального і не зведення одного до іншого, а визнання наявності двох, відносно незалежних одна від одної сфер буття, що постійно взаємодіють та взаємовизначають одна одну” [33, с.147-148]. Таким чином, на вирішення питання про співвідношення біологічного та соціального в сутності поведінки людини впливає загальний контекст, в якому досліджується конкретна людська поведінка.

Зважаючи на це, необхідно пам'ятати і про той факт, що в колишньому СРСР уявлення про сутність людської поведінки зводилося в основному до поняття “діяльність”. Багато російських учених внесли свій вклад у створення та оформлення цього, говорячи словами В.В. Давидова, “полідисциплінарного” поняття. А.Н. Леонт'єв, наприклад, визначав людську діяльність, як “певний реальний процес, що складається із сукупності дій і операцій” [34, с.99]; Е.С. Маркарян – як “соціальну за своєю природою активність людей” [35, с.86]; Б.Г. Анан'єв – як “сукупність відповідних видових форм, необхідних в реальному житті кожному індивіду (гра, навчання, праця) і таких, що відіграють почергово провідну роль в онтогенезі” [36, с.23]. Однак, на думку М.С. Кагана, “...всі ці дослідження не вивчають людську діяльність в цілому, а лише розглядають її на окремих зрізах” [3, с.36]. Він пропонує під діяльністю розуміти “спосіб існування людини”, переводячи її дослідження в контекст діалектики сутності та існування. Дефініції, що відображають людську діяльність як “різноманітність існування суспільного життя як такого в якості особливої сфери буття”, подаються А.В. Маргулісом – “спосіб буття суспільства” [37, с.8]; В.Н. Сагатовським –

“власний спосіб буття людини, її відношення до світу” [38, с.49]; О.І. Самсіним – “будь-яка діяльність є способом існування, способом буття людей” [39, с.41]. У той же час “діяльність”, на нашу думку, більш вузьке поняття, ніж “поведінка”. У цьому розумінні Б.Г. Ананьєв зазначає: “Можна вважати поведінку людини в суспільстві родовою характеристикою, стосовно якої всі види діяльності (наприклад, професійно-трудова) мають приватне значення” [36, с.315]. Г.Л. Александра також зауважує, що “діяльність” виступає лише як “інваріант поведінки”, котрий задає її соціальну визначеність і спрямованість. Можна вказати і ряд суттєвих розбіжностей між ними. По-перше, діяльність завжди наділена характеристиками усвідомленості та цілеспрямованості, а також соціальної організованості, тоді як у поведінці у більшій або меншій мірі присутнє начало спонтанності, хаотичності; поведінка може бути і нецілеспрямованою. По-друге, феномен поведінки притаманний усьому живому світу, природі; діяльність же – цілковите породження соціального світу. По-третє, поведінка ситуативна, змінна в залежності від зміни умов дій; діяльність більш стійка. По-четверте, поведінка носить індивідуалізований характер, вона завжди містить відбиток суб’єкта – носія дії; діяльність у переважній більшості анонімна і деперсоналізована.

У той же час поняття “діяльність” залишається похідним від поняття “праця” (ще К. Маркс у “Капіталі” зазначав, що всі види і форми діяльності, так чи інакше, історично похідні від праці), але вона не відображає всієї суті людського існування. Такої ж думки дотримуються російські вчені (Н.С. Злобін, М.Я. Ковальзон, Л.Н. Коган, та ін.). Зокрема, Г.Л. Тульчинський підкреслює, що “хоча поза діяльністю і не існує людини, її сутність багатша, різносторонніша і складніша, ніж система її діяльності, і не зводиться виключно до останньої” [40, с.8], а Г.С. Батіщев вважає, що “діяльність не є єдино можливим універсальним способом буття людини, культури, соціальності, не є єдиним і всеохоплюючим способом взаємозв’язку людини зі світом” [41, с.23-24].

Тому ми, опираючись на дефініцію діяльності, запропоновану А.В. Маргулісом, визначаємо поведінку людини як специфічно людський спосіб

існування людини і суспільства. Розглядаючи таким чином сутність поведінки людини, актуалізуємо давній дослідницький підхід, котрий називається субстанційним. Згідно з ним вивчається співвідношення сутності та існування.

Субстанційний дослідницький підхід розроблявся та оформлювався у працях Арістотеля, Ф. Аквінського, Р. Декарта, Б. Спінози, Г.В. Лейбніца, Ф. Бекона, П. Гольбаха, Дж. Толланда та ін. Серед їх послідовників російські учені В.С. Готт, А.Д. Урсул, Н.М. Чурінов, К.Х. Момджян, С.Ф. Мартинович, З.М. Оруджев, А.П. Кузнєцов, котрі досліджують співвідношення реальностей світу з огляду на єдність субстанції та акциденцій, сутності та існування.

До речі, відношення субстанції та акциденцій досліджується з давніх-давен, однак докладніше про це йшлося у працях Арістотеля. Сутністю, або субстанцією, філософ називав те, що існує саме по собі, а не перебуває у чомусь іншому. Вона характеризується самостійністю на відміну від своїх станів, котрі завжди змінні і залежні від будь-чого. Однак, хоча сутність за твердженням Арістотеля, є окремим предметом, вона тим не менше не є чимось визначеним, а лише загальним носієм усіх властивостей. Тому про речі людина може судити лише за зовнішніми властивостями сутності. “Означати ж сутність чого-небудь має той смисл, що буття ним не є дещо інше” [5, с.129]. Кожна сутність, незважаючи на значну кількість зовнішніх властивостей, завжди залишається єдиною, оскільки за своєю суттю вона є суще. Зовнішні ж властивості не існують без сутності, хоч і можуть існувати поза нею: “... Бліде дещо притаманне для людини, тому що вона бліда, але вона не є сама блідість. Якби ж про все говорилося як про щось зовнішнє, то не було б нічого першого, про що говорить, якщо зовнішнє завжди означає висловлюване про деякий предмет” [5, с.129]. Акциденції ж, згідно з Арістотелем, – це зовнішні властивості, притаманні, але не приналежні сутності. Вони можуть бути постійними (скелет людини) і непостійними (сон для людини). У понятті субстанції Арістотель розкриває “єдність, тотожність усього того, в чому людський світ постає як сутність”. М.М. Чурінов зауважив, що “акцидентальне у нього виступає як відхилення від сутності, недосконале і таке, що вимагає поповнення досконалості, повернення до сутності” [42, с.25-26].

Арістотель – представник діалектичної традиції пізнання світу, а його західні послідовники у питанні про субстанційність дотримуються метафізичної традиції, що об'єднує два основних напрями західної філософії – номіналізм і реалізм. Нині ці напрями розвиваються і трактуються як неоніналізм і неореалізм, що суперечать один одному. Можна погодитися з М.М. Чуріновим, у тому, що у суперечності в середньовічній філософії перебували напрями досліджень: номіналістський і реалістський [43, с.3-15]. Розбіжності між ними полягають у виокремленні природи понять. Перші вважають, що поняття – це роздуми про назви речей, їх репрезентації, а світ – сума речей, не пов'язаних між собою. Інші науковці, навпаки, стверджують, що процеси, речі репрезентують поняття, котрі також існують самі по собі.

Фома Аквінський – яскравий представник реалістичної школи, досліджуючи співвідношення субстанції та акциденцій, подає субстанцію як суще, основне, а акциденції – як її модифікації, змінні прояви сутнісного: “Сутність істинна і у власному розумінні міститься в субстанціях, а в акциденціях – лише деяким чином і в деякому змісті” [44, с.137]. Однак, як реаліст, Ф. Аквінський дотримується тієї точки зору, що в сутності немає нічого, що є в явищі, тобто існують поняття сутності, а речі (явища) виступають вже їх репрезентаціями: “Через сутність річ пізнається і визначається у свій рід або вид... Сутність є те, що окреслюється за допомогою визначення речі...” [44, с.141]. Акциденції ж, на думку філософа, також володіють сутністю, але “лише певним чином і в деякому сенсі” [44, с.137], оскільки вони володіють неповним визначенням. Тому у зв'язку з наявністю акциденцій мають місце різноманітні прояви сутності.

Протилежний погляд у номіналіста Уільяма Оккама. Для нього явища (речі) є сутність, а поняття – їх репрезентації, і, відповідно, весь світ, на його думку складається із одиничних речей і сутностей. У. Оккам вважає, що, незважаючи на обов'язкове співвідношення з сутністю деякі поняття “про будь-яке сутне або про будь-який займенник, що вказує на будь-яке сутне, можуть істотно впливати на одне і те ж поняття розуму” [45, с.137]. Це зовсім не означає сутності речі, “незважаючи на те, що має таке поняття, загальне для будь-якого сутнього, ім'я

“сутнє” еквівокальне, оскільки воно не співвідноситься з одним поняттям або з усіма суб’єктами, якщо їх трактувати як певні, визначальні для них функції. Навпаки слову “сутнє” відповідають різноманітні поняття” [45, с.139]. Сутністю ж речі, на думку У. Оккама, є сама річ: “буття існування” не означає що-небудь, відмінне від речі” [45, с.141], а тому “буття” означає саму річ” [45, с.143].

Необхідно зазначити, що низка філософів (Іоан Дамаскін, Ібн-Гебіроль, П’єр Абеляр, Сігер Брабантський, Давид Дінанський та інші) включно до XVII ст. продовжували традицію дослідження субстанції і акциденцій, створену Арістотелем. Однак, починаючи з цього періоду, у філософів Нового часу дедалі частіше виникає питання про кількість субстанцій та їх відносини із акциденціями. Окрім того, деякими філософами поняття акциденцій взагалі не застосовувалося (наприклад, П’єр Гассенді стверджує, що “розподіл на субстанцію і акциденцію неправомірний” [46, с.20].

Таким чином, у філософії Нового часу сформувалися три основні концепції філософської традиції дослідження світу як єдності субстанції і акциденцій – дуалістична, моністична та плюралістична. На нашу думку, тут доцільно розглянути погляди лише їх окремих представників.

Рене Декарта безспідставно вважають основоположником дуалістичної концепції субстанції. Як зазначає С. Пріст, “він розділяє дофілософську думку про те, що в деякому розумінні кожен із нас володіє свідомістю і тілом” [47, с.40]. Метод Р. Декарта полягав у тому, щоб спостерігати за собою, думати про себе та вирішувати, якими характеристиками він (Декарт) володіє. І на особистому прикладі філософ доводить існування двох субстанцій: матеріальної, атрибутом якої є простір, і духовної, атрибутом якої виступає мислення: “Отже, насамперед мені здавалося, що у мене є обличчя, руки, кістки і що я володію усією цією конструкцією, котру можна побачити навіть у трупа і котру я визначив як тіло. Далі мені спадало на думку, що я харчуюсь, рухаюсь, відчуваю і думаю; такі дії я відносив на рахунок душі” [46, с.22]. Філософ стверджував, що кожній субстанції притаманна безкінечна кількість атрибутів, через які вона розкривається як сутність.

Томас Гоббс як номіналіст не визнавав єдності окремого і загального. Він абсолютизував окреме і говорив про існування лише окремих тіл (причому духовних субстанцій, на його думку, немає). Філософ писав: “Тіла займають відповідний простір або “уявне місце” і виступають частиною всесвіту”, але оскільки “тіла піддаються змінам, тобто можуть у різноманітних видах уявитися почуттям живих істот, то вони називаються субстанцією”, тобто тим, що піддається акциденціям; інколи вони бувають у русі, а інколи у спокої, інколи видаються нашим почуттям гарячими, інколи холодними, інколи такими, що мають один колір, запах, смак – інколи інший. І таке різноманіття вдаваності (вироблене різноманітними діями тіл на наші органи відчуттів) ми сприймаємо за зміни діючих на нас тіл і називаємо їх акциденціями тіл” [48, с.397]. Таким чином, згідно з Т. Гоббсом світу притаманна значна кількість субстанцій, а акциденції – це супутні субстанціям властивості, що виражають сутність тіла, а не складових її.

Б. Спіноза, основоположник моністичної концепції, все реально існуюче класифікував на дві категорії: існуюче в собі і через себе, тобто субстанція, та існуюче в іншому і через інше – модуси. Він заперечував поділ буття на субстанцію і акциденції та ввів поняття “модус” – “стан субстанції, іншими словами, те, що існує в іншому і подається через іншого” [49, с.361], зазначаючи, що “акциденція лише модус мислення, через те що, як вона виражає лише одну сторону. Якщо, наприклад, я говорю, що трикутник рухається, то рух – модус не трикутника, а рухомого тіла. Тому рух відносно трикутника називається випадковим, але відносно тіла він дійсне буття, або модус, адже рух неможливо уявити без тіла, без трикутника ж можливо” [49, с.271].

Б. Спіноза обґрунтував учення про одиничну і єдину субстанції, суть якого зводиться до того, що по-перше, субстанція повною мірою існує, і це впливає із її сутності; по-друге, субстанція самостійна і становить причину самої себе, тобто субстанція – найвища реальність, в якій поєднані сутність та існування; по-третє, субстанція безкінечна, тобто безкінечна у просторі і вічна у часі.

Під “вічністю” Б. Спіноза розумів факт нестворюваності і незнищенності субстанції, а відповідно, – єдиної причинності самої себе.

Засновником плюралістичної концепції субстанції зазвичай називають Г.В. Лейбніца. Для його концепції характерні “прості субстанції” – монади, що в сукупності складають “складні субстанції”. Він розглядав монаду як субстанцію, що не має частин і, відповідно, не змінюється під впливом зовнішніх факторів (субстанцій або акциденцій) та є неділимою. Підкреслюючи це, Г.В. Лейбніц зауважував: “Монади взагалі не мають вікон, через котрі що-небудь могло б увійти туди або звідти вийти” [50, с.414]. Однак монади все ж відрізняються одна від одної за своїми властивостями, інакше б вони були подібні одна на одну. Із цього випливає, що кожна монада піддається змінам, і такі зміни в кожній монаді відбуваються під впливом певних внутрішніх принципів.

Загалом, Г.В. Лейбніц вбачав значення поняття “субстанція” у тому, що за його допомогою можна дати загальне пояснення дійсності, але неможливо пояснити різноманітні спеціальні явища.

Дж. Толанд, І. Кант, А. Гольбах, Ф. Гегель, Е. Гуссерль та багато інших вчених також досліджували світ в якості єдності субстанції та акциденцій, однак значна кількість різних точок зору стосовно кількості субстанцій і акциденцій, що існує в західній філософській думці і донині, затьмарює гносеологічну сторону цього питання.

Для російської філософії, навпаки, характерне гносеологічне осмислення традиції дослідження єдності субстанції та акциденцій. Так, О.Ф. Лосєв, аналізуючи відношення речей та імен, сутностей і явищ з позиції діалектики, гостро критикує західних філософів позитивістської (сутність є, але явища немає і сутність бере на себе функції явища), раціоналістичної (сутності немає, а є лише явища, котрі і беруть на себе функції сутності) і трансцендентальної (є і сутність і явище, але ці категорії відірвані одна від одної) спрямованості, йдеться про їх абстрактність і відірваність від реального загальнолюдського досвіду: “Раціоналізм і позитивізм продиктовані ворожнечею до реального життя, відторгненням від живого буття, повним і абсолютним розколом свідомості та буття. Позитивізм ворожий життю і злобливо душить його. Раціоналізм ненавидить конкретне буття і разпинає його” [51, с.857]. “Трансценденталізм не

охоплює буття загалом. Він бере його лише як логічну структуру, тобто поза-категоріально логічну, залишаючи самі категорії як кимось і чимось створені, невідомо ким і чим, – в стороні та відображаючи то їх функціонування всередині, то їх внутрішньо-структурну побудову” [51, с.872]. Таким чином, шляхом поступового відсіювання різноманітних філософських методів О.Ф. Лосєв приходять до висновку, що лише діалектичне вирішення відношення сутності і явища, речі та імені виступає єдино адекватним і прийнятним осмисленням дійсності. Він зазначає: “Речі або сутності існують, і їх явища (прояви) також існують. Це означає, що сутності, переходячи в явища, залишаються самі собою, не зачепленими зі сторони яких-небудь явищ ..., а явища, відображаючи і виражаючи сутність, залишаються самі собою, не зачепленими зі сторони самих сутностей і речей” [51, с.872-873].

Традиція вивчення єдності субстанції та акциденцій у російській філософії характеризується формуванням субстанційного дослідницького підходу, що розроблявся В.С. Готтом, А.Д. Урсулом, М.М. Чуріновим та іншими. Цей підхід передбачає встановлення того специфічного способу існування, котрий притаманний системі і пояснює її властивості та закони організації.

На сьогодні відомі різноманітні версії тлумачення такого підходу. Так, з точки зору К.Х. Момджяна, субстанційний дослідницький підхід передбачає “встановлення того специфічного способу існування у зовнішньому середовищі, адаптації до його умов, котрий притаманний системі і пояснює її властивості, закони структурної, функціональної та динамічної організації” [52, с.163]. Таким чином, субстанційний дослідницький підхід, на думку цього ученого, передбачає врахування внутрішніх і зовнішніх обставин і встановлює єдине джерело внутрішньої організації системи, чітку наукову класифікацію всіх формотворень, що існують всередині субстанційної якості.

В.С. Готт, А.Д. Урсул, М.М. Чурінов вважають, що сутність речі зумовлена сама собою, а не якими-небудь зовнішніми для неї причинами. Зазначимо також, що ідея способу існування в субстанційному дослідницькому підході передбачає єдність сутності та існування, де сутність є безпосереднє, а існування –

опосередковане. Про безпосередність буття та опосередкованість існування писав В. Ленін, аналізуючи діалектику Ф. Гегеля: “Чисте буття” – “нічого не припускати”, “не вміщувати в собі ніякого змісту”... ”не бути нічим опосередкованим...” [53, с.93]. Для опосередкованого буття ми збережемо вислів: існування ...” [53, с.95]. Тобто будь-які способи існування, в тому числі і способи існування сутності поведінки, характеризуються їх опосередкованістю. Відповідно, поведінка як сутність безпосередня, а її різноманітність вираження або оформлення є існування поведінки, котра опосередковується змістом всезагального зв’язку явищ.

Друга половина ХХ ст. характеризувалася соціальними процесами, що поставили під сумнів багато цінностей та ідеалів людства та примусили зневіритись у пануванні розуму і порядку, в прогресі людської культури та цивілізації. Завершення страшної за своїми масштабами Другої світової війни не принесло людству бажаного спокою і добробуту. А для одного із переможців – колишнього Радянського Союзу – післявоєнна історія закінчилася крахом “у мирний час”. Після Освенцима важко зберегти віру в людяність і загальнолюдські цінності. Освенцим як символ безлюдності розділив історію на “до” і “після”. І “після” виявилось неможливим жити так, як “до”.

Зростає економічна, технологічна і соціальна нерівність між розвинутими країнами та тими, що розвиваються, прірва між багатою Північчю та бідним Півднем, між країнами “золотого мільярда” і всіма іншими, між “включеними” (“inclusive”) і “виключеними” (“exclusive”). “Країни сучасного світу можна розділити на дві групи. Держави, що входять в одну з них, беруть участь у світовій економіці і в результаті мають доступ до глобального ринку капіталу та передових технологій. До другої групи належать ті, хто, не приєднуючись до процесу глобалізації, не лише приречений на відстале існування у відносній бідності, а й ризикує зазнати абсолютного краху” [54, с.30]. Очевидно, такі суперечності є одним із вирішальних факторів, що визначатимуть долі народів у ХХІ столітті. “Буде відбуватися подальша стратифікація країн: ми не лише будемо їх розділяти на багаті та бідні, але будуть виокремлюватися надто багаті

та надто бідні, і розрив у рівнях матеріального життя між усіма категоріями країн буде нарощуватися досить загрозливим чином” [55, с.362].

Глобальна екологічна криза і наявність засобів масового ураження, достатніх для багаторазового знищення всього живого на Землі, поставили людство на межу виживання. Вперше став технічно можливим омнецид – самогубство людства як біологічного виду. Саме тому, “не окремих диваків-мислителів, а людство загалом починають турбувати похмурі картини майбутнього як своєрідні варіанти Апокаліпсису” [56, с.451]. Людський розум і наука, що його втілює, при всіх своїх успіхах не виправдали довіри як інструмент ненасильницького вирішення соціальних суперечностей і конфліктів, інструмент збереження і зміцнення “порядку” в суспільстві. А з порядком, у всякому випадку зі звичним порядком західного, цивілізованого світу, справи виглядають досить проблематично [57].

У глибинах західної цивілізації, заснованої так чи інакше на християнських цінностях, заповідях і світопорядку (не важливо, чи це католицизм, протестантизм, чи ж православ’я), визрівають сили, “ворожі” цьому світопорядку і його моральності. Країни західного світу, незалежно від рівня економічного розвитку і суспільно-політичного устрою, зазнають потрясінь від більш або менш значних рухів та катаклізмів. “Жарке літо 1968-го”, “сексуальна революція”, лівий і правий екстремізм, тероризм, фундаменталізм, антиглобалізм, націоналізм, неофашизм ... Постійно формуються нові субкультури, протестні стосовно поки що пануючої в суспільстві культури: наркотична, делінквентна, сектантська, кримінальна, включаючи організовану злочинність. Остання “вже контролює не лише життя і діяльність окремих країн, а й деякі кроки світового співтовариства загалом” [56, с.16]. У другій половині ХХ століття спостерігалися дві основні світові тенденції злочинності: її абсолютне і відносне зростання та відставання соціального контролю від зростання злочинності. При цьому, по-перше, “інтенсивне зростання злочинності – не сама хвороба суспільства, а лише показовий симптом його більш глибоких соціальних хвороб” [56, с.45], а по-друге, неефективність звичних форм соціального контролю характерна стосовно не

лише злочинності, але й всіх інших форм девіантності – збройних конфліктів, наркоманії, пияцтва та алкоголізму, корупції, тероризму, проституції, підліткової делінквентності тощо [58, с.37-40].

Цілком ймовірно, що реалії ХХ ст. – дві світові війни, сотні локальних воєн, “холодна війна”, гітлерівські та ленінсько-сталінські концтабори, геноцид, голокост, екстремізм, тероризм, фашизм тощо – зруйнували ілюзії та міфи стосовно “порядку” і можливості соціального контролю. Кількість злочинів, що вчинені державами (їх керівниками або, точніше, “хрещеними батьками”), перевищила стократ одиничні злочини. Ось лише декілька цифр стосовно тих країн, чії лідери – “спонсори вбивств” (N. Kressel), принесли в жертву людські життя: СРСР (1917–1987 рр.) – 61,9 млн. осіб; комуністичний Китай (1949–1987 рр.) – 35,2 млн. осіб; Німеччина (1934–1945 рр.) – 20,9 млн. осіб; націоналістичний Китай (1928–1949 рр.) – 10,1 млн. осіб; Японія (1936–1945 рр.) – 5,9 млн. осіб; Камбоджа (1975–1978 рр.) – понад 2 млн. осіб; В’єтнам (1945–1987 рр.) – 1,7 млн. осіб; Пакистан (1971 р.) – 1,5 млн. осіб; Югославія (1944–1987 рр.) – 1,07 млн. осіб [59, с.252-253].

Початок довгоочікуваного ХХІ ст. (і третього тисячоліття – Millennium’а) не приніс заспокоєння. Американська трагедія 11 вересня 2001 р. стала такою ж знаковою подією нового століття, як Освенцим – минулого.

Не дивно, що фундаментальні зміни соціальної реальності (“людство вже вичерпало той потенціал свого розвитку, який воно отримало при завершенні попереднього етапу антропогенезу... Можливості порядку, що існував тисячоліття, вже вичерпані” [55, с. 13, 22]) призвели до зміни або розуміння необхідності зміни парадигми (системи наукових уявлень) суспільних наук. Сучасні концепції, включаючи постмодернізм, в соціології, кримінології, девіантології (соціології девіантності і соціального контролю) підтверджують: сама соціальна “реальність є девіантною”, а тому “необхідно цікавитися власне девіантністю, а не раціональністю” [60, с.246], “феномен девіації – інтегральне майбутнє суспільства” [61, с.8], “девіантність – майбутнє сучасності” [62, с.3]. Саме тому “необхідно відмовитися від надії, що пов’язана з ілюзією контролю”

[63, с.12], “інститути, покликані виправляти поведінку, насправді виробляють відхилення... тюрми не стільки “знову призвичаюють” людей до суспільства, скільки роблять із них професійних злочинців” [64, с.63], “спроби сконструювати штучний порядок у відповідності з ідеальною метою приречені на провал” [65, с.193], а “основа закону є ні що інше, як беззаконня” [66, с.15].

Постмодернізм розвіює як ілюзії і міфи епохи Просвітництва, засновані на вірі в розум, так і міфи та ілюзії Модерну, засновані на вірі в демократію, свободу та прогрес. На жаль, постмодернізм, як і інші сучасні теорії, обмежується, як правило, критикою. Стверджуючи, що існуючі концепції девіантності і соціального контролю необґрунтовані, С. Sumner пише некролог девіантології [67].

Вважаємо, що реалістично-скептичний постмодернізм як реакція на ілюзії багато в чому наївного Просвітництва та оптимістичного Модернізму є також одностороннім. Очевидна проблемна ситуація: неадекватність (неспівпадання, невідповідність) соціальних реалій (девіацій, девіантності суспільства), реакції суспільства на них (соціальний контроль) і наукового їх осмислення (девіантологічних теорій).

Напевно структурні і динамічні зміни соціальних девіацій, недооцінка “норм” та “відхилень”, низька ефективність соціального контролю, як і незадоволеність існуючими соціологічними концепціями девіантності спонукають не відмовлятися від дослідження соціальних девіацій, а вивчати їх більш глибоко та конструктивно. Глобальна “девіантизація” сучасних суспільств – ще один додатковий аргумент на користь радикальної зміни девіантологічних парадигм.

Сучасне “суспільство ризику”, як його назвав У. Бек [68], “катастрофічне суспільство” вимагає адекватного опису та пояснення. Зміна наукових парадигм – це нормальний процес розвитку науки, а не її руйнування чи смерть, що заслуговує некрологу і реквієму. Однак, в умовах “нової непрозорості” (Хабермас) важко хоча б зрозуміти, “що не можеш зрозуміти того, чого не розумієш” (Н. Луман). А між тим, девіантність та розвиток девіантологічної теорії в нашій країні, мають свої особливості. По-перше, багато десятиліть радянської влади проблеми соціальних девіацій – злочинність, наркоманія, самогубства, проституція тощо –

ретельно замовчувалися. Злочинність постійно “скорочувалась”, з пияцтвом “боролись”, а самогубства, наркоманія, проституція були “невластиві радянському народові” і про них досить рідко згадували лише в рубриках “їх звичаї” (маючи на увазі “капіталістичні” країни). По-друге, ідеологічно допустимі офіційні пояснення девіантних проявів зводилися до “пережитків капіталізму” і “впливу капіталістичного оточення” (не йдеться про ті винятки, “відхилення” від офіціозу, що стали проникати в тогочасну науку, починаючи з хрущовської “відлиги”). По-третє, політика ізоляціонізму в колишньому СРСР, “залізна завіса”, надзвичайно жорстка цензура, “боротьба з буржуазною ідеологією” і “псевдонауками” призвели до ізоляціонізму в науці, ігнорування міжнародних наукових зв’язків та можливостей доступу до зарубіжної літератури. Тогочасні суспільні науки, зокрема соціологія, кримінологія, наркологія, сексологія, суїцидологія фактично випали зі світового наукового процесу. По-четверте, як наслідок, соціологія девіантності і соціального контролю, що почала формуватися в колишньому СРСР на початку 70-х років минулого століття представлена незначною кількістю імен і праць порівняно з іншими країнами. Так, лише наприкінці 80-х років була опублікована лише одна монографія [69] (правда, двома виданнями) і один навчальний посібник [70], присвячені соціології девіантності.

У сучасному суспільстві спостерігається значне зростання різноманітних девіацій, що є наслідком глибоких соціальних змін і тривалих кризових процесів в економічній, фінансовій, соціальній та політичній сферах. Такі форми девіантності, як організована злочинність, корупція, алкоголізм і наркоманія населення, посилені кризою, призупиняють вихід з неї. Сучасна Україна, де зосереджена багатоманітність девіантогенних факторів, може слугувати полігоном дослідження проявів соціальних девіацій. Існує об’єктивне соціальне замовлення, не завжди усвідомлене і артикульоване, на проведення вітчизняних девіантологічних досліджень явища девіантності у філософсько-правовому аспекті.

У дисертації здійснено спробу підвести деякі підсумки становлення і розвитку девіантології, перш за все вітчизняної. Лише осмисливши досягнуте, можемо говорити про поступ у напрямку висунення нових парадигм,

обґрунтування нових концепцій. Очевидно, йдеться про творення нової, “неординарної” теоретичної бази, на основі якої можливо було б “зрозуміти незрозуміле”. Але подібне завдання здатні виконати лише вчені, із “чистим” розумом, незасміченим багажем пережитого і переживаного, тобто новатори в науці, генератори цікавих ідей і нетрадиційних гіпотез.

Досліджуючи надзвичайно складний феномен поведінки особистості – девіантність, необхідно пам’ятати слова двох великих фізиків минулого століття, що стали своєрідним девізом дисертаційної роботи: “Кожне висловлене мною судження необхідно розуміти не як твердження, а як запитання” (Н. Бор) [71, с.195] і “Віра в те, що існує лише одна істина і що вона вже пізнана, видається мені головною причиною всіх негараздів на Землі” (М. Борн) [72, с.55].

У закордонній і вітчизняній літературі не досить однозначно вживаються близькі за значенням терміни, що намагаються визначити предмет, який нас цікавить: “девіантну (відхилену) поведінку”, “девіації (відхилення)”, “девіантність”. А ще можна зустріти і “патологію”, і “поведінку, що відхиляється” [73], і “асоціальну” або “антисоціальну поведінку”. У психології цей набір термінів доповнюється “депривацією”, “перверсією” тощо. При цьому нема більш або менш загальноприйнятних визначень цих понять.

Такі обставини цілком зрозумілі, адже, по-перше, дослідження філософсько-правових аспектів девіантності особистості – відносно новий напрям науки, понятійний апарат якої перебуває у стані розвитку. Так, D. Downes і P. Rock зазначають, що дослідження девіантності активно розвивається лише в останньому десятилітті, причому результати виявляються доволі суперечливими, дискусійними. Лише у 90-ті рр. ХХ ст., на їх думку, вивчення девіантності починає скидатися на “нормальну науку” [74]. По-друге, навіть у досить давніх науках суперечка про поняття та їх визначення нерідко триває століттями. По-третє, надзвичайна складність соціальних явищ, їх мінливість, багатогранність не полегшує завдання “ухвалити” відповідний зріз, сторону, момент соціальної реальності та зафіксувати його у визначенні. І, нарешті, по-четверте, жодне визначення безперечно не може бути “єдино вірним” і “остаточним”.

Але ж, не можна продовжувати дослідження теми, не прагнучи узгодити (принаймні у межах конкретної роботи) значення понять, визначень, що стосуються досліджуваного нами предмета. То ж коротко про термінологію ...

До певного часу найрозповсюдженішим у девіантології був термін “девіантна поведінка” (deviant behavior). Девіантна, або з відхиленням (від лат. *deviatio* – відхилення), поведінка завжди була пов’язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності розповсюджених у суспільстві або його групах цінностям, правилам (нормам) і стереотипам поведінки, очікуванням, установкам. Це може бути не лише порушення формальних (правових) або неформальних (мораль, звичаї, традиції, мода) норм, а й “девіантний” спосіб життя, “девіантний” стиль поведінки, що не відповідає прийнятним у конкретному суспільстві, середовищі, групі.

Численні прояви девіантної поведінки, залежність оцінки поведінки як “нормальної” або ж такої, що “відхиляється”, від цінностей, норм, очікувань (експектації) суспільства, групи, субкультури, змінність оцінок з часом, конфлікт оцінок різних груп, в які входять люди, і нарешті, суб’єктивні уявлення дослідників (девіантологів) – все це надто ускладнює напрацювання більш або менш стійкого і однотипного визначення девіантної поведінки. Наведемо лише декілька прикладів. Так, на думку А. Коена (A. Cohen), девіантна поведінка – це “така поведінка, яка йде в розріз із інституціоналізованими очікуваннями, тобто з очікуваннями, що розділяються і визнаються законними всередині соціальної системи” [75, с.520-521]. Е. Гоуде вважає, що девіантність – це “поведінка, яку деякі люди в суспільстві знаходять образливою (неприйнятною) і яка викликає – або може викликати у випадку виявлення – несхвалення, покарання або ворожість стосовно суб’єктів такої поведінки” [76, с.17]. Девіантною називають поведінку, яка не відповідає нормам і ролям. При цьому одні дослідники як точку відліку (“норму”) використовують очікування (експектації) відповідної поведінки, а інші – еталони, зразки поведінки [77, с.3]. Деякі вважають, що девіантними можуть бути не лише дії, але й ідеї, погляди [61, с.2]. Девіантну поведінку нерідко пов’язують із реакцією суспільства на неї і тоді визначають девіацію як

“відхилення від групової норми, котре тягне за собою ізоляцію, лікування, позбавлення волі або інше покарання порушника” [78, с.203].

Виходячи з цих найзагальніших уявлень, можна сформулювати таке визначення: девіантна поведінка (deviant behavior) – це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж таким, що фактично сформувалися в даному суспільстві (культурі, субкультурі, групі) нормам і очікуванням. При цьому під “офіційно встановленими” зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під фактично сформованими – існуючі норми моралі, звичаї, традиції.

Спочатку у наукових дослідженнях доводилося вказувати (або з’ясовувати з контексту), в якому розумінні вживається вислів “девіантна поведінка” – як характеристика індивідуального поведінкового акту або ж як соціальний феномен. Пізніше для визначення останнього стали застосовувати терміни “девіація” (“відхилення”), “девіантність” або ж “соціальна девіація” (“соціальне відхилення”). Як складне соціальне явище девіації визначаються як “такі порушення соціальних норм, які характеризуються відповідною масовістю, стійкістю та поширеністю при подібних соціальних умовах” [79, с.95]. В англійській мові, котрою видано більшість праць з цієї тематики, для характеристики відповідного соціального явища, властивості суспільства породжувати “відхилення” зазвичай вживається слово deviance – девіантність (відхилення).

Щоб повніше трактувати предмет нашого дослідження, наведемо декілька визначень девіантності (deviance): “відмінність від норм або від допустимих, прийнятних стандартів суспільства”, “певна поведінка або фізичний прояв, який викликає осуд і засуджується суспільством, оскільки відхиляється від норм і очікувань соціальної групи” [80].

Сучасна “Енциклопедія кримінології і девіантної поведінки” (2001) виділяє три основних підходи щодо визначення девіантності: девіантність як поведінка, що порушує норми (R. Akers, M. Clinard, R. Meier, A. Liska, A. Thio); девіантність як “реагуюча конструкція” (D. Black, H. Becker, K. Erickson, E. Goode); девіантність як порушення прав людини (H. Schwendinger, J. Schwendinger) [81,

с.88-92]. Якщо перший і третій із цих підходів не потребують коментарів, то на другому необхідно зупинитися детальніше.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у соціології формується “конструктивістський” підхід стосовно багатьох соціальних реалій [82]. Виявляється, значна кількість соціальних інститутів і феноменів (“фактів”) не стільки існують об’єктивно, *per se, sui generis*, скільки штучно “сконструйовані”. Такі поняття, як “злочинність”, “організована злочинність”, “наркоманія”, “корупція”, “тероризм”, “проституція” та багато інших аналогічних проявів по суті соціальні “конструкти” [83, с.30-33].

Об’єктивний погляд на соціальні реалії як конструкції не випадковий і має глибинні філософські і методологічні основи. В епістемологічних дискусіях “на сьогодні визначилися тенденції щодо розвитку конструктивістських концепцій, які відмовляються від ідеалістичного або трансцендентального (і в цьому розумінні суб’єктивного) обґрунтування. Натомість вони передбачають наявність цілком реальних систем, які орієнтуються і повинні орієнтуватися в спостереженні на власні конструкції, оскільки не мають власного доступу до довкілля, зовнішнього середовища (*Umwelt*)” [84, с.2].

Погляд на девіантність та її різноманітні прояви як відповідні конструкти, “виготовлені” в процесі реагування суспільства на небажані види поведінки, переважає в сучасній соціології девіантності і є, на нашу думку, досить продуктивним. Процес конструювання девіацій (за допомогою політичних рішень, статистики, засобів масової інформації тощо) детально описаний у багатьох працях [85]. Ролі ЗМІ в процесі конструювання девіацій присвячений розділ “Медіа і конструкція злочинів і девіантності” в збірнику статей “Соціологія злочинності і девіантності” [86]. На думку відомих німецьких кримінологів Н. Hess і S. Scheerer, злочинність – не онтологічне явище, а мислительна конструкція, що має історичний і змінний характер. Злочинність майже повністю конструюється контролюючими інститутами, котрі встановлюють норми і надають вчинкам відповідного значення. Злочинність – соціальний і мовний конструкт [87]. Як відбувається конструювання одного із сучасних різновидів

злочинності – “злочинності ненависті” (“Hate Crimes”), тобто злочинних посягань проти “ненависних” меншин (афро-, іспано-, арабо- та азіатоамериканців, євреїв, геїв, лесбійок тощо), досліджено у книзі американських кримінологів [88]. У цьому конструюванні (“Hate Crime” is a social construct”) беруть участь ЗМІ та політики, вчені та ФБР. Процес конструювання “корупції” розкритий у дисертаційному дослідженні І. Кузнєцова [89].

Саме тому прихильники трактування девіантності як “реагуючої конструкції” виходять із розуміння того факту, що суспільство і право, вважаючи за необхідне реагувати на ті чи інші соціально значимі поведінські форми, конструюють вид чергового “цапа відбувайла” – “мафія”, “наркоманія”, “гомосексуалізм”, “корупція”, “тероризм” тощо. Безумовно за цими “етикетками” ховаються деякі об’єктивні реалії, форми людської життєдіяльності та їх носії, суб’єкти дій [90, с.292-306]. Але суспільна або державна оцінка цих проявів девіантності, саме віднесення відповідних форм до девіантних – результат свідомої роботи владних, ідеологічних інститутів, що формують суспільну свідомість. Надзвичайно важлива роль у такій “конструкторській” діяльності відіграє політичний режим [91, с.39-65].

В дисертації буде зроблено спробу виявити ряд актуальних питань філософсько-правового плану, пов’язаних із сутністю та існуванням девіантної поведінки в сучасному суспільстві та специфікою її попередження. Ми намагатимемось максимально розкрити розроблюваний науковцями упродовж тривалого часу в контексті психологічних, соціологічних, філософських і правових шкіл зміст поняття “девіантна поведінка людини” та довести, що на рівні об’єктивної діалектики природи і суспільства поведінка є способом існування, властивим живим істотам, які взаємодіють із довкіллям, опосередкованою зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю.

Різні аспекти становлення особистості як громадянина України, її ціннісні орієнтації в трансформаційному суспільстві, мотивація девіантних форм поведінки були предметом дисертаційних досліджень І.І. Чхеайло [92], Д.В. Гордевського [93], В.В. Білецького [94], В.С. Ларцева [95], Л.П. Котлярова [96], В.О. Довго-

полюка [97], А.В. Нікітіна [98], О.В. Синєокого [99], О.С. Поліщука [100], І.М. Бакуми [101] та ін.

Сучасний період суспільного розвитку характеризується посиленою перебудовою усіх сфер життєдіяльності людини, формуванням нових стосунків у суспільстві, що, своєю чергою, викликає руйнацію традиційних психологічних установок особистості, соціальної групи, їх соціальної ролі, ставить людину в ситуацію самостійних пошуків нових шляхів задоволення своїх життєвих потреб. Відсутність можливостей для самореалізації викликає в особистості внутрішній дискомфорт, негативну реакцію на соціальні зміни, незадоволеність собою і навколишнім середовищем, що доволі часто виступає одним із чинників девіантності, існування якої вимагає невідкладного не лише соціологічного і психологічного, але, насамперед, філософсько-правового осмислення.

Проблематика досліджень філософсько-правового феномена девіанції багатоаспектна і різноманітна. Її вивчення безпосередньо пов'язане з історично зумовленим процесом виникнення, зміни, деградації, відмирання соціальної норми, як базового елемента культури і виступає одним із способів збагачення глибинного характеру людської присутності в світі. Відхилення в поведінці можна вважати перманентним переходом певних дій зі сфери анормативного в нормативне і, навпаки. В основі вільного вибору того або іншого способу поведінки лежить специфічно людська здатність якісно оцінювати всі явища і відносини за допомогою абстрактної дихотомії “позитивне – негативне”.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене у розділі можемо зробити декілька узагальнень.

Девіантна поведінка у всі часи була об'єктом особливої уваги з боку дослідників різних напрямів: юриспруденції, психології, філософії, соціології, педагогіки, а також з боку релігійних і громадських організацій, які несуть відповідальність за моральне здоров'я суспільства. Власне кажучи, вона спричинила створення держави, правоохоронних органів, спеціалізованих установ

для виправлення та ізоляції людей, які є небезпекою для соціальної системи. У філософсько-правовій науці неможливо знайти мислителя, який би не порушував питання про причини відхилень окремими індивідами чи цілими соціальними групами існуючих моральних норм, цінностей, традицій. Уся історія становлення філософсько-правової, етичної думки є спробою знайти оптимальні шляхи розвитку суспільства, тобто звільнитися від антисоціальних порушень, які досить часто є небезпекою для життя і добробуту людей, відхиленнями від загальноприйнятих цінностей і стандартів.

Соціальні конструкти сучасності, вирішуючи завдання виправлення шкідливої для суспільства девіантної особистості, послуговуються надбаннями спеціальних дисциплін: юриспруденції, психології, соціології, філософії, педагогіки, медицини, психіатрії, антропології. Відповідно до своїх завдань ці галузі науки вузькоспеціалізовано, різновекторно і, як правило, суперечливо підходять до тлумачення чинників, що спричиняють девіантну поведінку, до з'ясування вагомих ознак девіантної особистості, мети та змісту виправного впливу на неї.

Разом із тим, на сьогодні недостатньо розробленою залишається філософсько-правова концепція виправлення асоціальної девіантної особистості, яка змогла б інтегрально підійти до визначення причин виникнення асоціальної поведінки, ознак девіантної особистості, мети, змісту та форм виправного впливу на неї. Це, своєю чергою, посилює актуальність філософсько-правового дослідження девіантної особистості, адже саме така загальнонаукова концепція повинна стати методологічною основою для сукупної практичної діяльності широкого спектру різних наукових напрямів у питаннях виправлення асоціальної девіантної особистості.

Дослідження даної проблеми є вкрай важливим для сучасного вітчизняного транзитивного суспільства, існуючі правові системи якого доводять слабку спроможність дієво впливати на девіантну особистість. Їх криза, зокрема, пояснюється тим, що вітчизняна наука тривалий час не повною мірою враховувала широкий спектр європейських філософсько-правових поглядів, які

звужено тлумачилися у контексті панівної ідеології.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що однією з найістотніших властивостей людської поведінки є те, що вона соціальна за своєю суттю, формується і реалізується суспільством. Поведінка відображає процес соціалізації людини, передбачаючи адаптацію до соціального середовища з урахуванням індивідуальних особливостей особи.

Девіантна поведінка – це форма поведінки особистості, а тому їй притаманні всі основні характеристики родового поняття “поведінка”. Спроби пояснити поведінку людини, в тому числі й девіантну неодмінно стикаються з питанням: “яку поведінку можна назвати нормальною?”, тому поняття норми є вихідним для вивчення будь-яких девіацій.

Таким чином, проблема девіантної поведінки – це актуальна і складна проблема, яка виходить далеко за рамки однієї науки і є територією вивчення наук, об’єктом яких виступає людина.

Девіантна поведінка – це складна соціальна, філософсько-правова та психолого-педагогічна проблема, яка у силу складності характеру поведінкових порушень вимагає добре організованої системи впливів.

Аналіз як вітчизняних, так і зарубіжних наукових джерел дозволяє зробити висновок про множинність теоретичних підходів щодо опису досліджуваного соціального об’єкта (у концептуальному полі біхевіоризму, феноменології чи структурно-функціонального аналізу), також тематичну різноманітність його проблемних опрацювань (причини девіантної поведінки, дезорганізація та девіантність, умови соціалізації як чинник девіації, генезис і кореляційні залежності між системою очікувань суспільства і поведінкою особи, девіантність творчої особистості, соціальна девіація, адаптація та соціальна норма, соціальні санкції та соціальний контроль тощо).

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ

2.1. Теоретико-методологічні підходи щодо дослідження філософсько-правових проблем девіантної поведінки людини

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми призводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Саме поняття “методологія” (від грец. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження) неоднозначно розуміється в сучасній науці.

У широкому розумінні слова методологія – це теорія людської діяльності, “це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво. Можна сказати, що методологія ... є теорія людської діяльності” [102, с.6]. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [103, с.5-6]. Саме таке ставлення до методології переважає, наприклад, в зарубіжній (американській і взагалі англомовній) науковій літературі.

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання виступає багаторівневий підхід, коли розрізняються:

- найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія);
- загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія);
- теорія і методи конкретної науки, галузі знань;

– методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях [104, с.40].

Не заглиблюючись в дискусію про поняття і предмет методології, відзначимо деякі принципи наукового пізнання, істотні, з нашої точки зору, для кращого розуміння предмету девіантології як соціальної науки. Оскільки стосовно кожного з принципів, що розглядаються нижче, існують полярні думки, нагадаємо, що викладається наша особиста точка зору, часто найпоширеніша [105, с.102-110].

Принцип універсальності законів всесвіту (універсальний еволюціонізм, згідно поглядів Н. Моїсеєва [55]).

Розвиток науки в цілому характеризується єдністю протилежних тенденцій – диференціації та інтеграції наукових знань. Провідними на сучасному етапі виступають інтеграційні процеси. Те, що складається в процесі інтеграції наукових дисциплін і напрямів “інфранаука” (Н.Н. Моїсеєв [55]), або “мега-наука” (Б.Г. Кузнецов [106]), виходить з необхідності об’єднання досліджень неживої і живої природи і суспільства, вивчення їх з погляду універсальних законів всесвіту. При цьому основні закономірності соціального буття (включаючи девіантність як соціальний феномен) подаються як інобуття загальних закономірностей саморуху (самоорганізації) матерії, світу, всесвіту, як модифікація, подальший розвиток їх фундаментальних властивостей (Е.С. Маркарян [107, с.135-154], Е.Х. Нерсесова [108]). Адже “сама Земля і все, що на ній відбувалося вчора і відбуватиметься завтра, суть приватні прояви єдиного, загального процесу саморозвитку (самоорганізації) матерії, що підкоряється єдиній системі законів (правил), діючих в Універсумі” [55, с.86]. Для девіантолога цей принцип означає необхідність відмовитися від уявлень про унікальність девіантних проявів і їх закономірностей, подивитися на предмет свого дослідження дещо ширше, долаючи антропоцентризм і аксіологізм (ціннісний підхід щодо предмету дослідження).

Принцип універсальності загальнонаукових методів пізнання дійсності. Виходячи з принципу універсальності законів всесвіту, можна припустити

універсальність загальнонаукових методів пізнання дійсності (включаючи девіантність).

Це означає для нас можливість застосування в девіантології не тільки системного і організаційного аналізу [109], але й синергетики, теорії хаосу, теорії катастроф, поняття біфуркації, наслідків другого закону термодинаміки з поняттями ентропії і негентропії й інших сучасних загальнонаукових концепцій. Це усвідомлюють вітчизняні учені (зокрема, синергетичну модель детермінації злочину запропонував В.А. Бачинін [110, с.518-525]) і зарубіжні, перш за все – представники постмодернізму [70; 111].

Принцип відносності знань (релятивізм). Всяке знання про будь-який предмет дійсності відносне, неповне, обмежене.

Ніколи не можна досягти повного і остаточного знання про досліджуваний об'єкт. Це пов'язано, перш за все, з тим, що всі об'єкти дійсності знаходяться в постійній зміні. І “фактично немає ні пропозицій, ні слів із значеннями, які були б незалежні від обставин вимовлення” [112, с.321]. Крім того, можливості людського пізнання завжди обмежені засобами, що наявні на кожен даний момент часу. Представники природничих наук у процесі пізнання так чи інакше взаємодіють з об'єктом і “порушують” умови його існування (проблема: суб'єкт – прилад – об'єкт). Представники соціальних наук “вбудовані” в об'єкт (суспільство, його сфери і сегменти), що вивчається, схильні до впливу з його сторони. Марксове не “можна жити в суспільстві і бути незалежним від нього” – на жаль, факт. Сказане – не заклик до відмови від пізнання дійсності (включаючи девіантні прояви), а лише застереження від абсолютизації досягнутих знань. “Слід визнати, що в кожен момент часу наші наукові теорії залежать не тільки від експериментів тощо, проведених до цього моменту, але також від передумов, які ми приймаємо без доказів, тобто приймаємо, не усвідомлюючи їх... Наукові результати “відносні”... лише постільки, поскільки вони є результатами певної стадії наукового розвитку і підлягають перегляду в ході наукового прогресу” [113, с.255-256].

Принцип доповнюваності (Н. Бор [114, с.209]). Надзвичайна складність

навіть “найпростіших” (“елементарних”) об’єктів привезла до того, що Н. Бор сформулював як принцип доповнюваності – *contraria sunt complementa* (додаткові протилежності): лише суперечливі, взаємовиключні концепції в сукупності можуть достатньо повно описати об’єкт, що вивчається.

Іншими словами, не “подолання” суперечливих думок про об’єкт, а їх взаємодоповнюваність. Хоча принцип доповнюваності був сформульований стосовно фізичного явища – подвійної природи світла (хвильової і корпускулярної), проте для Н. Бора вже був зрозумілий його універсальний характер. Н. Бор писав: “Ми й в інших сферах людського пізнання стикаємося з видимими суперечностями, які можуть бути усунені тільки за допомогою принципу доповнюваності” [114, с.209]. Так, “при описі становища окремої особи усередині суспільства існують типові додаткові сторони, що пов’язані з рухомою межею між оцінкою людських цінностей і загальними положеннями, на підставі яких про них судять... Загальну мету всіх культур складає найтісніше поєднання справедливості і милосердя; проте слід визнати, що у кожному випадку, де потрібно чітко застосовувати закон, не залишається місця для прояву милосердя, і навпаки, доброзичливість і співчуття можуть вступити в конфлікт з самими принципами правосуддя” [114, с.495].

З огляду на це можемо стверджувати, що девіантологи можуть застосовувати всі можливі методи наукових досліджень: філософські, правові, логічні [110; 115], історичні, загальнонаукові (системний аналіз, організаційний аналіз, синергетику), соціологічні методи збору первинної інформації (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент), психологічні методи дослідження властивостей особи (тести) тощо. Про деяких з них ми поговоримо трохи пізніше, а частину літератури назвемо зараз [116].

Разом із тим, не можна применшувати ролі порівняльного методу при вивченні девіантності. Порівняльні (компаративістські) дослідження девіантних проявів в різних державах набувають все більшого значення в умовах інтернаціоналізації, глобалізації всіх соціальних процесів, включаючи девіантність [117].

Починаючи з середини XIX ст. під впливом позитивізму у філософії і

соціології (праці О. Конта, Г. Спенсера [118] та ін.) соціальні науки починають активно застосовувати “позитивні”, природничо-наукові методи дослідження свого об’єкта. Це – антропологічні вимірювання Ч. Ломброзо [119], статистичний аналіз А. Кетле [120], соціально-економічні дослідження Ф. Енгельса (“Становище робочого класу в Англії”) [121] тощо.

Поступово девіантологи починають все активніше використовувати весь арсенал соціологічних методів збору і аналізу емпіричних даних про свій об’єкт.

Але соціальні процеси в сфері, що вивчається, володіють деякою специфікою:

- відносно високою динамічністю соціальної ситуації;
- доволі частою протидією “об’єкта” дослідження отриманню інформації або ж його “пасивністю”, які зумовлюють високу латентність більшості проявів девіантної поведінки;
- істотною залежністю стану і динаміки об’єктів від середовища (соціальних, економічних, політичних, демографічних, культурологічних процесів), а отже, необхідністю отримання інформації про нього.

Основні шляхи (канали) отримання інформації про об’єкт девіантології:

- “автоматичне” надходження інформації (заяви громадян, публікації в ЗМІ, повідомлення суспільних організацій і державних органів тощо);
- “силове” отримання інформації про злочини, дії, пов’язані з наркоспоживанням (в результаті оперативно-розшукової, слідчої діяльності);
- планове надходження інформації (різні види обліку і звітності, перепису населення тощо);
- спеціальні дослідження (соціологічні, демографічні, психологічні, кримінологічні тощо).

Отримання необхідної і достатньої інформації про ті явища і процеси, що вивчаються девіантологією пов’язано з певними труднощами, серед яких:

- відсутність єдиної системи обліку девіантних проявів (“моральна статистика”);
- відсутність повної, всеохопної статистика щодо багатьох видів

девіантності;

– невідповідність багатьох даних (показників) державної статистики і відомчого обліку, облікових даних різних відомств (МВС, судів, охорони здоров'я, освіти тощо);

– висока латентність більшості девіантних проявів.

Все це підвищує роль соціологічних досліджень різних форм девіантності та їх взаємозв'язків.

У науковій літературі достатньо детально викладені методика і техніка емпіричних досліджень різних видів девіантності [122], тому зупинимося на них лише коротко.

Проведенню дослідження передуює розробка його програми, включаючи визначення цілей, завдань дослідження, вироблення гіпотез (припущень, що перевіряються в процесі дослідження), аналіз необхідної літератури, а також розроблення інструментарію – тих конкретних методик, які застосовуватимуться в процесі збору інформації (анкети, опитувальні листи, тести тощо).

На нашу думку, необхідно визначити основні методи збору первинної інформації стосовно нашого предмета дослідження.

Спостереження в девіантології із зрозумілих причин застосовується рідше, ніж в соціології. Разом із тим, воно цілком можливе, наприклад при вивченні субкультурних співтовариств, делінквентних груп [123, с.125-133]. Звичайно, спостереження як науковий метод передбачає наявність попереднього плану, стосовно питань, що підлягають вивченню. Спостереження вельми корисне на первинних стадіях дослідження і з навчальною метою. Так, відвідування місць позбавлення волі (пенітенціарних установ); спостереження за повіями в готелях, ресторанах, на вулиці; участь в роботі добродійних установ, що працюють з наркоманами, суїцидентами, жертвами насильства тощо дають певну інформацію для роздумів, розробки програм дослідження.

Аналіз документів – один з основних методів отримання девіантологічної інформації. Найчастіше використовуються офіційні (формальні) документи – матеріали кримінальних, адміністративних справ, історії хвороби, нормативні

документи, довідки, звіти тощо, а також офіційні статистичні матеріали і документи первинного обліку. Доводиться звертатися і до неофіційних (неформальним) документів – листів, щоденників тощо. Так, “листи з в’язниці”, автобіографічні життєписи бездомних, передсмертні записки самовбивць активно використовуються як джерело інформації вітчизняними і зарубіжними авторами [124].

Опитування також часто застосовуються в девіантологічних дослідженнях. Використовуються два основні види опитування: анкетування та інтерв’ю. Кожний з них володіє певними перевагами і має свої недоліки.

Інтерв’ю, тобто особиста бесіда інтерв’юєра (дослідника) і респондента (опитуваного), дозволяє при необхідності уточнювати питання, передбачені “опитувальним листом” (анкетою, “путівником інтерв’ю”), ставити додаткові запитання, гарантує відповіді на всі питання тощо. Але при цьому виключається анонімність опитування (що може вплинути на ступінь правдивості відповідей), а також обмежується число респондентів (особисто опитати можна десятки осіб, але не тисячі). Приклади глибинних неформалізованих інтерв’ю з наркоманами можна знайти, наприклад, у статті В.Г. Карпова, Е.Б. Лісовської [125, с.135-182].

Анкетне опитування забезпечує анонімність, дозволяє опитати велику кількість респондентів, але при цьому неможливо роз’яснити респонденту незрозуміле питання, можливе також неповне заповнення анкети або її неповернення.

За формою проведення опитування може бути особистим (інтерв’ю, face of face), поштовим, телефонним. Останнє все частіше використовується в сучасній Росії, оскільки, по-перше, рівень телефонізації населення, особливо в містах, дозволяє забезпечити репрезентативність опитування, по-друге, жителі украй неохоче йдуть на особисті контакти в умовах “моральної паніки” і “страху перед злочинністю”. Нарешті, погана робота пошти скорочує можливості поштового варіанту і істотно розширює потенціал телефонного опитування.

Опитування експертів – різновид опитування, що розглядається нерідко як самостійний метод. Застосовується звичайно тоді, коли необхідно отримати думку

фахівців з якого-небудь конкретного питання. Часто експертне опитування використовується разом із опитуванням населення або якоїсь соціальної групи. Це дає можливість порівняти точки зору, погляди на проблему фахівців і “пересічних” громадян. Найчастіше до експертів звернені питання про чинники (“причини”), що впливають на ті або інші девіантні прояви, і про прогноз їх змін.

Контент-аналіз преси, радіо- і телепередач. Цей метод активно використовується в девіантологічних дослідженнях [126, с.42-44].

Експеримент рідко застосовується в девіантологічних дослідженнях, однак виняток становлять експерименти, пов’язані з програмами реадaptaції, ресоціалізації осіб, котрі хворіють на алкоголізм, наркоманію, засуджених до позбавлення волі. Шляхом встановлення для деяких груп нових умов праці, навчання, відпочинку, використання нових психолого-педагогічних методів корекції поведінки і зіставлення результатів з ситуаціями в “контрольних” групах виявляються переваги і недоліки названих вище методів.

Це неповний перелік соціологічних методів, що використовуються в девіантології. Все більшої значимості набувають так звані “якісні методи”, включаючи метод *фокус-груп* тощо [127].

Поряд з методами, що застосовуються при дослідженні філософсько-правових проблем девіантної поведінки, необхідно назвати підходи щодо оцінки поведінкової норми, патології і девіацій: соціальний; психологічний; психіатричний; етнокультурний; віковий; гендерний; професійний.

Соціальний підхід ґрунтується на уявленні про суспільну небезпеку або безпеку поведінки людини. Відповідно до нього до девіантної слід відносити будь-яку поведінку, яка явно або потенційно є небезпечною для суспільства, оточуючих людей. Наголос робиться на соціально схвалюваних стандартах поведінки, безконфліктності, конформізмі, підпорядкуванні особистих інтересів суспільним. При аналізі поведінки, що відхиляється, соціальний підхід зорієнтований на зовнішні форми адаптації і ігнорує індивідуально-особову гармонійність, пристосованість до самого себе, схвалення себе і відсутність так званих психологічних комплексів і внутрішньоособових конфліктів.

Психологічний підхід, на відміну від соціального, розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньоособовим конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особи. Мається на увазі той факт, що суттю девіантної поведінки необхідно вважати блокування особистого зростання і навіть деградацію особи, що є наслідком, а іноді і метою поведінки, що відхиляється. Девіант, відповідно до даного підходу, усвідомлено або неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, позбавити себе унікальності, не дозволити собі зреалізувати наявні здібності.

Психологічному підходу, що заснований на виділенні соціально-психологічних відмінностей окремих видів поведінки особи, що відхиляється. Психологічні класифікації формуються на підставі наступних критеріїв: вид порушеної норми; психологічні цілі поведінки і їх мотивація; результати даної поведінки і шкода, завдана нею; індивідуально-стильові характеристики поведінки.

В рамках психологічного підходу використовуються різні типології поведінки, що відхиляється. Більшість авторів, наприклад Ю.А. Клейберг, виділяють три основні групи поведінкових девіацій: *негативні* (наприклад, вживання наркотиків) *позитивні* (наприклад, соціальна творчість) і *соціально-нейтральні* (наприклад, жебрацтво) [128, с. 50].

В рамках психіатричного підходу девіантні форми поведінки розглядаються як преморбідні (дохворобливі) особливості особи, сприяють формуванню тих або інших психічних розладів і захворювань. Під девіаціями часто розуміються ті, що не досягли патологічної вираженості через різні причини відхилення поведінки, тобто ті “ніби психічні розлади” (донозологічні), які не повною мірою відповідають загальноприйнятим критеріям діагностики симптомів або синдромів. Не дивлячись на те що ці відхилення і не досягли психопатологічних якостей, вони все ж таки позначаються терміном “розлад”.

Етнокультурний підхід передбачає ту обставину, що девіації слід розглядати крізь призму традицій того або іншого співтовариства. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одній етнокультурній групі або соціокультурному

середовищі, можуть істотно відрізнятись від норм (традицій) інших груп. З огляду на це суттєвим видається врахування етнічних, національних, расових, конфесійних особливостей людини. Передбачається, що діагностика поведінки людини, що відхиляється можлива лише у випадках, якщо така поведінка не узгоджується з нормами, прийнятими в мікросоціумі, або людина демонструє поведінкову ригідність (негнучкість) і нездатність до адаптації в нових етнокультурних умовах (наприклад, у випадках міграції).

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, не відповідна віковим шаблонам і традиціям, може бути визнана такою, що відхиляється. Це можуть бути як кількісні (гротескові) відхилення, відставання (ретардація) або випередження (прискорення) вікових поведінкових норм, так і їх якісні інверсії.

Гендерний підхід виходить із уявлення про традиційні статеві стереотипи поведінки, чоловічий і жіночий стиль поведінки. Девіантною поведінкою в рамках даного підходу може вважатися гіперролева поведінка і інверсія шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть відноситися і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних переваг і орієнтації.

Професійний підхід при оцінці поведінкової норми і девіацій ґрунтується на уявленні про існування професійних і корпоративних стилів поведінки і традицій. Мається на увазі, що професійне співтовариство диктує своїм членам вироблення чітко окреслених патернів поведінки і реагування в тих або інших ситуаціях. Невідповідність цим вимогам дозволяє відносити таку людину до девіантів.

Перераховані підходи щодо оцінки поведінкової норми, патології і девіацій поза сумнівом доповнюють і збагачують діагностичний процес, дозволяючи здійснювати його з феноменологічних позицій і враховувати всі аспекти проблеми.

Феноменологічний підхід щодо оцінки поведінської норми, патології і девіацій, на відміну від соціального, психологічного або психіатричного, дозволяє враховувати всі відхилення від норми (не лише соціально небезпечні або такі, що сприяють саморуйнуванню особистості). Використовуючи його, можна

діагностувати і нейтральні з точки зору суспільної моралі і права поведінкові відхилення (наприклад, аутистичну поведінку), і навіть девіації з позитивним відтінком (наприклад, так званий трудоволізм). Окрім того, феноменологічна парадигма дозволяє проглядати у кожному із відхилень у поведінці механізми психогенезу, що дозволяє в подальшому вибрати адекватну і ефективну тактику корекції поведінки. Так, трудоволізм як поведінкова девіація може бути розглянутий і трактований як аддикція, сформована на основі намагання відійти від реальності шляхом фіксації уваги на чітко визначеному виді діяльності, і як прояв психопатологічних особливостей, наприклад, у рамках маніакального синдрому. Лише феноменологічний підхід здатен безперешкодно і об'єктивно підійти до аналізу поведінки, що відхиляється і сприяти розумінню сутності мотивів поведінки людини [129, с.15-17].

Феноменологічний підхід при оцінці поведінкової норми дозволяє говорити як про нормативну і гармонійну поведінку, що протистоїть девіантному і патологічному, так і про ідеальну поведінкову норму. Він передбачає не тільки “відповідність поведінки” (згідно з В.А. Петровським [130]), але і її творчу спрямованість – креативність, або плідність (за Е. Фроммом [131]). Поза сумнівом, що “особа як спеціальне людське утворення не може бути виведеною з пристосовної діяльності” (О.М. Леонтьєв [132]). Гармонія не може ґрунтуватися лише на “критерії виживання” – здатності людини бути адаптації. Вона не може ґрунтуватися навіть на критерії “якості життя”, тобто задоволеності “своєю пристосованістю”. Адже, у такому випадку найгармонійнішим слід визнати обивателя. Ідеальною поведінковою нормою слід визнати поєднання гармонійної норми з креативністю індивіда.

На думку В.А. Петровського, людину можна вважати творчою і ідеальною, якщо її “можуть (додамо: і повинні – Т.Г.) притягувати небезпека, невизначеність успіху, незвідане”. Подібна надмірна діяльність (активність) названа надситуативною активністю і справедливо віднесена до нормативної, оскільки прогрес у сфері культури значною мірою пов'язаний з готовністю і схильністю людей до непристосовної (такої, що не підпадає під кліше, гнучкої та

нешаблонної) поведінки.

Один із найповніших і найцікавіших варіантів систематизації видів поведінки особи, що відхиляється, на наш погляд, належить Ц.П. Короленко і Т.А. Донських [133]. Автори поділяють всі поведінкові девіації на дві великі групи: нестандартна і деструктивна поведінка. Нестандартна поведінка може мати форму нового мислення, нових ідей, а також дій, що виходять за рамки соціальних стереотипів поведінки. Подібна форма передбачає активність, хоча й таку, що виходить за рамки прийнятих норм в конкретних історичних умовах, але відіграє позитивну роль в прогресивному розвитку суспільства. Прикладом нестандартної поведінки може бути діяльність новаторів, революціонерів, опозиціонерів, першовідкривачів в якій-небудь сфері знання тощо. Дана група не може характеризуватися поведінкою, що відхиляється, в чіткому науковому розумінні.

Типологія деструктивної поведінки виражається відповідно до її цілей. В одному випадку це зовнішньодеструктивні цілі, спрямовані на порушення соціальних норм (правових, морально-етичних, культурних) і відповідно зовнішньодеструктивна поведінка. У другому випадку – внутрішньодеструктивні цілі, спрямовані на дезінтеграцію самої особи, її регрес, і відповідно внутрішньодеструктивна поведінка.

Зовнішньодеструктивна поведінка, у свою чергу, поділяється на аддиктивну та антисоціальну. Аддиктивна поведінка передбачає використання якихось речовин або специфічної активності з метою відходу від реальності і отримання бажаних емоцій. Антисоціальна поведінка полягає в діях, що порушують існуючі закони і права інших людей у формі протиправної, асоціальної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки Ц.П. Короленко і Т.А. Донських виділяють: суїцидну, конформістську, нарцистичну, фанатичну і аутичну поведінку. Суїцидна поведінка характеризується підвищеним ризиком самогубства. Конформістська – така поведінка, що позбавлена індивідуальності, зорієнтоване винятково на зовнішні авторитети. Нарцистична – керується

відчуттям власної грандіозності. Фанатична – виступає у формі сліпої прихильності до якої-небудь ідеї, поглядів. Аутична – проявляється у вигляді безпосередньої відстороненості від людей і навколишньої дійсності, зануренням в світ власних фантазій.

Всі перераховані форми деструктивної поведінки відповідають, на думку учених, таким критеріям девіантності, як погіршення якості життя, зниження критичності до своєї поведінки, когнітивні спотворення (сприйняття і розуміння того, що відбувається), зниження самооцінки і емоційні збої. Нарешті, вони з великою вірогідністю призводять до стану соціальної дезадаптації особи аж до повної її ізоляції [133].

Відповідно до перерахованих критеріїв виділимо три основні групи поведінки, що відхиляється: антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка, аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.

Анτισоціальна (делінквентна) поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, становить загрози соціальному порядку і добробуту навколишніх людей. Вона включає будь-які дії або бездіяльність, заборонені законодавством.

У дорослих людей (старші 18 років) делінквентна поведінка проявляється переважно у формі правопорушень, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання. У підлітків (від 13 років) переважають наступні види делінквентної поведінки: хуліганство, крадіжки, пограбування, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками. У дитячому віці (від 5 до 12 років) найбільш поширені такі форми, як насильство стосовно молодших дітей або однолітків, жорстоке поводження з тваринами, крадіжки, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали.

Асоціальна поведінка – це поведінка, при якій ухиляються від виконання морально-етичних норм, безпосередньо загрожуючи доброзичливим міжособовим відносинам. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (безладні статеві зв'язки, проституція, спокушування, вуайеризм, ексгібіціонізм тощо), залучення до азартних ігор на гроші, бродяжництво, утриманство.

У підлітковому віці найбільш поширеними відхиленнями від норми виступають: втеча з дому, бродяжництво, пропуски шкільних занять або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (безладні статеві зв'язки), граффіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультуральні девіації (сленг, шрамування, татуювання).

У дітей найчастіше зустрічаються втечі з дому, бродяжництво, пропуски шкільних занять, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжки, жебрацтво.

Межі асоціальної поведінки особливо мінливі, оскільки вона більше за інші поведінкові девіації знаходиться під впливом культури і часу.

Аутодеструктивна (саморуйнівна поведінка) – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожує цілісності та розвитку самої особи. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі виступає в наступних основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залучення в деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність із яскраво вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості при їзді на автомобілі тощо).

Специфічною ознакою аутодеструктивної поведінки (аналогічно попереднім формам) в підлітковому віці вважається її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, може породжувати наступні форми аутодеструкції: наркозалежна поведінка, самопорізи, комп'ютерну залежність, харчові аддикції, рідше – суїцидальну поведінку.

У дитячому віці мають місце куріння і токсикоманія, але в цілому для даного вікового періоду аутодеструкція малохарактерна.

Таким чином, ми бачимо, що різні види поведінки особи, що відхиляється, розташовуються на єдиній осі “деструктивна поведінка”, з двома протилежними напрямками – на себе або на інших.

За спрямованістю і ступенем прояву деструктивності можна уявити наступну шкалу поведінки, що відхиляється: антисоціальна (активно-

деструктивна) – просоціальна (відносно-деструктивна, адаптована до норм антисоціальної групи) – асоціальна (пасивно-деструктивна) – саморуйнівна (пасивно-аутодеструктивна) – самовбивча (активно-аутодеструктивна).

Виділення окремих видів поведінки, що відхиляється, і їх систематизація за подібністю ознак є умовним, хоча і виправданим засобом з метою наукового аналізу. У реальному житті окремі форми нерідко поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок поведінки, що відхиляється, виявляється індивідуально забарвленим і неповторним [134, с.31-34].

2.2. Право як предмет філософського і наукового пізнання: принципи та методологія демаркації

Основоположні (фундаментальні) проблеми правового пізнання за своєю суттю фокусуються в головному предметі правознавства – виявленні, описі, поясненні та розумінні всього комплексу об'єктивних ознак (властивостей, характеристик) того соціального явища, що позначається категорією “право” [135]. Причому йдеться не про проблеми феноменології права, а скоріше про проблеми, що торкаються питань природи та сутності права, аналізу різних наукових конструкцій, які ці проблеми описують, понятійного та категоріального апарату, що дозволяє перетворювати всі теоретичні дослідження на реальну юридичну практику.

Причин, які породили нинішній стан дискурсу навколо, здавалося б, вирішених колись “у принципі” проблем, досить багато. Це, по-перше, об'єктивні обставини наявності очевидної кризи “практичного права”, що реально відчувається у сучасній вітчизняній юридичній практиці правотворчості та законотворчості. По-друге, входження до загальносвітового інтелектуального правознавчого контексту понад п'ятнадцять років тому не в останню чергу було пов'язано не лише з переглядом принципів наявного “радянського права” в усіх його теоретичних і праксеологічних модальностях, а й з виявленням серйозного відставання молодшої української правової думки в царині обговорення та

концептуального вирішення традиційно дискурсивних для світової, головним чином західної, юридичної науки проблем. По-третє, з'явилося усвідомлення й розуміння того факту, що ці проблеми не є просто теоретичними, а тим більше схоластичними. Навпаки, прийшло розуміння того, що від їхнього концептуального вирішення залежить спрямованість і логіка розвитку вітчизняного правознавства, вітчизняної юридичної практики, а також правової свідомості суспільства в цілому і його громадян кожного окремо. По-четверте, наявність великої, багато в чому оригінальної й, головне, евристично плідної інтелектуальної дореволюційної спадщини (П. Новгородцев, Б. Кістяківський, Л. Петражицький [136] та ін.) сьогодні вимагає свого осмислення та відродження як оригінального внеску в загальносвітовий фонд теоретико-правової думки. І, нарешті, по-п'яте, наявність витрат, які вже очевидно виявляються при підготовці за останні роки великої кількості юристів-функціонерів, теоретично та світоглядно недостатньо освічених. Усі ці обставини разом, напевно, й породили ситуацію настільки потужної інтелектуальної рефлексії, яка проявилася у безлічі публікацій з фундаментальних проблем правознавства.

Серед багатоманіття тлумачень права, які у величезній кількості представлені в словниках, популярній і спеціальній юридичній літературі, ми зустрічаємося здебільшого із визначеннями, які доповнюють, а іноді і заперечують одне одного. Головна причина такого, на наш погляд, криється не тільки в різних методологічних підходах і гносеологічних установах авторів дефініцій, – хоча, скажімо, дотримання принципів так званого “позитивного права”, або “природного права”, безумовно, дасть відмінні одне від одного визначення, – а й у самій сутності й природі права як об'єктивного соціального явища буття. Тому будь-яке вузькопрофесійне визначення права з точки зору (кута зору) предикативності (кримінальне, цивільне, адміністративне, господарське) завжди дасть якийсь зріз, аспект вираження сутності і, отже, завжди буде феноменальним.

У цьому зв'язку перше зауваження щодо процедури аналізу, про яке слід говорити, стосується методології дослідження права. Так, якщо ми станемо на

позиції наукового світогляду з його критеріями об'єктивності знання, практичною дослідною верифікацією положень, що висуваються, домінуванням у побудові концепції “суджень факту”, а не “суджень цінності” (оцінки), інакше кажучи, використаємо увесь той методологічний інструментарій, що є на озброєнні так званого “позитивного права”, то нам не вдасться зрозуміти багато чого в сутності права. Можливо, саме ця обставина призвела до того, що самотійна і, головне, предметна проблема – визначення сутності права у так званому “позитивному праві” – виявилася просто “знятою” і підміненою сцієнтистськими (позитивістськими) доказами її ефемерності, а сама проблема сутності права була розчинена в емпірично поданих фактах правової практики правотворчості, реалізації влади, правозастосування тощо. З позицій методології пізнання весь аналіз було зведено до опису та пояснення, тобто до тих гносеологічних процедур, які не виводять до розуміння змісту права, за яким, передусім, проглядається проблема розуміння та інтерпретації самої ідеї права. А те, що зміст та ідея суть структуроутворюючі ознаки (властивості) права, поза якими дати визначення поняття права неможливо, впливає зі специфіки природи права як результату людської телеономної (телеос – мета, номос – закон) свідомої діяльності. Адже право як і моральність, і мораль належить до тих наріжних основ організації людської соціабельності (комунікації, взаємодії людей через цілепокладання), які інакше як елементами соціальної технології й не назвеш.

Образно це можна викласти таким чином: якщо держава, спільноти (етнічні, релігійні тощо) людей, соціальні інститути є елементами структури суспільного життя, а різні відносини – господарсько-економічні, політичні, соціальні, світоглядно-ідеологічні – можна уподібнити до “кровоносних судин”, що пов'язують в єдине ціле структуру і відносини, утворюючи тим самим систему суспільного буття, то моральність, мораль, право – це компоненти програми, що задає логіку розвитку всієї системи, так само, як генетична програма, що передається каналами спадкової пам'яті, задає логіку розвитку людського організму. Поза цією програмою нема розвитку людини, нема її еволюції (онтогенезу) від біологічної особини до вищого щабля соціальності людини –

особистісного виявлення у бутті.

Ми вважаємо, що зміст та ідея права непідвладні науковому аналізу з його методологічними установками та критеріями, а вимагають інших наукових підходів і способів пізнання, інакше кажучи, іншої методології. На жаль, сьогодні в царині інтерпретації та розуміння як гносеологічних процедур гуманітарного (філософського, художнього, релігійного) знання, безпосередньо пов'язаних із проблемою значення, панує той епістемологічний стан, який відомий методолог науки П. Фейєрабенд назвав “методологічним анархізмом”. Відлунням цього стану у вітчизняному правознавстві може бути судження: “інтерпретація поняття права ніколи не була й сьогодні не лишається однозначною” [137, с.3-13].

Найперше рефлексивне осмислення взаємозв'язку людини з реальністю очевидно переконує нас у наявності діяльнісних, таких, що пізнають і оцінюють, здатностей, властивих людині. Ці здатності є безумовно трансісторичними основами інтеграції людини в буття, і на практиці маємо справу з їхньою єдністю. Однак все ж першим фундаментальним аспектом людського праксису є акт оцінки (П.К. Анохін, Е.А. Костандов, П.В. Симонов [138]). Ця еволюційно історично сформована здатність людини освоювати реальність, що їй протистоїть, через акт оцінювання, визначає їй спосіб розуміння природного та соціального світу, а також спосіб її дії в ньому. У праксисі, де оцінка і пізнання злиті, освоєння дійсності починається способом вичленовування вагомих об'єктів реальності з метою задоволення потреб. Саме з оцінки, а не з “чистого пізнання”, починається практична діяльність людини.

Адаптаційна діяльність усякого живого починається з акту “розсічення” реальності, наслідком якого стають особливі форми відбиття самої реальності та її результату як вагомих, невагомих і нейтральних для людини об'єктів дійсності. Ця розчленованість реальності на вагоме і невагоме формує психологічні ієрархічні структури відбиття людиною світу й вносить у цей світ елемент його освоєння і творення як ієрархічного і структурованого. Таким чином, усі сфери та види людського досвіду і практики опосередковані споконвічно оцінкою, тобто саме тим психологічним феноменом, що завжди визначає преференційний підхід

людини до навколишньої реальності, якою б вона не була. І, отже, саме він опосередковує телеономне ставлення кожної людини до буття й телеологічне його відбиття у психіці на всіх її рівнях, у тому числі свідомості.

Телеологічно оцінювати об'єкт означає не виявляти його природні властивості, а розцінювати його таким або не таким, з огляду на критерій “належного бути”, тобто судити про нього з позиції відповідності належному. Останнє відношення дано разом із суб'єктом-носієм діяльності. Це відношення переживається, осмислюється як особлива властивість об'єкта, вагома для індивіда, інакше – як цінність. А це означає, що ставлення людини до світу як до середовища свого буття опосередковане певними цінностями, й це ставлення об'єктивно детерміноване самою організацією людського психічного відбиття реальності.

Виходячи із наведених суджень, вважаємо, що всі продукти та результати людського пр�ксису суть цінності, а середовище суспільного буття виступає ціннісно-сисловою реальністю, де панують сенси як психологічні форми акумуляції об'єктивних значень та індивідуального ставлення до об'єкта.

Сьогодні у своїй класичній іпостасі кантівське порушення проблеми цінностей і пізнання як діалектики практичного та теоретичного розуму можна вважати вже подоланим, бо змінилося саме визначення практичного і теоретичного розуму, а розуміння цінностей вийшло далеко за межі норм моралі. Загальновизнаним фактом стало судження про єдність раціонального та ціннісного аспектів в єдиному акті пізнання, причому за ціннісним аспектом став визнаватися не лише передрівень теоретико-когнітивного підходу, а й самостійний, із властивою йому специфікою відбиття, метод пізнання буття. Це означає, що якщо наукове знання має своїм способом осягнення реальності теоретико-пізнавальний підхід, а на “виході” – знання про фактичне, обов'язково експериментально верифіковане, об'єктивне, властиве об'єкту дослідження як таке, то філософське пізнання як учення про людину, її місце у світі та відносини, що складаються між людьми з приводу об'єктів реальності, має своїм способом осягнення теоретико-ціннісний (аксіологічний) підхід, що дає знання про

предмети не в категоріях їхнього фактичного буття, а в категоріях мети й цінності, де об'єкт реальності протистоїть суб'єктові не як предмет “у собі”, а як предмет “для мене”, “для всіх”, тобто перебуває в ціннісному відношенні до людини.

Метою теоретико-когнітивного підходу є отримання наукового знання, що спирається на систему верифікаційних засобів і способів отримання “чистого” об'єктивного знання, де в процесі його набування воно очищається від суб'єктивних пристрастей, світоглядних установок, донаукового й позанаукового знання. Продуктом теоретико-когнітивного підходу є знання про дійсність ніби поза залежністю від потреб та інтересів суб'єкта пізнання, причому ця дійсність розуміється як суто природне буття. Пізнаючи природу, дослідник-науковець повинен насамперед пояснити хід природних явищ. Це ж завдання стоїть і перед дослідником соціального світу як світу культури й історії – продукту телеономного людського праксису. Соціальні явища – не природні явища, а події, створені людьми, які у своїй діяльності керувалися цілями і потребами, що перебувають у відношенні вагомості з об'єктами, що покликали до життя ці потреби й цілі. Інакше кажучи, у світі соціальності панують не сталі каузальні залежності, що характеризують логіку та зміст розвитку природного світу, а вагомисні зв'язки й відношення, детерміновані суб'єктивними й об'єктивними перевагами, характер прояву яких може бути тільки ймовірнісним і виявлятися лише як тенденція. А це означає, що в людському бутті панують імовірнісні закономірності, суть яких можна зрозуміти не стільки з аналізу логіки організації господарської діяльності, що об'єктивно складається, та способу виробництва, скільки з аналізу вагомисних зв'язків, що набули в гуманітарному знанні визначення цінностей. У результаті перед дослідником культури стоїть завдання виявити, інтерпретувати і зрозуміти ті цінності, які реально рухають поведінкою як окремих індивідів, так і мас людей у виборі тих або інших предметів, ідей, способів організації співжиття та індивідуального способу життя як цінності.

Можна стверджувати, що розуміння не дає науково-теоретичної істини, тому що тлумачення цінностей як значень і змістів, які набувають у результаті їх

опредметнення статусу матеріальної та ідеальної структури, не може стати науковою істиною. Справді, тлумачення цінностей як значень і змістів не може бути науковим, і в цьому, очевидно, полягає відповідь на питання про причину багатозначності права. Але це зовсім не означає, що у контекст розуміння як гносеологічної процедури та способу інтерпретації соціального буття не можуть входити науково-теоретичні компоненти. Вони неодмінно в нього входять як структурні ланки ціннісного підходу, підкреслюючи тим самим нерозривний зв'язок пізнавального й ціннісного підходів, проте вони не вичерпують змісту цінностей.

Інтерпретація цінностей не може бути науковою, але вона глибоко пізнавальна і в теоретичному, і в праксеологічному плані. Результатом ціннісного освоєння соціального світу є теж істина, але це праксеологічно-світоглядна істина. Такими, по суті, якраз і є істини права, де зміст, концентуально розгорнутий в ідею права, становить не що інше, як деяку аксіологічну побудову щодо вирішення головного завдання – збереження, упорядкування, регулювання та спрямування соціального буття за певними ціннісними і цільовими векторами. У цьому полягає сутнісний зміст права. Інша справа, які ж ці цінності, який їхній зміст і спосіб функціонування. Усі ці фактори детерміновані логікою культурно-цивілізаційного процесу етносу (етносів), нації, їхньої історії в минулому та стратегії в майбутнє.

Теоретичним світоглядом завжди була і залишається філософія як особливий вид людського пізнання та знання про граничні підоснови буття. Це судження цілком стосується тієї галузі філософії, яка робить своїм предметом дослідження та вивчення феномену цінності у всіх його аспектах виявлення, від розкриття його природи, виявлення сутності до аналізу складних аксіологічних систем.

Розділ філософського знання, головним предметом якого є цінність у всіх ракурсах і аспектах свого виявлення, отримав назву загальної теорії цінності (аксіології) і поряд з онтологією (вченням про буття), гносеологією (теорією пізнання) і філософською антропологією (філософською теорією людини) складає

серцевину філософського знання взагалі [139, с.130-133].

Поняття цінності є поняттям філософським і, отже, поняттям високого рівня абстракції, що дає можливість фіксувати семантичні зв'язки, які виникають між різними суб'єктами буття в акті оцінювання реальності індивідом, різними соціальними спільнотами і суспільством загалом. Лише у філософському аспекті поняття цінності, акумулюючи і “знімаючи” всі інші визначення цінності, має найвищий ступінь значенневого (сутнісного) змісту. У всіх інших випадках визначення цінності набуває свого дисциплінарного вираження в різних лінгвістичних формах. А це означає, що в будь-якій сфері людського праксису цінності як реальні феномени матеріальної та ідеальної природи мають свій прояв. І завдання дослідника полягає в тому, щоб чітко, спираючись на адекватну предмету дослідження (філософія права) методологію (теоретико-ціннісний підхід) як іманентну праву пізнавальну конструкцію, описати й інтерпретувати цінності права в їх соціально-історичних, антропологічному (особистісному) та, очевидно, абсолютному вимірах на соціологічному (зовнішньому щодо людини) і психологічному (внутрішньому) рівнях виявлення в бутті.

Уявляючи в такий спосіб об'єктивну природу права, яка є результатом людської ціле- та ціннісно-раціональної діяльності (і не слід її шукати у сфері трансцендентного, як це намагаються робити деякі сучасні дослідники [140, с.13-17]), можна стверджувати, що праву властиві всі предикати цінності. А це означає:

– оскільки цінності є результатом телеономної соціально детермінованої діяльності людей, то право являє собою ціннісну, а отже, й ієрархічну, упорядковану, субординовану суспільну систему, функцією якої виступає збереження, відтворення та підтримання рівноваги соціального буття;

– оскільки право є ціннісним за своєю природою утворенням, орієнтованим на реалізацію вищезгаданої функції, то воно є деякою системою “належного бути”, а отже, системою загальнообов'язкових, семантично (стосовно змісту) орієнтованих ідеальних утворень – норм соціальності та комунікації людей;

– оскільки весь світ соціальності становить ціннісно-сміслову реальність, а

право є деяким “аксіологічним полем” тотального соціального досвіду акумуляції людством цінностей свого буття, то право кожного разу набуває, по-перше, вигляду конкретно-історичної системи цінностей (законів, актів тощо), по-друге, вигляду особистісних поведінкових імперативів “належного чинити” і, по-третє, абсолютних цінностей права як тотальних норм “належного бути”.

Ці норми “належного бути” в онтологічному плані – важливі умови людської соціабельності. Одночасно в гносеологічному аспекті вони являють собою загальні принципи права, правосвідомості та правової діяльності окремого індивіда і людської культури загалом. Артикульовані і концептуально виражені, вони утворюють ядро ідеї права – ідеали як граничні значення та смисли збереження й упорядкування соціального життя на всіх його рівнях організації: індивідуально-особистісному, рівні різних спільнот людей і людства загалом. Розрив між рівнями виявленості права, наприклад, забуття ідеалів як тотальних принципів права взагалі призводить до правового релятивізму, розпаду “правового поля” людства, що власне і є станом сучасної цивілізації з її правовим цинізмом і поки що невирішеними проблемами визначення автентичного змісту базових категорій права – справедливості, обов’язку, відповідальності, злочину, свободи взагалі та свободи особистості особливо. Мабуть теоретичне вирішення цих завдань багато в чому дозволить надати змісту перелічених категорій справді статусу норми, що буде, безумовно, сприяти побудові автентичної природі права теорії права.

Не вдаючись до додаткової аргументації, можемо стверджувати, що зміст, який криється за поняттями справедливості, обов’язку, відповідальності, свободи тощо, наскрізь антропологічний, бо в цьому суть фундаментальних аксіологічних функцій особистості [141]. І оскільки будь-яке суспільство виступає деякою впорядкованою системою цінностей, де право – лише один із рівнів її виявлення зі специфічними функціями, то такою ж мірою і соціальний індивід як суспільний “мікрокосм” становить у своїй сутності ціннісне явище. Питання полягає лише в тому, щоб визначити психологічну форму буття цінностей взагалі та цінностей права зокрема, їхню структуру, виокремити їх як основні аксіологічні функції, які

опосередковують інтеграцію в соціум людини як тотальне правове поле й одночасно сприяють становленню особистості як правового суб'єкта, справжнього *homo juridicus*.

Усі окреслені нами проблеми – предмет правової антропології як розділу філософської антропології та юридичної психології. Не вдаючись до розгляду цих проблем, які, очевидно, стануть предметом нашого наступного аналізу, звернемо увагу лише на таке: поняття права у своїй сутності бере початок від специфічної форми організації людиною свого буття як світу цінностей, джерела якого принципово антропологічні, тому що пов'язані не тільки з телеомністю людини, а й з такими феноменами людського життя, які інтроспективно-феноменологічною мовою позначаються категоріями “справедливість”, “обов'язок”, “відповідальність” тощо. Варто лише не забувати, що упродовж тривалого часу первинною формою їх інтерсуб'єктивності виступає не право, а сукупність звичаїв і мораль. Однак із виникненням державності норми звичаєвого “права” та норми моралі стають жорстко фіксованими (“повинно бути так і не інакше”) законами (правовими нормами). Тому все, що втілене в інтерсуб'єктивній формі їхнього буття як норми “належного бути”, обов'язкове до виконання, артикулюється й описується вже в термінах: правова влада, правова держава, правова особистість, закон, правопорядок тощо.

Будь-який науковий рівень аналізу права, зорієнтований на абстрагування від повнокривної людської присутності з її мотивами, особистісною системою цінностей (системою її аксіологічних функцій), мораллю як результатом особистісного становлення “Я”, а не лише з розумінням людини як якоїсь статистичної одиниці суспільного життя або тільки з уявлення про неї як соціального індивіда-носія ролей і соціального статусу як об'єкта владно-правових маніпуляцій, безперспективний із огляду на автентичне розуміння права.

Залишаючись вірними кантівському трактуванню проблеми права, вважаємо, що в істинному сенсі право (і, отже, ніякого “кулачного”, “телефонного” та іншого права немає й бути не може) виникає там, де людина діє

згідно зі своєю розумною волею як особистість “сама в собі закон”, а не як соціальний індивід-робот. Тому право насамперед не “поза людиною”, а “усередині її” як корелят імперативного характеру, інтенціонально зорієнтований у напрямку “належного”, і лише потім – система відносин інтерсуб’єктивного порядку, описувана в термінах “закон”, “правопорядок” тощо.

Будь-яке розуміння права зобов’язане спиратися на розгорнуту концепцію людини, точніше особистості. І це – персонологія, до змісту якої як обов’язкові базові елементи повинні входити, по-перше, аналіз права як аксіологічного за своєю природою соціального ноумена, по-друге, системна побудова моральних основ права як концепція обов’язку, справедливості, суспільних і особистісних ідеалів і, по-третє, концепт становлення особистості як справжнього *homo juridicus*. Тому праву без філософії, чи буде це власне відокремлена філософія права, чи латентна форма пропедевтики права, до останнього часу одягнена в терміни “загальної теорії права”, не обійтися. Інша справа, як співвіднести, пов’язати між собою поняття філософського й психологічного дискурсивного характеру, на якому тільки й можна описати особистість як суб’єкт права, і цілком науково верифіковані об’єктивні, фактуальні соціологічні прояви законотворчості та законорозуміння? А це не просте завдання. І тим не менше, філософія разом з психологією, що використовують особливу інтроспективно-феноменологічну мову, а також соціологія (принаймні її інструментальна складова) як “сувора” наука, що оперує термінами логіки й математики є тими базисними галузями гуманітарного знання, однаково необхідними для пізнання (опису, пояснення, інтерпретації та розуміння) права. Тому можна вважати, що пошук *modus vivendi*, принаймні в найближчій перспективі, залишиться епістемологічною проблемою правознавства, що вимагає все нових і нових розв’язань [142, с.3-18].

Але у світлі порушеної нами проблеми виявлення природи й сутності права, а також його понятійного вираження як передумови й, одночасно, результату вибору гносеологічних моделей його опису можна чітко констатувати: поняття права належить до розряду філософських категорій, або, інакше кажучи,

метанаукових. Його зміст, ціннісний за своїм характером, спирається на концепцію людини як особистості й колективного суб'єкта діяльності, а також на концепцію ідеалу як вчення про абсолютні норми “належного бути”, що беруть початок усе від тієї ж концепції особистості. І лише потім, на всій сукупності цих концептуальних побудов, узятих як принцип, формується прагматика права – проблематика, що традиційно описується так званим “позитивним правом”, свого часу батьками-засновниками (І. Бентам, Дж. Остін, Кельзен та ін. [143]) зорієнтована на вивчення феноменології права (реальних законів, логіки й способів їхнього функціонування, класифікації, систематизації аж до правової лінгвістики). Методологією пізнання цих феноменів є лише теоретико-пізнавальний (науковий) підхід, що дозволяє виявити й описати реальні закономірності та законодоцільності реалізації практичного права. Тут і філософствувати особливо не потрібно, бо нема предмета для цього.

Проблема права – гранично комплексна і міждисциплінарна, не стільки наукова, скільки споконвічно філософська, інтенціонально висхідна до людини як вихідного початку й кінцевої точки свого існування. У цьому зв'язку пошлемося на Ф. Батиффоля, одного з теоретиків права, який стверджував, “щоб пізнати основний вищий зміст права, необхідно встановити, чому існують різні суспільства, але як відповісти на це, не знаючи точно, що являє собою людина, до чого вона прагне, куди йде й чи повинна йти?” [144, с.20]. Вітчизняна концепція права, у якій є місце як філософському з його специфікою, так і науковому знанню, вирішивши свої внутрішні (методологічні) проблеми, стане на рівень сучасних теоретичних вимог і праксеологічних завдань, що висуваються часом.

Філософія права як будь-яка інша галузь філософського знання є за своїм змістом наукою без кордонів, інтернаціональним, космополітичним, міжнародним чи вселенським глобальним знанням. Але розвивається вона на певному національному ґрунті конкретними вченими, представниками конкретної нації чи народу. З огляду на таку двоєдиність філософії (як об'єкта пізнання) і суб'єктів, котрі її досліджують, сучасна українська філософія права має відбутися через дослідження українських учених, які не тільки мають теоретично осмислити

доробок іноземних і власних великих попередників, але й розвинути пізнання в цьому напрямі. Можливо, цей процес буде дещо екстенсивним, але й результат буде кращим [145, с.39-42].

Враховуючи вищевикладене, можемо констатувати, що шлях, яким прямує розвиток української філософії права, пов'язаний із дослідженням певних напрямів та особливостей цієї науки. Насамперед сюди можна віднести дослідження фундаментальних методологічних проблем права [146], гносеологічних меж і можливостей пізнання права [147], зв'язку реалізації права з професійною культурою юриста [148], філософського осмислення правової реальності [149], єдності цінності та істини в праві [150], філософії злочину [110], соціальної справедливості як фундаментального принципу правознавства [151], людини в праві [154], історіографічних проблем філософії права [153, с.9-43], феномену європейського права [154] тощо. Важливими, на нашу думку, залишаються також дослідження філософії права як світогляду, що дасть змогу сформулювати систему принципів, поглядів, цінностей, переконань, котрі забезпечать розуміння та відношення до правової дійсності, розуміння місця і ролі права в світі, правових позицій людей і суспільних груп тощо [155, с.393-401].

2.3. Вчення про природу людини у контексті правового пізнання

Філософія права досліджує специфічний аспект людських дій та їхніх раціональних підстав і цілей, саме: дії людей, оскільки вони визначаються і регулюються правовими нормами. Правила поведінки виступають тут у вигляді правових норм.

Доводиться констатувати, що вітчизняна юридична наука перебуває в стані кризи, причиною, зокрема, кризою її методології. Сьогодні полиці бібліотек переповнені так званими “науковими працями” з юриспруденції, в яких псевдонауковість прикривається деклараціями про використання авторами діалектичного методу. Насправді ж у таких “творах” не використовується жодний метод. А це означає, що подібні опуси не є науковою продукцією, бо без

належного використання правильно обраного методу дослідження вона може бути лише викладом власних суб'єктивних, а саме волонтаристських і утопічних оцінок тих чи інших правових явищ або компіляцією чужих напрацювань. У зв'язку з цим чимало публікацій з правознавства здебільшого можна охарактеризувати, за влучним висловом О.М. Костенка, як продукт своєїрідної “юридичної алхімії” [156, с.72].

Від того, як люди розуміють право, залежить, як вони будуть ним користуватися. Якщо, наприклад, у сучасній Україні є достатньо ознак, що свідчать про недоліки у правокористуванні, то це означає, що існують недоліки і в праворозумінні. Очевидно, має існувати якесь основне питання правознавства, від розв'язання якого залежить розуміння права загалом.

У цьому контексті основним питанням правознавства має бути таке: “Право – це витвір природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?”. Саме від нього всі інші питання, що постають у правознавстві. Є досить підстав вважати, що основне питання правознавства належно розв'язувалося творцями римського права, адже досі воно вражає своєю досконалістю. Враховуючи це потрібно особливу увагу звернути на те, як саме творці римського права зокрема Ульпіан, Ціцерон та інші, ставилися до основного питання правознавства. Принагідно зазначимо, що видатний правознавець Гуго Гроцій вказав на провідну роль ідеї природного права в доктрині римського права. Більше того, він, розглядаючи історію правознавства, вважав, що правознавство може бути наукою лише тоді, коли визнає участь природи у творенні права. Він писав: “Багато хто до цього часу намагався надати цій галузі наукову форму, але жоден не зміг цього зробити, та й, по правді кажучи, це й неможливо було здійснити інакше як... відокремивши те, що виникло внаслідок установа, від того, що виникає з самої природи” [157, с.52]. Ця ідея Гуго Гроція особливо актуальна нині, коли виникає нагальна потреба в модернізації української юридичної науки.

Велике значення для розвитку юриспруденції мала також правова доктрина англійського філософа Дж. Локка. “... Закони, встановлені в державах, – писав

він, – зобов’язують не самі по собі, не своїм авторитетом, не якимось ще, а саме в силу закону природи, що змушує коритися вищестоящим і охороняти громадянський мир; більше того, без такого закону силою зброї правителі, може, й могли б примусити натовп до покори, але не могли б зобов’язати його до цього” [158, с.8]. А відтак він підкреслював: “Отже, зобов’язання, що покладається громадянським законом, випливає із закону природи, і ми не стільки змушені силою правителя коритися йому, скільки зобов’язані робити це за природним правом” [158, с.40]. Відомо, що правова доктрина Дж. Локка про співвідношення “закону природи” і “закону, встановленого в державі” (або “громадянського закону”) була одним із атрибутів Просвітництва і відіграла визначальну роль у розвитку сучасного права країн Заходу. Це свідчить про її плідність як справжньої (істинної) науки, тобто про її наукові достоїнства.

Утім, розробка філософської концепції права може бути успішною за умов урахування тих фундаментальних зрушень, які відбуваються у новітній філософській теорії, тих методологічних інновацій, що істотно змінюють філософсько-світоглядну парадигму взагалі. Про що конкретно йдеться? Зазначимо лише кілька філософських методологічних новацій, урахування яких, на наше переконання, необхідне для коректного осягнення правової реальності. Насамперед підкреслимо ту обставину, що сучасна філософія по-новому осмислює проблему можливості і необхідності створення наукової світоглядної картини світу, в тому числі світу соціального, складовою якого є світ суспільної, людської правосвідомості і правослухняності. Ідея М. Хайдеггера щодо недоцільності побудови “картини світу” (адже вона (картина) на його думку передбачає існування чогось такого, що постає як метафізична сутність перед суб’єктом – спостерігачем) у наші дні набуває популярності у контексті вироблення нової концепції світосприйняття. Одне з її опорних положень – зняття жорсткої дихотомії об’єкта та суб’єкта. Світ соціальних реалій, у тому числі правових, – це не мережа об’єктивних артефактів і незалежних від “спостерігача” подій, а “живе життя”, “життєвий світ” (Е. Гуссерль), сутність якого багато в чому зумовлюється присутністю в цих подіях суб’єкта пізнання та ціннісного

судження. Людина “показує себе як така, що починає і продовжує, як творець і творіння, продукт і володар світу, що її оточує ...” [159, с.143].

Незважаючи на спроби чималої кількості зарубіжних філософів, насамперед західних, елімінувати поняття “об’єкт” із епістемології, ця категорія “вперто” продовжує виконувати свою гносеологічну місію. Усе те, що досліджує вчений, він перетворює на “об’єкт”, забезпечуючи тим самим об’єктивний характер наукового знання, – вважає відомий російський філософ В.С. Стьопін [160]. Інша справа, що вживання категорій “об’єкт”, “науковий об’єкт”, “об’єктивність” у сучасній теорії відбувається на ґрунті формування нового типу раціональності, з урахуванням виявлених обмежень методології “відображення”, “дзеркальності”, відсутності чіткої демаркації “первинності” та “вторинності” у пізнавальному процесі. Становлення нового типу раціональності і, відповідно, нової інтерпретації суб’єкта та суб’єктивності відбувається на ґрунті синтезу космологічних, революційних і антропологічних аспектів світоглядного знання. При цьому “антропний принцип”, який передбачає “включення” людини, її “вбудованість” у будь-який “науковий об’єкт”, що становить предмет її інтересу, є визначальним. “Треба розвинути нову концепцію розуму” [161, с.126-127], – справедливо зазначає німецький професор В. Вельш. Ця думка, безумовно, заслуговує підтримки. Захист чи “спростування” раціоналізму у його світоглядно-методологічних інтенціях і, відповідно, науковості теорії, природно, зачіпає і таку гносеологічну одиницю, як істина. Сучасна когнітологія демонструє широкий спектр поглядів на проблему істини як такої – від повного заперечення самого поняття “істина” як утілення метафізичного абсолюту, що перебуває за межами емпірії людських суджень, отже, безглузлого й антикультурного (С. Тулмін) [162], до спроби надати істині “нового прочитання”. Згідно з Р. Рорті, наприклад, істина – “це просто найбільш коректна і сильна теорія”, яка не потребує “жодної відповідності реальності” [163]. А для П. Феєрабенда істина – це “абстрактна потвора” [164, с.57-63]. Втім, спроба позбавити поняття істини світоорієнтуючого значення зустрічає серйозний опір.

Швейцарський філософ Гвідо Кюнг, констатуючи, що картезіанська теорія

істини як відображення реальності практично покинута всюди, зазначає, що це аж ніяк не означає відмови від пошуку істинного знання. “Сучасні філософи, – пише Кюнг, – побоюються, в першу чергу, вже не браку знання істини, а його надміру. Вони сушать голову не стільки над можливостями того, що жодна з вірогідних теорій не відповідає дійсності у собі, скільки над тією обставиною, що так багато теорій цілком, можливо, їй відповідають” [165, с.48]. Нарешті, для багатьох західних філософів, прихильників постмодернізму проблема істини вже не має артикульованого значення, адже головним предметом філософської рефлексії для них виступає “спонтанний життєвий досвід”, факт наявності “множини сенсів”, “несумірності словників” тощо. Для постмодернізму, зокрема, єдиною предметністю виступає текст. “Знак не має одного-єдиного істинного значення, але володіє багатьма рівноправними значеннями”, “моральна дія не передбачає одного-єдиного раз і назавжди справедливого шляху, але може розгортатися кількома однаково правильними способами”.

Прихильники гносеологічного плюралізму енергійно відстоюють тезу про те, що, перебуваючи у власних різноманітних життєвих світах, люди не володіють єдиною істиною про єдиний світ і не є правильними і справедливими репрезентами цього світу. Та наявність “багатьох різних реальностей” не є підставою для твердження, що ця множина позбавляє сенсу питання про істину та хибність, і тому наука як пошук істини, як спроба зрозуміти світ і людину має зміститися на периферію культури і поступитися місцем іншим типам ставлення до дійсності (довільне витлумачення, гра, містика тощо). Як справедливо зазначає В.А. Лекторський, цих реальностей не може бути нескінченно багато, кожна з них має власні критерії існування [166, с.32].

Інакше кажучи, визнання існування різних “життєвих світів” і правильності різноманітних практик, у тому числі юридичних, не скасовує “націленість на істину”, хоча й ускладнює її пізнання. Під натиском нових знань колишні уявлення про “об’єктивну істину” справді демонструють свою обмеженість. Непереконливими виглядають і традиційні критеріальні показники істини. “Практика не є критерієм істинності, хоч би яким викликом здоровому глузду це

звучало, істина може бути виміряна тільки істиною” [167, с.126]. Тобто вона має бути доведена не лише експериментально, а й теоретично, людина раціональна тією мірою, якою утворює явища, що відповідають цілям людини, але вона ж водночас ірраціональна, оскільки завжди містить у собі, у мотивах власної діяльності дещо, що суперечить цим цілям. Тобто вона водночас раціональна й ірраціональна. Такий, на перший погляд, релятивістський висновок має бути осмислений і практиками юриспруденції [168, с.52].

Саме поняття права є багатозначним. По-перше, право передбачає певний тип людських стосунків. Вже Арістотель говорив про стосунки в рамках суспільного життя, політичного життя (*politike koinonia*). Отже, право – це сукупність норм (чи то зафіксованих у письмовій формі (владою встановлені й опубліковані закони, статuti тощо) чи таких, що визнаються на основі звичаїв (неписане право, звичаєве право)), які регулюють, упорядковують людську поведінку [169, с.43].

По-друге, право передбачає не просто стосунки між людьми, а такі стосунки, що мають зобов’язувальний характер [170, с.5-6]. Тобто такі стосунки не можуть бути описаними в термінах фізіології або психології. Право є певна “повинність”, “належність” (*das Sollen*). Але, по-третє, право відрізняється від інших зобов’язувальних норм інтенсивністю засобів примусу [171, с.195]. Право – це публічна система примусу [172, с.7], примусовий порядок [169, с.45]. У зв’язку з цим справді можна сказати, що “правова система – це струнка система заходів, одна з головних цілей якої – поінформувати урядові структури, а також пересічних громадян, що дозволено і що заборонено” [173, с.5]. Але примус як такий – ще не достатня ознака правової системи. Таким спрощеним баченням грішили деякі представники правового позитивізму. Ця позиція підтримувалася радянським правом [174, с.348] частково сприймається українською правовою думкою [175, с.215].

Право як примусовий порядок має спиратися на авторитет, який визнається суб’єктами права. Право у вигляді закону не тільки погрожує, а й обіцяє захищати інтереси людей. “У довготерміновому плані право має ґрунтуватися на

моральності та особистій зацікавленості”; моральне переконання і право підтримують одне одного [172, с.9-10]. Визнання обов’язковості правових норм передбачає свободу, вольове рішення, яке бажає або не бажає визнавати щось, або підкорятися чомусь (або комусь). Адже воля людини є принципом її дій. “Людина є принципом вчинків” (anthropos einai arche ton praxeon); людина діє у певний спосіб коли вирішує робити те або інше (boyle peri ton ayto prakton). “Право є уприсутненням вільної волі” (ist Dasein des freien Willens). Тому під правом розуміється така сфера людського буття, у межах якої стосунки між особами регулюються постільки, поскільки ті перебувають у різноманітних зобов’язувальних стосунках між собою і водночас протистоять одна одній як самостійні та вільні індивіди. Право упорядковує стосунки між індивідами або між індивідами та спільнотою таким чином, що гарантує свободу самоздійснення індивіда.

Право встановлює надійний порядок спільного життя, орієнтований на ідею справедливості, і тому накладає на кожного такі обов’язки, які є значущими саме для нього [176, с.1188]. Справедливість же є такою специфікацією стосунків між індивідами, коли всі вони усвідомлюють себе (Я) рівними відносно певного раціонального принципу. “Право – це щось пропорційне” (estin to dikaion analogon ti), а сенс пропорції (analogia) – прирівнювання (isotes). То ж право є орієнтованим на ідею справедливості зобов’язувальним порядком взаємовідношень усередині політично-соціальних груп, або у певному об’єднанні таких груп. Справедливість можлива тільки там, де є рівність перед законом (рівність перед нормами), який уособлює раціональний порядок спільного життя.

Філософія права, будучи філософською дисципліною, конкретизує загальнофілософські питання про сенс людського буття та людських дій, досліджуючи феномени права й держави. В той час як правознавство, будучи догматичною наукою, досліджує специфічні взаємозв’язки позитивного права, філософія права спрямовує інтереси своїх досліджень до самих глибин і граничних підстав права [171, с.197]. Філософія права прагне отримати відповіді на питання про сенс, мету і значущість права, розкриваючи фундаментальні

умови буттєвої уприсутненості людини [176, с.1189]. Правознавство як догматична дисципліна, досліджуючи позитивне, “чинне” право, розглядає право “як воно є” (саме як чинне).

Таким чином, філософія права не є юридичною наукою і відрізняється передусім від правової догматики. Догматика є, за Кантом, “догматичний метод чистого розуму без попередньої критики його власної спроможності” (*das dogmatische Verfahren der reinen Vernunft, ohne vorangehende Kritik ihres eigenen Vermögens*). Догматик виходить із передумов, які він приймає як істинні без попередньої перевірки. Він мислить *ex datis*. Правовий догматик не запитує про те, що є право, за яких умов, в якому обсязі і яким чином відбувається пізнання права. Це не означає, що правовий догматик мислить некритично. Але навіть там, де він пізнає критично, наприклад, коли він критично витлумачує певну норму закону, він постійно аргументує не виходячи за рамки чинної системи права (іманентно до системи) [177, с.1-2].

Питання “Що є право?” може спантеличити правознавця так само, як питання “Що є істина?” спантеличить логіка. “Що відповідає праву (*quid sit juris*), тобто, що кажуть або казали закони у певному місці і у певний час, юрист ще може вказати; але наскільки правими (справедливими – *recht*) є веління цих законів, і чи існує загальний критерій, користуючись яким можна було б пізнати як праве так і не праве (*das allgemeine Kriterium, woran man überhaupt Recht sowohl Unrecht (justum et injustum) erkennen könne*), – це для юриста залишається прихованим, якщо він хоч на деякий час не залишить свої емпіричні принципи і не спробує відшукати джерела цих суджень у чистому розумі з метою закласти підґрунтя для можливого позитивного законодавства. Суто ж емпіричне вчення про право є (як дерев’яна голова у Федровій байці) головою може й прекрасною, але, на жаль, порожньою” [178, с.229-230].

Цей класичний фрагмент Кантової “Метафізики звичаїв” вказує на неможливість відповіді на питання “Що є право?” за допомогою тільки емпіричних принципів. Принцип розрізнення правого і неправого, *justum et injustum*, треба шукати у не (або над-) емпіричній сфері – у чистому

(практичному) розумі. І цей загальний критерій розрізнення, або над-емпіричний принцип оцінки правової емпірії, тільки і може надати міцний фундамент позитивному законодавству. Філософія права запитує саме про такий критерій або принцип. Вона досліджує право, яким воно “повинно бути” в світлі принципів розуму. Виправданість права на рівні раціональних підстав надає праву значущості. Право тільки тоді є значущим, коли воно раціонально обгрунтоване, відповідає критеріям практичної раціональності. Тільки тоді може виникнути повага до права, визнання права вільними індивідами як підстави спільного життя, заснованого на свободі. З часів античності називаємо таке право справедливим.

Коли Кант твердив не тільки про пізнання “правого” права, а й – неправого, то це означає: можемо оцінювати деякі норми позитивного права як несправедливі, нерозумні (з огляду на практичну раціональність). Таке припущення передбачає можливість оцінки позитивного права за допомогою принципів надпозитивного права (тому радянське правознавство так не любило філософію права, називаючи її “буржуазною наукою” аж до 1987 р. [174, с.349]). Але це, своєю чергою, означає, що поняття права не зводиться до чинних правових норм, до “закону” в сенсі позитивного права (оскільки визнається щось, що лежить за межами останнього). Іноді предмет філософії права навіть так і визначають. “Предметом философии права является право в его различении и соотношении с законом” [179, с.10].

Саме право виникає з реальних потреб громадян. Тому на різних рівнях організації взаємодії людей можна говорити про різні види правових норм (правил поведінки). Більш загальні норми, які охоплюють більші спільноти, виявляються сильнішими за ті, які регулюють взаємодію людей у менших групах. У цьому збігаються дві авторитетні традиції права: англійська і німецька. Так, наприклад, у перекладеному з англійської мови словнику зазначається: “Право (entitlement) – сукупність правових норм (правопорядок), що регулюють відносини людей між собою, з офіційними інстанціями чи між інстанціями... Право, закон (law), позитивне право загалом можна визначити як систему норм,

установлених будь-якою суверенною державою” [180, с.484]. Як бачимо, англійська традиція права передбачає навіть два різних терміни для різних рівнів права. Водночас привертає увагу те, що саме на другому рівні право розглядається як система. Так, Гегель у своїй класичній праці “Філософія права” доводить, що право у власному сенсі слова виникає саме на рівні держави, яка захищає спільні інтереси всіх громадян [181, с.60]. Утім, це дає підстави критикам Гегеля говорити про недооцінку ролі індивіда у функціонуванні і удосконаленні норм права.

Більш виважену оцінку права дає Т. Оноре, який зазначає: “Цінність ефективної правової системи полягає у встановленні рівноваги між погрозами і обіцянками, а також між тими аспектами моралі, які держава нав’язує примусово, і тими, які залишаються на розсуд особи. Вона має знайти такий компроміс між різними цінностями, котрий дав би змогу мирно і безпечно жити разом людям із різними моральними, політичними та соціальними пріоритетами” [182, с.108].

На наш погляд, це значить, що зміст правових норм певним чином залежить від світоглядних засад суб’єктів права. Цей зв’язок значною мірою може бути розкрито за допомогою аналізу світоглядних аспектів філософії права. Вона завдяки порівнянню різних напрямів і традицій права, різних систем і підвидів прагне до досягнення спільної основи для усіх виявів права у суспільстві, тобто до системного розуміння права. Але чи ґрунтується сама філософія права на узгоджених світоглядних засадах? Цілком можливо, що до однієї й тієї ж філософії права приходять люди з різними світоглядами. Однак вирішальну роль відіграє те, що сама філософія права впливає на зміну світоглядів, спрямовуючи їх до нових цінностей і надаючи їм тим самим тієї єдності, якої навряд чи можна очікувати від світоглядів стихійних носіїв права. Тому, коли йдеться про світоглядні засади філософії права, слід звернутися спочатку до більш загального питання про світоглядні засади філософського знання. Спробуємо далі, спираючись на традицію кийвської філософської світоглядно-антропологічної школи [183], проаналізувати проблему світоглядних засад філософії права. При цьому нині чи не найбільш розгорнутий виклад методологічних принципів цієї

школи зроблено І.В. Бойченком [184].

Очевидно, сама філософія є певним типом світогляду, оскільки прагне дати відповіді на основні світоглядні питання: “У чому сутність людини?”, “У чому полягає сутність світу?”, “Яке призначення людини в світі? (У чому полягає сенс життя?)”, що є проблемою спеціального дослідження. Як правило, людина, котра ставить такого типу питання, філософствує, керується своїми власними ідеями, виробленими на основі цих роздумів і в житті, а не лише в теоретичних пошуках.

Поняття “філософський світогляд” і “теоретична система знань” справді досить близькі за своїм змістом. Але аж ніяк не тотожні. Для того, щоб виявити відмінності між ними, необхідно, передусім, з’ясувати своєрідність світоглядних знань. Філософський світогляд – не лише пасивне світобачення реалій, а форма активних пошуків особою самої себе, свого покликання в світі інших людей і основа реалізації нею цього покликання. Будучи “наймолодшою” з трьох основних форм світоглядного осягнення історії, на думку І.В. Бойченка, а отже – породженням суспільства, розвинутішого за ті, що породили, відповідно, міфологічне та релігійне історичне світоспоглядання, філософський світогляд виявляє розлогу структурну розгалуженість і неабияке багатство змісту [184]. Цю тезу цілком можна поширити, на наш погляд, на світогляд загалом. Адже не лише за поглядами на історію, а й в інших сферах пізнання можна простежити послідовну зміну спочатку релігійним світоглядом світогляду міфологічного, а потім – філософським світоглядом світогляду релігійного. Про ці три типи світогляду можна говорити як про три історичні типи світогляду, маючи на увазі домінуючі у суспільстві переконання.

Філософське осмислення, як уже відзначалося, має світоглядний характер, тобто спрямоване на розв’язання смисло-життєвих проблем людського буття. Тому воно може і має бути, з деякими застереженнями, охарактеризоване як філософський тип світогляду. Філософське світорозуміння характеризується, на думку І.В. Бойченка, домінуванням свідомої складової й існує у значенні самосвідомості історичних суб’єктів [184, с.71]. Це, звісно, аж ніяк не означає відсутності в філософському світоспогляданні історичного процесу стихійного

начала і не дає будь-яких підстав для його недооцінки. Іншою, не менш важливою, суттєвою рисою філософського осягнення історії є те, що в ньому співставлення “людина – світ” розглядається в його чистому, так би мовити, вигляді і в чіткій, зрілій і добре виявленій, а не в тій чи іншій, латентній, прихованій або ж перетвореній формі.

Світоглядне філософське осмислення суспільної реальності, як і будь-яке світоглядне осмислення, включає всі три рівні смисложиттєвого відношення “людина – суспільний світ”: світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння суспільної реальності. Однак, провідним, домінуючим світоглядним рівнем тут є не світовідчуття, як у міфології, і не світосприйняття, як у релігії, а правове світорозуміння.

Проводячи аналогію з філософією політики, можна щодо філософії права, слідом за І.В. Бойченком [185, с.27-29], стверджувати наступне. Від спеціальних галузей правознавства філософія права відрізняється не лише, і, можливо, навіть не стільки за найвищим ступенем узагальнень (адже, згадаємо, такий же ступінь осягнення політичної дійсності притаманний також загальноправовій спеціальнонауковій теорії (юриспруденції), макросоціологічній теорії права та загальноісторичній теорії права), скільки за характером узагальнень. Філософія розглядає право не просто як ціле, але водночас і крізь призму основного питання філософії, тобто крізь призму співвідношення свідомості та реальності, суб’єкта та об’єкта тощо. При цьому не можна забувати й про те, що основне питання філософії може ставитися та вирішуватися у різних ракурсах через співвідношення:

а) суб’єкта та об’єкта у царині самої правової дійсності, правового поля (світоглядний аспект);

б) суб’єкта та об’єкта у процесі пізнання правових явищ, знань про право з предметом, що відображається у цих знаннях, тобто з правовою реальністю (теоретико-пізнавальний аспект);

в) знань як вірного відображення правових реалій, тобто з боку об’єктивності їхнього змісту, і знань, але вже у тому сенсі, у якому вони постають

методами, тобто засобами подальшого поглибленого осмислення означених реалій (методологічний аспект).

Світоглядний характер філософського споглядання правової дійсності знаходить свій вияв у її осмисленні крізь призму зв'язків “людина – світ права”, “суб’єкт права – об’єкт права”, “суб’єкт зобов’язань – об’єкт зобов’язань” та інших у цьому ж зрізі, з урахуванням усіх як розходжень, так і взаємопереходів суб’єкта та об’єкта реальної правової життєдіяльності. Ці знання вже не є суто об’єктними, в чомусь навіть байдужими щодо людини, а навпаки, людиноцентричними [186, с.384-391]. Отже, філософія права є галуззю знань саме світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе як агента політичної або правової дії, стати свідомим суб’єктом цілеспрямованої політичної або правової творчості.

На відміну від теоретичних (як філософських, так і спеціально-наукових) знань про правову реальність, світоглядно-філософські знання про право не є зовнішніми для людини. Вони стають справді світоглядними лише інтериоризуючись. Інакше кажучи, тільки духовно засвоюючись, трансформуючись у власні правові ідеї, ідеали, внутрішні правові переконання, правила, стереотипи та установки правової життєдіяльності людини, а також її відношення до світу правової дійсності як світу не лише інших людей, а й свого власного світу. “Зв’язок світогляду зі знанням, – відзначають науковці [187, с.463], – не означає їхньої тотожності: якби це було так, то не важко було б проінформувати людину або соціальну групу і без духовної кризи, без тяжкої внутрішньої муки сформувати світогляд. Це – просвітительський погляд, в основу якого покладено уявлення про те, що є загальні закони буття, відомі філософії, а знання цих законів і складає світогляд, тобто є сукупністю цілісних уявлень про світ та місце людини в цьому світі. Однак світогляд не є лише сукупністю знань про світ, це, швидше, своєрідний синтез видів знань і різноманітних смислів осягнення світу людиною, проекція особистісних власних проблем, інакше кажучи, це не вищий процес засвоєння готового знання, а внутрішня робота і самоздобуття... Формується не тільки світогляд, а й особистість з її

переконаннями та життєвими установками, а тому світогляд може мати місце лише там, де є “само”, тобто самоздобуття, самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, самоосвіта, самообмеження”.

Таким чином, філософія права, як і філософія політики, є галуззю знань світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе, а не зовнішній світ, сягнути якісно нових духовних горизонтів. І вже на рівні цих горизонтів – по-новому побачити та досягнути царину правового буття людей. Постаючи одним із високоспеціалізованих різновидів сучасного пізнання, вона продукує при цьому не лише й подекуди навіть не стільки конкретно адресовані, “фахові”, скільки загальнозначущі, “вселюдські” ідеї. Значення таких філософсько-правових ідей полягає не тільки і, можливо, не стільки в тому, що вони втілюються у відповідних системах предметного юридичного знання, скільки в їх найширшому, світоглядному призначенні, виконанні ними функцій світоглядних орієнтирів і регулятивів усієї правової життєдіяльності як окремих людей, так і найрізноманітніших за масштабом спільнот, усіх суб’єктів соціально-перетворювальної правової дії [188, с.95-101].

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи викладене в даному розділі можемо зробити декілька узагальнень.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми вимагає використання цілого комплексу найзагальніших методів наукового пізнання, які дозволяють якнайповніше розкрити сутнісні аспекти філософсько-правових проблем девіантної поведінки особистості.

Існуючі наукові підходи дозволяють всесторонньо розглядати різноманітні прояви девіантної поведінки, зокрема у соціальному, психологічному, психіатричному, етнокультурному, віковому, гендерному, професійному аспектах.

Разом із тим, доводиться констатувати, що вітчизняна юридична наука

перебуває в стані кризи, причиною, зокрема, кризою її методології. Сьогодні полиці бібліотек переповнені так званими “науковими працями” з юриспруденції, в яких псевдонауковість прикривається деклараціями про використання авторами діалектичного методу. Насправді ж у таких “творах” не використовується жодний метод. А це означає, що подібні опуси не є науковою продукцією, бо без належного використання правильно обраного методу дослідження вона може бути лише викладом власних суб’єктивних, а саме волюнтаристських і утопічних оцінок тих чи інших правових явищ або компіляцією чужих напрацювань.

Виходячи із викладеного вище вважаємо, що всі продукти та результати людського праксису суть цінності, а середовище суспільного буття виступає ціннісно-сисловою реальністю, де панують сенси як психологічні форми акумуляції об’єктивних значень та індивідуального ставлення до об’єкта.

Пізнаючи природу, дослідник-науковець повинен насамперед пояснити хід природних явищ. Це ж завдання стоїть і перед дослідником соціального світу як світу культури й історії – продукту телеономного людського праксису. Соціальні явища – не природні явища, а події, створені людьми, які у своїй діяльності керувалися цілями і потребами, що перебувають у відношенні вагомості з об’єктами, що покликали до життя ці потреби й цілі. Інакше кажучи, у світі соціальності панують не сталі каузальні залежності, що характеризують логіку та зміст розвитку природного світу, а вагомисні зв’язки й відношення, детерміновані суб’єктивними й об’єктивними перевагами, характер прояву яких може бути тільки ймовірнісним і виявлятися лише як тенденція.

Будь-який науковий рівень аналізу права, зорієнтований на абстрагування від повнокривної людської присутності з її мотивами, особистісною системою цінностей (системою її аксіологічних функцій), мораллю як результатом особистісного становлення “Я”, а не лише з розумінням людини як якоїсь статистичної одиниці суспільного життя або тільки з уявлення про неї як соціального індивіда-носія ролей і соціального статусу як об’єкта владно-правових маніпуляцій, безперспективний із огляду на автентичне розуміння права.

Право як сукупність правових норм є зобов'язувальним порядком людських стосунків у рамках спільноти, що підтримується офіційно організованим примусом, який, своєю чергою, повинен визнаватися всіма членами спільноти як авторитетний примусовий порядок, оскільки індивіди в межах зазначеного порядку протистоять один одному як самостійні й вільні індивіди, рівні перед законом і зорієнтовані на створення справедливого суспільства на раціональних засадах. Маючи таке визначення права, можна окреслити предмет і головні проблеми філософії права.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК ОСОБИСТОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

3.1. Поняття особистості в сучасній філософії

3.1.1. Особистість як діалектичне поєднання соціального та індивідуального

Аналіз сучасної світової філософської думки свідчить, що найпоширенішими та найвпливовішими у розв'язанні проблем особистості є вчення філософів – представників таких напрямів і шкіл, як персоналізм, марксизм, екзистенціалізм, неофрейдизм, сучасна релігійна філософія, а також постмодернізм (явище в сучасній науковій думці, що певною мірою стосується всіх напрямів філософії).

Найвідомішими представниками персоналізму як одного із провідних напрямів сучасної світової філософії є М. Бердяєв, Б. Боун, Р. Флюелінг, Е. Брайтмен, Е. Муньє, Ж. Лакруа, П. Рікер. Їх поєднує розуміння особистості як первинної онтологічної реальності та вищої духовної цінності, буття якої зумовлене верховною особою – Богом [189, с.278].

Загалом персоналізм обґрунтовує концепцію розуміння реальності як сукупності окремих духовних існувань („персон”), пов'язаних через нерационалізовану комунікацію в гармонійну цілісність. Ця гармонія є творінням Верховної Персони (Бога), функція якого полягає у поєднанні окремих персон [189, с.272]. Згідно з позиціями представників персоналізму, особистість-персона є онтологічним поняттям і виявляє себе як фундаментальний принцип буття, в якому вольова активність поєднується з неперервністю існування, що й надає особистісному існуванню „персонального” реалізування. Саме тому раціонально-дискурсивне мислення нездатне досягнути повноту „персонального” в світі. Таке

осягнення можливе лише в плюралістично-множинній пізнавальній орієнтації, на яку не здатний абстрактний моносуб'єкт традиційної філософії, який керується принципом збігання судження та дійсності. Аналітично-об'єктивістська наукова методологія традиційно розглядає людину як частину природи чи суспільства (біологічна істота або атом соціального буття), тому ця методологія не може осягнути людину як самодостатню цілісність, персону, „духовне творіння”. В основі персони лежить властивість самочинно набувати певного стану (свобода волі), що є наслідком самопокладання, а не впливу середовища. Тому позитивізм заперечує можливість прогресу суспільства самого по собі, оскільки воно не здатне на будь-які самостійні дії, а тому безплідне, таке, що лише відтворює вже існуюче. Тільки індивід є реальною персоною, що здійснює нові дії.

Головною характеристикою особистості є її свобода: особистість, на думку М. Бердяєва, не просто володіє свободою, вона й є сама свобода. А тому філософ відкидає ті визначення людини, які їй надавала традиційна філософія. Він не сприймає за характеристику людського буття поняття субстанції, хоча у більш ранній період своєї діяльності, під впливом вітчизняного неолейбніціанства, був схильний бачити в людині духовну субстанцію – монаду. Починаючи з 30-х рр. ХХ ст. він відмовляється від мислення в таких традиційних категоріях, як субстанція і, навіть, буття. Особистість, як твердить М. Бердяєв, не субстанція, а творчий акт, вона – спротив, бунт, боротьба, „перемога над „тягарем світу”, свободи над рабством” [190, с.7].

Представники Французької школи персоналізму під впливом М. Бердяєва поширюють низку принципів положень, розвинутих екзистенціалізмом. Зусилля спрямовуються на інтимність персони, яка б замінила „зовнішні” характеристики власності на „внутрішні”. Саме інтимність мала захистити цілісність людини від тоталітаризму, нав'язування зовнішніх обставин силою, але водночас не дати замкнутися „у собі”, відгородитися від інших персон. „Інтимність” формує новий тип особистості, який відрізняється від того, що сформувався в умовах формально-юридичного об'єднання живих організмів та раціонально-механічного поділу в державній системі [189, с.279].

Серед сучасних філософських шкіл, які приділяють значну увагу проблемі особистості, слід відзначити екзистенціалізм (С. К'єркегор, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, М. Хайдеггер). Представники цього напрямку вважають, що сутнісним визначенням особистості є ірраціональна самотність її внутрішнього світу, її екзистенція [189, с.272]. Екзистенція – унікальне особистісне єство людини, що втілює духовну, психоемоційну неповторність особи. Особистісний характер екзистенції робить її недосяжною для будь-яких логіко-дискурсивних, раціонально-об'єктивних методів пізнавального осягнення: через свою загальність вони є принципово „несумісними” з особистісною (неповторно-унікальною) природою екзистенції. Тому остання як принципово несумісна із „загальним”, речово-предметним об'єктивним світом з його раціонально-логічною структурою, тлумачиться як те, „що не є” (тобто сукупність можливостей, майбутнє тощо, на що переважно й орієнтована „екзистенція” як на предмет своїх бажань, задумів, планів, проектів), як небуття, ніщо.

Сучасний неофрейдизм (К. Хорні, Г. Саліван, Е. Фромм) наголошує на визначенні особи як вияву нею свого ставлення до інших людей через певні форми міжлюдського спілкування, уникаючи психологізаторської традиції (З. Фрейд), пояснює особистість, виходячи з внутрішніх процесів і водночас психологізуючи соціальне буття особи [189, с.272]. Особливу увагу привертає вчення Е. Фромма, котрий використав певні аспекти психологічного вчення З. Фрейда про людину, особистість, що дало йому змогу піднести розгляд останніх до соціально-філософського рівня.

Е. Фромм розуміє людське буття як становлення людини, вдосконалення її духу [191, с.11]. Будь-яка розмова про мораль, ціннісні орієнтації, совість та обов'язок може формуватися на ґрунті філософського осягнення людини. Між іншим, слабкість багатьох етичних систем полягає у тому, що вони ігнорують філософську антропологію, залишають без уваги загальні роздуми про людську природу та намагаються протиставити особистості наперед визначені святині, котрі буцімто й дозволяють конструювати людину. У цьому випадку філософська антропологія втрачає свою первинність, стає фрагментом етичних роздумів. Саме

так оцінює П. Гуревич позицію Е. Фромма у ставленні до співвідношення психоаналізу та етико-суспільної думки [192].

Пишучи про людину, Е. Фромм підкреслює: „Людина – не чистий аркуш паперу, на якому культура може писати свій текст; вона – істота, яка заряджена енергією та структурована певним чином, істота, котра, адаптуючись, реагує специфічним і певним чином на зовнішні умови. Якщо б людина адаптувалася до зовнішніх умов, гнучко змінюючи свою природу, подібно до тварини, то була б здатною до життя тільки за певних умов, до яких вона розвинула спеціальну адаптацію, вона досягла б глухого кута соціалізації, що є долею будь-якого тваринного виду, тобто зупинки історії. Якщо б, з іншого боку, людина могла адаптуватися до усіх вимог не роблячи спротив тим, що противні її природі, вона ніколи б не мала будь-якої історії взагалі” [193, с.26].

Е. Фромм надавав великого значення проблемі людської деструктивності. З позиції всебічно обґрунтованої антропологічної концепції він критикував відому тезу: агресивна поведінка людини має філогенетичні корені, вона запрограмована в людині, пов'язана із вродженим інстинктом. Така начебто природа людини, тут нічого не поробиш. На думку ж Е. Фромма, виникнення людської деструктивності стосується швидше історії, ніж передісторії. „У тім-то й справа, – писав він, – що людина відрізняється від тварини саме тим, що вона вбивця” [194, с.8].

Величезну методологічну цінність має розпізнання Е. Фроммом „доброякісної” та „злорякісної” агресивності. Перша почасти належить світові людських інстинктів, друга коріниться в людському характері, в людських пристрастях, якими керують спонукання зовсім не природної, а екзистенційної якості [194, с.10]. Детальніше про це йтиметься у наступних розділах дослідження.

Е. Фромм вважав, що життя позначене особливою динамікою: людина, особистість повинна зростати, проявити себе, прожити своє життя. Якщо ця тенденція стримується, то енергія, спрямована на життя, розпадається та перетворюється на руйнівну. Інакше кажучи, прагнення до життя та потяг до руйнування пов'язані зворотною залежністю: чим сильніше виявляється

прагнення до життя, тим повніше реалізується життя, тим слабші руйнівні сили [194, с.11].

Отже, погляди представників сучасних найпоширеніших філософських напрямів, переконують у тому, що спостерігається значний прогрес у вивченні проблем людини, особистості, демонструється широке та різноманітне бачення цих проблем і шляхів їх вирішення. Водночас багатоманітність підходів, наявність низки учень про людину, їх претензії на самодостатність при вирішенні сучасних проблем особистості не призводять до радикальних позитивних змін в особистісному суспільному розвитку.

Особистість – це єдність соціального та індивідуального, суть її існування [189, с.273]. Вона являє собою цілісну, індивідуалізовану систему соціально значущих властивостей людини (інтересів, потреб, здібностей), котрі формуються у процесі становлення конкретно-історичних видів діяльності відповідно до умов життя суспільства. Під час практичної діяльності людини соціальне та духовне поєднуються, відбувається самореалізація та самоутвердження особистості, її соціалізація, що водночас є її індивідуалізацією, індивідуальною формою привласнення нею суспільних відносин. Розвиток особистості, розкриття її індивідуальності – це розвиток загальносуспільного в індивідуальному і через нього зростання багатства та розмаїття її духовного світу, розвиток ініціативи і творчих здібностей. Особистість реалізує себе лише поруч з іншою особистістю у процесі спільної діяльності. Глибина та масштаб її, міра самореалізації людини, а також те, наскільки збігаються її інтереси з інтересами інших особистостей і суспільства, визначають рівень розвитку особистості. Отже, індивідуалізація перетворюється на фактор усебічного розвитку особистості. Суспільство може сприяти цьому, але саме воно здатне розвиватися лише за умови наявності реальних можливостей, свободи вибору, коли особистість є одночасно й законодавцем, і виконавцем, і творцем суспільства. Відсутність таких умов неминуче призводить до стагнації суспільства, однобічного розвитку певного різновиду людської діяльності (бюрократизація, мілітаризація, професійний кретинізм тощо), що загрожує людині втратою можливості бути особистістю.

Формування особистості визначається історично даною системою суспільних відносин, культурою певної епохи, яку вона поступово опановує під час суспільної життєдіяльності. В. Нестеренко зазначає, що вирішальною умовою індивідуалізації людини є „її соціалізація – залучення людини до соціального шляхом прийняття в себе й перетворення на свій життєвий світ, відповідно до можливостей і вимог індивідуальних рис, здобутків соціального досвіду в найширшому його розумінні”. Звичайно, в реальному житті соціальне та природно-неповторне взаємодіють у людині з перших днів її життя, а, можливо, ще й раніше. Але, як засвідчують і науковий аналіз, і практичне життя, індивідуальність не дана людині від природи, а задана їй самим способом її буття – соціальним. „Саме соціалізація, здійснювана через наслідування, навіювання, через дію всієї системи виховання та освіти, – саме соціалізація уможливорює індивідуалізацію” [195, с.242].

Пошук сутнісних характеристик явища і його понятійно-категоріальне визначення є, як відомо, найважливішою умовою, складовою частиною і метою наукового аналізу цього явища. Одночасно це – найскладніший компонент у будь-якому науковому дослідженні. Така складність зумовлена, зокрема, багатозначністю практично всіх суспільних явищ та процесів. А це вимагає від дослідника певного, кажучи словами В. Соловйова, “отвлеченого начала” в розгортанні теоретичної моделі об’єкта дослідження. Але не тільки. Саме “отвлеченное начало” має бути достатнім для ґрунтовного розгортання теоретичних обґрунтувань. Раціональність цих думок особливо підтверджується на прикладі самореалізації особистості. Як пише один із дослідників вказаного феномена німецький філософ Г. Кох, поняття самореалізації може означати все і нічого. Тому його вживають в одному випадку для позначення цілісної особистості, в другому – щоб показати лише окремі сторони процесу її життєдіяльності, в третьому – з метою виокремлення індивідуальності особистості [196, с.1283].

Соціальне виступає важливою складовою особистісного буття людини як невід’ємного чинника суспільного життя. Це означає, що соціальне існує не поза

індивідами, а між ними, в них самих. К. Поппер, критикуючи соціальний радикалізм, спрямований на повну заміну соціальної системи, пише, що “маляр і ті, хто співпрацює з ним, а також ті інститути, які забезпечують їхнє життя, їх мрії та плани про кращий світ, норми їх пристойності та моралі – все це складові соціальної системи, яку треба змити. Якщо вони справді мають намір очистити полотно, то їм доведеться знищити разом себе і свої утопічні плани” [197, с.189], бо своєрідність нової картини соціальної системи, якою бачать її нові автори, є певною мірою результатом тієї ж системи, яку вони хочуть перебудувати. Соціальне, що існує лише завдяки індивідуальному як формі свого буття, задає індивідуальному колу межі соціально окреслених можливостей поведінки. Воно зумовлює загальну спрямованість розвитку індивідів, а також детермінує ступінь, міру прояву та реалізації індивідом багатоманітних здібностей, потреб, знань, умінь, навичок тощо, тобто всіх сутнісних сил особистості. В цьому полягає його функція стосовно індивідуального.

Однак людина як “індивідуальна суспільна істота” вибірково ставиться до зовнішнього впливу. Ця вибіркковість, певний спосіб ставлення до зовнішнього і є концентрованим втіленням того неповторного, одиничного в особистості, яке перетворює соціальні можливості, подані ззовні. Вибірковість зумовлена, по-перше, індивідуальними межами буття людини і залежним від цього освоєнням суспільних відносин та, по-друге, формою освоєння особистістю цих відносин, які виражені відповідними рисами індивідуальності. Таким чином, індивідуальне та соціальне в особистості можуть бути зрозумілі як єдність та протилежність форми і змісту. Вони є сторонами основної суперечливості особистості на рівні індивідуальності: між соціальним змістом особистості та індивідуальною формою освоєння та реалізації цього змісту. Як справедливо підкреслює Г. Ділігенський, аналіз притаманного сучасній людині співвідношення соціальності та індивідуальності зміг би слугувати ключем для розуміння її суб’єктивного світу [198, с.39]. На нашу думку, такий підхід має своє цілковите виправдання і в аналізові процесу становлення особистості.

Як засадниче в розвитку цілісної особистості, суперечність соціального та

індивідуального конкретизується завдяки іншим суперечностям, які розкривають не тільки новий його рівень, площину в особистості, а й вимагають відповідного розгортання явища самореалізації особистості. Наступним серед них є діалектична суперечність опредметнення і розпредметнення.

Характерною особливістю процесів опредметнення і розпредметнення є те, що вони уособлюють безмежні можливості розгортання людської сутності. Однак індивід не в змозі освоїти все багатство суспільних відносин через окремішність власного буття. Крім того, соціальне за своїм змістом суперечливе, нерівнозначне взагалі. Стосовно окремого індивіда ця теза тим більш доречна, оскільки кожна особистість – індивідуальність, унікальний світ. Для неї соціальне тим паче нерівнозначне і нерівномірне. З усієї його сукупності індивіду необхідно те, що найбільше відповідає рівню його розвитку, інтересам та цінностям його особистості, соціальній її спрямованості. Лише тоді індивід отримує потенційний шанс для справжньої самореалізації. “Відмінності між індивідами повинні бути не надто великі, щоб сторони могли розуміти одна одну, але і не надто незначними, щоб вони могли викликати захоплення перед тим, чим володіє інший, і бажання сприйняти і привнести це в себе” [199, с.31]. Тому індивід здійснює вибір, чи то стосовно окремої дії, чи то в плані вибору цілей, сенсу життя. Здійснюючи вибір, особистість реалізує найважливішу рису своєї індивідуальності – вибірковість, яка виступає центральним особистісним елементом свободи людини. У вибірковості, свободі особистості і розв’язується вказана вище суперечність соціального та індивідуального. Аналіз свободи, таким чином, є важливою наступною ланкою у розкритті сутності самореалізації.

Важливою особливістю самореалізації особистості як цілеспрямованого процесу є розуміння суперечливості власного розвитку, розкриття та розв’язання суперечностей як джерела особистісного становлення. Г.С. Батіщев писав, що “розуміння суперечності як джерела розвитку власної соціальної сутності призводять особистість до розуміння необхідності постійної самокритичності, самонегативності, формують здатність до систематичного самозаперечення існуючих форм і способів самореалізації” [200, с.45]. Таким чином, у процесі

самореалізації в особистості формується не лише почуття задоволення від досягнення поставлених цілей і власного саморозгортання, а й здорове почуття незадоволення, самозаперечуваності наявного буття, способів самореалізації. Це примушує людину до пошуку вищих цілей, більш адекватних способів самореалізації, що є одним із джерел та рушійних сил становлення особистості. Останнє в цьому контексті виступає для особистості як внутрішньо необхідний спосіб бути суб'єктом себе, творити власне життя.

З одного боку, процес самореалізації особистості можна розглядати на предмет його ступеня, рівня, інтенсивності. В основі цього лежить природне прагнення людини до незвичного, нового. Одна реалізована ціль породжує іншу, досягнення якої створює ґрунт для пошуку наступної. В міру такого піднесення цілей до практичної самореалізації залучаються все нові прошарки особистісної структури, включаючи і її базові елементи. Ось чому на певному етапі свого розвитку як процесу самореалізація здійснюється на межі можливостей особистості і виступає показником її сили волі [201, с.143-144]. У цьому контексті самореалізацію особистості можна визначити як процес максимального, найглибшого предметнення сутнісних сил особистості у практичній діяльності, коли з цією метою адекватно враховані можливості людини. Якщо ж цілі не відповідають потенціалу особистості, то така діяльність зазвичай виявляється не пов'язаною зі справжньою самореалізацією особистості.

Воля, як відомо, має бути в ході будь-якої життєдіяльності людини. Навіть тієї, що не претендує на статус самореалізації, оскільки, наприклад, потреби, інтереси, цілі людини тощо набувають діяльнішого стану (матеріалізуються) лише завдяки певним її вольовим зусиллям. Воля є скрізь, де є людська діяльність. Але воля особливо присутня там, де така діяльність підпорядковується максимальному предметненню всього потенціалу особистості. Адже, як писав І. Кант, “діяльність роздумів та освітлюваних розумом уявлень – утомливий стан, в який душа не в змозі прийти без опору і з якого природні нахили людського тіла незабаром знову повертають її в пасивний стан, коли чуттєві подразнення визначають всю її діяльність і управляють нею” [202, с.251]. Самореалізація ж за

своєю сутністю збуджує душу. Вона напружує всі наші таланти, загострює відчуття життя та самовідчуття. І тут воля відіграє надзвичайну роль. Вона характеризує самореалізацію особистості як процес, спрямований на досягнення належного, а “належність виникає з мого єдиного місця в бутті”, – писав М. Бахтін [203, с.113]. Це єдине моє місце детермінує лише моє бачення світу, до нього я прикладаю мірку самого себе, свій масштаб, свою унікальність, свою самість. Здорове незадоволення собою викликає потребу в самовдосконаленні, а реально це можливо здійснити завдяки найбільшому напруженню волі. Таким чином, самореалізацію особистості можна визначити як процес максимально можливого для конкретної особистості опредметнення її потенціалу завдяки найвищому напруженню волі особистості.

З іншого боку, про повноту самореалізації можна говорити в контексті розширення поля, сфер її присутності. У цьому розумінні вказане явище принципово можливе у всіх сферах людської життєдіяльності. Тут виникає питання, наскільки співпадає життя індивіда з його особистими намірами, підпорядкованими певній специфіці праці й умовам, що з нею пов'язані.

Обидва аспекти самореалізації особистості як найповнішого опредметнення її сутнісних сил певною мірою відображають якісну та кількісну сторони складного процесу. У міру поглиблення та розширення соціального простору самореалізації особистості набуває особливого значення проблема упорядкованості, пропорційності, оптимізації сфер індивідуального самовираження. Подібне застереження виникало завжди, починаючи з моменту, коли самореалізація актуалізувалася суспільною та індивідуальною проблемою, але особливого звучання набуло тепер, у пору універсального прискорення всіх сфер суспільного та індивідуального життя. Практика показує, що розширення числа суспільних зв'язків особистості (потенційних передумов самореалізації) може вважатися благом до певної межі, за якою виникає небезпека поверхового розкриття сутнісних сил особистості. Це – варіант людини, яка все знає, все вміє робити, у всьому розуміється, але в жодному з цих проявів людської потенції не доходить до належної глибини, до професіоналізму. Прагнення до кількісної повноти

обертається втратою якості, справжньої ціни індивідуальності. Крім того, таке розширення сфер самореалізації не гарантує від їх протиставлення одна одній. Адже багатогранність і навіть всеохопність ще не свідчать про спрямованість самореалізації та її суспільну значимість. З іншого боку, і надмірне поглиблення самореалізації, пов'язане з певним обмеженням сфер розвитку особистості, також призводить до втрати, але вже багатогранності, багатства самоздійснення. Це варіант “одномірної людини”, яку, як відомо, охарактеризував Г. Маркузе [204], але принципи його підходу до критики сучасної йому людини капіталістичного суспільства можуть бути застосовані і за інших умов. Розв'язання цієї суперечності здійснюється завдяки виходу на вищий ступінь самореалізації особистості, пов'язаний з цілісним розвитком особистості взагалі та її самореалізації зокрема.

Специфіка поняття “цілісна самореалізація особистості” полягає в тому, що вона, відображаючи внутрішню єдність, багатоманіття та повноту процесу самореалізації особистості в її життєдіяльності, одночасно відображає певний “підсумок”, ступінь цілісного розвитку особистості взагалі. Тому цілісність самореалізації – це і відображення об'єктивної закономірності процесу самоздійснення особистості загалом, і фіксація рівня досягнення цієї мети на кожному етапі життєвого шляху особистості [205, с.53-57].

Цілісна самореалізація несе на собі відбиток індивідуальності особистості, хоч і має соціальний зміст. Тому у процесі становлення необхідно бачити, з одного боку, безперервну індивідуалізацію особистості як форму цього процесу, з іншого – все більше єднання з соціумом як джерелом її змісту. Безумовно, для достатньо розвинутої особистості цілі життя розглядаються через призму суспільних інтересів, ідеалів, а самі цілі суспільства виявляються зрозумілими і близькими тоді, коли людина бачить в них реальну основу для досягнення своїх особистих цілей. І це нормально, адже “кожна мисляча людина шукає свою відповідь на питання про сенс людського життя як свого життя і тільки потім – родового” [206, с.87]. Досвід суспільного розвитку останніх десятиліть демонструє цю думку на прикладі країн із розвинутою демократичною системою,

де інститути громадянського суспільства ґрунтуються на пріоритеті приватного інтересу громадянина, стають необхідною умовою вільної самореалізації особистості. Українська ж історія також не раз демонструвала важливість висновку, зробленого в першій третині ХХ століття видатним патріотом нашого народу В. Липинським про те, що стосунки держави та громадянина будуть справедливими лише тоді, коли держава поважатиме і захищатиме громадянина, а той – шануватиме державу.

Ряд теоретичних напрямків розглядають соціалізацію як процес, що складається з послідовності фаз особистісного розвитку. Кожна стадія по суті є закріпленням чи придбанням певних типів поведінкових, емоційних реакцій, що надалі впливають на ступінь успішного функціонування індивідуума в суспільстві. Час проходження стадії часто збігається з віковим періодом розвитку та має певні рамки. Так, у психоаналітичному напрямку моделями соціально успішної особистості можуть виступати генітальний характер у теорії З. Фрейда, відповідно до якої особистість відмовляється від пасивності, властивої ранньому дитинству, свідомо працює, проявляє у відносинах з іншими тепло і турботу та насамперед, бере на себе активнішу роль при вирішенні власних життєвих проблем [207]. Великий вплив на формування певного типу характеру мають конфліктні ситуації та їх вирішення у дитинстві.

До авторів психоаналітичного напрямку, що підкреслюють важливість культурних і соціальних впливів на розвиток особистості, належать також К. Хорні та Е. Фромм [191; 208]. Досліджуючи взаємини між особистістю і її соціальним оточенням, вони запропонували моделі соціально зрілої особистості й визначили певні стратегії її поведінки. Так, К. Хорні приділяла особливу увагу взаєминам дитини зі значущими для неї людьми і прийшла до висновку про формування трьох основних стратегій оптимізації міжособистісних відносин: “від людей” (уникнення оточуючих), “проти людей” (агресія до оточуючих) і “до людей” (пошук співчуття й опіки, що породжує залежну поведінку). Як правило, усі три стратегії є у поведінці будь-якої людини, однак здоровій людині притаманна значна поведінкова гнучкість, вона здатна змінювати стратегії відповідно

до обставин. У той же час невротичній особистості притаманне використання лише однієї зі стратегій незалежно від того, результативна вона чи ні.

Своєю чергою, Е. Фромм описав типи характерів, що формуються під впливом соціального оточення і залежать від ступеня задоволення екзистенційних потреб особистості [191]. Непродуктивні соціальні типи характеру – рецептивний, експлуатуючий, накопичуючий і ринковий. Продуктивний характер – ідеальний тип людської особистості – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий і здійснюючий соціально-корисні вчинки.

Згадані учені, послідовники психоаналітичного напрямку, визначили лише загальні контури успішно соціалізованої особистості, основну увагу приділяючи впливу ранніх періодів життя на її формування. Детальнішим теоретичним аналізом вікових стадій виділяється теорія Е. Еріксона [209], за якою життєвий цикл складається з восьми фаз. Кожна з них має своє специфічне еволюційне завдання – вирішення певної проблеми соціального розвитку. Способи подолання чи проходження кризи виявляються у характерних для індивідуума типах поведінки.

Адекватне вирішення кризової ситуації робить особистість більш зрілою і соціально підготовленою до нового вікового рубежу. Невирішені конфлікти продовжують вимагати свого вирішення і на наступних стадіях розвитку, тим самим істотно впливаючи на поведінку людини. Велику увагу Еріксон приділив саме проблемам формування особистості на стадіях юності (12–20 років) і ранньої зрілості (20–25 років), відзначаючи цей період як найважливіший у житті людини [209].

Інтегрування знань про себе, усього внутрішнього досвіду, набутого на попередніх стадіях в особисту ідентичність є важливим моментом розвитку в юності. Успішне знаходження его-ідентичності сприяє зрівноважуванню базисних потреб індивідуума з його можливостями та обдарованістю. На формування его-ідентичності великий вплив мають дитячі роки і соціальні групи, з якими особистість себе ідентифікує. Нездатність досягти его-ідентичності або криза ідентичності для молодого людини може проявлятися в труднощах вибору професії

чи освіти, у відмові приймати існуючі соціальні ролі і нерідко в неадекватному пошуку свого місця в суспільстві. Саме кризою ідентичності в цьому віці Еріксон пояснював деякі види деліквентної поведінки серед молоді.

Інший, оптимістичніший підхід до природи людини характерний для гуманістичних теорій, що розглядають людину як активного творця власного життя, який має змогу вільно вибирати і розвивати стиль життя. Так, К. Роджерс стверджував, що сама сутність людини постійно рухає її в напрямку особистісного зростання, творчості і самодостатності, що вона завжди перебуває у процесі становлення [210]. Цю сутність учений визначав як “самість” чи “Я-концепцію”, що символізує головну частину свідомого досвіду індивіда, концепцію про те, що людина собою являє. Її зміст – продукт процесу соціалізації і формується через взаємодію з оточенням, зокрема, зі значущими іншими. За зразок психічного здоров’я він називав “повноцінно функціонуючих” людей, відкритих для переживань, що цілком довіряють їм і вільно рухаються у напрямку самоактуалізації.

Уже праці А. Маслоу присвячено дослідженням психологічних особливостей людей, які досягли, як вважав учений, повного особистісного розквіту і яких він називав самоактуалізованими [211]. Він запропонував 15 ключових характеристик для опису самоактуалізованої людини і визначив такі умови її формування: зосередженість особистості на реалізації власного “Я”; кожен свій вибір робити на користь можливості власного зростання; ставати більш реалістичним, існувати фізично відповідно до своєї власної природи; бути чесним і приймати на себе відповідальність за власні дії; прислухатися до себе і давати можливість своєму “Я” різносторонньо виявлятися; бажати бути гарним настільки, наскільки це можливо; досягати найвищих переживань; відкривати в собі сильні і слабкі сторони, бути сміливим при подоланні останніх.

Уявлення про здорову, повноцінну людину, соціально зрілу особистість покладено в основу концепції Г. Олпорта [212]. На думку цього вченого, особистість, яка досягла соціальної зрілості, має широкі кордони “Я”, здатність до теплих, щирих соціальних відносин, позитивне уявлення про себе, може

контролювати власні емоційні стани, здатність до самопізнання і почуття гумору, має систему цінностей, що містить головну мету чи тему, що і робить життя осмисленим, і нарешті сприймає інших людей, об'єкти і ситуації такими, якими вони є насправді, прагне особисто досягти вагомих і реальних результатів.

Продовжуючи гуманістичні традиції, В. Франкл порушує проблему відповідальності особистості за своє існування, наполягаючи на тому, що самоактуалізація сама по собі не може бути метою людського життя, бо в цьому випадку особистість замикається на самій собі і проблемах, що стосуються винятково її власного “Я” [213]. Для повноцінної особистості характерне прагнення до відкриття сенсу життя, активне відстоювання цього сенсу.

Істотно розширити розуміння процесу соціалізації та намітити шляхи оцінки його успішності можна на основі праць вітчизняних авторів, теоретичною основою яких є діяльнісний підхід щодо вивчення особистості. Так, концепцію становлення особистості як ідею про індивідуально активну людину, яка створює умови свого життя, виробляє до неї своє особисте ставлення, запропонували С.Л. Рубінштейн і Б.Г. Ананьєв. Уміння особистості організовувати, планувати власне життя (загалом та його окремих етапів) – важливі показники особистісного розвитку. Умови життя при цьому розглядаються як завдання, що вимагають від людини певних життєвих рішень. У той же час “ставлення до життя” є складною структурою, що включає такі складові, як світосприймання, світогляд і виявляється в таких аспектах, як діяльність та визначення мети. До речі, Б.Г. Ананьєв відзначав, що особистісна зрілість пов'язана з “процесом завершення соціалізації і формування системи ролей”. При цьому критерієм зрілості може виступати підвищення функціонального рівня різноманітних механізмів діяльності [214].

Сучасним продовженням концепції особистості як суб'єкта життєдіяльності стала запропонована К.О. Альбухановою-Славською теорія “життєвої стратегії”, відповідно до якої мірою активності і ступенем самостійності особистості в оволодінні культурою, досвідом, соціальними цінностями є їх присвоєння як один із проявів активності людини [215]. Іншу сторону цього процесу становить

об'єктивація, тобто самовираження, самореалізація людини як суб'єкта життя. Співвідношення присвоєння й об'єктивації визначає характер життєвої позиції, типовий стиль поведінки, життєві вибори і переваги. Загалом учена визначає життєву стратегію як вирішення певних життєвих проблем, суперечностей, конструктивного виходу з них.

У межах діяльнісного підходу О.Г. Асмолов розглядає активність особистості, якою супроводжуються життєві вибори, оволодіння власною поведінкою, використання захисних механізмів, взаємодію з іншими людьми як продуктивний прояв особистості [216]. До того ж, на ефективність діяльності, на її продуктивність і успішність істотно впливають інструментальні прояви – характер і здібності людини.

Розглядаючи соціальний розвиток особистості як динамічний процес, що відбувається протягом усього життя, який залежить від впливу безлічі зовнішніх і внутрішніх факторів, можна говорити скоріше про міру соціальної зрілості, що відповідає конкретній віковій групі, ніж про безпосередню відповідність особистісних характеристик певній психологічній моделі успішної соціалізації. Соціальна зрілість особистості виявляється в умінні людини керувати власною поведінкою, організовувати свій час і продуктивно його використовувати, у плануванні життєвих цілей і своїх дій, тобто характеризується процесами самоуправління та саморегуляції. При цьому продуктивність життєдіяльності може виступати мірою особистісного внеску в пізнавально-перетворювальну діяльність (наприклад, навчання, професійне становлення, взаємодія з іншими людьми). Водночас виявлення суб'єктивного ставлення особистості до результатів своєї діяльності дозволяє визначити ступінь внутрішньої узгодженості, інтерпретацію придбаного досвіду і очікувань щодо себе.

Становлення особистості завжди є значним етапом у життєдіяльності індивіда. Ця значущість щоразу стає його особистісною проблемою, як тільки індивід долає межу власного потенціалу. В силу своєї суспільної природи становлення індивіда стає і соціальною проблемою. Будь-який соціум зацікавлений в тому, щоб особистість кожного його представника максимально

вписувалася в його природний порядок. У стабільні періоди розвитку суспільства такий механізм взаємовідносин “індивід – суспільство” відлагоджений і гострота становлення особистості спадає. Однак вона наймовірно зростає тоді, коли змінюється звичний порядок життя соціуму і особистостей. З огляду на це надзвичайно посилюється увага до тих підвалин, які лежать в основі процесу становлення особистості.

3.1.2. Соціоприродні детермінанти формування особистості

На перший погляд здається, що проблему природної і соціальної детермінації процесу формування особистості досліджено досить глибоко й усебічно. Однак, якщо розглянути її ретельніше, та з'ясується, що насправді це не так. По-перше, в ході аналізу неправомірно превалює однобічне тлумачення природно-географічних і суспільно-виробничих чинників. По-друге, найчастіше розглядаються детермінанти формування не власне особистості, а людини як родового щодо неї феномена. І, нарешті, по-третє, аналіз цієї проблеми здійснюється без належного врахування умовності поділу природних і соціальних чинників.

Із філософських позицій природні і соціальні детермінанти формування особистості можна класифікувати як загальні, особливі та одиничні. Перші стосуються і особистості, і людини як ширшого родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність становлення кожної окремої особистості в онтогенезі [217, с.82-87].

Серед загальних природних детермінант можна вирізнити дві великі групи: внутрішні і зовнішні. Перша пов'язана зі структурою і механізмами функціонування людини як одного з видів біологічних істот на Землі. “Людина як живий організм повинна існувати в умовах, що не просто дають змогу вижити, а й забезпечують нормальне здійснення процесів обміну речовин, – зазначав видатний британський антрополог, творець сучасного функціоналізму Б. Малинов-

ський. – Отже, під людською природою ми маємо на увазі біологічний детермінізм, який на будь-яку культуру і на всіх індивідів у середині неї накладає необхідність реалізовувати такі тілесні функції, як дихання, сон, відпочинок, харчування, випорожнення та розмноження. Ми можемо визначити базові потреби як біологічні умови та умови навколишнього середовища, що мають бути виконані для індивіда та групи. Адже для виживання і групи, й індивіда потрібні підтримання мінімуму здоров'я та життєвої енергії, необхідних для виконання культурних завдань, і наявність мінімальної кількості членів групи, щоб запобігти її поступовому вимиранню” [218, с.76-77].

Отже, життя людини підпорядковане комплексу природних закономірностей і саме виступає однією із незліченних ланок їх дії. Тому з повною підставою можна твердити, що природна сутність людини і особистості відіграє роль неодмінної передумови та істотної детермінанти як її формування, так і всього її життєвого шляху. Інакше кажучи, діяльність людини, яка б вона не була, є, по суті, не що інше, як вияв сил природи взагалі. “Сам індивід, даний природою, – зауважував К. Маркс, – являє собою не тільки органічне тіло, але він є цією неорганічною природою як суб’єкт” [219, с.477].

Особливості здійснення фізіологічних і генетичних процесів у людському організмі зумовлюють специфіку його формування і функціонування порівняно з іншими видами тварин. Такими внутрішніми природними детермінантами можна вважати всеїдність у харчуванні, двостатевість розмноження, тривалий доутробний і особливо післяутробний періоди розвитку дітей, значний порівняно з більшістю інших видів тварин термін життя, груповий характер існування, температурна обмеженість життєвого ареалу тощо. Найбільш комплексно ці проблеми розглянуто В.С. Сержантовим [220].

Наприкінці XIX – у першій половині XX століття вони стали предметом дослідження у філософії Всеєдності В.С. Соловйова, В.В. Розанова, М.О. Бердяєва, П.О. Флоренського. Останньому, як О.Л. Чижевському та В.І. Вернадському, належить заслуга підведення під названі нами ідеї природничонаукової бази. Так, характеризуючи мікрокосм людини в його нерозривному зв’язку з

макрокосмом Абсолюту, П.О. Флоренський застосував одне з основних положень математичної теорії множин – про можливість взаємно однозначного відображення різноманітних нескінченних множин. Він писав: “І природа, і людина нескінченні; і за нескінченністю своєю як рівноміцні можуть бути взаємно частинами одне одного – скажу більше, можуть бути частинами самих себе, причому частинами рівноміцними між собою і з цілим” [221, с.233].

Численні факти впливу космічного випромінювання Сонця на процеси живих організмів на Землі, зокрема й на людину, вперше виявив відомий учений О.Л. Чижевський [222]. Він сформулював закон квантитативно-компенсаторської функції біосфери. Оригінальні, лише сьогодні відроджувані після тривалого замовчування, математичні тлумачення впливу світових процесів на людину, поряд з П.О. Флоренським і О.Л. Чижевським, зробив відомий на початку ХХ століття поет Володимир Хлебников.

Фундаментальний розвиток дістали згадані ідеї в науковій творчості В.І. Вернадського, який розглядав Буття-космос як нескінченний, але різноманітний “космічний океан”, що породжує потоки випромінювань. “Навколо нас, – писав він, – в нас самих, всюди і скрізь, безперервно, вічно змінюючись, збігаючись і стикаючись, ідуть випромінювання різноманітної довжини хвиль – від хвиль, довжина яких обчислюється десятимільйонними частками міліметра, до довгих, що вимірюються кілометрами” [223, с.8]. На думку вченого, “хвилі” космічного океану пронизують живу речовину планети і визначають найважливіші характеристики організованості останньої.

Ці ідеї стали теоретичною базою, на основі якої у 70-ті – 80-ті роки ХХ століття фізик-теоретик Д. Бом [224] і нейрофізіолог К. Прибрам [225] самостійно розробили подібні концепції універсальної космічної голограми, або головерсуму. Згідно з їхніми підходами, що отримали в науковому світі широкий відгук, невід’ємною частиною цілісного універсуму є “мислячий очерет” – людина та її свідомість, а нерозривний зв’язок між ними визначається як універсальна польова та інформаційна голограма, зумовлена особливостями системної організації мозку людини.

Інваріантність уявлень про взаємозв'язок мікро- і макрокосмів усебічно проаналізував ще один американський фізик-теоретик Ф. Капра. Цей учений доводить, що індійський і далекосхідний різновиди медитацій (наприклад, в японському дзен-буддизмі) допускають ефективно переключення свідомості на сприймання польових аспектів фізичної реальності. А останню можна тлумачити як сукупність фундаментальних фізичних взаємодій. Ф. Капра визначив її як фізичний універсум, що перебуває в нескінченному русі, подібно до безперервного за грандіозністю “космічного танку” енергії [226].

Однак, за твердженням російських учених С.М. Шургіна і А.М. Обути, космічний вплив на Землю загалом, зокрема на все живе, треба розглядати не тільки в енергетичному, а й в інформаційному плані. Характер інформаційних впливів космосу на Землю, за їхніми словами, “визначається такими особливостями динаміки космічного середовища, як структура космічних тимчасових циклів, перенесення моменту кількості руху, зміна властивостей симетрії тощо. Основним безпосереднім джерелом космічної інформації для Землі залишається Сонце. Своєю чергою, в динаміці сонячної активності відображено загальні структурні особливості Сонячної системи. Вона має резонансну структуру ... Можливо, на великих часових циклах позначилися якісь явища галактичного масштабу, здатні впливати на Сонячну систему як на єдине ціле і, завдяки наявності резонансних відношень, на сонячну активність” [227, с.113].

Серед інших сучасних учених, які спробували на основі творчого синтезу останніх природничонаукових досягнень і традиційних філософсько-езотеричних знань розробити цілісну наукову теорію впливу космосу на людину, слід назвати Ю. Іванова, [228], Ю. Мізуна [229], А. Бугайова [230].

Конкретніше розглянув цю проблему Д. Радьяр. Суть її він висловив так: “... кожна людина в якомусь цілком реальному сенсі є центром власного всесвіту. Значущим є той засіб, яким вона орієнтує себе щодо Всесвіту як цілого. У глибшому сенсі вона все – небо, сфокусоване в певну крапку простору-часу. Її відрізняє від інших індивідів особлива просторово-часова формула; об'єднує ж її з усіма іншими істотами спільне небо: спільне Сонце, Місяць, планети і зірки, що

становлять субстанцію і її буття також. Форма диференціює, субстанція об'єднує... Особистість, у найширшому сенсі слова... являє цілісність людської істоти як мікрокосм, людину як сонячну систему, що діє на тлі зодіака або галактики. Коли людина справді стає мікрокосмом, вона виявляє свою особистість найбільш повним чином, як живе “обличчя”, як великий Діяч... Мета астрології – це алхімія особистості, перетворення хаосу в космос, колективної людської природи в індивідуальну творчу особистість” [231, с.7-9].

Біосферні детермінанти формування людини, а отже, й особистості, вперше науково обгрунтував В.І. Вернадський. Цілісне охоплення явищ природи, матеріального космосу він поєднував із природничо-історичним підходом, із прагненням відстежувати процеси світобудови в їх розвитку. Видатний учений наполегливо аналізував такі фундаментальні аспекти діалектики природи, як взаємозв'язок макро- і мікрокосмосу, пульсацію матеріальних і енергетичних струменів у неживій і живій речовині (геохімічні, біогеохімічні і коксохімічні процеси), біогеологічну єдність в еволюції нашої планети, появу і становлення людини як розумної форми життя і нового геологічного агента в еволюції Землі. “В гущині, в інтенсивності і в складності сучасного життя, – писав В.І. Вернадський, – людина практично забуває, що вона сама і все людство, від якого вона не може бути відділена, нерозривно пов'язані з біосферою – з певною частиною планети, на якій вони живуть... Стихійно людина від неї невіддільна” [232, с.299].

За уявленням ученого, поняття біосфери не еквівалентне поняттю географічної оболонки, під якою звичайно розуміють різноякісний природний комплекс поверхні планети, заснований на взаємодії літосфери, гідросфери, атмосфери, що впливає на живі організми. А біосфера є цілісною системою, що саморозвивається і в якій вирішальну роль відіграє активність живої речовини [223]. Системне саморегулювання біосфери, її стала нерівновагомність зумовлюються не тільки космічними випромінюваннями, що породжуються тріадою фізичних фундаментальних взаємодій (електромагнетизмом, сильною і слабкою ядерною взаємодією), а й гравітацією Землі та інших планет. На думку В.І. Вернадського, інтегральними біохімічними функціями біосфери щодо живої

речовини Землі загалом, і людини зокрема, є газова, киснева, окислювальна, кальцієва, відновна, концентраційна функція руйнування органічних сполук, функція відновлюваного розкладу органічних сполук, функція метаболізму і дихання організмів [233]. Найусебічнішу дію цих дев'яти функцій біосфери на людину проаналізували В.П. Казначєєв і Є.А. Спірін [234].

В.І. Вернадський, багато років вивчаючи питання, що стосуються умов появи життя на Землі, об'єднав дослідження геоцентричних і космологічних аспектів аналізу еволюції життя. Згідно з його поглядами, басейни великих річкових стоків можна розглядати як таксономічні одиниці біосфери на материках. У них є всі форми взаємодії неживої і косної речовини і своєрідна “пам'ять” такої взаємодії, починаючи вже з моменту появи живої речовини на Землі. Цю пам'ять В.І. Вернадський назвав біосферами, що були [235]. Останні в кордонах великих річкових стоків є, на його думку, немов би живою основою, “кістяком”, на поверхні якого живе та розвивається порівняно тонка плівка живої речовини. “У геологічному часі (можливо, в ритмах сонячної активності) біокосна речовина, її елементи взаємодіють один з одним і створюють необхідні умови для життя поверхневої біосферної плівки. Частина похованої і переробленої в геохімічних процесах біокосної і неживої речовини вилучається і включається в складний обмін речовин у басейнах річок” [235, с.54-55].

Концепція біосфери В.І. Вернадського підвела наукове підґрунтя під ідеї географічного детермінізму, висловлені ще Демокритом, Геродотом, Полібієм, Стратоном Ібн Хальдуном, Ж. Боденом, Ш. Монтеск'є. Ці вчені вважали, що культурний розвиток будь-якої нації і навіть форма її державного устрою залежать від клімату, родючості ґрунту та інших природних чинників. У ХІХ – на початку ХХ ст. концепцію географічного детермінізму розробляли Г. Бокль [236], Ф. Ратцель [237], А. Фергюсон [238], Ж.А. Гобіно [239], І.І. Мечников [240]. У другій половині минулого століття великий внесок в її розвиток зробив відомий радянський учений Л.М. Гумільов, який вважав етнічне “явищем географічним, завжди пов'язаним з існуючим ландшафтом, який готує етнос, що адаптувався. А оскільки ландшафти землі різні, то різні й етноси” [241, с.13].

Однак географічні умови мають певний вплив не лише на культуру, способи господарювання, політичний устрій націй і народів, а й на формування групових та індивідуальних особливостей психіки людей. Справа в тому, що згідно з концепцією біосфери географічно-ландшафтний простір формування людини (а, отже, і особистості) є не що інше, як життєво необхідне біологічно комфортне середовище, енергетичне поле з певними інформаційними характеристиками. Воно обов'язкове для нормального виживання виду або окремої особини, бо забезпечує їх нормальне біологічне існування та відтворення.

У людей, які живуть в умовах різних географічних ландшафтів, з часом формуються риси психіки, що прямо або побічно залежать від довкілля. Так, ще В.О. Ключевський вказував на значення образів лісу, степу й річки в російській культурі для формування психологічних рис особистості у східнослов'янських народів (степ уособлював широчінь природи, річка виховувала порядок і вміння спільних дій). Слідом за цим істориком ті ж ідеї розвивав філософ М.О. Бердяєв, який підкреслював, що в душі російської людини “залишився потужний природний елемент”, пов'язаний з неосяжністю російської землі, безмежністю російської рівнини” [190]. У тому ж руслі цю думку розвиває сучасний російський учений А.М. Решетов, зауважуючи, що “... на характер голландців наклала відбиток боротьба з морем. Специфіка японського ландшафту призвичаїла японського хлібороба працювати старанно, ретельно і дуже напружено протягом усього року, що має вияв і у ставленні японців до сучасних занять” [242, с.71].

Звичайно, географічний детермінізм категорично не стверджує, що представник того або іншого етносу не може вижити в районі з іншими кліматичними, ландшафтними а, також і енергетичними умовами. Але, на думку С. Єрмакова, “... він неминуче має пройти певний період адаптації – як до фізико-географічних умов навколишнього середовища, так і до енергетичного поля домінуючого етносу. Пристосування... неминуче потягне за собою зміну психологічного статусу, а можливо, що й глибші зміни...” [243, с.274-285].

Поряд із географічно-ландшафтними умовами до особливих природних детермінант формування людини й особистості належать специфічні расові та

етнонаціональні біологічні (колір шкіри, пропорції тіла, форми голови та очей тощо), фізіологічні (швидкість перебігу тих або інших хімічних процесів в організмі) і психічні (здібності, темперамент, характер тощо) властивості людей.

Зауважимо, що в сучасній науковій думці нема однозначних тлумачень понять “соціальне”, “суспільство” та “культура”. Більшість філософів і соціологів доводять, що поняття “соціальне” охоплює культуру як один із елементів. А більшість істориків культури і соціальних антропологів вважають навпаки. Теоретичні суперечності в цьому питанні так загострилися, що об’єктивно викликали появу синтетичної наукової дисципліни – “соціології культури” (К. Манхейм [244], Л.Г. Іонін [245], В.С. Єрасов [246] та ін.).

Позаяк аналіз співвідношення понять “соціальне”, “суспільство”, “культура” і охоплюваних ними феноменів не є метою нашого дослідження, то ми докладно не розглядатимемо різні підходи, що існують в цьому плані, а обмежимося лише викладом своєї позиції. Під “соціальним” маємо на увазі все те, що відрізняє людину і суспільство від природи. Іншими словами, це поняття ширше від двох інших, включаючи їх у себе як органічні компоненти.

Із поняттям “суспільство” справи складніші. Як відомо, до його визначення існує декілька підходів, що принципово відрізняються один від одного. Е. Дюркгейм, наприклад, убачав у ньому надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективних уявленнях [247, с.75-84], М.О. Бердяєв – реальність, що породжена відомим спрямуванням духу й існує не об’єктивно, а як ілюзія свідомості, “об’єктивізація” людських відносин [248, с.305-309], С.Л. Франк – таке духовно-моральне утворення, що пов’язане з підпорядкуванням людської волі “належному” [249, с.395-431]. За урахуванням матеріалістичного підходу М. Вебера, суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто таких, що орієнтовані на інших людей, дій [250, с.49-51]. Для Т. Парсонса – це така система відносин між людьми, пов’язаним початком якої є норми й цінності [251, с.20-22]. Прибічники марксистської філософії визначають суспільство як таку сукупність об’єктивних суспільних відносин, що існує в історично певних формах і складається у процесі спільної практичної діяльності людей. Отже,

суспільство постає як ансамбль суспільних відносин, в яких живе і діє людина [252, с.8-16].

Окрім наведених, існує й низка інших визначень цього феномена, що даються залежно від застосування до його аналізу того або іншого наукового методу (системного, структурного, функціонального, історико-генетичного, соціокультурного, субстратно-подієвого та їх різноманітних комбінацій) [253, с.53-124]. Згідно з нашим підходом, заснованим на структурно-функціональному аналізі, суспільство – це система взаємозв'язків і взаємодій людини з різного рівня спільнотами людей і соціальними інститутами. Перша (структурна) з двох названих компонент суспільства включає в себе такі спільноти: родину, навчальний (трудоий) колектив, народність, конфесію – клас (касту, стан, страту), націю, народ, людство. Друга (функціональна) – родину, школу, населений пункт (село, селище, місто), церкву, наукові, виробничі і комерційні заклади, суспільні організації, засоби масової інформації, державу.

Кожний із названих структурних і функціональних елементів є детермінантою формування і людини загалом, і особистості зокрема. Спільним у їх впливі на індивіда є нав'язування їм різноманітних ролей поведінки. З цього приводу Х. Арендт зазначала: "... суспільство на всіх своїх стадіях розвитку... виключає дії в сенсі вільного вчинку. Його місце займає поведінка, яка в різноманітних за обставинами формах суспільства очікується від усіх його членів, для яких воно визначає незліченні правила, котрі все зводять до того, щоб соціально нормувати індивідів, зробити їх соціабельними і перешкодити спонтанним діям, так само як видатним досягненням" [254, с.54].

Американські суспільствознавці Ч. Кулі та М. Мід є засновниками рольової теорії. Вони твердять, що роль можна визначити як типову реакцію на типове очікування. Спочатку дитина засвоює в грі ролі, пов'язані лише з конкретними різновидами діяльності. На думку М. Мід, діти немовби вдягають на себе маски різних соціальних ролей і відкривають значення тих із них, що приписуються їм [255, с.214-225]. Це навчання відбувається у взаємодії з іншими людьми – чи то батьки, чи ще хтось, хто виховує дитину. Згодом вона починає розуміти ролі, які

вона грає, наскільки важливі вони не тільки для її близьких, а й співвідносяться з очікуваннями ширшого соціального кола людей. Це досягнення соціальної реакції вищого рівня абстракції М. Мід назвала відкриттям “узагальненого іншого”, в рамки якого вписуються і рівень навчального колективу, і народності, і конфесії, і класу, і нації, і народу.

У 90-ті роки минулого століття, коли вчені-суспільствознавці пострадянських країн визволилися від ідеологічних “кайданів” марксизму-ленінізму, завдяки широкому розвитку культурологічних досліджень і розрізненню понять “суспільство” та “культура” стало зрозуміло, що перетворення індивіда в носія суспільних відносин, втілених у виконуваних ним “соціальних ролях”, і його залучення до культури – процеси різні, хоча перетинаються і опосередковують один одного. З цього приводу відомий російський філософ М.С. Каган зазначає: “Чи потрібно, наприклад, доводити, що навчання дитини прямоходження, володіння мовою, вміння оперувати ложкою і виделкою, голкою і молотком, таблицею множення і телевізором, носіння одягу і гри в шахи є не соціалізацією..., тобто не засвоєнням певних соціальних ролей, а засвоєнням культури, якою ми оволоділи раніше, ніж стаємо носіями суспільних відносин, і незалежно від того, які саме суспільні відносини будуть нами в подальшому інтеріоризовані ...” [256, с.178].

Із позицій гносеології поняття “культура” є не менше, а навіть більше багатозначним, аніж “суспільство”. Ще в середині ХХ століття американські вчені А. Кребер і К. Клакхон зібрали в хрестоматії всі визначення поняття “культура”, опубліковані в суспільствознавчій літературі на той час (їх виявилось понад 170). Після формування нових галузей науки і появи нових ракурсів у поглядах на цей феномен, їх кількість значно збільшилася. Автори монографії “Соціокультурна генеза особистості” виділили 12 груп таких визначень поняття “культура” за науковим спрямуванням:

1) *соціологічна*, розглядає культуру відповідно до її особливостей в різноманітних регіонах, у конкретних класах, націях, інших соціальних прошарках, професійних і вікових групах (Е.А. Баллер, Н.С. Злобін, А.С. Фріш та ін.);

2) *антропологічна*, пов'язана з описом механізмів соціокультурного існування різних людських спільнот (сім'ї, роду, племені, народності, нації, міських, сільських мешканців та ін) на конкретних щаблях суспільної еволюції (М.М. Бахтін, В.Я. Пропп, К. Леві-Стросс, Е.Тейлор, Ю.Л. Афанасьєв, В.П. Іванов та ін.);

3) *аксіологічна*, спрямовує увагу на процес створення людьми матеріальних і духовних цінностей, на з'ясування їх ролі у житті суспільства (В.А. Малахов, Н.З. Чавчавадзе, Є.В. Золотухіна-Аболіна, Ф.В. Герасін та ін.);

4) *історична*, характеризує культуру кожного конкретного суспільства як історично зумовлену систему способів і результатів людської діяльності (О.Ф. Лосєв, В.М. Межуєв);

5) *нормативна*, акцентує на визначенні поведінки і структури свідомості людини, згідно з прийнятими її соціальним оточенням правилами і нормами (С.А. Дантамиров, С.І. Кордон, Є.М. Пеньков та ін.);

6) *психологічна*, подає культуру як особливий родовий засіб пристосування людей до природного оточення і економічних потреб, специфічно людський спосіб життєдіяльності (Е.С. Маркарян, В.Ф. Келле та ін.).

7) *гносеологічна*, розглядає культуру як засіб поширення соціального досвіду від покоління до покоління через традиції, звичаї, вірування (М. Фуко, А.І. Арнольдів та ін.);

8) *праксеологічна*, убачає в культурі засіб розв'язання різних освітніх і виховних завдань (В.Б. Чурбанов, К.С. Саритулян), розвитку психічних властивостей індивідів (М. Коул, С. Скрібнер та ін.);

9) *метрологічна*, визначає культуру як параметр виміру рівня досконалості в оволодінні людьми навичками і вміннями різновидів практичної і теоретичної діяльності (М.С. Каган, Л.Н. Коган, В.А. Конєв та ін.), а також "цивілізованості" людства загалом (М.С. Злобін, Ю.І. Єфімов, І.А. Громов та ін.);

10) *семіотична*, визначає культуру як систему знаково-символічних утворень, що є засобами комунікації між окремими людьми, соціальними групами, народами, історичними епохами (М.М. Бахтін, Ю.М. Лотман,

Б.А. Успенський та ін.);

11) *інформаційна*, акцентує на механізмах передавання спадкової і функціональної інформації в цілісних рамках суспільства (А. Моль, І.Є. Ширшов та ін.).

12) *кібернетична*, розглядає культуру як засіб самоорганізації людства в природі (Е.С. Маркарян, М. Фуко та ін.).

Якщо з методологічних позицій проаналізувати перелічені групи визначень, то зауважимо, що спільним для них є матеріально-ідеальний (об'єктно-суб'єктний) характер будь-якої проекції явища культури, що розробляється. Напевно, це дало можливість групі українських філософів (В.П. Іванов, В.П. Козловський, Є.К. Бистрицький, С.П. Пролєєв, В.А. Малахов) розглядати культуру як субстанцію відтворення людства загалом і кожного окремого індивіда зокрема [257].

Звертаючись до розгляду проблеми співвідношення природних і соціальних детермінант формування людини як особистості, не можна не проаналізувати нерозривність їх взаємозв'язків і саму умовність поділу.

По-перше, соціальність, принаймні з боку своєї суспільної складової, не є винаходом *homo sapiens*. Як відомо, у своїх найпростіших формах вона існує у термітів, бджіл, багатьох видів птахів, ссавців, практично у всіх видів приматів. Іншими словами, як досить переконливо доводять це у своїх наукових працях Ю.М. Плюсін [258] і Є.Н. Панов [259], її можна вважати лише вищою формою організації діяльності природних сил. Найбільш наочно це виявилось в установленні в ХХ столітті на тривалий період панування в країнах із соціалістичними і фашистськими режимами колективістської ідеології, психологічною основою якої, незважаючи на всі її модифікації, є стадні інстинкти. Докладно проаналізували цей феномен, на стадії як його зародження, так і "зрілості" Г. Лебон [260, с.15-256], З. Фрейд [261, с.119-196], В. Райх [262], С. Московічі [263], Х.Ортега-і-Гассет [264].

По-друге, природа є джерелом засобів життя. Вона поставляє людині їжу, забезпечує її водою, постачає матеріали для будівництва житла, забезпечує

відповідний тепловий режим тощо; водночас вона є джерелом засобів праці, містить потрібний людині метал, вугілля, електроенергію тощо.

По-третє, невід'ємною складовою людського соціального є світ матеріальних речей, систем; це – знаряддя та засоби праці, оброблені предмети праці, виготовлені матеріальні продукти, житло та виробничі приміщення, транспортні артерії, оброблені лани тощо; одне слово, нескінченно різноманітний матеріальний світ, створений людиною в ході її трудової життєдіяльності протягом багатьох поколінь.

По-четверте, оскільки людина – природна істота, то й увесь світ матеріальних спільностей, що охоплює відносини, контакти, зв'язки людей, не може не мати на собі відбитків природного. Так, однією з характеристик, що поділяють людей і водночас об'єднують їх у великі групи, є її расова приналежність. Вона не має суспільних підстав, жодним чином із закономірностями суспільного життя не пов'язана, а відтворюється і функціонує силою природних механізмів. Можна сказати, що расовий поділ суспільства немовби пронизує все людство, виступаючи природним тлом суспільної життєдіяльності людей.

Природні і соціальні детермінанти формування людини, кожна з яких є абсолютною властивістю людського буття, зовсім не є взаємно байдужими, нейтральними субстанціями, весь зв'язок яких зводиться лише до того, що вони впливають на один суб'єкт – людину, взаємопроникненість природного і соціального становлення індивіда. Це – живий і плідний взаємозв'язок, в якому сторони в реальній взаємодії спираються одна на одну, взаєморозвиваються завдяки своєму взаємовпливу [265, с.318-326].

3.1.3. Особистість та проблеми її соціалізації

Основні проблеми становлення особистості у різні часи по-різному трактувалися представниками окремих соціологічних шкіл і напрямків з урахуванням філософської традиції розгляду людини. Першим в історії філософії

розпочинає суто антропологічну проблематику Сократ. Саме він зробив детальний і скрупульозний аналіз індивідуальних людських якостей і властивостей. Давньогрецький філософ Протагор (бл. 480–410 рр. до н.е.) вирізняв не лише здатність людини до мислення, але й всю людську суб'єктивність; людина уявлялася ним як конкретний індивід. Друга антропологічна версія відображена у вченні Арістотеля, в якому містяться вже дві антропологічні тенденції. З одного боку, в його концепції людина і природа вперше роз'єднуються; з другого – акцент ставиться на нерозривному зв'язку людини з усім світом. Третя антропологічна версія знаходить відображення в натуралістичних, позитивістських і прагматичних вченнях. Це концепція “людини діяльної” – “*homo faber*”, яка заперечує специфічну особливість людського розуму. Доктрина “*homo faber*” розвивається з часом у теоретичний напрям і знаходить своє втілення у вченнях О. Конта і Г. Спенсера. Четверта версія розуміння людини і особистості заперечує віру в прогресивність “людини розумної”, “людини божественної” і “людини діяльної”. У цій версії людина – істота прагнуча, волююча і бажуюча; розум розцінюється як глухий кут еволюції, як наслідок втрати “волі до життя” [266, с.138-138]. Таким чином, історія філософської антропології (вчення про людину) засвідчує, як поступово з'являються, ускладнюються і змінюються уявлення про людину та особистість.

У сучасній науковій літературі, що пояснює такі поняття, як “людина” та “особистість”, розглядаються ще два поняття “індивід” та “індивідуальність”. Отже, “людина” – поняття найбільш загальне, родове, яке вказує на приналежність до роду людського, що знаходить свій вияв у назві “*homo sapiens*”, або “людина розумна”. “Індивід” розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду (підкреслюються передусім біологічні характеристики людини). Термін “індивідуальність” означає те “особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями” [266, с.13]. Поняття “особистість” вводиться для виділення (акцентування) неприродної (соціальної) сутності людини та індивіда. Людина у цьому аспекті є

носієм соціальних якостей і рис, певне поєднання яких і визначає її як особистість, і саме в цьому розумінні людина є висхідним, окремо взятим елементом соціальної структури, а особистість особливою соціологічною категорією.

Особистість як соціальна якість людини є предметом низки соціальних наук (філософії, соціології, психології, педагогіки тощо). Так, у філософії “особистість” розуміється як “суспільний індивід, якому притаманні соціально-значущі риси, що утворюють стійку систему” (І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко) [187, с.463]. Філософське визначення особистості містить у своїй структурі як соціологічні розуміння особистості (соціальний образ людини), так і психологічне (психологічний образ).

У психології “особистість” визначають як “спосіб буття людини у суспільстві у конкретно-історичних умовах, це індивідуальна форма існування і розвитку соціальних зв’язків і відносин” [267, с.3-19]. Ряд науковців, зокрема М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко, розуміють “особистість” як “стійку систему соціально-значущих рис людини, зумовлених її включеністю до системи суспільних відносин, сформованих у процесі спільної діяльності та спілкування з іншими людьми” [268, с.235]. У “Психологічному словнику” це поняття трактується таким чином: “особистість” – це 1) людина як суб’єкт соціальних відносин і свідомої діяльності; 2) визначена включеність у соціальні зв’язки системна якість індивіда, яка формується у спільній діяльності та спілкуванні [269, с.187]. Найбільш поширеним у психологічній науковій літературі є визначення “особистості” як “деякої неповторної єдності, цілісності, найвищої інтегруючої інстанції, що керує психічними процесами індивіда і надає його поведінці послідовності та стійкості (О.М. Леонт'єв) [132, с.160].

У педагогічній науці обмежуються психологічними визначеннями “особистості”. Зокрема, Н.П. Волкова розглядає “особистість” як “соціально зумовлену систему психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин” [270, с.36]. М.М. Фіцула пропонує таке визначення: “Особистість – це людина, соціальний

індивід, що поєднує у собі риси загальнолюдського, суспільнозначущого та індивідуально-неповторного” [271, с.69-70].

Соціологічний підхід до трактування та дослідження поняття “особистість” спирається як на відправну точку не на індивідуальні особливості людини, а на її соціальні оточення – соціальну систему, в яку вона входить, і соціальні ролі, які вона виконує у цій системі. Отже, “особистість” у соціологічній літературі трактується як усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і в життєдіяльність яких включається (В. Городяненко [272, с.195], Н. Черниш [266, с.13], О. Якуба [273, с.87]).

У межах загального соціологічного підходу об’єднано низку концептуальних підходів до розуміння особистості, тому, не розкриваючи змісту вітчизняних концепцій “особистості”, відзначимо їх групування за двома основними напрямками: інтраіндивідуальним, що зосереджується на вивченні типових рис, установок і якостей людини; інтеріндивідуальним (міжособистісним), в якому головний акцент робиться на дослідженні закономірностей міжособистісних стосунків людей під час виконання ними різних соціальних ролей. До речі, в сучасній вітчизняній соціології спостерігається тенденція до об’єднання інтра- та інтеріндивідуального. Це створює сприятливі передумови для соціального моделювання особистості, прогнозування тенденцій розвитку взаємодії особистості та суспільства [274, с.50-52].

Досліджуючи проблему особистості, її соціалізації, необхідно уточнити такі поняття: “соціальна роль” та “соціальний статус” особистості. Так, “соціальна роль” – це “очікувана типова поведінка людини, пов’язана з її соціальним статусом”; “соціальний статус” особистості – це її позиція у соціальній системі, пов’язана з приналежністю до певної соціальної групи чи спільноти, з аналізом її соціальних ролей та якістю і ступенем їх виконання. Соціальний статус охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда у суспільстві: професію, кваліфікацію, характер реальної праці, матеріальне становище, політичний вплив, партійну приналежність, ділові стосунки, національність, релігійність, вік,

сімейний стан, родинні зв'язки, – тобто все те, що Р. Мертон називає “статусним набором” [266, с.143].

Головним соціальним процесом, унаслідок якого індивід стає особистістю і через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є соціалізація. Тому з'ясуємо у чому суть “соціалізації” особистості. Цей термін запровадив усередині XIX ст. французький соціолог Г. Тард для позначення процесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії [275, с.114-115]. Уточнимо, що “інтеріоризація” (від лат. *internus* – внутрішній) – це “формування внутрішньої структури людської психіки, процес переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє “я” особистості. Результат інтеріоризації – сформована індивідуальність” [266, с.32]. У наукову систему понять термін “соціалізація” був уведений американським соціологом Ф. Гідінгстоном наприкінці XIX ст., який тлумачив це поняття як “процес розвитку соціальної природи людини”. Офіційного статусу теоретичного поняття термін “соціалізація” набув у XX ст. [276, с.21]. Відповідно з'являються нові підходи та моделі щодо “соціалізації” особистості. Розглянемо коротко основні з них.

Згідно з теорією З. Фрейда, соціалізація полягає у приборканні вроджених інстинктів, виявлення яких суперечить цивілізованому способу життя, шляхом інтеріоризації соціальних регламентів [277, с.524-547]. Сучасне розуміння соціалізації як перетворення просто людини на особистість у результаті засвоєння нею норм співжиття людей і тим самим інтеграції у соціальні інституції суспільства дав Т. Парсонс. Як доповнення до його концепції можна розглядати ідею “соціального навчання”, висловлену деякими представниками біхевіоризму (Дж. Доллардом, Б. Скіннером). Модель “міжособового спілкування”, згідно з якою індивід, дивлячись на себе очима інших і засвоюючи у результаті багатьох інтеракцій правила співжиття (Ч. Кулі, Дж. Мід), розглядають як один із засобів соціалізації [78, с.101-103]. “Конгнітивна” модель соціалізації (Л. Кольберг, Ж. Піаже) зводиться до розвитку свідомості та самосвідомості дитини у процесі оволодіння образним і абстрактним мисленням. Соціалізація полягає у створенні у свідомості зразків конгнітивних схем, які індивід адаптує до нового досвіду за

допомогою рівноваги [78, с.105-107]. Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) розглядають прагнення до самоактуалізації індивіда як рушійну силу, яка сприяє оволодінню життєвим досвідом, тобто соціалізації. За моделлю “інкультурації” (Ф. Боас, В. Малиновський) соціалізація полягає у передаванні культурної спадщини. За еволюційною теорією соціалізації Е. Еріксона, процес соціалізації – це подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху. Учений виокремлює вісім стадій розвитку індивіда як послідовності подолання специфічних життєвих криз [78, с.109-110; 275, с.116-117].

В адаптивно-розвивальній концепції М. Лукашевича поєднані поняття соціалізації та соціальної адаптації. Сутність цієї концепції полягає у розумінні соціалізації людини як взаємодії з довкіллям протягом життя шляхом адаптацій, що змінюють одна одну у кожній сфері життєдіяльності [274, с.115]. Під “політичною соціалізацією” Д. Ольшанський розуміє “процес включення індивіда в політичну систему за допомогою набуття ним досвіду цієї системи та держави, що виникла на її основі, закріплених у політичній культурі” [278, с.146], а Б. Кухта – “безперервний процес активного набуття людиною політичних якостей, політичних знань, умінь, навичок, спадщини політичної культури” [279].

Термін “адаптація” виник у другій половині XVIII ст., введення його у науковий обіг пов’язують з ім’ям німецького фізіолога Ауберта, який використав цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається у підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника [280, с.78]. Розглядають три рівні адаптації – біологічний, психологічний, соціальний. Отже, “соціальна адаптація” (від лат. *adaptacio* – пристосування) – це “пристосування індивіда до умов соціального існування, чи то політичне середовище, чи місце праці, чи культурний простір певного суспільства” [266, с.357]. Звернемо увагу на те, що будь-яка адаптація як особлива діяльність людини (адаптивна діяльність), пов’язана із засвоєнням чергової нової соціальної ситуації (суб’єктивно нової для конкретного індивіда), додає їй соціального досвіду (що об’єктивно існує як елемент культури цього суспільства) і тим самим підвищує рівень її соціалізації. Подальша адаптація індивіда,

спираючись на новий, вищий рівень його соціалізації, відбувається ефективніше, дає йому змогу швидше піднятися на чергову сходинку соціалізації.

Таким чином, до сучасних моделей соціалізації належать: психоаналітична або “особистісного контролю” (З. Фрейд), “рольового тренінгу” (Т. Парсонс), “соціального навчання” (Дж. Доллард, Б. Скіннер), “міжособистісного спілкування” (Ч. Кулі, Дж. Мід), “конгнітивна” (Л. Кольберг, Ж. Піаже), “гуманістична” (А. Маслоу, К. Роджерс), “інкультурації” (Ф. Боас, В. Малиновський), “еволюційна” (Е. Еріксон), “адаптивно-розвиваюча” (М. Лукашевич), “політична” (Д. Ольшанський, Б. Кухта).

Кожна модель соціалізації особистості передбачає свій підхід до розуміння та визначення самого поняття “соціалізація”. Тому у сучасній науковій літературі існує досить широкий набір визначень “соціалізації”, які різняться залежно від розуміння їхніми авторами сутності й структури особистості як психосоціогенної істоти. Більшість визначень цього поняття містить загальне положення про те, що сутність соціалізації полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду, але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів і порядку засвоєння істотно відрізняються. Отже, “соціалізація” (від лат. *socialis* – суспільний) – це “процес, через який безпорадне маля поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе і довкілля, набуває знань і навичок, притаманних культурі, в якій він (або вона) народився” [281, с.42]; “процес інтеграції індивіда у суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальні інститути, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально-значущі риси особистості” [272, с.194]; “процес розвитку людини як соціальної істоти, становлення її як особистості” [268, с.236-237]; “процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв’язків і відносин” [282, с.364]; “процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв’язків і відносин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в даному суспільстві” [283, с.43]; “способи формування умінь і соціальних установок індивідів, які відповідають їх соціальним ролям; процес становлення

особистості, навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі” [266, с.474].

Найбільш загальним вважаємо визначення соціалізації особистості в інтерпретації М.П. Лукашевича: це “процес становлення особистості як суспільної істоти, під час якого налагоджуються різноманітні зв’язки особистості з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формуються активність та цілісність особистості, набувається соціальний досвід, що нагромаджений людством за весь період розвитку” [274, с.113]. Отже, соціалізація – двосторонній процес, який включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження у соціальне середовище, систему соціальних зв’язків, а з другого – процес активного відтворення системи соціальних зв’язків індивіда за рахунок його активної діяльності, активного включення у соціальне середовище. Отже, “соціалізація” – “двосторонній процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає як її включення у систему суспільних відносин шляхом засвоєння соціального досвіду, так і самостійне відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна неповторна особистість” [276, с.23-24].

Невід’ємною частиною “соціалізації”, її складовою, поряд з “інтеріоризацією”, “соціальною адаптацією”, є процес “індивідуалізації”. Це пояснюється, насамперед, тим, що нема однакових процесів соціалізації. Індивідуальний досвід кожної особистості є унікальним і неповторним. “Індивідуалізація”, у цьому випадку необхідна як “процес виявлення і стимулювання нахилів, задатків, здібностей особистості, врахування її потреб та інтересів, які розвиваються, спосіб поєднання суспільно значущого і особистісного” [276, с.29]. Соціалізація також сприяє формуванню індивідуальності особистості та її свободі. У процесі соціалізації розвивається “відчуття ідентичності та спроможність незалежно мислити і діяти” [281, с.61].

Соціалізація особистості відбувається під впливом певних чинників, спробу класифікації яких здійснили Н. Черниш, А. Мудрик, Н. Волкова та ін. Зокрема,

Н. Черниш виділяє такі чинники соціалізації:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що їх суспільство пропонує людині;
- соціальні спільноти, у межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретного статусу;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і успадковуються молодими поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передаванню і засвоєнню;
- загальну ситуацію в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда [266, с.197].

Натомість А.В. Мудрик групує фактори, що впливають на соціалізацію, виокремлюючи: макрочинники (космос, планета, етнос, суспільство, держава); мезочинники (місто, село, місцевість, регіон, засоби масової інформації, приналежність до певної субкультури); мікрочинники (сім'я, клас, друзі, школа, сусіди, ровесники, приватні державні організації) [284, с.41]. А Н. Волкова пов'язує чинники соціалізації з довкіллям, відповідно класифікуючи їх як мега-, макро-, мезо-, мікросередовище [270, с.39].

Шлях соціалізації людини – це та життєва путь від народження до старості, від системи із зародковими елементами свідомості до системи з розвиненою свідомістю та самосвідомістю. Існують певні розбіжності у визначенні тривалості процесу соціалізації. Деякі науковці вважають, що він триває все життя, інші, особливо представники школи психоаналізу, – що лише у дитинстві, а деякі – що у дитинстві, підлітковому віці та юності, тобто охоплює період підготовки до активного входження індивіда у систему соціальних інституцій суспільства. Одним із перших описав соціалізацію як процес, що триває все життя, О.Г. Брім-молодший. На його думку, соціалізація дорослих спрямована на зміну поведінки у новій ситуації, тоді як у дітей акцент робиться на формування ціннісних орієнтацій [274, с.62].

Ближчими до нашого розуміння процесу соціалізації є “еволюційна” концепція, запропонована американським соціальним психологом Е. Еріксоном, та “адаптивно-розвиваюча” концепція М.П. Лукашевича. Так, Е. Еріксон вважає, як вже зазначалося, що індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному етапі (стадії). Долаючи ці критичні ситуації (стадії) успішно, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Якщо соціалізація на якій-небудь стадії не відбулася (не вдалося розв’язати головну на цій стадії проблему індивіда) або вона відбулася частково, то це негативно впливає на подальші стадії та на соціалізацію загалом [209, с.100-152; 274, с.95-96].

Звернемо увагу на те, що Е. Еріксон вирізняє такі основні проблеми соціалізації особистості на кожній з восьми стадій життєвого шляху людини:

– *стадія 1 – дитячий (немовлячий) період*; основна проблема – довіра або недовіра;

– *стадія 2 – вік 1–2 роки*; основна проблема – автономія або сором і сумнів;

– *стадія 3 – вік 3–5 років*; основна проблема – ініціатива або почуття провини;

– *стадія 4 – молодший шкільний вік*; основна проблема – старанність або недбайливість;

– *стадія 5 – підлітково-юнацький вік*; основна проблема – становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей);

– *стадія 6 – молоді роки*; основна проблема – інтимність або самотійність.

На думку Е. Еріксона, на 5-й і 6-й стадіях основною проблемою соціалізації є пошук свого місця в житті, вибір подальшого шляху (навчання, робота тощо), а також формування ідеологічних позицій та орієнтирів особистості.

– *стадія 7 – середній вік*; основна проблема – продуктивність (творча) або стагнація (творчий застій);

– *стадія 8 – старість*; основна проблема – умиротворення або відчай [274,

с.64-65].

Сутність адаптивно-розвиваючої концепції М. Лукашевича полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини з довкіллям шляхом (за допомогою) адаптацій, що змінюють одна одну, у кожній із сфер її життєдіяльності [274, с.84]. У тих випадках, коли складність нових життєвих ситуацій не перевищує адаптивних можливостей індивіда, процес соціалізації протікає нормально. У людини накопичується власний соціальний досвід засвоєння нових життєвих ситуацій, відбувається формування та розвиток індивідуального адаптивного механізму, який дозволяє успішно адаптуватись до нових ситуацій, спираючись на підтримку соціалізаційних інститутів у суспільстві. Коли виникають труднощі при подоланні нової складної життєвої ситуації, що перевищує адаптивні можливості особистості, то тоді основною проблемою її соціалізації стає реалізація адаптивної потреби особистості [274, с.86].

Для нормального життя в інституціонованому й ієрархічному суспільстві людина має бути соціалізованою, тобто в неї повинен сформуватися та запрацювати механізм самосвідомості, здатний пов'язувати спадкові біо- та психогенні й набуті соціогенні потреби в коротко- й середньотривалі та стратегічні довготривалі програми життєдіяльності щодо задоволення цих потреб за умови дотримання моральних і правових норм стосовно інших суб'єктів. Для реалізації таких програм, особливо стратегічних, критеріями яких є самореалізація, особистість має здобувати знання, виявляти волю й толерантність, керуватись у своїх діях совістю, порівняно самостійно приймати рішення і відповідати за їх наслідки, тобто бути суб'єктом міжособистісної діяльності. У процесі соціалізації особистості з розвитком культури й цивілізації дедалі більшу роль відіграють цілеспрямовані форми впливу на людину порівняно зі стихійними, а навчання і виховання розглядаються як механізми та засоби цілеспрямованої соціалізації [285].

Отже, важливим питанням теорії соціалізації є питання соціального типу особистості. Для чого потрібна типологія особистості? Точну відповідь на це запитання дав К. Юнг. На його думку, типологія – це, по-перше, критичний

інструмент дослідження; по-друге, помічник у розумінні широкого різноманіття індивідів і ключ до фундаментальних відмінностей у психологічних теоріях; по-третє, суттєвий засіб для визначення “особистісного” рівня практичного психолога, для уникнення серйозних помилок при роботі з пацієнтами [286].

Проблема соціального типу особистості – предмет дослідження психології, філософії, соціології, історії, етнографії, культурології та ін. Найактивніше цим займається психологія, в якій соціально-історичний тип особистості визначається поняттям “соціальний характер”.

Класичним досягненням психології стала типологія соціальних характерів, створена 1947 р. у США Е. Фроммом. Він визначив поняття “соціальний характер” як “специфічну форму людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в певному суспільстві. За своїм змістом соціальний характер визначає думки, почуття, дії, світогляд тощо, які є загальними для більшості людей конкретної суспільної спільноти”.

Е. Фромм був не першим серед дослідників цієї тематики, але однак йому належить пріоритет творенні цілісної концепції типології соціальних характерів. Найбільш чітко його концепція соціальних характерів особистості викладена у праці “Втеча від свободи” [287]. Формулюючи свої ідеї, він визначив соціальний характер як сукупність рис, що є спільною для більшості членів конкретної групи. У соціальний характер входить лише та сукупність рис, що властива більшості членів соціальної групи і виникла в результаті спільних для них переживань і однакового способу життя.

Тема соціального типу особистості активно розробляється й у вітчизняній науці. У радянський період опубліковано чимало праць, присвячених характеристиці радянського типу особистості. Серед психологів тему “радянського” типу особистості найактивніше розробляв М.Д. Левітов. У 1956 р. вийшла його праця “Вопросы психологии характера”, яка потім декілька разів перевидавалася до 1969 р. під назвою “Психология характера” [288]. У цій праці, присвяченій дослідженню характерів старшокласників, концепція характеру

розкривається як змістовий і суспільно значимий компонент ос, змістом спрямованості, основою якої є світогляд людини.

Широке визнання здобула концепція типів соціальних характерів російського вченого Б.С. Братуся [289]. У рамках своєї концепції учений виділяє: а) етнопсихологічний тип особистості в російській літературі; б) соціально-психологічний тип особистості в радянській культурі; в) психосоціальний тип періоду перебудови суспільства, тобто сьогодення. Ці три типи соціальних характерів розглядаються в аспекті моралі й моральності.

Говорячи про такий перехідний стан, у якому формується новий соціальний тип особистості, К. Хорні відзначає два його показники: ригідність реагування; розрив між можливостями людини і їх реалізацією [290]. Ригідність реагування – це відсутність тієї гнучкості, яка дозволяє людям реагувати різними способами на різні ситуації. Розходження між потенційними можливостями людини, її обдаруваннями та її реальними життєвими досягненнями сприяє підтриманню перехідного потребово-мотиваційного стану як захисного механізму в умовах несприятливого для неї способу життя.

Такий перехідний стан потребує нової “техніки існування”, сутність якої полягає в тому, що планування діяльності в соціальній сфері вимагає від особистості, по-перше, врахування швидких темпів змін соціальної реальності, а по-друге, високої особистісної толерантності до невизначеності [291, с.3-17]. Така “техніка існування” передбачає розгляд соціалізації особистості як її ресоціалізації, як процесу, в результаті якого формується вміння орієнтуватися у непередбачуваних ситуаціях. Зміна умов буття ставить перед особистістю низку проблем щодо освоєння нових інструментальних технік взаємодії з новою конкретно-історичною дійсністю.

Підсумовуючи доцільно зробити декілька узагальнень.

1. Соціальний тип особистості – це характеристика особистості з боку соціально значимих її компонентів, тобто таких якостей, які є спільними для більшості людей певної соціальної спільноти (усереднений характер певного суспільного ладу) і зумовлені обов’язковими вимогами до неї зі сторони

конкретної соціально-економічної системи.

2. Соціальний тип особистості виконує функцію “зразка”, “норми” поведінки, а також матриці, на основі якої формуються індивідуальні риси особистості певної соціально-історичної епохи.

3. Модель соціального типу особистості виступає засобом визначення рівня соціалізованості людини, а також критерієм дорослості.

4. Соціальний тип особистості – історичне явище, що виникає та змінюється у процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життєдіяльності.

5. В умовах трансформації суспільства, коли одночасно співіснують нове і старе, формується новий соціальний тип особистості, для якого характерним є, з одного боку, підсвідоме засвоєння архетипів старого суспільства, що вже відмирає, а з іншого – нових цінностей, інтересів, що зумовлені новим життєвим простором.

6. Одночасне існування багатьох цінностей, жодна з яких не є чітко структурованою нормативною моделлю, утруднює ситуацію сприйняття соціальних норм, ускладнюючи процес соціалізації. Такі умови вимагають нової “техніки існування”, сутність якої полягає в тому, що планування діяльності в соціальній сфері вимагає від особистості, по-перше врахування швидких темпів змін соціальної реальності, а по-друге, високої особистої толерантності до невизначеності. Така “техніка існування” передбачає розгляд формування особистості як її ресоціалізації, як процесу, в результаті якого формується уміння орієнтуватися у непередбачуваних ситуаціях.

7. Закономірності формування соціального типу особистості необхідно враховувати в усіх ланках процесу цілеспрямованого виховання.

3.1.4. Особистість як об’єкт рефлексії філософської наукової думки

Аналіз світової філософської спадщини показує, що тією або іншою мірою, більш або менш глибоко, в тому або іншому аспекті розглядали феномен

особистості томізм, неотомізм, марксизм, російська класична філософія, персоналізм, екзистенціалізм, філософська антропологія і феноменологія.

Як відомо, давньогрецька філософія не лише не оперувала поняттям, а навіть і не знала такого слова, як “особистість”. За твердженням відомого іспанського релігійного філософа Хавієра Субірі, в середньовіччі знадобилися титанічні зусилля каппадокійських теологів (св. Василя, св. Григорія Назіанзина і св. Григорія Нисського), щоб позбавити термін “іпостась” колишнього значення чистого субстрату, *subiectum* і субстанції та наблизити його до того значення, яке в римській юриспруденції надавалося терміну “*persona*” (вільна людина, суб’єкт прав і обов’язків у суспільстві), на відміну від чистої “*res*”, “речі”. “... Поняття “особистість”, у всій його своєрідності, було введено християнською думкою та одкровенням, до якого була звернута ця думка” [292, с.323].

Перше із загально визначень особистості належить римському християнському богослову Северину Боецію (бл. 480–525 рр.), який твердив, що “особистість є індивідуальна субстанція, яка має розумну природу”. На думку К. Вальверде, через основоположника томізму Хому Аквінського це поняття було прийнято всіма християнськими філософами [293, с.41].

Проте, відповідно до поглядів Боеція, не всяке субтистентне індивідуальне сутнє являє собою особистість. За його уявленням, “розумна природа, що, визначає індивідуальну субстанцію як особистість, – це спроможність до результативного, співвідносного та абстрагуючого мислення”. Звідси бути особистістю означає бути суб’єктом, що має розумну природу. Розвиваючи цю думку, Хома Аквінський додає: “Особистість означає найдосконаліше в усій природі, тобто те, що самостійно існує у своєму розумному єстві” [293, с.42].

Представник іспанської школи неотомізму Х. Субірі спробував загострити та актуалізувати боецієвське визначення особистості з позицій власної, надто складної філософської концепції. Згідно з його підходом, людина – жива істота, котра сприймає реальність і наділена особистою сутністю, – це “відносний абсолют”. Я – буття особистості, буття відносно абсолютної реальності. Абсолютним буття є тому, що конституйоване у значенні “мене самого”,

незалежно від будь-якої іншої реальності; відносно буття тому, що його сутність конституційована багатьма відповідними субстанціальними елементами. “Така концепція особистості, – пише Х. Сибірі, – у багатьох пунктах стикається з концепцією Боеція. Проте між ними немає формальної тотожності. По-перше, тому, що поняття розумності у них різне. По-друге, тому, що уявлення про особисту реальність як про формальний бік людської сутності, перетворює її у щось більше, ніж просто суму субстанцій, які її конституують, хоча вони не можуть бути пропущені в понятті особистої сутності” [292, с.3-4]. Інший сучасний іспанський філософ Лаїн Ентральго вважає, що така метафізична теорія людської особистості дає змогу розрізнити в особистому бутті людини такі конститутивні і дескриптивні характеристики, як внутрішня свідомість буття “самим собою”, “власного я”; свобода і, як наслідок її, відповідальність; більш-менш раціональне мислення, відповідно до рівня його розвитку; чуттєво-тілесне життя, свідоме і несвідоме, виконавче й творче; відкритість назустріч реальності речей, людей і (у вигляді радикальної довіри) Богові як основоположній реальності [294, с.271]. Щоправда, для експлікації цих ознак потрібна певна феноменологічна або дедуктивна процедура. Але правда й те, що вони конституують особистість, її власне специфічне буття.

На думку відомого релігійного філософа Е. Жильсона, поняття “особистість” означає “певний клас індивідуальних субстанцій, що відрізняються від інших тим, що вони мають владу над власними актами... Ці субстанції, що мають владу над своїми діями, діють не під впливом інших субстанцій, а самостійно, а це означає, що кожна з них є безпосередньою і кінцевою причиною кожного виконаного нею акта” [295, с.420].

У зв'язку з цим багато неотомістів особливо підкреслюють автономію людської особистості, її незалежність від будь-яких природних зумовленостей. “Особистість – це світ духовної природи, – пише Марітен, – що наділений свободою вибору і тому являє собою ціле, незалежне від навколишнього світу. Ані природа, ані держава не мають доступу до світу особистості без її дозволу” [296, с.17]. Жильсон також підкреслює, що особистість, “як розумна субстанція, є

автономним центром діяльності і джерелом своїх власних детермінацій... Все, що людина знає, все, чого вона хоче, все, що вона робить, має своє джерело в акті, завдяки якому вона є те, хто вона є” [295, с.4-17].

Надаючи автономію, незалежність і винятковість людській особистості, неотомісти мають на увазі, насамперед, незалежність людини як особистості від суспільства, від різних чинників, що впливають із різноманітних форм колективного життя, теперішнього і минулого, від історії. Згідно з Марітенем, ця автономія виявляється як у стані існування, так і в стані дії. Незалежність людини впливає із властивої людині “свободи вибору і свободи волі”, “що підноситься над усякою необхідністю, навіть внутрішньою, і над усяким детермінізмом” як сутності, наділеної безсмертною душею [296, с.17].

Проте, відповідно до томістської метафізики, автономія особистості, охарактеризована вище, виступає автономією тільки щодо природних речей, бо притаманна людській особистості незалежність актів волі від природних причинних зв'язків тлумачиться томістами як форма певної залежності від “потойбічних зв'язків”, трансцендентних щодо особистості і потойбічного світу. Ми наближаємося тут до найістотнішого компонента томістської концепції людини – теоцентризму. На думку томістів, особистість людини є “метафізичною таємницею”, недосяжною навіть “природному погляду ангелів”. Особистість не тільки незалежна від будь-яких причинних зумовленостей (природних, психологічних, соціальних), але й така, яку не можна виразити й пізнати. Марітен пише: “... Людська особистість – це велика метафізична таємниця”, що не пізнається природними пізнавальними органами людей, вона є “протест таїнства” проти позбавленого індивідуальності “світу раціоналізмів” [297, с.34].

У цьому питанні погляди неотомістів і християнських екзистенціалістів (Ясперса, Бердяєва, Марселя) збігаються. Парадоксальність і таємничість людини виявляються, на думку Муро, в тому, що вона існує в тілі, “створеному духом, спрямована до матерії, але тяжіє до бога, виростає протягом часу, а дихає вічністю, належить еству світу, але завдяки своїй волі і спроможності єднання з Богом переступає межі Всесвіту ... людина двоїста, і це таємниця, яка не

перекреслює її приватного буття, яке об'єднує духовно те, що онтологічно вже поєднане, а обґрунтовує його” [298, с.238].

Автономія людини є наслідком її, людини, “особистого зв'язку” з Богом, що є її основою. За такого підходу автономія особистості щодо суспільства є другою стороною підпорядкування її Богові. “Людина розумна і вільна, – твердить Жильсон, – не незважаючи на те, що вона створена Богом, а саме тому. Людська особистість автономна саме завдяки тому, що вона залежить від Бога” [295, с.420].

Отже, неотомізм проголошує автономію особистості щодо створеного світу, щодо природи й суспільства, а не надприродного буття – Бога. Сутність цієї автономії полягає, власне кажучи, в тому, що “особистість звернена до Бога”, що “вона повинна віддатися йому цілком”. Для Марітена цінність людської особистості, її гідність, її закони впливають з устрою речей, “природно освячених, що несуть на собі відбиток Отця Буттів і мають у ньому межу свого руху” [297, с.16].

Трохи відрізняється від неотомізму своїми поглядами на проблему, що з'ясовується, православна філософська думка. Один із найвидатніших представників сучасного православного богослов'я В.М. Лосський зауважує, що у “святих отців” церкви поняття людини як особистості немає [299, с.120-121]. Проте не можна вважати, що поняття “особистість” отці східного християнства взагалі не вживають. Вони нерідко користуються ним, але як синонімом слова “людина”, не більше. Так, поняття “особистість” зустрічається в Іоанна Златоуста. Викладаючи одну з біблійних легенд, він порівнює людське життя з морем, а судно, що пливе по ньому, – з людиною, або “особистістю” [300, с.51]. Таке святоотцівське вчення про людину зберігалося в російському православ'ї аж до кінця XIX ст. Поняття “особистість” православ'я намагається визначити, насамперед, через поняття Бога. І хоча богослов'я при цьому нерідко називає особистість началом, що “самовизначається” та “самоусвідомлює”, проте зауважує, що вона не може мати самовизначення і самосвідомості.

Торкаючись “гармонійного” співвідношення Бога й людини, традиційне російське православ'я, проте, трактує його в дусі ортодоксального

християнського методу метафізичного подвоєння світу – на Бога й людину. При цьому воно надто абсолютизує роль Бога і зводить людину до його знаряддя. Показовою в цьому розумінні вважається праця відомого православного богослова Д.Г. Левитського. І хоча він нерідко називає людину “найдосконалішим” творінням, але на його думку, вона все ж – засіб Бога, “придатне знаряддя своїх мудрих цілей” [301, с.48-49]. Зрозуміло, в його праці не можна знайти й натяку на ідею творчого розвитку особистості. Всі людські цінності трактуються як дарунок Бога. “Кожному, – підкреслював богослов, – дається своя певна міра природних здібностей і дарувань”. Бог такою мірою визначає життя людини, твердить Д.Г. Левитський, що вся доля людини залежить від нього. Посилаючись на біблійні пророцтва, він наголошував, що “не проллється жодна сльоза людська без відома Божого, що в плані творчому накреслені всі шляхи людини, обчислені всі долі її”, “визначено кількість людей в кожному народі” [301, с.43].

Таким чином, особистість, з позицій православ'я, – це “внутрішня людина”. Богом дана “духовна природа” людини, “образ божий” в людині. “Зовнішня людина”, як Богом дана фізична природа, може змінюватися або спонукати вияв особистості чи заважати йому. А її сутність така, що не змінюється і не пізнається, оскільки непізнаваний сам Бог.

Особливо вагомий внесок в обґрунтування поняття “особистість” зробили представники російської класичної філософії В.С. Соловйов, Л.Г. Шестов, М.О. Бердяєв, С.Л. Франк і Л.П. Карсавін. І хоча вони були насамперед релігійними мислителями, однак у їхніх поглядах поряд з ідеями неотомізму суперечливо поєднувалися концептуальні підходи екзистенціалізму, персоналізму і навіть феноменології. Так, одне з центральних місць у філософській системі В.С. Соловйова займає положення про те, що “людська особистість... є можливість для здійснення необмеженої діяльності, або особлива форма нескінченного змісту” [302, с.282]. Проте через всю його творчість проходить боротьба двох підходів до пояснення реальності. Перший із них ґрунтується на традиційному уявленні про реальний світ як породження Бога-Абсолюта і про

людину як елемент світу, підпорядкований Богу. У другому головним виступає уявлення про людську особистість як істинний Абсолют і єдине джерело всієї реальності. При цьому, на думку В.С. Соловйова, потрібно мислити не людину в світі, а світ – в людині, у людській особистості, витлумаченому в її абсолютному метафізичному вимірі. Причому під “особистістю” розуміється не “отвлеченное начало” (дух, субстанція, суб’єкт), як це трактує класична філософія, а вся повнота реальності, охоплена в містично-інтуїтивному, “внутрішньому” (тобто безпосередньому) досвіді [303, с.201-216].

Відтак місце відкинутого В.С. Соловйовим дуалізму матеріального і духовного посідає дуалістичне протиставлення божественного і земного змісту людської особистості. Причому і божественна, і земна складові постають як духовно-матеріальні цілісності, що відрізняються одна від одної тільки тим, що одна досконала, а інша – ні [303, с.201-216].

На думку І.І. Євлампієва, причина тієї невдачі, що її назвав В.С. Соловйов у боротьбі з “отвлеченными началами” класичної філософії, полягає в тому, що, правильно визначивши напрям пошуку джерела буття – “внутрішній досвід” особистості, він у самому цьому досвіді здійснив насамперед апріорний поділ “значущих” і “незначущих” елементів. При цьому до другої категорії потрапило все те, що традиційно вважалося несуттєвим навіть для аналізу суб’єктивного світу особистості, – емоції і почуття, подібні на почуття туги, страху, турботи тощо. Унаслідок такого відбору та усунення “незначущих” елементів “внутрішній досвід” опинився цілком під владою тих складових людського духу, що й були відповідальні за панування “отвлеченных начал”, – “чистого” мислення та “об’єктивного” почуттєвого сприйняття. Не дивно, що внаслідок цього соловйовська “конкретна” основа мала надто мало відмінностей від усіх “отвлеченных начал” класичної філософії [304, с.307].

Саме на цю ключову помилку В.С. Соловйова звернув увагу Лев Шестов. Він же здійснив скрупульозний аналіз зазначених “незначущих” елементів внутрішнього світу особистості, що звичайно залишалися за межами філософського розгляду. З’ясувалося, що ці елементи відіграють головну роль у

структурі особистості, що саме в них, а не в “чистому” мисленні та “об’єктивному” почуттєвому сприйнятті прихована вся повнота буття особистості, саме в них відкривається неповторний, унікальний зміст особистості як конкретної першопричини. У цих елементах – почуттях страху, жаху, туги, турботи та інших – відкривається конкретний Абсолют, що у Шестова постав як царство Абсурду [305, с.70-71].

М.О. Бердяєв, як і В.С. Соловйов, убачав безпосередній взаємозв’язок проблеми пошуку конкретного начала з проблемою буття, проблемою опису істинно існуючого. Особистість в її індивідуальних станах – це і є сенс і адекватний зміст буття; звідси неминуче випливає, що буття не припускає жодного узагальнення, не піддається “абстрагуванню”. “Царство існуючого є царство індивідуального, в ньому немає загального, немає абстрагування. І це розкривається в суб’єкті, в екзистенціальному суб’єкті, а не в об’єкті” [190, с.23].

Сенсу свого власного буття, а отже, і буття як такого, особистість набуває передусім у досвіді трагічних переживань і страждань; саме цей досвід має першорядне значення, зокрема має пріоритет щодо досвіду раціонального пізнання, на основі якого “реконструювалося” внутрішнє буття особистості в класичній філософії. “Результати пізнання, – писав М.О. Бердяєв в одній із останніх своїх праць, – сприймаються емоційно, і сама первинна інтуїція передусім емоційна... Пристрасність, емоційна напруженість визначаються зустріччю з реальністю, з першожиттям” [190, с.23]. Такий же досвід трагічних переживань, через який людина осягає себе, дає особистості основу для ірраціонального саморозвитку і тим самим доводить динамічність, спроможність до розвитку самого буття; саме це дає підставу назвати буття життям, або першожиттям (звичайно, не в біологічному, а в метафізичному розумінні).

Особистість, за М.О. Бердяєвим, не тільки абсолютно цінна й незалежна в метафізичному розумінні, вона ще й метафізично первинна. Це означає, що всі форми буття і пізнання мають бути осмислені тільки як моменти людського духу, як моменти індивідуальної духовної “історії” особистості [306, с.7].

Поняття “особистість” – центральне у творчій концепції С.Л. Франка. Її

спрямованість – забезпечення інтерпретації за допомогою цього поняття суспільства, культури і навіть усієї структури світобудови. При цьому воно набуває фундаментального онтологічного статусу [249, с.318-348]. На думку С.Л. Франка, особистість стає такою, що нескінченно розвивається в самій своїй сутності, і саме цей розвиток є єдиною абсолютною цінністю, щодо якої всі конкретні, приватні цінності та цілі, що зумовлюють людську діяльність, набирають відносного характеру та стають лише тимчасовими орієнтирами руху вперед.

Як і С.Л. Франк, Л.П. Карсавін вважає, що всі події та моменти емпіричного життя людини мають зберегтися, або, краще сказати, вічно перебувати у певному всечасовому бутті особистості, щодо якого кожний момент її життя виступає як окремий поодинокий “зріз”.

Хоч є немало явних елементів подібності концепцій Л.П. Карсавіна і С.Л. Франка, проте існує і певна відмінність між ними. Так, на відміну від Франка, Карсавін зовсім не вважає, що всечасова єдність усіх людських особистостей за обсягом збігається з повнотою всеєдності, з Абсолютом. Всечасову єдність душі (її справжня і повна сутність) Л.П. Карсавін вважає недосконалою – досконалість реалізується тільки в самому Абсолюті. Тут позиція Карсавіна наближена до теорії Соловйова; обидва філософи майже однаково розуміють роль всеєдиної людини – Адама Кадмона, що містить у собі (як відносна всеєдність) всі окремі емпіричні особистості і природу, але водночас є недосконалою, оскільки реалізує в собі абсолютну всеєдність Бога, не з усією можливою повнотою, а обмежено [304, с.153].

Будучи значно меншою мірою причетним до традиції класичного раціоналізму (з нею Соловйов так і не зміг порвати), Карсавін майже в усіх елементах своєї метафізики особистості безпосередньо звертається до Ф.М. Достоевського та його уявлення про людину. Особливо це помітно в його інтерпретації відносин всеєдиної Людини та емпіричних особистостей. Як відомо, під впливом ідеї “Великої Істоти” О. Конта В.С. Соловйов у пізніх своїх працях прийшов до концепції, в якій окремі особистості втрачали свою самостійність і

розчинялися у всеєдиному Людстві. Хоча такий імперсоналізм тією або іншою мірою характерний для всіх російських філософів початку ХХ ст. (за винятком Шестова і Бердяєва), Карсавін зовсім інакше, ніж Соловйов, тлумачить відношення всеєдиної Людини до особистості, буквально відтворюючи ірраціональну діалектику Достоевського. “Єдність людства, – писав він, – має бути здійснена не абстрактно і не в значенні байдужої єдності. Адам Кадмон не існує як окрема людина, відмінна від інших. Він у кожному з нас цілком і цілісний в усіх нас відразу, хоча для земного буття ще й не зовсім. Він не абстрактна єдність і не множина, а многаєдність, *hen kai polla*, і кожна особистість виражає його в особливому, неповторному аспекті, хоча вона і в усіх них і всі вони в ній” [307, с.135].

У процесі активної практичної діяльності людська особистість формується і проявляє себе у своїй праці як суб’єктивне буття і як таке усвідомлено творить своє відношення до природи і до інших людей, налагоджує певні зв’язки та суспільні відносини, відповідає за свої дії. У процесі об’єктивної практики людини відбувається “гуманізація”, олюднення природи – перетворення її діяльністю людей і пристосування до їхніх потреб, а також процес прилаштування міжлюдських відносин до нових потреб, вироблених практикою.

Отже, у такому діалектичному відношенні, в оволодінні світом через людську практику відбувається взаємне перетворення, “ототожнення”, за словами Георга Лукача, усіх трьох аспектів людського існування: матерії, соціального зв’язку і людської особистості [189, с.269].

Людська особистість (не таємнича, ізольована від інших особистостей персоналістів, а соціальна, пов’язана всіма своїми коренями з колективом) є в цьому діалектичному процесі “ототожнення” активною стороною, єдиним діяльним суб’єктом, творцем усіх змін і процесів. Вона – єдиний суб’єкт історії, що діє незалежно навіть від того, що в деяких ситуаціях продукти її власних рук, взаємини і соціальні механізми вирізняються, починають жити немовби власним життям, оволодівають нею самою, що, своєю чергою, призводить до відчуження свідомості, до приписування людським творам власної особливої активності і

незалежного існування. У прагненні до подолання явищ відчуження, у діалектиці пристосування суб'єктивного світу до того, що людина знаходить готовим, полягає основа потягу до емансипації [189, с.62].

Основоположник сучасного персоналізму Е. Муньє, який зазнав у молоді роки впливу марксизму, визначив кризову ситуацію, що склалася між двома світовими війнами ХХ ст. як кризу діяльних спроможностей людини, викликану її участю у капіталістичному виробництві, як наслідок запровадження буржуазного способу життя і дехристиянізації широких народних мас. Проте, на відміну від марксизму, він, по-перше, боровся не за соціальну, а за “внутрішню” революцію – за перетворення цивілізації на особистісних засадах; по-друге, намагався надати марксистському гуманізму ширшу перспективу, вважаючи, що останній ігнорує внутрішнє життя людини, його індивідуальне і колективне призначення; по-третє, мав на меті пов'язати працю людини з її цілісним самовиявом як особистості.

Душа, духовний світ особистості, особистісне “Я” людини – друга (поряд із “залученням”) найголовніша тема французького персоналізму, звертаючись до якої його прихильники наближаються до екзистенціалізму (зрозуміло, релігійного, головним представником якого є Габріель Марсель) і феноменології. Оскільки “Я” людини є для Муньє й інших філософів-персоналістів “первинною реальністю”, то вона, на їхню думку, є й передумовою, і дійсністю історичної творчості. Особистість – центр переорієнтування об'єктивного універсуму, писав Е. Муньє, вважав, що той, хто досяг рівня особистісного існування, є суб'єктом створення власне людської реальності. Перетворення дійсності з нелюдської у власне людську відбувається у внутрішньому світі особистості; ядром цього світу людини є свідомість, але не це визначає особистість і особистісну творчість. Підкреслюючи незаперечне значення свідомого вибору особистості, Е. Муньє водночас твердить, що “свідома поведінка є лише частиною цілісного “Я”, а найкращими з наших вчинків виявляються саме ті, в необхідності яких ми найменше впевнені”; творчість, як переборювання цього “досягається за межами свідомості і діяльності” [308, с.415, 526].

Почуття людської спільності, за Е. Муньє, належить до фундаментальних

характеристик особистості, до її первинного досвіду. “Первинний досвід особистості – це досвід “іншої особистості” [309, с.479]; “Ти”, а в ньому і “Ми” виступають попередниками особистості або, точніше, супроводжують “Я” на всьому його життєвому шляху. Отримуючи внутрішнє життя, особистість стає спрямованою на світ і до інших особистостей; йдучи шляхом універсалізації, вона об’єднується з ними, оскільки “інший” (“інші”) не тільки не обмежує її, а визначає її існування й піднесення. “Особистість існує тільки у своєму напрямі до “іншого”, пізнає себе тільки через “іншого” і знаходить себе тільки в “іншому” [309, с.479].

Персоналістське співтовариство, окреслення якого стало метою “особистісної філософії”, має ґрунтуватися на серії своєрідних актів, яким, як уважає Е. Муньє, нема ніяких аналогів у всьому універсумі: вміння особистості вийти за власні межі і підпорядковуватися “іншому”, зрозуміти його в пошуках взаємної згоди, стати на його точку зору; спроможність взяти на себе частину обов’язків “іншого”, поділити з ним його труднощі та радощі, бути великодушним, не розраховуючи на взаємність, зберігати незмінну відданість “іншому” протягом усього життєвого шляху. Е. Муньє в такий спосіб формулює кредо життєвого існування: “... Я існую тією мірою, якою я існую для “іншого”, а врешті-решт існувати – означає любити. Така первинна істина персоналізму” [309, с.479]. Під любов’ю він розуміє не природне (сексуальне, родинне) ставлення, а ставлення надприродне, нову форму буття: вона дарується людині по той бік її єства, вимагаючи від неї якнайповнішої самореалізації в свободі. Акт любові, відповідно до Е. Муньє, – це незаперечне свідчення існування людини: “Я люблю – означає й існую, і життя коштує того, щоб його прожити” [309, с.479].

Особистість, творчість, трансценденція, міжособистісне спілкування та інші основні поняття персоналізму Е. Муньє значною мірою визначає через художню творчість і мистецтво. Тому свою концепцію митець подає як проповідник і провідник існування, а твір мистецтва стає моделлю справді особистісного самоздійснення людини-творця. На думку Е. Муньє, в акті художньої творчості особистість реалізує себе як вільний суб’єкт, котрий цілком покладається на

досягнення мети, творить нову реальність, прагнучи з'єднатися з ідеальною сутністю всіх речей [310, с.621-622].

Серед сучасних філософських шкіл, що значну увагу приділили проблемі особистості, слід відзначити екзистенціалізм (С. К'єркегор, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, М. Хайдеггер). За його критеріями, істотним у визначенні особистості є ірраціональна самотність її внутрішнього світу, її екзистенція, тобто унікальне особистісне єство людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особистості [311, с.272]. Особистісний характер екзистенції робить її недосяжною для будь-яких логіко-дискурсивних, раціонально-об'єктивних методів пізнавального розуміння; через свою загальність наукові методи принципово “несумісні” з особистісною (неповторно унікальною) природою екзистенції. Тому вона як принципово несумірна із “загальним”, речовинно-предметним об'єктивним світом, з його раціонально-логічною структурою виступає як те, “що не є”.

На перший план екзистенціалізм висуває унікальність людського буття, приділяючи велику увагу емоційному, духовному стану особистості. Духовність визначається станом розпачу, провини, відповідальності. Головною турботою для неї виступає збереження “Я”, адже без цієї серцевини істинного існування людина стає “тільки шифром” [312, с.337], ще одним повторенням “вічного нуля” [312, с.384].

Феномен особистості не є спеціальним об'єктом дослідження феноменології та філософської антропології. Як відомо, перша з них вивчає складну єдність структурних елементів сутнісних взаємозв'язків свідомості з метою виявлення граничних характеристик, первісних основ пізнання і людського існування й культури, а друга – сутність і природу людини в єдності її органічних особливостей, душевно-емоційної сфери, пізнавальних спроможностей і соціально-культурних навичок [313, с.241-245].

Слід зазначити, що засновник феноменології Едмунд Гуссерль, вирішував проблему особистості через аналіз поняття “Я”. Так, він визначає трансцендентальне “Я” як суб'єктивний полюс інтенціональних переживань

свідомості. Зокрема, на його думку, утворюється “Я-образний” принцип єдності, який щодо різних актів свідомості зберігається ідентичним. Це “Я” редукується до властивостей суб’єктивного полюсу, що об’єднує всі акти свідомості трансцендентального суб’єкта. “Чисте Я” являє собою пов’язуючий пункт [314, с.71-72]. У такому вигляді воно нагадує Кантову формулу трансцендентального синтезу: “Я, що супроводжує всі мої уявлення” [315]. Гуссерль, зрозуміло, знову тематизує це трансцендентальне “Я” з різних позицій, роблячи його таким, що пояснює наявність різних про нього суджень. Там, де він протиставляє в кореляції суб’єктивний полюс і предметний полюс, він описує трансцендентальне “Я” також і в його інтенціональній функції: як “увагу”, “спрямованість на”, “зайнятість з”, “оцінювання”. Метафорично Гуссерль характеризує його, як промінь, що спрямовується (Richtungsstrahl), що виходить із “Я”, функціонує як “Я-центр” [314, с.71-72].

Засновник сучасної філософської антропології, Макс Шелер, на відміну від свого першого ідейного вчителя Е. Гуссерля, поставив у центр своєї теоретичної системи поняття особистості. Протягом усього свого життя він вивчав людину в її різноманітних феноменологічних проявах і неодноразово намагався сформулювати остаточне визначення особистості. Найбільш вдалою дефініцією М. Шелера в цьому плані видається така: “Особистість – конкретна і сутнісна єдність, що конструює акти різноманітної природи, що сама по собі (тобто... не для нас) передує будь-яким сутнісним відмінностям актів (зокрема, розбіжності між зовнішнім і внутрішнім сприйняттям, зовнішнім і внутрішнім бажанням, відчуттям, любов’ю, ненавистю тощо). Буття особистості “служить підставою” всіх актів, за своєю суттю різноманітних” [316, с.393-394].

Згідно з філософською антропологією Шелера, особистість завжди індивідуальна. Кожна людина тією мірою, якою вона є особистістю, являє собою одиничне, єдине в своєму роді буття й цінність. “Індивідуальне тут протиставляється загальному, а не спільному. Не можна говорити про загальну особистість: кантівська “свідомість взагалі” – безглуздя. Особистість автономна двояким чином: з одного боку, існує автономія особистісного розуміння добра і

зла, з іншого – автономія особистісного воління того, що дане як добро й зло. Особистість також пов'язана з тілом, але зовсім від нього не залежить; скоріше, одна з умов існування особистості – панування над тілом. Нарешті, особистість ніколи не частина, а завжди корелят певного “світу”; отже, кожній особистості відповідає свій світ (мікрокосм), а кожному світу – особистість.

Особистість – динамічна духовна єдність, що ніяким чином не може бути повністю охоплена в наукових категоріях. Вона не припускає об'єктивізації, як її припускають психічні процеси, що не тотожні з духовним “Я”. Найглибше ядро людського духу не можна розглядати як субстанцію. Субстанціальне тлумачення духовності Шелер відхиляє, бо воно зводить людину до речі. Особистість не є чимось готовим, завершеним, вона завжди – чинний початок, що не підпорядковується причинним закономірностям; навпаки, свобода – це буття людської суб'єктивності. Особистість не “є”, вона “стає”. Проте це становлення все ж не є абсолютним. Неправильно було б твердити про повне розчинення духовної структури в ірраціональному потоці становлення. Поточне буття особистості зберігає зв'язок із царством загальнозначущих цінностей. Людина підпорядкована цьому царству цінностей, і вона лише настільки справді є людиною, наскільки втілює надособистісні сенси та цінності. Але особистість поділяється на одиничну та сукупну. Сутністю її є те, що все її духовне буття і діяння споконвічно є як індивідуальною реальністю (окрема особистість), так і розчленованою реальністю якогось співтовариства [317, с.128].

Соціальна філософія, акумулюючи підходи згаданих нами наук, вивчає особистість, по-перше, як суб'єкт космоприродної еволюції людства, по-друге – як суб'єкт історичного процесу і, по-третє – як суб'єкт соціокультурної творчості.

Звідси випливає, що сучасною особистістю є психічно здорова людина, яка досягла дорослого віку, має яскраво виражену індивідуальність і яка завдяки біологічно успадкованій природній активності та специфічним соціокультурним умовам формування в онтогенезі вийшла в своєму духовному розвитку на рівень суб'єкта суспільних відносин, соціальної та культурної творчості.

3.1.5. Поведінка особистості як діяльність: соціально-філософський погляд

Сучасна соціальна філософія ставить мету – за допомогою різних соціально-філософських підходів та методів знайти шляхи плюралістичного, толерантного тлумачення всіх явищ та подій у суспільстві і в житті окремої людини. Це можливо здійснити, вивчаючи та досліджуючи шляхи розвитку суспільства, сукупність його відносин, роль і місце в ньому людини. Людина – початок філософських роздумів, їх принцип і кінцевий результат [189, с.10]. Як особистість, вона органічно пов'язана з природним середовищем і суспільством, в якому живе, і своєю діяльністю впливає на них, задовольняючи свої життєві потреби та інтереси.

У сучасних умовах дедалі більше зростає значення соціально-філософського осмислення розвитку особистості, її суспільної життєдіяльності, зокрема поведінки як одного з видів діяльності. Особливості та міждисциплінарний характер досліджуваної проблематики зумовлюють необхідність застосування комплексної методології, фундаментальних принципів і підходів соціально-гуманітарних наук. Важливими є аналітичний, системний, інтегративний аналіз, порівняльний, або компоративний, метод [318, с.333-341].

Філософія оцінює особистість з огляду на її сутність, соціологія аналізує суспільнозначущі аспекти її діяльності, соціальні функції як елементи суспільних відносин; соціальна психологія вивчає її як члена групи, а психологія – як системну якість, набуту в спілкуванні. Крім того, особистість можна розглядати як певний спосіб мислення, поведінки та пристосування до довкілля [319, с.159].

Діяльність невід'ємна від людини. Суттєвий аспект її дослідження дістав відображення у філософських працях, де її розуміють як спосіб буття людини і як суспільно-історичний процес. Згідно з морфологічним аспектом аналізу діяльності, розглядаються складові її елементи і закони їх зв'язку, тобто структура цілого – потреби, мотиви, вчинки, дії, функції тощо. Це дістало відображення і в теорії соціальної дії (М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс, Ю. Габермас) [320, с.188].

За умов переходу до ринкового господарства особливо актуалізується дослідження мотивованої поведінки особистості та соціально-професійних груп. Поведінку людини традиційно вивчають у рамках соціальної психології; щоправда, розпочалося це порівняно недавно – у рамках широкого “понятійного поля”, коли переважно змішували поняття “діяльність”, “активність”, “поведінка” тощо. Вичерпного спеціального соціально-філософського осмислення та наукового аналізу проблеми “поведінки” особистості не було взагалі. Це – наслідок недостатньої розробки проблематики поведінки особистості як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Поведінку можна розглядати як сукупність послідовних учинків або систему дій людини, як практичну, реальну або реалізовану дію, яка, передусім, є різновидом поведінки, осмисленим комплексом учинків [321, с.85]. З філософського погляду, вона є процесом зміни станів певних істот, що відповідає їхній внутрішній природі як цілому, або здатністю біологічних індивідів певним чином “тримати” себе, надавати своїй взаємодії з середовищем сталих рис. Як осмислена людська характеристика, ця здатність до саморегуляції означає спосіб існування, активним чинником якого є усвідомлений волевияв самого суб’єкта.

У психології поведінка – це зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання його існування, що виявляється в певній послідовності вчинків, цілеспрямованих дій. Як вищий рівень взаємодії цілісного організму з довкіллям, вона здійснюється як єдність психічних – спонукальних, регулювальних та відображальних чинників, що наближають або віддаляють організм від певних об’єктів, а також перетворюють їх [322, с.52].

Джерело поведінки людини – потреби. Неодмінними детермінантами її є мотиви та цілі, що зумовлюються соціально-історичною практикою. В етиці – це сукупність дій і вчинків протягом тривалого часу. Попри відносну тривалість, певну послідовність і сталість учинків, їх узгодженість між собою засвідчує лінію поведінки особи. Уцьому, як правило, виявляються мотиви, що ними керується людина, маючи певні цілі у своїй діяльності. У праксеології, загальній теорії людської дії, свідомо спрямованої на досягнення якоїсь мети, поведінку

розуміють як діяльність. У політології вольова поведінка суб'єкта політики – теж діяльність.

Сучасна наука активно вивчає поведінку людей, їхні установки, ціннісні орієнтації, потреби та інтереси, а також умови, за яких здійснюється їхня поведінка. Найчастіше поняття “поведінка” означає практичну, реальну або системну дію. Поведінка як сукупність послідовних учинків або система дій, в якій реалізуються людські якості та внутрішні покликання, спостерігається зовні. Категорії “поведінка” та “діяльність” відмінні, категорія “поведінка” є меншою, вузкою, ніж категорія “діяльність”, оскільки “діяльність” має – як реально, так і морально – перетворювальний характер, а тому не завжди піддається зовнішньому спостереженню [323, с.67].

Поняття і терміни “поведінка” та “діяльність”, коли діяльність розглядають як систему поведінки, уживають в аналогічному розумінні. На думку російських та деяких українських учених, поведінка є формою діяльності, її зовнішнім аспектом [324, с.7]. Вона завжди суспільно зумовлена і набирає характеристики свідомої, колективної, цілеспрямованої або цілепокладальної, довільної і суспільно-соціальної діяльності. На рівні суспільно-детермінованої діяльності людини термін “поведінка” означає також дії людини щодо суспільства, інших людей і предметного середовища, які розглядаються з боку їх регуляції суспільними нормами. Одиницями поведінки є вчинки, в яких формуються і водночас відображаються позиція особистості, її моральні переконання [322, с.53].

У сучасних науках актуальним є досягнення мотивованої та ціннісно-орієнтованої людської поведінки, яка виступає своєрідною соціальною субстанцією процесів життєдіяльності людини в усіх сферах суспільного життя. Але достатньо чіткого та однозначного наукового підходу в цьому питанні поки що немає. Йдеться в основному про суспільну, культурну, соціальну, економічну, політичну поведінку та їх різновиди, але, як правило, не розглядаються критерії їх чіткої диференціації. Розрізняють, зокрема, соціально-економічну, трудову, підприємницьку, інноваційну поведінку тощо.

Суспільну поведінку, можна трактувати як систему або сукупність таких взаємопов'язаних дій і учинків особистості, соціальних груп та спільнот у процесі життєдіяльності суспільства, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя. Це – зонішній вияв діяльності, в якій реалізуються внутрішні покликання, відтворюються фізичні, інтелектуальні та духовні особливості людини, розкриваються її позиція, місце та спосіб буття в суспільно-історичному процесі.

Соціальну поведінку інтерпретують як зовнішнє вираження діяльності, в якому виявляється конкретна позиція людини, її установка. Це – форма перетворення діяльності в реальну дію. Соціально-економічна поведінка, як вважають соціологи, становить систему пов'язаних між собою вчинків та дій, які люди здійснюють у соціальній та економічній сферах під впливом особистих і групових інтересів, задля задоволення своїх потреб. Відображаючи суб'єктивний бік економічної діяльності, вона як індивідуальна чи колективна поведінка людей, помітно впливає на наслідки цієї діяльності. Трудова поведінка – це комплекс доцільних індивідуальних і групових дій та вчинків, які визначають спрямованість та інтенсивність реалізації людського фактора у процесі трудової діяльності і є одним із різновидів соціальної поведінки, тобто процесу доцільної активності, що відповідає найбільш значущим інтересам і потребам людини, соціальної групи.

Необхідність виділення поняття “трудова поведінка” пояснюється тим, що людина або група, залучена в систему трудової діяльності, не є жорстким елементом функціональної системи і між трудовими функціями, які відповідають її робочому місцю, та особистісним здібностям і намірам, завжди існує дистанція. Люди не є простими “виконавцями” певної виробничої функції, до того ж виконують її по-різному, відрізняються між собою здібностями, намірами, можливостями. Через це відмінність між “функціональним алгоритмом” відповідної трудової діяльності і особливостями поведінки людини або групи характеризує специфіку її трудової поведінки.

За соціологічним підходом трудова поведінка є певним соціальним

інститутом. Адже кожній соціально-економічній системі відповідає певний тип трудової поведінки, у зв'язку з чим категорія “поведінка трудова” частково збігається з категорією “трудова мораль” як системою моральних вимог, норм, цінностей, яких дотримуються люди певного прошарку суспільства у процесі трудової діяльності. Тут важливо розрізняти специфіку трудової поведінки індивіда та групи. Трудова поведінка особи залежить від значної сукупності соціальних і психологічних чинників, таких як – потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, установки, мотиви, стимули тощо. Вона свідомо регулює комплекс дій і вчинків працівника, пов'язаних із синхронізацією його професійних можливостей та інтересів із функціональним алгоритмом виробничого процесу [283, с.307]. До речі, за своєю сутністю трудова поведінка особи є сукупністю соціально-функціональних дій та вчинків, визначених професійно-кваліфікаційними потребами, обов'язками і формами суспільно-виробничої діяльності. Вона є різновидом та формою суб'єктивної діяльності, комплексним виявом інтегрованих рис людини, її інтелектуальних, фізичних, морально-психічних і духовних особливостей.

У сфері виробництва та праці поведінка є суб'єктивною стороною трудової діяльності людини і визначається як спостережуваний діяльнісний вияв ставлення до своєї праці (у діях і вчинках) – до її умов, змісту та результату. Але, виходячи з того, що суть трудової поведінки людини полягає в створенні суспільно необхідного продукту, що, як результат, відображає економічну сторону її суб'єктивної діяльності задля забезпечення умов життєдіяльності людини та задоволення її потреб, слід зазначити, що трудова поведінка містить у собі і економічне, і соціальне. У широкому розумінні вона збігається з соціально-економічною поведінкою.

Підприємницьку поведінку можна означити як форму соціально-трудової поведінки, в якій людина має можливість реалізувати особистий трудовий і творчий потенціал, приймати нестандартні рішення з метою досягнення високого соціально-економічного або морально-психологічного результату.

Інноваційна поведінка – така форма соціальної поведінки, в якій особа

реалізує свою здатність і спрямованість на інновації та зміни, свою мету, пошук нового способу буття.

Деталізуючи деякі різновиди поведінки, слід зауважити, що сукупність їх складових компонентів, відповідного їм характеру суспільних відносин розкриває зміст і форму суспільного життя. Логічно визнати, що сукупність компонентів, або елементів, трудової (або підприємницької) поведінки особистості, її трудової (або підприємницької) діяльності, суспільно-трудова (або підприємницька) відносин формує трудове (або підприємницьке) життя особистості як різновид або форму трудової життєдіяльності суспільства. Тобто існує певна закономірність, за якою потреби, стимули, мотиви особистості, а також суспільні потреби та інтереси зумовлюють певний тип її поведінки. Остання як система поведінкових комплексів учинків та дій детермінує відповідний вид діяльності та характер суспільних відносин, що в сукупності, насамперед, формує відповідний зміст, форму та вид суспільного життя. Логічним є й те, що за сучасного рівня розвитку суспільства цей цілком закономірний зв'язок має зворотний характер: певний зміст, форма та вид суспільної життєдіяльності детермінує відповідний вид діяльності та суспільних відносин, що, своєю чергою, формує поведінку особистості.

Отже, аналіз та дослідження поведінки як комплексу дій і вчинків, вияву та форми діяльності, яка передусім є категорією соціальної філософії і включає мету, засіб, результат і форму самого процесу діяльності, дають підстави розглядати “поведінку” особистості як соціально-філософську категорію. Її сутнісний зміст на сучасному етапі трансформації суспільства розкривається через такі категорії і поняття, як “людина”, “соціум”, “діяльність”, “суспільні” і “виробничі відносини”, “суспільне життя”, “особистість” тощо. Свідома, цілеспрямовано сформована активна поведінка людини як діяльність є запорукою ефективних, доцільних змін життєдіяльності сучасного українського суспільства.

3.2. Становлення особистості як фундаментальна проблема буття індивіда в традиційних суспільствах

Становлення особистості як одна з фундаментальних проблем буття індивіда і суспільства завжди була органічно “вплетена” в коло проблем, пов’язаних із сутністю будь-якої моделі соціуму. Тому вона не виокремлювалася в теоретичних дослідженнях. Науковому аналізу піддавалися переважно головні аспекти цієї проблеми (індивідуальність, самореалізація особистості, смисложиттєві парадигми тощо), яка висвітлювалася у значній кількості праць відомих мислителів і правників, які тією чи іншою мірою досліджували різні сторони становлення особистості.

На нашу думку, становлення особистості – це водночас і важлива проблема самого індивіда, адже кожен із нас прагне самореалізації для того, щоб випробувати себе, а відтак знайти притаманне лише своїй власній природі місце в суспільній ієрархії. Чи усвідомлено це повною мірою, чи ні, але будь-який індивід у процесі своєї життєдіяльності звертає особливу увагу на те, хто він є у певний момент, що він має зробити, аби досягти поставленої життєвої мети. Рано чи пізно індивід приходить до розуміння, що формування власних людських якостей – це не тільки значуща для нього мета, але й відповідний спосіб життя. Від того, які соціальні сили суспільство і сам індивід сформує у структурі своєї особистості, значною мірою залежатиме його самореалізація, самоствердження та соціальний статус.

К. Поппер, посилаючись на Дж. Бернета, відомого англійського дослідника античної філософії, справедливо наголошує, що саме Сократ створив концепцію особистості (чи “душі”, якщо віддавати перевагу цьому слову) [197, с.14], яка в подальшій історії європейської філософської думки наполегливо пробивала собі шлях, ставши в наш час домінантною темою гуманітарного знання. Вчення Сократа про самодостатність добродісної людини повністю суперечить теорії Платона про недосконалість природи індивіда. Згідно з ученням Сократа, людина як самодетерміноване явище, здатна до постійного розвитку за рахунок,

насамперед, власних потенцій. Однак така самодостатність є проблемою, передусім, етично-раціональною, проблемою добра. Прикметно, що для розв'язання питань етики Сократ звертався до логіки, яка з останньою начебто не пов'язана ніяк. Але такий погляд дуже поверховий. Ставлячи проблему походження та існування, наприклад, мужності, справедливості чи прекрасного (загальних понять), мислитель стверджував, що їх можна уявляти лише у зв'язку з найвищим благом – знанням. “Є лише одне благо – знання і одне лише зло – невігластво”, – передавав думку Сократа Діоген Лаертський [325, с.113]. Якщо ж це так, тоді добродетність індивіда перебуває у прямій залежності від розуміння ним того, що таке мужність, бо це робить людей мужніми. А загалом знання того, що є добро і зло, робить людей добродетельними. Отже, має існувати потяг до найвищого знання (загального поняття, яке корелюється з поняттям добра), а це вже є суттю самодостатнього індивіда. Він сам для себе є потребою, знаряддям і метою. Звідси – знаменита сократівська вимога “спасіння душі”, очищення, піднесення своєї особистості, єдиним критерієм якої є потяг до всезагального, до найвищого блага завдяки постійному вдосконаленню розуму. Звідси – і його глибока шана до дельфійського прислів'я “пізнай себе”, бо воно фактично означало для Сократа “пізнай, як мало ти знаєш”, “пізнай свою обмеженість”. Ці і на сьогодні глибокі думки є достатньою базою усвідомлення того, наскільки глибоко сягнуло розуміння Сократом процесу становлення особистості. Базовою умовою було, звичайно, самопізнання. Добродетельний індивід має систематично самозаглиблюватись, спілкуючись з іншими, порівнюючи з ними себе, і таким чином, постійно виявляти в собі нові сили і бажання їх реалізувати. Сам Сократ практикував таке самозаглиблення не раз.

У платонівському діалозі “Бенкен” Алквіад розповідає, що одного разу під час облоги Потідеї Сократ замислившись простояв, не зрушивши з місця, цілу добу [325, с.114]. Виходить, що треба звертати увагу на свої недоліки і мати на увазі, що вони ніколи не зникнуть. Отже, справа не в тому, щоб зробити з себе ідеально позитивну людину, а в тому, щоб вчасно розпізнавати себе і відповідно діяти. “Роби, що хочеш – все одно розкаєшся”, – проголошував Сократ [326,

с.224], відстоюючи ідею безперервності самопізнання і вічного супутника особистості – стану невдоволення, неможливості самозаспокоєння. Діоген Лаертський передав й іншу думку філософа, сформовану словами – “нічого понад міру”.

Становлення особистості індивіда – процес, адекватний не взагалі потенціям індивіда у конкретний момент. Це значить, що індивід може нарощувати свої сутнісні сили або безвідповідально їх розтринькувати, тоді процес їх розкриття буде глибший і повніший, або ж навпаки. У “Меноні” Сократ стверджував, що навіть раба можна навчити чистої математики. Таким чином, давньогрецький мислитель по-іншому, ніж Платон, розумів справедливість, відстоюючи автономію етики і вперто ігноруючи проблеми природи. Він навіть не допускає думки про природну обраність людей і вважає, що всі здатні до самовдосконалення. Важливо, щоб людина навчилася цьому – мистецтву пробудження власної самодостатності. А це можливо лише одним способом, що за його описом нагадує допомогу породіллі (маєвтика). Тим, хто прагне навчатися, можна допомогти позбавитися забобонів, тобто навчити їх самокритики і того, що істину важко осягнути [197, с.149].

У контексті проблеми, що нами розглядається, середньовічна західноєвропейська філософська думка зіштовхнулася, насамперед, із необхідністю теоретично вирішити головну проблему людської життєдіяльності, що була поставлена греко-римською античністю. Йдеться про детермінованість поведінки індивіда і у зв'язку з цим про модель побудови його взаємостосунків із суспільством. Варіант Платона, перероблений Плотінієм і представлений як неоплатонізм, передбачав безперервний процес еманациї і створення універсуму на чолі з Єдиним. Фактично у середньовічних умовах це було новою інтерпретацією пріоритету суспільної справедливості Платона, визначальної ролі держави при формуванні загальних та індивідуальних цінностей. З іншого боку, пізня античність (епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм), продовжуючи традицію сократівського рефлексуючого індивіда, гостро поставила проблему індивідуального буття, духовного самозаглиблення і свободи волі. Зростання

суб'єктивності відбувалося протягом всієї пізньої античності і стало важливим показником поглиблення особистісної свідомості того часу.

Саме так розглядає цю проблему Августин (354 – 430 pp.), найбільший авторитет середньовічного християнського західноєвропейського світу до Фоми Аквінського. “Коли я шукаю Тебе, Боже мій, я шукаю щасливого життя. Буду шукати Тебе, щоб жила душа моя” [327, с.175]. Щастя в тому, щоб постійно піклуватися про спасіння власної душі, а суттю цього є пошуки Бога. У такому випадку індивід не відхиляється від свого призначення – любити Бога, бути в лоні Бога і своєю життєдіяльністю реалізовувати замисел Божий – творити благо. Між тим, людський світ переповнений злом, але в цьому винна сама людина, її свободна воля. Вона постійно вабить індивіда до того, що той переступає божественний закон і впадає в гріх. Це відбувається тому, що, згідно з вченням Августина є два суспільства людей: “держава Божа” і “держава земна”. “Дві держави, – писав Августин, – створені двома родами любові, – земна любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, а небесна любов'ю до Бога, доведеною до презирства до самого себе” [328, с.28]. У “державі Божій” стосунки між людьми ґрунтуються на любові, а в “державі земній”, де знаходить відображення свободна воля людини, панують “похоть владарювання” і насильство. У цій державі домінують людські закони, “а коли людина живе за людиною, а не за Богом, вона подібна дияволу” [328, с.7]. Звідси і рецепт звільнення від парадоксу свободної волі – звільнитися від неї самої, оскільки вона породжує світ гріха і несправедливості. А значить і звільнитися від власної індивідуальності, бо саме вона органічно пов'язана з свободою волі індивіда змістом життєдіяльності останнього. Таким чином, набути типового, стандартного, того, що не відрізняє одного від інших. Саме це ми і спостерігаємо, вивчаючи особливості середньовічного західноєвропейського індивіда.

Особистість у середні віки – це не якась завершена соціоприродна система, сутнісні сили якої внутрішньо взаємопов'язані і створюють певну гармонію, цілісність. Тому вона не є індивідуальністю, яку суспільство шанує саме за її неповторність, унікальність. Навпаки, суспільну вартість в особистості отримує

те, що виступає типовим, стандартним, що дозволяє соціуму без особливих зусиль порівняти її з іншими, вивести її масштаб, поставити в ранжир, включити в спілкування та колективну дію. Визнання середньовічними мислителями того факту, що “неподільне, індивідуальне невиразне” виявляє принциповий підхід тієї епохи на зверхність, насамперед, стереотипного, надіндивідуального. Тому особистість цього часу розуміється як набір певних якостей, що більшою чи меншою мірою характеризують типове в ній. Причому таким чином, що кожна з якостей має самостійне значення і не впливає з внутрішньої сутності особистості. “Образ людини – “посудини”, що наповнюється різним зовнішнім стосовно до його сутності змістом, якнайкраще розкриває відсутність в ту епоху уявлень про моральну неповторність індивідуальної та суверенної особистості” [329, с.236]. Більше того, цей зовнішній зміст (вплив) виражається через особисті соціальні якості індивіда, які корелюють (детермінують) його поведінку. Таким чином, окремий вчинок середньовічної особистості впливає з окремої його якості. Як бачимо, про самодетермінованість, самодостатність сократівського індивіда середньовічна філософія навіть мови не веде, хоча мету переслідує навіть формально дуже близьку – спасіння душі, становлення особистості.

Двоїстість (парадоксальність) простежується практично в усьому середньовічному суспільному організмі. Відзначимо її на рівні Августина. У “Сповіді” він, проголошуючи величність Бога і власну мізерність, убогість, все ж в деяких місцях відходить від цього правила, акцентуючи увагу на ролі самопізнання. “Не блукай зовні, а ввійди всередину себе”. І ще: “Люди йдуть дивуватися гірськими висотами, морськими валами, річковими просторами, океаном, що охоплює землю, круговоротом зірок, – а себе самих залишають осторонь” [327, с.168]. Цю ж роздвоєність можна спостерігати і в житті середньовічної особистості. З одного боку, усвідомленість власної оригінальності, неповторності, природна потреба в самореалізації, у вдосконаленні власної індивідуальності, з іншого – відсутність соціокультурних основ для утвердження оригінальності, суспільна вимога до її знищення. Мабуть, звідси та психологічна дисгармонія епохи середніх віків, про яку так багато написано. Вона викликала в

особистості емоційне занепокоєння, страждання від духовної і соціальної депресії. Такий стан міг доходити до масштабів масового психозу і глибоких невротичних явищ [330, с.199]. Тому індивід тієї епохи змушений був, відчуваючи себе унікальністю, старанно приховувати свої справжні погляди, індивідуальні інтереси і потреби. Це вимагало від нього максимальних зусиль, надзвичайного внутрішнього зосередження та вслуховування. Становлення особистості потребувало вияву сили волі індивіда, граничного напруження його інтелектуального, психічного життя, багатократного повторення одних і тих же мислинневих операцій для досягнення найадекватнішої відповідності його людських якостей встановленим нормам. Того ж, “хто відзначився на цьому багатостраждальному шляху, славили за здійснення ... належного, за ідеальну відповідність нормі, за її перевищення, але не за особисту оригінальність, не в образі “індивідуальності” [331, с.13].

Задля обґрунтування ідеї всебічного розвитку особистості філософія Відродження повертається до питання про природну нерівність і людську рівність індивідів. У ті часи, особливо на початковому, чітко вираженому гуманістичному етапі, дуже широкою популярністю користувалося уявлення про несхожість і нерівність природних “насінин”. Воно добре пояснювало нерівність здібностей, задатків, взагалі індивідуальних відмінностей між людьми. Однак це була вже не та ідея Платона про вміст благородних металів в організмі людського індивіда, що визначав поділ суспільства на відповідні касти. В італійських гуманістів люди одночасно рівні між собою в тій мірі, в якій вони володіють саме людським, тому що людська природа, за висловом М. Фічіно, завжди рівна собі [332, с.56].

Дуже важливим кроком до створення нового образу людини виявилось вчення про свободу Піко делла Мірандоли, одного з найвидатніших представників італійського Відродження. Свобода розглядається ним як центральний елемент, іманентна умова достоїнства людини. У 1486 році він опублікував 900 тез, з якими мав намір виступити на диспуті в Римі. Цей диспут повинен був відкритися промовою автора тез, яку потім назвуть “Промовою про гідність людини”. У ній італійський мислитель у концентрованій формі

проголошує принцип свободи людини.

Таким чином, свобода людини має своєю протилежністю відповідальність перед собою і світом за свої вчинки. Свобода передбачає вибір не лише цілей, потреб, інтересів, але й способів і шляхів щодо їх досягнення. Це означає, що кожен індивід має можливість піднятися до рівня власного бачення цінностей життя, адже це “найвище і чарівне щастя людини, якій дано володіти тим, чим забажає, і бути тим, ким захоче” [333, с.508].

Особливе місце у філософській думці Відродження займає Нікколо Макіавеллі. Будучи майже сучасником М. Фічіно і Піко делла Мірандоли, цей італійський державний діяч і, за висловом Б. Рассела, “геній політичної філософії” [334, с.424], створив учення, яке буквально шокувало Європу. Теорія Н. Макіавеллі про людину не тільки не суперечить загальній спрямованості епохи Відродження на пошуки індивідуальності, але й виступає її прямим продовженням. Це видно, насамперед, із його розуміння природи індивіда. Державець – головний учасник боротьби за здобуття чи посилення влади, який має діяти лише за обставинами так, як вважає за потрібне. І в цьому плані він повинен переступати межі власної природи або фортуни, стати творцем самого себе. Оскільки лише вільна щодо себе особистість, не визначена готовими парадигмами поведінки, не обмежена власною частковістю і малістю, здатна кинути виклик долі. “Тільки ті способи захисту добрі, ґрунтовні і надійні, які залежать від тебе самого і від твоєї доблесті” [335, с.73]. Останню ж Макіавеллі розглядає як універсальність у поведінці індивіда, котрий, самореалізуючись, виходить не стільки з установлених правил, скільки сам створює правила своєю здатністю діяти відповідно до обставин, і щоразу по-іншому та зненацька.

Місце і роль видатного філософа XVIII ст., засновника німецької класичної філософії І. Канта в теоретичному обґрунтуванні поставлених вище проблем особлива. Важко сказати, чи знав І. Кант твори Н. Макіавеллі, враховуючи особливості його життя у віддаленому пруському містечку Кенігсбергу. Однак, будучи всебічно обізнаною людиною свого часу і глибоким мислителем, він точно визначив головну проблему відносин “індивід – суспільство”, породжену

логією суспільного прогресу і так безжалісно зображену його італійським попередником. Саме І. Кант одним із перших у новій історії філософії зрозумів важливість дослідження феномена свободи волі як фундаментальної умови вільної життєдіяльності особистості, її становлення. Незважаючи на те, що вся його філософська система, на перший погляд, присвячена гносеологічним питанням, найбільшим науковим зацікавленням І. Канта, була особистість, яка володіє свободою волі.

Людина суперечлива як її сутність та існування. За своєю сутністю вона – цілісна істота, котра отримує своє відображення в індивідуальності. “Людина може одночасно приводити в дію одну силу; або, вірніше, все її єство одночасно налаштовується тільки на одну діяльність. Тому людині, як видно, притаманна однобічність, оскільки її енергія слабне, як тільки вона спрямовує її на кілька предметів. Однак вона звільняється від цієї однобічності, якщо прагне об’єднати окремі, часто поодинокі застосовувані сили, і в кожен період свого життя поєднує в одночасному акті вже майже згаслу іскру з тією, котра лише готується яскраво спалахнути, і потребує надати багатоманітності не предметам, на які вона впливає, а силам, завдяки яким вона впливає на них. Істинна ціль людини – найвище і найбільш пропорційне формування її сил в єдине ціле” [199, с.30-31].

Ідея про діяльну сутність людини відіграє в доктрині становлення особистості В. Гумбольдта важливу роль. Людина – не просто діяльна істота. Така її природа зумовлена фундаментальною потребою індивіда в максимально можливому розкритті власних потенцій, котре отримує своє втілення лише в процесі діяльного їх обміну з іншими індивідами як рівними тобі і безумовно цінними для творення твоєї своєрідності. “Люди повинні об’єднуватися не для того, щоб втратити певні риси своєї своєрідності, а для того, щоб позбавитися всепроникаючої ізоляції; таке об’єднання не повинно перетворювати одну істоту в іншу, а повинно ніби відкривати шлях від однієї до іншої; те, чим володіє кожний для себе, йому потрібно порівнювати з тим, що він придбав у інших, і у відповідності з ним змінитись, але не підкорюватись йому... Безперервне прагнення досягнути найглибшу своєрідність іншого, використати її і,

проникаючись найвищою повагою до неї як до своєрідності вільної істоти, впливати на цю своєрідність – причому повага навряд чи дозволить застосувати який-небудь інший засіб, ніж розкриття самого себе і порівняння себе з ним ніби в нього на очах, – все це є найвищим правилом мистецтва людського спілкування” [199, с.43-44].

Певною мірою узгоджується з концепцією людини В. Гумбольдта і гуманістичне вчення засновника класичної української філософії Г. Сковороди. Дивним чином поєднавши здобутки античної філософії з християнством, пантеїстичне світорозуміння з елементами просвітництва, український мислитель зумів акумулювати їх у філософсько-етичну систему, в якій людина, її життя і діяльність, формування особистості, призначення та сенс займають центральне місце. Г. Сковорода мислить як справжній гуманіст і просвітитель. Він вірить у людську природу та впевнений, що радість серця відкрита для всіх і кожного. А тому вона не залежить від посади людини, величини її багатства, місця, яке займає людина в суспільній ієрархії. “Щастя не у знатному чині, ні в обдаруванні тіла, ні в гарній країні, ані в славному столітті, ні в високих науках, ані у багатому достатку Не прив’язав бог щастя ні до часів Авраамових, ні до предків Соломонових, ні до Давидового царювання, ні до наук, ні до становища, ні до природних обдарувань, ні до достатку” [336, с.333]. Правда, це не означає, згідно з думкою мислителя, що щасливою не може бути людина високої посади чи доброго достатку. Може, але ні чин людини, ні її достаток, ні соціальне становище тощо не є істинними причинами та критеріями щастя.

У цьому сенсі концепція особистісного становлення індивіда у Е. Фромма стала спробою синтезу кількох напрямків: марксизму, фрейдизму, екзистенціалізму. Людина, на погляд філософа, – не тільки результат біологічних компонентів, але і наслідок соціально-економічних умов її життя. Людська природа – той центр, навколо якого розгортаються всі процеси життєдіяльності як суспільства загалом, так і окремих індивідів. Основу цієї природи становлять мети – задоволення людського “Я”. “Нам, людям, притаманне глибоко укорінене бажання... реалізувати свої здібності...” [337, с.126]. Таким чином, самореалізація

виступає субстанційною потребою особистості, що відображається в релігії індивіда – системі поглядів і дій, якої дотримується певна група людей і яка служить індивідові схемою орієнтації та об'єктом поклоніння [337, с.158]. Людська природа – і рушійна сила діяльності індивіда, і його мета, тому весь життєвий шлях індивіда Е. Фромм подає як процес самоконструювання особистості індивіда. Взаємодія індивідуальної психічної сфери із соціоекономічною структурою детермінує соціальний характер індивіда, який накладає визначальний відбиток на його поведінку і є дзеркалом адаптації індивіда до суспільних умов.

Аналізуючи всі типи суспільних систем в історії, Е. Фромм приходять до висновку, що жодна з них не дає повної можливості адекватного людській природі самовтілення індивіда. Оскільки певною мірою сприяють як володінню, так і буттю – двом базовим рисам людської природи. “Володіння і буття є двома основними способами існування людини, переважання одного з яких визначає відмінності в індивідуальних характерах людей і типах соціального характеру” [338, с.45]. А оскільки це так, “то і володіння, і буття – потенційні можливості людської природи ...” [338, с.126].

Реалізація сутності індивіда перебуває у залежності від внутрішньої настанови на буття чи володіння, тому вона може бути продуктивною чи непродуктивною. Так, при орієнтації на володіння становлення особистості індивіда набуває фальшивих, ілюзорних форм, бо в цьому випадку людина спрямовує свої зусилля на досягнення певної речі. Це культивує в ній (людині) соціальні якості, що викривлюють її внутрішню природу. Оскільки ж речове задоволення потреб передбачає взаємодію з іншими людьми, то людина як така для конкретного індивіда стає засобом. “Замість того, щоб реалізувати своє, індивідуальне буття, він робить себе залежним від того, кому підкоряється або кого він поневолює [338, с.452]. Е. Фромм гостро критикує “ринкову людину”, яка доводить себе до стану повної адаптивності, аби лише не втратити попит на себе з боку суспільства, окремих людей, соціальних інституцій. Функціонування у відповідності з логікою “мегамашини”, часткою якої є індивід – ось головна

умова ефективного втілення його людської природи [337, с.171]. Тому форми самореалізації „ринкової” особистості – гранично відчужені. Людина відчужена від самої себе, замість втілення всіх фізичних і духовних якостей вона реалізує просте відчуження їх усіх через почуття володіння.

Кардинальні суспільні перетворення та динаміка соціальних процесів зумовлюють активні зрушення в суспільному світогляді. Та найпомітніші зміни відбуваються в індивідуальному світогляді особистості. “Оскільки загальне існує в індивідуальному, то... роль індивідуальних властивостей зростає в міру того, як ми маємо справу з біологічними, психологічними, суспільними, культурними утвореннями. У цих сферах дуже важливо зберегти не тільки загальні, але й індивідуальні суттєві властивості” [339, с.133-134]. Дослідження ієрархії впливів на особистість і специфіку їх виявів посідає важливе місце в пошуку багатьох суспільних наук. Для суспільно-наукової думки України ця проблематика має особливе значення, бо тепер наше суспільство перебуває на шляху реформації та розбудови нових соціальних відносин.

Як відомо, на різних вікових етапах та за різних життєвих ситуацій такі фактори, як засоби масової інформації, спілкування з ровесниками, колегами по роботі тощо, справляють різні й часто-густо протилежні впливи на формування особистості. Її становлення – закономірний і цілком природний результат життєдіяльності, що є своєрідним дзеркалом об’єктивних тенденцій та суперечностей і визначає пріоритети існування. Активною детермінантою особистості на цьому рівні виступає соціальне життя тією мірою, якою воно звернене до конкретної особистості, сприймається нею, впливає на неї та взаємодіє з нею. Особистість досить чутливо реагує на зміни в цьому житті, внаслідок чого відбувається зміна власних індивідуальних характеристик – морально-етичних потреб та здібностей, а іноді навіть зміна ціннісних орієнтацій. “Почуття виступає первинною, вихідною і водночас власною формою буття цінностей”, – зазначає Л.В. Максимов [340, с.63].

Досліджуючи соціальну поведінку через призму світоглядних домінант, доцільно звернути увагу на запропоновану А.Ф. Лазурським та В.І. Мясіщевим

концепцію особистості, яку умовно називають концепцією відносин. Про її суть, В.І. Мясіщев, зокрема, пише: “Багатоманітність відносин, що визначають багатобічність та багатство особистості як найскладніший синтетичний продукт історії розвитку, вимагає виокремлення в структурі особистості домінуючих відносин, які характеризують її спрямованість... Кажучи про спрямованості чи домінуючі відносини, потрібно враховувати: а) взаємини людини з іншими людьми; б) ставлення до себе; в) відношення до предметів зовнішнього світу” [341, с.36].

Аналіз трьох груп відносин та їх впливу на формування світоглядної детермінації соціальної поведінки засвідчує, що структуру взаємодії становлять три тісно пов’язані один з одним аспекти: 1) особистість як суб’єкт взаємодії у конкретному вияві соціальної діяльності; 2) суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з індивідуальними світоглядними системами і соціально-психологічними процесами; 3) система суспільних відносин, регулятивів, сукупність правил і норм. Аналіз окремих елементів цієї тріади можливий лише за умови подальшого синтезу результатів кожного з них та розгляду як цілісного утворення, яким і є світогляд особистості. Як відомо, світогляд – різнокомпонентне, багаторівневе та функціональне утворення [195, с.75-89], що забезпечує цілісність сприйняття дійсності, адекватність реагування та змістове наповнення діяльності. Тому доцільно розглянути соціальну поведінку особистості через такі взаємопов’язані світоглядні утворення, як справедливість та свобода, що відображаються в усіх сферах структури світогляду особистості.

Сьогодні, в нових умовах, на новому якісному рівні та в новій системі світоглядних вимірів, особистісний світогляд наповнюється новим гуманістичним змістом. Одним із найважливіших доказів цього є спрямованість до справедливості та внутрішньої свободи в усіх їх багатогранних виявах, що виражається в ідеї побудови демократичного суспільства європейського зразка, заміні уявних суспільних ідеалів реальними, забезпеченні гармонійного розвитку особистості. І. Кант, наголошуючи на витоках справедливості у свідомості індивіда, зазначав: “З почуття рівності виникає ідея справедливості. Перше

(почуття рівності) є обов'язок перед іншими, друге (ідея справедливості) є усвідомлений обов'язок щодо мене. Цей обов'язок визначається як такий, відсутність якого змусила б мене вбачати в іншому ворога і відповідно робило б його для мене ненависним. Ніщо не обурює нас більше, ніж несправедливість; всі інші різновиди зла, які ми мусимо терпіти, ніщо порівняно з нею” [342, с.201]. Ідеал І. Канта дістає відгук і в творчості С.Л. Франка. “Будь-яка спроба приглушити творчий порив, начало свободи, творчої співучасті людей у суспільному житті, – наголошує він, – призводить до деякої соціальної агонії і водночас до накопичення напруження, переродження природної та придушеної свободи реалізації прагнень у “руйнівну лють самоствердження” і “сліпе бунтарство” [343, с.240]. Ці зауваження мають реальне підтвердження в наші дні, особливо в соціальній сфері суспільства, що виявляється як мінімум у трьох аспектах.

Насамперед набуте почуття справедливості дістає відображення в оцінюваннях і переконаннях, нормах і власних настановах особистості, принципах та ідеалах, що й становлять зміст моральних цінностей. Наявність у цінностях когнітивного та емотивного компонентів та їх органічне поєднання створюють умови для світоглядної кореляції особистості, процесу, який з різною інтенсивністю та спрямованістю відбувається протягом усього людського життя. Зауважимо, що пріоритет у цьому складному та неоднозначному процесі належить емоційному компонентові, наявність якого є першоосновою цілісного морального утворення.

У ході формування соціальної поведінки індивіда особливо важливо враховувати та підтримувати в ньому почуття справедливості та внутрішньої свободи, що підносить його власну гідність, органічно поєднує з іншими індивідами в соціумі, узгоджуючи їхні інтереси та наповнюючи соціальною значущістю його діяльність. Причому цей процес є важливим у своєму становленні як на рівні ідеології держави, так і на соціально-побутовому рівні. Недооцінювання чи нехтування будь-яких його компонентів призводить до соціального конфлікту, соціального напруження, а відповідно і до формування

світогляду особистості що не відповідає суспільним інтересам, до поширення антисоціальних настроїв. І. Кучураді з цього приводу підкреслює: “Якщо межі соціальних та економічних прав встановлюються без урахування основних прав людини, а виходячи з інших міркувань, то це призводить до соціальної несправедливості” [344, с.116]. Саме це, зокрема, стало однією з причин знецінення національної ідеї на індивідуальному рівні, виникнення песимістичних настроїв щодо можливості розбудови міцної незалежної держави, зневаги до загальносуспільних цінностей тощо.

Проблеми суспільних взаємовідносин особливо гостро виникають тоді, коли суспільство, що переживає кардинальні зміни, постає перед неминучістю соціального вибору між старим і новим, між звичним і незвіданим, коли альтернативні напрями розвитку розгортаються за умов жорстокої боротьби і опору. Більшість з учорашніх моральних категорій і концепцій здається анахронізмом. Тоді необхідність інтеграції інтересів різних верств суспільства як вияву справедливості та рівності перетворюється в своєрідний регулятор людської поведінки й діяльності. По суті, таким регулятором виступає вся система суспільних відносин, яку кожне з наступних поколінь отримує у спадщину (за винятком революційних змін). Проте проблема полягає не лише в поєднанні (на межі) різноманітних світоглядних спектрів, кожен з яких є загальним. Кожен такий спектр сам по собі становить цілий світ, разом ці світи утворюють новий, не подібний на жоден із них, світ.

Через наявну в суспільстві систему цінностей, нормативів і правил поведінки за різних обставин, заборон, санкцій щодо порушників, а також механізми соціокультурного впливу, завданням яких і є вплив на почуття та розум, забезпечується сприйняття більшістю суспільства того устрою, що встановлений та підтримується. Іншими словами, якщо більшість може сприймати як “нормальну” ту ситуацію, в якій вона виконує функцію об’єкта, то меншість виступає суб’єктом. Як тільки ситуативна можливість або потреба стати суб’єктом виникає практично в усіх, відносини з суб’єкт-об’єктних неминуче мають перетворитися на суб’єкт-суб’єктні. Проте саме на цьому рівні

найважливішими аспектами регулювання соціальної поведінки мають стати політичне, правове і, безперечно, моральне регулювання відносин, що передбачає неминучість особистої відповідальності за власні вчинки [345, с.56-71].

Другий аспект. Почуття справедливості та свободи мають також глибокі психологічні корені і водночас позначаються на соціально-психологічній культурі особистості. З погляду індивіда, справедливість є не що інше, як відчуття рівності у правах та обов'язках у всіх сферах життя суспільства. Таке її розуміння тривалий час лише декларувалося, а тепер, унаслідок посилення економічної скрути та зростання безробіття, стає дедалі відчутнішим. Усе частіше воно набирає відкритих форм соціального протесту. Вибіркова справедливість (широка для одних та вузька для інших), що починається зі зростанням індивіда, отримання ним освіти тощо і закінчується забезпеченістю в старості, зводить нанівець безліч добрих ініціатив та соціальних програм, знецінює декларовані загальносуспільні цінності, змінює на протилежну позитивну мотивацію соціальної поведінки, підриває переконання особистості в реальності існування суспільної справедливості. Потреба внутрішньої свободи наразі не знаходячи соціального вираження, переростає у протест або ж повну життєву апатію [346, с.386-406].

Третій аспект. Моральне оцінювання та самооцінювання справедливості й свободи особистістю знімає змістове протиставлення у відношення: життя “для себе” до його зовнішнього вияву – “буття для інших”. Відповідно змінюється і змістове наповнення поняття “обов'язок”. Взаємовідносини в суспільстві втілюються у світовідчутті, світорозумінні, світобаченні особистості. Обсяг цих понять досить широкий і дає можливість скласти лише загальну думку про них як про певний вияв соціальності індивіда.

У поділі “буття для себе” (індивідуальні потреби та інтереси) і “буття для інших” (суспільні потреби та інтереси) слід вирізнити потребу в регуляції спільної діяльності та потребу в спілкуванні людей. До речі, зауважимо, що суспільні потреби не є простою сумою індивідуальних потреб, як і сума індивідуальних світоглядів не становить суспільного світогляду [347, с.165]. Суспільна потреба

відображає, по-перше, потребу суспільства загалом або ж певної соціальної групи в специфічній системі регуляції людських стосунків, що дістає вираження в особливому типі їх оцінювань; по-друге, потреби індивіда в певній поведінці.

На основі спілкування з такими цінностями відбувається подальше якісне зростання потреб і розширення інтересів певної людини, створюються нові канали зв'язку між її духовним світом та суспільною культурою, залучення її до соціального як спільного продукту духовної діяльності, формування світогляду. Сама “структурна неоднорідність культури стає резервом динамічних процесів, одним із механізмів стимуляції появи нового” [348, с.76-90].

Цілком слушною у цьому сенсі є висловлена Гегелем думка: “Маючи покликання, людина прилучається до загального і бере участь у ньому. Завдяки цьому вона стає об'єктивністю... Щоб стати кимось, людина повинна зуміти обмежити себе, тобто зробити своє покликання цілком власною справою. У цьому випадку визнання не є для неї обмеженням. Так людина стає одним цілим як сама з собою, з оточенням, так і зі своїм середовищем”. Далі Гегель зазначив: “Що стосується певного покликання як долі, то потрібно спочатку лише зняти з нього форму зовнішньої необхідності. Свою долю потрібно обирати вільно, як і зносити та здійснювати” [349, с.65-66]. У цьому сенсі, видається слушним припущення, що і соціальна сфера, однією з характерних ознак якої виступає єдність певних вимог до її членів та відповідь кожного з них на ці вимоги у формі вчинків, реальної поведінки, також може вважатися одним із виразів соціального покликання людини.

Підсумовуючи короткий історичний екскурс у проблему становлення особистості в соціальній філософії, зазначимо наступне. На перший план виступає своєрідність цього процесу та його осмислення в різні історичні часи, які детермінуються особливістю їх соціокультурних основ. Незважаючи на те, що античність, середньовіччя, епоха Відродження, новітні часи – це довгий ланцюг однієї історії, в якій ці періоди взаємопов'язані безліччю видимих і невидимих взаємозв'язків та ґрунтуються на своїх, своєрідних, лише їм притаманних культурних матрицях, ця роздвоєність історичного розвитку досить чітко

ілюструється проблемою самореалізації особистості. З одного боку, принципово майже неможливо здійснити ієрархічну, субординативну оцінку смислових засад самореалізації особистості в різні історичні епохи, бо ці моделі самототожні, що пояснюється особливістю культурних, соціальних, політичних та економічних основ різних епох. Звідси випливає, що неможливо також розглядати, наприклад, історію становлення особистості в соціальній філософії як щось таке, що з епохи в епоху все більше і більше актуалізувалося. Неможливо, мабуть, вбачати, скажімо, у попередніх для нас епохах лише підготовку проблеми, що постала сьогодні. Правильно буде розглядати самореалізацію особистості в історії як зміну її матриць, логарифмів, моделей. При цьому кожна з них, безумовно, проходить стадії зародження, становлення, стабілізації тощо.

З іншого боку, становлення особистості – саме та проблема, котра прекрасно ілюструє єдність людської цивілізації на всіх її етапах, бо саме вона, якщо не репрезентує, то у всякому випадку перебуває поряд із проблемою, яка, безумовно, є обличчям будь-якої історичної епохи і пов'язує всі історичні періоди в одне ціле. Це – певний ідеал окремої людини в суспільстві, принцип включеності індивіда в систему суспільних відносин. Цей ідеал завжди передбачає необхідність знайти модель, за якої кожна окрема людина була найбільш корисною суспільству, і навпаки. Очевидно, становлення особистості, понятійно відображене лише в наш час, завжди було актуальною проблемою. А ось її форми, моделі детермінувалися моделлю суспільної системи того чи іншого історичного періоду.

Якщо під таким кутом зору підійти до розглядуваного нами питання, то можемо віднайти кардинальну особливість проблеми, яка не тільки з'єднала історію формування особистості, але й роз'єднала. Її зміст – у взаємодії зовнішньої детермінації та самодетермінації в життєдіяльності індивіда, в індивідуальності особистості, в наявності або відсутності суспільного та особистісного конститування індивідуальності, у самодостатності окремого члена суспільної системи.

3.3. Індивідуальність як філософська категорія

Ідея осмислення концепту “індивідуальність” у соціальній філософії дуже давня. Її початки сягають ще елінської епохи. Перші теоретичні обґрунтування поняття індивідуальності знайшли відродження в атомістичній теорії Демокріта. Надавши атомам ряд тільки їм притаманних особливих властивостей (вага, форма тощо) і визнавши їх найменшими структурними утвореннями світу, давньогрецький філософ вважав людські індивіди такими атомами, існування яких творить суспільне буття. Кожному індивіду, „суспільному атому” за Демокрітом, властива форма і вага. То ж і доля людини своєрідна, неповторна. До речі, слово „індивідуальність” походить від латинського „individuum” (окреме), яке співвідноситься з грецьким поняттям atomos (неподільний, цілісний).

Тепер усякий науковий аналіз поняття індивідуальності в сучасній літературі корелюється з поняттям особистості. Однак спосіб взаємозв'язку цих явищ (особистості та індивідуальності) обґрунтовується по-різному. Для першого підходу характерно те, що індивідуальність здебільшого розглядається як своєрідний, неповторний прояв особистості людини на одиничному рівні. Такий погляд на природу індивідуальності особливо властивий для початкових стадій теоретичних узагальнень у цій галузі [350]. Так, за енциклопедичним тлумаченням індивідуальність визначається як неповторна своєрідність людини [351, с.212] Чимало науковців сутність індивідуальності пов'язують з діяльною природою особистості. У таку випадку серед найважливіших характерних ознак індивідуальності розглядають соціальну активність, самодіяльність особистості, її творче начало. Так, І.І. Резвицький підкреслюючи, що індивідуальність існує не поряд з особистістю, а як одна з її властивостей, дає таке визначення: „Індивідуальність – це інтегральне поняття, яке виражає особливу форму буття індивідів, в рамках якої вони володіють внутрішньою діяльністю та відносною самостійністю, що дає їм можливість активно (творчо) і своєрідним способом проявляти себе в оточуючому світі на основі розкриття своїх задатків і здібностей і у відповідності з суспільними потребами” [352, с.33-38]. Дехто з учених обстоює

позицію, за якою моральні устої життя людини розглядаються як кістяк її індивідуальності прояв у ній найвищих соціальних потреб та відносин [353, с.94]. Врешті досить поширена у наукових колах концепція індивідуальності як особистісної ідентичності, самості. Тут загально визнаним авторитетом вважається німецький соціальний філософ Ю. Хабермас, який стверджує, що тільки та особистість, яка знає, що вона є і чим бажає бути ... може володіти поняттям індивідуальності ... [354, с.38].

Важливо підкреслити, що за своєю суттю людська індивідуальність пов'язана з особистістю індивіда. Однак, на наш погляд, цей зв'язок не локального характеру, бо індивідуальність важко, практично неможливо уявити без аналізу сутності самої особистості. Але взаємозв'язок цих двох сутностей людського індивіда не односторонній, а двосторонній, адже де нема особистості, там нема її індивідуальності. І навпаки, наявність хоч деяких проявів індивідуальності свідчить про певний особистісний рівень розвитку конкретної людини. Отже, науковий аналіз категорії індивідуальності, а саме про це йдеться зараз, має починатися з дослідження сутності особистості. Такий аналіз об'єктивно повинен передбачати певну логічну послідовність осмислення цих понять, що від з'ясування сутності особистості має призвести до усвідомлення сутності індивідуальності.

Що являє собою особистість? Який обсяг цього поняття? Чим характеризується внутрішній зміст особистості і які чинники на нього впливають? Ці та чимало інших питань закономірно постають у процесі аналізу явища, що його називають індивідуальністю особистості. І хоча про поняття особистості – філософи ведуть мову порівняно недавно [355, с.43], проте їй як предмету наукового пошуку присвячено досить багато публікацій. Безумовно кожне із запропонованих визначень сутності особистості варте уваги, однак будь-який варіант передбачає органічну його включеність в соціокультурний, історичний, етнічний та інші контексти. Концепт особистість – не плід новоєвропейської культури [331, с.237]. Як така, вона віддзеркалює певні суспільні відносини, є їх візитною карткою, а тому, зміст особистості і межі цього поняття – це

відображення тієї сукупності суспільних відносин, що характеризують конкретний час, культуру, економічні, політичні, духовні реалії.

Утім, сукупність всіх суспільних відносин є сутністю особистості тільки в ідеалі, в можливості. Вона демонструє те, чим могла б стати особистість потенційно за певних умов суспільного розвитку. „Якщо ж ми хочемо пізнати, як дана сутність реалізується в конкретній особистості, – зазначають В.І. Шинкарук і О.І. Яценко, – ми повинні від констатації об’єктивно існуючих відносин перейти до виявлення конкретних, дійсних зв’язків і відносин даної конкретної особистості, визначення її об’єктивного місця в системі даних відносин і її суб’єктивної позиції в них” [356, с.92]. У реальній дійсності в силу об’єктивних і суб’єктивних умов (складна структура суспільних відносин, обмеженість функцій індивіда, зумовлена його місцем в суспільному організмі, якість соціальної зрілості особистості тощо) індивід не в змозі інтериоризувати всю сукупність суспільних стосунків. „Обмеження людської діяльності рамками професії разом з відмовою від ... багатогранної людини ... є у сучасному світі обов’язковою передумовою всякої продуктивної діяльності...” – коротко зазначав М. Вебер [357, с.180]. З цього приводу К. Маркс був менш категоричним, але думка його майже подібна до попередньої. „Без обмеження сфери діяльності не можна в жодній галузі здійснити нічого значного” – писав він [358, с.378].

Отже, індивід освоює лише частину родової сутності людини. Тому сутність особистості не може реально відображати сукупність усіх відносин суспільства як сутність людини. Вона є своєрідним ансамблем тільки певних відносин, які особистість у процесі життєдіяльності зробила надбанням власного „Я”. Це означає, що особистість виступає окремим одиничним втіленням і відображенням родової сутності людини, персоніфікацією суспільності. Вона є мірою соціального в людині, відображенням характеру та рівня розвитку суспільних відносин. Особистість – своєрідний зліпок з тих суспільних стосунків, у системі яких вона проводить власну життєдіяльність.

Враховуючи ці положення, можемо вказати на першооснову суперечливості особистості, яка відображає через свою структуру складність і суперечливість

суспільних відносин, в яких задіяна людина. Йдеться про прагнення особистості освоїти якнайширше поле соціальних зв'язків, обмежене, однак, її місцем у системі суспільних відносин.

Уявлення про особистість як міру соціального, як дзеркало тієї гами суспільних зв'язків, в які включена людина, все ж недостатнє. Особистість – активно творча, діяльна істота. Тому поряд з фактом детермінованості особистості суспільними відносинами потрібно враховувати й іншу, не менш, а мабуть, і більш важливу її сторону – соціальну активність. „Особистість – діяч за визначенням. Це глибоко індивідуалізований тип рефлексії людини, яка безпосередньо – без санкції Норми і Абсолюта... відповідає перед історією” [357, с.239]. Володіючи особливою, індивідуально і соціально сформованою якістю суб'єктивності, особистість критично, творчо ставиться до свого природного і соціального змісту, активно переробляє його у відповідності до власних переконань, системи цінностей тощо. Для неї немає раз і назавжди сталих стереотипів поведінки, навіть в тому випадку, якщо вони вироблені традицією, суспільними інституціями. Особистість – творець, що сам себе конструює. Це – самодостатнє явище, яке власну життєдіяльність будує виходячи з себе самої.

Таке розуміння сутності особистості орієнтує не тільки і не стільки на фіксацію в ній статичного, засвоєного рівня суспільних відносин, соціуму, що, безумовно, є важливим, але й виявляє динаміку особистісного буття людини. У цьому випадку сутність особистості розглядається як процес постійного активного освоєння – перетворення суспільного світу. А це іманентно передбачає безперервне становлення, розвиток і реалізацію суспільних сил людини шляхом активного впливу на дійсність. Соціальна активність, таким чином, виступає однією з найважливіших сутнісних характеристик особистості. Цей висновок важливий тим, що характеризує не тільки факт присутності становлення особистості, але й її ступінь, насиченість, критерій. Отже, особистість – діалектична єдність суб'єктно-об'єктних відносин. Як міра відображення суспільних відносин, міра соціального в індивідові, вона виступає об'єктом її впливу на індивіда. Як ініціативна, творчо активна істота, особистість постає

суб'єктом цих відносин. Тому діалектична взаємодія цих сторін закладає другу основу суперечливого характеру не тільки сутності особистості, але й її конкретної життєдіяльності.

Співвідношення соціального і біологічного в особистості – важливий аспект наукового аналізу її змісту. Необхідно виходити з того, що людина наділена всіма атрибутами людського, насамперед тілесністю. Співвідношення біологічного і соціального в структурі людини досі виступає предметом жвавих дискусій. Недолік, який впливає на її результативність, – у відсутності контексту, врахування того, що людина не може бути зрозумілою поза зв'язком з проблемою взаємодії природи і суспільства в глобальному масштабі.

Очевидно, оточуюча і втілена в людині природа – чи то в стані розквіту, чи зuboжіння – тісно взаємопов'язані. Зачіпаючи обидва рівні, сучасний розвиток породжує екологічні суперечності як глобального плану, так і в рамках мікrokосмосу, в індивідуальному житті. Але ж у філософії, в інших гуманітарних науках, у громадській думці приділяється набагато менше уваги проблемам другого ряду! Хіба що виняток – медичний аспект. Проте ці проблеми навіть не завжди усвідомлюються, якщо вирішуються, то надто часто в суто технічному дусі. До природи людини багато хто продовжує ставитися так само, як до зовнішньої природи кілька десятків років тому, коли йшлося, в основному, про її „підкорення”. Більше того, у філософії, у суспільній свідомості існує досить сильна тенденція заперечення в людині природи взагалі, пропонується вважати, що її єдина „природа” – суспільство (історія) [359, с.347-356].

Щоб змінювати, вдосконалювати людину, зовсім не обов'язково заперечувати її природність. Як у природі загалом нема чогось самого по собі корисного чи шкідливого, так і природу людини не можна вважати ні доброю, ні злою. Вона – джерело вольових імпульсів, потреб, що спонукають до дії, але характер дії залежить від ступеня розвитку суспільства, його історичного етапу. Темпераментний, схильний ризикувати індивід за одних умов може стати героєм, за інших – авантюристом чи злочинцем. Тому оптимізувати соціальне та біологічне в індивідові вкладається у контекст формування таких суспільних

відносин, коли біологічні передумови індивідуальності людини не тільки не поглинаються соціальним фактором її розвитку, але й отримують максимальне власне втілення.

Особистість – складна багаторівнева і багатопланова структура, зміст якої залежить не лише від багатства природних її передумов, але й від широти і глибини її включеності у систему суспільних відносин, а також від ступеня соціально активної діяльності, що відображає суб'єктну міру особистості. Чим диференційованішою і складнішою є структура індивідуальної людської життєдіяльності і суспільних відносин, в яких вона здійснюється, тим активніше і повніше освоює індивід багатоманіття досягнутої суспільством культури, тим багатшим він є як особистість, тим складніша і різнобарвніша його особистісна структура. Остання, таким чином, виступає діалектичною єдністю інтер- та інтраіндивідуальних зв'язків особистості, які забезпечують виникнення та розвиток її сутнісних сил.

Аналітичний розгляд сутнісних сил людини здійснено у низці цікавих праць [360], де вони характеризуються як суспільний зв'язок людей. Претендуючи на статус внутрішньої сутності, ці сили є діяльним проявом сутності суб'єкта. Тому в конкретній життєдіяльності сутнісні сили особистості виявляють себе як її індивідуальні якості. Таким чином, система сутнісних сил особистості виступає ядром її структури, фіксуючись як діяльне відображення сутності особистості. Незважаючи на те, що кожна сила характеризується своєрідністю, сутністю, яка розкривається у процесі діяльності, і залежним від неї способом її опрідметнення, її предметно-дійсного, живого буття [361, с.121], це не повинно, однак, відволікати дослідника від факту єдності і цілісності всіх сутнісних сил як системи. Саме цілісна система цих сил, яка перебуває у безперервному розвитку внаслідок своєї внутрішньої суперечливості, характеризує особистість як діяльну істоту. Системо-створюючою ознакою такої цілісності виступає її спрямованість.

Спрямованість особистості – якісна визначеність сутнісних сил, інтегральна властивість всієї структури особистості. Це соціально задана та індивідуально зумовлена вибіркковість особистістю видів та форм соціальної діяльності, яка

визначає мету та характер присвоєння нею суспільних відносин. Як результат розвитку сутнісних сил індивіда, характеру їх взаємодії, спрямованість особистості багато в чому детермінує виховання і самовиховання в людини тих чи інших соціальних якостей. Виражаючись у ціннісних орієнтаціях, світовідношенні, вона накладає відбиток на весь життєвий шлях особистості, визначає характер взаємодії її з суспільством, той чи інший варіант вирішення життєвих суперечностей. Як інтегральний показник включеності особистості в життєвий процес, спрямованість визначає всю лінію життя людини. Вона, таким чином, відіграє виняткову роль у процесі становлення та реалізації соціальних якостей людини. Як результат не лише впливу соціуму на особистість, але й внутрішньої активності самої особистості, спрямованість відображає індивідуальні особливості і можливості особистості. Ось чому у ній (спрямованості) віддзеркалюються сутність становлення особистості, її характер і потенціал.

Важливою особливістю спрямованості особистості є також і те, що вона виступає інтегратором всієї особистісної структури в єдину систему, виражаючи не тільки змістовну характеристику сутнісних сил особистості – її потреб, здібностей, знань, вмінь, навичок, чуттєвих, емоційних, вольових якостей, але й характер їх з'єднання, внутрішньої організації, спосіб інтеграції в єдине ціле. Завдяки цьому спрямованість стає передумовою та рисою цілісності особистості.

Цілісність – одне з найважливіших понять науки, яке сприяє проникненню в сутність будь-якої складної системи. Така її функція пояснюється тим, що вона (цілісність) є фундаментальною властивістю системи і водночас основним критерієм її розвиненості. Особистість як складний суспільний феномен також підкорена цій властивості. Навіть у тому випадку, якщо, за словами М. Хайдеггера, „все виглядає так, ніби в своїх повсякденних турботах ми прив'язані лише до одного або іншого певного суцього, ніби ми заблукали в тому або іншому колі суцього. Проте якою б розщепленою не здавалась нам повсякденність, вона все-таки, нехай лише у вигляді тіні, ще містить в собі суще як єдність „цілого”. Навіть тоді, і саме тоді, коли ми зайняті безпосередньо

речами і самими собою, нас охоплює це „в цілому”...” [362, с.90]. Стосовно вивчення особистості цілісність можна розглядати у двох аспектах: як єдність внутрішньої структури особистості, яка є насамперед системою сутнісних сил особистості; як єдність індивідуальної життєдіяльності.

Філософи поняття „цілісність” вживаються з метою охоплення всієї особистості як нерозчленованої, неподільної. Воно означає певну стійкість, органічний взаємозв'язок частин і цілого, їх внутрішню єдність. І хоча існує декілька поглядів на сутність цілісності особистості, розуміння її як єдності елементів особистості поділяє більшість учених, які звертаються до цього поняття [363]. Відмінності спостерігаються тільки в змісті самих елементів особистості, але загалом їх визначення не суперечать одне одному в головному: цілісність – це внутрішня єдність, органічний взаємозв'язок всіх особистісних характеристик.

Особистість як цілісність – це саме єдність зовнішніх та внутрішніх зв'язків, особистісної суб'єктивно-об'єктивної структури та індивідуальної життєдіяльності. У всіх модифікаціях ядром, вихідною клітиною цілісності виступає співвідношення природного і соціального. Тому цілісність особистості полягає насамперед у її соціально-біологічній, тілесно-духовній єдності. Це диктує необхідність комплексного пізнання особистості, значення якого полягає в тому, щоб якнайближче підійти до адекватного розуміння особистості як істоти.

Мета – основний формоутворювальний та інтегративний фактор цілісного розвитку особистості. Як основна домінанта „мікро-космосу”, вона підпорядковує своєму досягненню всі фізичні та духовні прагнення людини. А цілісність, яка формується під впливом мети, субординує загалом якості індивіда, надає його діям і думкам певний напрямок, об'єднує процес становлення особистості в контексті його ширини і глибини. Тому чим вартісніша і значиміша для особистості її життєва мета, тим більший потенціал саморозгортання, тим вищий необхідний рівень цілісності особистості.

Цілісність неможливо досліджувати як суму окремих частин, лише як їх узгодженість. Для формування цілісної особистості важливо враховувати весь комплекс суперечностей, долаючи які людина здатна зберігати свою власну

значущість не лише за сприятливих умов, але й у критичних життєвих ситуаціях. Адже саме вони часто виявляють у людині наявність тієї життєстворювальної домінанти, якої достатньо для функціонування системи індивідуальних людських якостей як цілісності [364, с.79-80].

Якщо враховувати єдність усіх елементів структури особистості як сутності її цілісності, то з цього має впливати думка про те, що така єдність – це не ранжування за єдиним зразком, що виключає їх своєрідність. Навпаки, і в цьому глибока суть цілісності, така єдність як необхідне передбачає самотність, унікальність кожного з елементів цілісності. До того ж суперечливість цілісності виступає сутнісною рисою та джерелом розвитку її. Вона впливає з відповідної сутності особистості та її структури. А реалізація такої суперечливості сутності особистості відбувається у процесі життєдіяльності, в яку включається індивід.

Розвиток цілісної особистості відбувається у певних параметрах, тому можна говорити про критерії цілісності. Один з них – її індивідуальність, основна системоутворювальна ознака особистості, відображення соціального суб'єкта в єдності загального, особливого та індивідуально-неповторного [365, с.119]. Як внутрішнє ядро особистості, індивідуальність виступає її буттям, способом існування як цілісності. Тому в індивідуальності сконцентровано відображена цілісність особистості як єдності різноманітних її відношень, якостей, зв'язків. Розвиток їх зумовлює повноту життєдіяльності особистості, багатство розгортання та розуміння її індивідуальних проявів, вільну реалізацію сутнісних сил особистості.

Відзначимо, що цілісність особистості та пошуки індивідуальності, наприклад, у західноєвропейській історії та філософії вважаються не лише синхронними процесами, але й фактично взаємопов'язаними сторонами одного процесу, процесу виникнення суспільного та індивідуального конституювання особистості як саморефлекуючого, самодостатнього явища. Початок йому було покладено, як відомо, ще в епоху Відродження, а з поширенням поглядів Руссо, Гете, В. фон Гумбольдта, Дідро, Канта, Фіхте ідеалом європейської цивілізації вперше стала усвідомлена індивідуальність та особистість. Ось чому

індивідуальність як дзеркало цілісної особистості, по-перше, характеризує її як творця суспільних відносин; по-друге, відображає цілісність особистості не просто завдяки абстрактному набору певних властивостей, рис, якостей індивіда, а як їх єдність. Ступінь формування такої єдності всіх елементів буття особистості постає мірою цілісного її розвитку. Звідси випливає, що індивідуальність як основна системоутворювальна ознака в загальній структурі особистості, фокусоване відображення її цілісності є також і основним критерієм, своєрідним підсумком розвитку останньої. Творча активність, здатність до саморозвитку, що відповідають загальній спрямованості особистості, відображають міру розвитку індивідуальності, демонструючи загалом рівень цілісності особистісного розвитку.

Повернемося тепер до тих варіантів визначення індивідуальності, про які йшлося на початку. Відзначимо, що в значній мірі вони акцентують увагу не на сутності індивідуальності, а на її проявах. Так, своєрідність, неповторність, активність, творче начало тощо відображають сутнісну глибину індивідуальності, але не є самою сутністю останньої. Сутністю індивідуальності особистості є цілісність особистості, яка проявляється як певне ставлення цієї особистості до світу. А воно проявляється в її самодіяльності. Саме ця сутність індивідуальності завдяки практичній діяльності реалізується у формі, наприклад, самобутності, неповторності тощо. Завдяки тому, що будь-яка особистість своїм засадничим, принциповим і змістовим елементом має індивідуальність, то вона – не просто неповторне в особистості, а певний, особливий спосіб реалізації всезагального на рівні одиничного, оскільки особистість тотожна сама собі в усій діяльності. Тому індивідуальність виступає як саморепрезентуюча суб'єктивність, що уявляє світ і представляє його собою як універсум лише своїм, власним, унікальним способом.

Розуміння індивідуальності як фокусованого відображення цілісності, як певного ставлення особистості до світу, як специфічного лише для неї способу прояву соціального виправдане ще й тим, що в ній (індивідуальності) концентрованою формою відображені життєві принципи людини як особистості, які визначають сенс всієї її життєдіяльності. У них як в системі світоглядних,

політичних, ідейно-моральних настанов та переконань висвітлюється та ціна, яку сплачує особистість, реалізуючи сенс власного життя. Недаремно вже Руссо, який, мабуть, завершує етап „пошуків індивідуальності” західноєвропейською цивілізацією, у своїй знаменитій „Сповіді” каже про відповідальність та щирість перед собою як найважливіші достоїнства особистості, яка уявляє себе індивідуальністю, самістю.

Важливими властивостями індивідуальності виступають активність та суверенність внутрішнього світу особистості, вибірковість в її ставленні до природної та суспільної дійсності і усвідомленої реалізації конкретного спрямування в розвитку власних сутнісних сил, здатність бути самостійним суб'єктом власної життєдіяльності. Як індивідуальність, особистість не в силах заховатися за нормативністю і машинальністю будь-яких своїх значущих суспільних дій. Її закличуть до відповіді численні співбесідники... Особистість – соціальне, безперервне індивідне рішення, незакінчуваний вибір...[331, с.238]. Він постійно відроджує і розгортає індивідуальність завдяки практичній життєдіяльності. Але не будь-якій, а тій, яка надає особистості життєвий смисл. Тому індивідуальність неможлива без самореалізації особистості та її сенсожиттєвих орієнтирів.

3.4. Основні підходи до аналізу індивідуальності сучасного типу особистості

Насамперед зазначимо, що вирішення проблеми співвідношення особистості та індивідуальності міцно пов'язане з розумінням проблеми індивідуалізації як провідного принципу буття індивідуальності. Ця проблема поставала перед мислителями протягом усієї історії розвитку людської культури (Теофраст, Лейбніц, Лабрюєйр та ін.), особливу увагу їй приділили в XIX – XX ст. В. Дільтей, Е. Шпрангер, Ш. Бюлер та ін., а також вітчизняні вчені – В.М. Бехтерев, Б.Г. Ананьєв, Б.М. Теплов та ін. В ученнях про людину робилися неодноразові спроби класифікувати індивідуальність як на природничо-

біологічному рівні (І.П. Павлов, В.М. Бехтерев), так і на рівні певних творчих досягнень людини як соціальної істоти (Т. Рібо, А.Ф. Лазурський та ін.). Рівні та специфіка творчих досягнень індивідуальностей у кожен епоху історії людства мають своєрідні характеристики (наприклад, титанізм славетних діячів Відродження, буржуазна індивідуальність як підприємництво та заперечення цього підприємництва у межах самої буржуазної культури, зокрема в ідеї надлюдини тощо). Індивідуальна психологія А. Адлера підбила певний підсумок прагнень буржуазної свідомості до вищих рівнів індивідуалізації. Радянські психологи, соціологи та філософи більше звертали уваги на необхідність індивідуалізації системи виховання громадян. У цьому вбачали продуктивну методологію формування гармонійно розвинутої особистості. Але вони значно переоцінювали роль партійних органів, колективу і недооцінювали негативний реальний стан суспільних відносин у країні та їх вплив на індивідуально-особистісне формування людини. Останніми роками в розробку проблеми індивідуалізації значний внесок зробили й українські вчені Є.К. Бистрицький, В.Г. Кремінь, С.Б. Кримський, В.Г. Табачковський, В.І. Шинкарук та ін.

Задля з'ясування проблеми особистості як індивідуальності треба зіставити поняття “індивідуальність” та “особистість”. Перше існує поряд з другим як одна з його властивостей і є водночас істотною характеристикою типу конкретної людини, виражаючи спосіб її буття як суб'єкта самостійної діяльності; індивідуальність як особистість є немовби власним обрисом, носієм своїх вчинків і дій. Індивідуальне “Я” створює центр особистості, її внутрішнє ядро.

Поняття “індивідуальність”, як вже зазначалося, не збігається з поняттям “особистість”. Якщо останнє характеризує людину з огляду на її соціальну зумовленість, соціальне вираження, виявляючи при цьому її соціальні позиції та орієнтації, то поняття “індивідуальність” розкриває форму, спосіб її буття. Саме на цьому шляху намагався знайти відмінність між згаданими поняттями Г. Гегель. Він писав, що особистість є головним визначенням права, набуває наявного буття переважно власності, але байдужа до конкретного визначення “живого духу”, з яким має справу індивідуальність [366, с.358-360].

Отже, індивідуальність – одна з основних властивостей особистості, її суттєва характеристика, яка визначається за формою та способом буття людини як суб'єкта свідомої діяльності. Кожна людина на шляху до набуття статусу особистості характеризується певною індивідуальністю, мірою його формування. Її різнобічні властивості можуть виявлятися з різною силою. Особистість – це єдність соціального та індивідуального, суть її існування [189, с.273]. Вона являє собою цілісну, індивідуалізовану систему соціально значущих властивостей людини (інтересів, потреб, здібностей), котрі формуються у процесі становлення конкретно-історичних видів діяльності відповідно до умов життя суспільства. Під час практичної діяльності людини соціальне й духовне поєднуються, відбувається самореалізація та самоутвердження особистості, її соціалізація, що водночас є її індивідуалізацією, індивідуальною формою привласнення нею суспільних відносин.

Розвиток особистості, розкриття її індивідуальності – це розвиток загальносуспільного в індивідуальному і через нього зростання багатства та розмаїття її духовного світу, розвиток ініціативи і творчих здібностей. Особистість реалізує себе лише поруч з іншою особистістю у процесі суспільної діяльності. Глибина й масштаби останньої, міра самореалізації людини, а також те, наскільки збігаються її інтереси з інтересами інших особистостей і суспільства, визначають рівень розвитку особистості. Отже, індивідуалізація перетворюється на фактор усебічного розвитку особистості. Суспільство може сприяти цьому, але саме воно здатне розвиватися лише за наявності реальних можливостей, свободи вибору, коли особистість є одночасно і законодавцем, і виконавцем, і творцем суспільства. Відсутність таких умов неминує призводить до стагнації суспільства, однобічного розвитку певного різновиду людської діяльності (бюрократизація, мілітаризація, професійний кретинізм тощо), що погрожує людині втратою можливості бути особистістю.

Формування особистості визначається історично системою суспільних відносин, культурою певної епохи, яку вона поступово опановує під час суспільної життєдіяльності. В.Г. Нестеренко зазначає, що вирішальною умовою

індивідуалізації людини є “її соціалізація – залучення людини до соціального шляхом прийняття в себе й перетворення на свій життєвий світ, відповідно до можливостей і вимог індивідуальних рис, здобутків соціального досвіду в найширшому його розумінні” [195, с.242]. Звичайно, в реальному житті соціальне і природно-неповторне взаємодіють у людині з перших днів її життя, а, можливо, ще й раніше. Але, як засвідчують і науковий аналіз, і практичне життя, індивідуальність не дана людині від природи, а задана їй самим способом буття – соціальним. “Саме соціалізація, здійснювана через наслідування, навчання, через дію всієї системи виховання та освіти, саме соціалізація уможливорює індивідуалізацію” [195, с.242].

Як вже зазначалося, особистість формується також під впливом соціального, визначається соціальними чинниками. Розкриваючи співвідношення та взаємозв’язок особистісного та індивідуального через поняття людського буття, можна твердити, що індивідуальне в особистості становить загальний вимір людського буття, здійснюваного як співбуття. Це – певний спосіб взаємодії природно-неповторного із соціальним за переваги першого. Людина залучається до співбуття з іншими людьми як індивідуальне буття. Індивід не може це здійснити через свою “примірниковість”. Він “такий, як усі” й тому не може бути смисловим центром відносин “людина – світ”. Щоб побудувати свій світ, треба бути індивідуальним втіленням соціального, осередком його смислової трансформації, а відтак “притягувати” й “випромінювати” до інших достатні смисли. Отже, людське співбуття здійснюється за наявності в ньому виміру індивідуального, відповідно й соціальне народжується лише поряд з індивідуальним.

Щоправда, можна розуміти це й інакше. Індивідуальне й соціальне можна тлумачити як самодостатні смислові аспекти спільного життя. Тоді виникає спокуса зосередитися на якомусь одному з них. Так, у західній філософії першої половини ХХ ст. переважала орієнтація на індивідуальне начало в людському бутті. При цьому соціальне нерідко тлумачили як зовнішнє й навіть загрозливе для людини. Показовою можна вважати таку позицію в праці Ортеги-і-Гассета

“Людина і люди”. Людину і суспільство автор розглядає як цілком автономні одиниці. Він вважає, що стосунки між людьми є не соціальними, а міжіндивідуальними; за своїм змістом вони особистісні, авторські. Соціальне – це зовнішнє щодо конкретної людини існування. Воно не створене, за нього ніхто не відповідає. Це – сліпа анонімна влада, яка перешкоджає виявленню творчих здібностей людини. Елементарною формою соціальності виступають звичаї, серед яких Ортега-і-Гассет вирізняє “слабкі” та “сильні”. Перших люди не помічають, а другі сприймають як примус зі сторони суспільства. “Слабкі” звичаї, яких не усвідомлюють, є найповнішим виявом соціального; до нього філософ зараховує насамперед мову. Але подальший аналіз цього питання спричинює висновок, що мова виступає наслідком постійного зіткнення соціального та індивідуального. Загальне в мові (“говорити”) перешкоджає вираженню в ній буттєвої сутності людини в безпосередньому мовленні (“сказати”). Отже, Ортега-і-Гассет визнає в самій структурі соціального наявне індивідуальне [195, с.44].

Зовсім іншу позицію займає соціологія, котра розглядає соціальне переважно як суто позитивне щодо індивідуального. Так, один із фундаторів європейської соціології, Б. Дюркгейм, виходив із того, що суспільство щодо індивіда є здійснюваною солідарністю, а ставлення людини до нього ґрунтується на довірі, безперечному прийнятті соціальних настанов.

Але, хоч би як тлумачити соціальне – як негативне чи позитивне щодо індивідуального, досвід його осмислення переконує в тому, що воно не лише уможливорює індивідуалізацію буття людини в суспільстві, але й саме (через свій нерозривний зв’язок з індивідуумом) набуває додаткової якості – особистісності. Достатня соціальність стверджується в людському бутті як особистісний стрижень, як його особистісний вимір.

Від того, які саме соціальні чинники формують особистість, залежать і індивідуальні риси особистості. Такими чинниками, що визначають індивідуальність, є сім’я, школа, робочий (трудоий) колектив; на більш загальному рівні людина формується як індивідуальність у певній соціальній спільноті.

Залежно від того, до якої соціальної спільноти за своїм походженням та

існуванням належить особистість, а також від тих специфічних індивідуальних рис, які вона набуває внаслідок цього, психологи, соціологи та філософи вирізняють певні її типи. Типізація здійснюється найчастіше на психологічному чи соціально-філософському рівнях. Так, досить цікаву типізацію особистостей запропонував психолог Б. Додонов. Поклавши в її основу головний різновид діяльності людини, від якої вона отримує максимальне задоволення, вчений визначив такі типи особистості: альтруїстський (задоволення від допомоги іншим); практичний (максимум задоволення від продуктивно-корисної праці); гностичний (задоволення у пізнанні, науці, спостереженні). Досить подібну типізацію пропонує психолог Е. Шаров. Досліджуючи особливості життя й навчання студентів, він називає такі типи особистості: той, у кого мета – отримати задоволення; діловий; інтелектуальний [367, с.204-205]. Але, як зазначають В.П. Андрущенко та М.І. Михальченко, соціальна філософія, враховуючи зазначені типізації особистості, “не зупиняється на жодній із них чи їх сукупності, вона формує свій власний підхід, що ґрунтується на таких критеріальних засадах, як ставлення людини до власності та влади, місце й роль людини в системі соціальних, передусім матеріальних, відносин, діяльна участь у громадському житті тощо.” [367, с.205].

За цими критеріями людина постає як представник тієї чи іншої соціальної спільноти, насамперед суспільного класу, нації, народності. Раб, рабовласник, феодал, буржуа, селянин, пролетар – це своєрідні соціальні типи особистості. Вони уособлюють усі характерні ознаки класу, поділяють його історичну долю, живуть і виражають його потреби, страждання, надії. Індивід із молоком матері засвоює національну самосвідомість (у випадку її наявності), психологію, характер. Усе це реалізується в соціальних діях за тих чи інших соціально-історичних умов.

Звичайно, приналежність окремих особистостей до тієї чи іншої соціальної спільноти не означає їх повної тотожності. Вони вирізняються за рівнем свідомості, характером і спрямованістю діяльності, соціально-значущими здобутками чи втратами, а також за індивідуальними рисами, які визначаються

приналежністю людей за іншими критеріальними ознаками до інших соціальних спільнот. Наприклад, певна особистість, будучи причлежною до того чи іншого народу, класу, відрізняється від іншої своїм національним походженням, релігійним світоглядом тощо. Водночас зазначимо, що людина є не лише об'єктом суспільного впливу. Її розвиток – це процес перетворення її на суб'єкт удосконалення самого соціального середовища [368, с.32]. Саме життя людини як індивідуальності є активним творчим процесом її самовиявлення й самоствердження у світі та власній свідомості [368, с.121].

На формування особистості та специфіку її індивідуальних властивостей впливає характер соціальної спільноти, членом якої вона є. Які існують типи соціальних спільнот та як вони позначаються на індивідуальності особистості? Спробуємо коротко відповісти на ці проблемні запитання. Насамперед визначимося стосовно типізації спільнот. Без попередніх обґрунтувань можна твердити, що ставлення людини до соціальної спільноти є багатоплановим, а тому правильно спробувати розглянути під цим кутом зору саме спільноти. Найактуальнішою, з огляду на вплив соціальних спільнот на особистість, є їх диференціація з позицій щільності їхніх зв'язків з індивідом. За цим критерієм можна вирізнити три групи спільнот.

Перша – спільноти, в яких індивіди пов'язані зовнішніми прикметами. Наприклад, люди, які живуть в один і той же час, утворюють спільноту, котру можна позначити як покоління; люди, які живуть в одній місцевості, створюють таку спільноту, як земляки. У цьому випадку маємо на увазі не характерологічні, поведінкові риси, котрі можуть бути властиві людям одного покоління (наприклад, повоєнне покоління), мешканцям однієї території, а власне сам факт життя у певному місці, у певний час. Такі спільноти аж ніяк не пов'язані з індивідуальними рисами людей, їхньою поведінкою. Такі спільноти П. Сорокін характеризував як номінальні [26, с.74-156].

Друга – спільноти, в яких індивіди мають певну ідентичність життєдіяльності, поведінки, духовності, ментальності. Наприклад, усі військовослужбовці мають спільні риси в своїх ціннісних орієнтаціях, в

оцінюваннях своєї праці, інших людей, у спілкуванні. Так само за ідентичними рисами можна визначити багато інших соціальних спільнот. Тут роль людини, індивіда у створенні спільноти не така пасивна, як у номінальній спільноті, але водночас і не детермінована якоюсь (певною) соціально-спільнісною орієнтацією. Просто люди подібні один на одного в житті, думках, діях, і як наслідок цієї подібності формується їхня соціальна спільність. Це – спільність тотожності індивідів, повторюваності багатьох, своєрідна сумативно-екстенсивна спільність.

Третя – спільнота, яка ґрунтується на соціально-вибірковій, соціально-орієнтованій життєдіяльності індивідів. Тут люди не просто ідентично діють і думають, а так чи інакше усвідомлюють, відчувають, сприймають свою приналежність до певної спільноти, свою соціальну ідентифікацію. Так само вони усвідомлюють і якимось чином відображають у своєму духовному світі й свою відстороненість від певних спільнот, сприймаючи їх як інші, не свої. Це – внутрішньо зафіксоване відображення, усвідомлення своєї змоги поєднатися з певною спільнотою, сприйняття соціальної ідентифікації з нею, своєї вилученості з інших спільнот є не статичним станом людини, а цілком реальною детермінантою її життєвої поведінки, своєрідною соціальною метою її життєдіяльності. Виходячи з цих соціальних детермінант, люди діють так, щоб закріпити, посилити свою соціальну спільність, чіткіше виявити своє ставлення до певної соціальної спільноти як іншої. У цьому випадку момент творчо-соціальної, соціально-активної діяльності індивіда найвищий.

На нашу думку, саме на ґрунті соціально-вибіркової та соціально спрямованої життєдіяльності індивідів і формуються найрозвинутіші соціальні спільноти. Власне, можна припустити, що вони як такі складаються там і тоді, де і коли в їх основу покладається соціально-вибіркова, соціально-цілеспрямована життєдіяльність індивідів. Для них можна запропонувати назву органічні спільноти. Можна також їх характеризувати як індивідуально-соціальні, маючи на увазі активність індивідів у їх творенні.

Отже, соціальні спільноти поділяються на номінальні, сумативні та органічні залежно від ступеня активної участі людини в їх творенні,

функціонуванні та розвитку. Звичайно, пропонований поділ не є жорстким, та й навряд чи є такі спільноти, котрі б йому строго відповідали. Так, у номінальній спільноті можуть розвиватися моменти органічної спільності, а спільність, котра раніше була яскравим прикладом органічності, може бути зведеною до суто номінального зв'язку. І все ж пропонована диференціація може бути корисною з антропологічної точки зору, з позиції людини, індивіда, особистості. Значущість саме цих аспектів у соціальній сфері безперервно зростає.

Зважаючи на те, що “бути особистістю означає приймати усталені уявлення й настанови про належну поведінку й спосіб життя загалом, притаманні різним групам і верствам населення, до яких одночасно входить людина” [195, с.248] і погоджуючись із тим, що особистість – це суспільне явище, котре формується під впливом соціальних спільностей, маємо всі підстави з'ясувати відношення між соціальною спільністю та особистістю, зокрема вплив першої на індивідуальність останньої. У соціально-філософській літературі цей аспект соціального взаємозв'язку не є достатньо дослідженим. Оскільки ж ця проблема є реальною, то певні позиції щодо неї все таки існують. Визнається, що приналежність людини до тієї чи іншої спільноти певним чином виявляється в її індивідуально-неповторній характеристиці. Але такі індивідуально-особистісні характеристики майже не пов'язують із приналежністю людини до різних спільнот. У соціально-філософських дослідженнях провідною є думка, що на індивідуальні властивості людини не впливає її приналежність до певних спільнот. Будь-якої кореляції між, з одного боку, відмінностями спільнот, а з іншого – індивідуальними якостями особистості не відзначалося й не досліджувалося. Крім того, й самі індивідуальні властивості людини слабо розрізнялися з огляду на вияв у них сутності тієї чи іншої соціальної спільноти. Мабуть, малося на увазі, що у них однакове смислове навантаження у вияві сутнісних моментів найрізноманітніших соціальних спільнот.

На нашу думку, аналіз зв'язку між соціально-типовим у людині та її індивідуально-особистісними якостями потребує подальшого розвитку. Ми вважаємо, що цей зв'язок з людським буттям постійний завжди. Але він є

винятково варіативним і по-різному проявляється у різних спільнотах. Розглянемо деякі з цих варіантів.

Взаємовідштовхування рис соціальності та індивідуальності. Сенс цього варіанту полягає в тому, що з погляду тієї чи іншої соціальності індивідуальні якості людини є важливими для неї, але водночас становлять своєрідну перешкоду. Прикладом такого взаємовідштовхування можуть бути спільноти з жорсткою ієрархічною структурою. До них можна зарахувати військові спільноти, де у межах жорсткої субординації, жорсткої регламентації діяльності індивідуальні відмінності є несуттєвими, а інколи можуть навіть перешкоджати нормальному її функціонуванню. До цього типу можна зарахувати й так звані тоталітарні спільноти, де мінімізується будь-яка особиста ініціатива та активність. Це переконливо довів Г. Спенсер: “Як у армії свобода солдата цілком заперечується, а визнається лише його обов’язок як члена маси... так само й у народі, що являє собою не що інше, як армію, розташовану постійним табором, – такою, наприклад, була Спарта – закони не визнають жодних особистих інтересів, а лише патріотичні. Так і в усякому іншому суспільстві військового типу вимоги одиниці – ніщо, а вимоги агрегату – все” [369, с.618]. Звісно, в таких тоталітарних суспільствах індивідуальні вияви або мають бути спрямовані в дуже вузькому, функціональному напрямі, або вони є перешкодою для цієї спільноти.

Взаємобайдужість рис соціальної спільноти та індивідуальних якостей людини. Сенс її полягає в тому, що з точки зору соціальної спільноти ті чи інші риси людини жорстко не протистоять функціонуванню соціально-типових рис, але водночас і не перебувають в органічному зв’язку з ними. Прикладом такої взаємної байдужості є взаємовідношення громадянства людини та її індивідуальних особливостей. Науковий і практичний досвід засвідчує, що з огляду на громадянство, приналежність людини до певної державно-територіальної спільноти її індивідуальні якості не мають великого значення (проте ми не згодні з тими науковцями, котрі вважають, що приналежність до певної держави зовсім не впливає на індивідуальні риси особистості). Наприклад, добре відомо, що, якщо людина має американське чи, скажімо, французьке

громадянство, то це незалежно від її національного походження значною мірою визначає особливості її індивідуальних соціально-психологічних рис, культури та поведінки. Відомо також, що багато хто з українців, котрих було виселено у різні часи на територію Росії, значною мірою втратили ті індивідуальні риси, які характеризують їх як українців, адже вони поступово засвоїли російську ментальність. Г.Н. Гусейнов і Д.В. Драгунський зауважують: “У ситуації втрати етнічної самосвідомості навіть попри збереження певних етнічних реалій (знання мови, елементів етнічної культури тощо) можна твердити про асиміляцію особистості” [370, с.51].

Взаємодоповнення рис соціально-типових та індивідуально-особистісних. Сенс його полягає в тому, що з огляду на соціальну спільність індивідуальне постає як певне доповнення, наявне буття, котре взаємодіє із спільними, соціально-типовими рисами, що виявляються в особистості. Так само з погляду індивідуального соціально-типове є доповненням до індивідуального. Коли ж вони розглядаються як такі, що взаємодоповнюють одне одного, індивідуальне не відкидається, але й не вважається суттєвим для конкретної спільності, її соціально-типових форм. Прикладом такого взаємодоповнення може бути проживання позитивно налаштованої особистості певної національності серед іншої національної спільноти. У цьому випадку окрема особа іншої нації на основі соціально-типових рис буде співпрацювати з членами цієї спільноти, сприймати її характерні властивості, водночас доповнюючи їх мозаїку своїми національно-особливими рисами.

Органічне взаємопроникнення соціально-типових та індивідуально-особистісних рис. Сенс його полягає в тому, що з огляду на соціальну спільноту індивідуально-особистісні риси є вираженням сутності соціального. Інакше кажучи, індивідуальні, неповторні риси людини є найбезпосереднішим виявом певної соціальної спільності. У цьому випадку спільність активно стимулює розвиток індивідуально-особистісних якостей людини і виявляється в них, так само, як і останні активно прагнуть до соціально-типових якостей і дістають у них свою найнадійнішу опору. Прикладами такого органічного взаємопроникнення є

взаємодія патріотично налаштованої особистості однієї нації з національною спільнотою ідентичної нації у межах однієї держави, а також стосунки релігійної людини із спільністю релігійної громади одного віросповідання.

Узагальнюючи висловлене, зазначимо, що особистість не може існувати поза зв'язком з індивідуальністю, вона індивідуальна за своєю сутністю та способом існування. Водночас поняття індивідуальності не збігається з поняттям особистості. Якщо друге характеризує людину з позиції її соціальної зумовленості, соціального вираження, то перше розкриває характерні риси особистості, форму й спосіб її буття. Особистість формується, перебуваючи у системі певних соціальних спільнот. Залежно від типу й характеру соціальної спільноти, в якій перебуває людина, формуються й відповідні індивідуальні властивості особистості.

3.5. Вчення про природу людини у сучасній цивілізаційній парадигмі

З'ясування особливостей співвідношення цивілізації та особистості мають для соціально-філософського дослідження гуманітарної проблематики утвердження людини у світі принципове значення, оскільки відкривають новий напрям глобального осмислення сучасної епохи. Вони визначають горизонти того повороту в методології наукових досліджень функціонування соціуму, від якого залежить майбутнє як окремої людини, так і суспільства загалом. Практика особистого та суспільного життя людей переконала багатьох науковців у неефективності формаційного підходу до реалій сьогодення і змусила шукати інші шляхи осягнення соціально-історичного процесу, врахування в ньому ролі культури, як могутнього фактора його розвитку. А це можливо завдяки цивілізаційному підходові до аналізу процесів соціально-історичного буття людини [371, с.18-27].

Витоки філософського пізнання особистості знаходимо у філософії Давньої Індії, де людину розуміли як частину світової душі, а людське життя – як перманентний потік перероджень. У ранній античній філософії людину

розглядали як частину Космосу, тобто як мікрокосм. Платон виокремлював у людській душі три начала – розумне, афективне, жадаюче. Інший представник класичної античної філософії Арістотель розглядав людину як політичну істоту. Середньовічні філософи Августин Блаженний і Тома Аквінський, наголошували на божественній сутності людини, при цьому перший відстоював протилежність душі й тіла, а другий наголошував на їхній єдності.

В епоху Відродження з'явилося розуміння особистості, що збігається із сучасним, тобто акцентування не просто на окремішності, а на самоцінній соціальній індивідуальності, соціальному суб'єктові, який діє самостійно. Про це свідчать, зокрема, етимологічні дослідження, які демонструють, що саме в цей час поняття “особистість” (personality – англ., personnalite – франц.) наповнилося сучасними значеннями самостійності, унікальності, індивідуальності, з чітко вираженим винятковим соціальним характером. Це було пов'язано з необхідністю протиставити середньовічному поняттю “людина”, яке трактували як результат божественного промислу, продукт вищих сил [372, с.19]. Саме в епоху Відродження у соціально-філософській думці зародився дискурс щодо природи і сутності особистості. По-різному трактували особистість італійські гуманісти, які звеличували свободу, розум, активність, дієвий стиль життя, прагнення до земного щастя і самоствердження.

У новочасну епоху Р. Декарт пов'язував сутність людини з її мисленням, І. Кант підкреслював моральний характер природи людини, а Г. Гегель вважав її духовною істотою, продуктом світового розуму. Й. Фіхте головну ознаку людини бачив у її діяльності, а Л. Фейєрбах розглядав людину як природну істоту, суть якої визначається любовним ставленням до ближнього. Натомість на думку К. Маркса, сутність людини визначається сукупністю суспільних відносин. А. Шопенгауер розуміє людину як найвищий вияв волі до життя, а Ф. Ніцше – як проміжну стадію еволюції до Надлюдини. Отже, філософські визначення особистості репрезентують декілька змістових ліній, які акцентують на розумінні особистості як істоти: 1) природної; 2) мислячої (духовної); 3) діяльної; 4) предметної; 5) соціальної (суспільної) тощо [373, с.55].

У психологічній науці особистість розглядають крізь призму багатьох концепцій, які називають концепціями особистості. Це аналітична психологія (К. Юнг), антипсихіатрія (Р. Лейнг), антропологічна теорія (Ч. Ломброзо), бігевіоральні теорії особистості, гештальттерапія (Ф. Перлз), гуманістична психологія (К. Роджерс), гуманістичний психоаналіз (Е. Фромм), диспозиційна теорія особистості (Г. Оллпорт), індивідуальна психологія (А. Адлер), католицький екзистенціалізм (Г. Марсель), конституціональні теорії особистості, концепція “людинознавства” (Б. Ананьєв), культурно-історична теорія (Л. Виготський), логотерапія (В. Франкл), марксистські теорії особистості, міжособистісна теорія психіатрії (Г. Салліван), неопсихоаналіз (К. Горні), онтопсихологія (А. Менегетті), оргонна психотерапія (В. Райх), персоналістська психологія (В. Штерн), персонологія (Г. Меррей), раціональна психологія (Е. Шпрангер), психоаналіз (З. Фрейд), психодрама (Я. Морено), психологія відносин (В. М’ясіщев), психологія поведінки (П. Жане), психологія свідомості (В. Джемс), п’ятифакторна модель особистості, рефлексологічна теорія (В. Бехтерєв), система дзен-буддизму, соціально-когнітивна теорія (А. Бандура), структурний психоаналіз (Ж. Лакан), теорія діяльності (А. Леонт’єв), теорія інтегральної індивідуальності (В. Мерлін), теорія особистісних конструкторів (Дж. Келлі), теорія первинної травми (О. Ранк), теорія поля (К. Левін), теорія ролей, теорія самоактуалізації (А. Маслоу), теорія соціального навчання (Дж. Роттер), теорія установки (Д. Узнадзе), трансакційний аналіз (Е. Берн), трансперсональна психологія (С. Гроф), факторні теорії особистості, філософсько-психологічна концепція (С. Рубінштейн), християнський персоналізм (Е. Мун’є), екзистенціальна психологія особистості, епігенетична теорія (Е. Еріксон), естетико-філософська концепція особистості (М. Бахтін) та інші [374]. Розглянемо три найвідоміші концепції особистості, які, фактично, слугували фундаментом для виникнення більшості з перерахованих вище концепцій і навіть сьогодні є першоджерелом сучасних психологічних визначень особистості. Йдеться про класичний психоаналіз, бігевіоризм, екзистенціалізм та їхні інтерпретації.

У структурі особистості, яку запропонував З. Фрейд, як у всьому філософському світогляді, що ґрунтується на принципах психоаналізу, провідне місце займає несвідомий, конфліктний внутрішній світ особистості. Представники непсихологічних напрямів здійснювали спроби відійти від фрейдівського біологізаторського трактування особистості. Відштовхуючись від соціально-культурної зумовленості духовного світу особистості, вони наголошували на обмеженій ролі сексуального потягу, що є домінантним у класичному психоаналізі. Зокрема, К. Юнг не поділяв поглядів З. Фрейда щодо розуміння сутності природи несвідомого, вважаючи, що інстинкти мають символічну, а не біологічну природу. Критикуючи Фрейда за натуралізм у розумінні природи людини, К. Хорні підкреслює значення культурних і соціальних чинників у становленні людини. Однак вона залишається на позиції психоаналізу щодо ролі несвідомих прагнень, які визначають людську поведінку. На її думку, “навколишнє середовище залишається тільки фоном, на якому розігрується напружена психічна драма емоцій, що протидіють” [375, с.114].

Е. Фромм переглянув положення й висновки класичного психоаналізу і сформулював власну концепцію “гуманного психоаналізу”. Філософ підкреслював суперечливу сутність людини, іманентну її буттю. Людина належить природі як біологічна істота і водночас підноситься над нею як розумна і духовна істота. Отже, усі інтерпретації неопсихоаналізу, за якими людина вважається біологічною істотою, соціально розглядають як зовнішнє щодо самої людини. Головними витоками індивідуального розвитку особистості, згідно з психоаналізом і неопсихоаналізом, є внутрішні сили [376, с.29-30].

Представники екзистенціалізму, або “філософії існування” (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, А. Камю) основну увагу зосереджували на дослідженні індивідуального людського буття. Коло проблем, які окреслили екзистенціалісти, засвідчує прагнення збагнути внутрішній світ людини, “закинутої у світ”. Вона веде справжнє і несправжнє існування, котре характеризують свобода й відповідальність, вибір і тривога, страх втрати сенсу життя тощо. М. Хайдеггер через справжнє і несправжнє існування як два ступені

особистісного буття буде своє розуміння особистості, наділеної відчуттям власної неповторності, індивідуальності та усвідомлення власної скінченності. Тенденція звільнення особистості від будь-яких загальнозначущих суспільних норм, що притаманна екзистенціалізму, найяскравіше виражена в антропології Ж.-П. Сартра, де проблема особистості постає як проблема вибору, визначення місця окремої людини в суспільній системі [376, с.32-33]. Отже, в екзистенціалізмі особистість розуміють через її внутрішній світ, але, на відміну від психоаналізу, тут провідну роль відіграє свідомість, завдяки якій людина приймає рішення і робить вибір.

У класичному біхевіоризмі людину розглядали через її зовнішню поведінку, яку інтерпретували як сукупність реакцій та стимулів на дію зовнішнього середовища (ідеться, насамперед, про підхід Д. Ватсона). Однак інтеракційний напрям у психології, що склався на ґрунті біхевіоризму, значно пов'язаний із проблемами особистості й соціальних контактів індивіда [376, с.34]. Теорія символічного інтеракціонізму розглядає особистість як сукупність її соціальних ролей, звідси – друга назва цієї теорії – “теорія ролей”. Згідно з поглядами її представників (Дж. Мід, Г. Блумер, Е. Гоффман, М. Кун та інші), людина у своєму житті, у спілкуванні з іншими людьми, у діяльності ніколи не залишається “просто людиною”, а завжди виконує ту чи іншу роль, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. З позицій цієї теорії виконання ролі має велике значення для розвитку особистості людини. Формування психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у процесі реалізації певних суспільних рольових функцій [377, с.104-111]. Отже, в інтеракціоністському напрямі особистість має соціальний вимір завдяки виконанню рольових функцій, які зумовлені зовнішніми, а не внутрішніми чинниками.

Сучасні психологічні концепції визначення особистості ґрунтуються на внутрішньому світі людини з урахуванням впливу зовнішніх чинників. Зокрема, С. Рубінштейн визначає особистість як сукупність внутрішніх умов, детермінованих зовнішніми впливами [378, с.127].

Отже, зазначені філософські системи й психологічні концепції

відрізняються тим, що перебільшують роль біологічного, психічного або соціального в природі особистості, а значить – недооцінюють інші аспекти, а тим більше – їхню органічну єдність, яка має першочергове значення для цілісного розуміння особистості.

Сучасні філософсько-психологічні дослідження природи людини виявили обмеженість біосоціального її трактування. Специфіку природи людини можна окреслити принаймні трьома ознаками.

По-перше, у тривалій суперечці про співвідношення біологічного й соціального нібито забули про третій чинник – психічний. Адже природа людини визначається не лише задатками (біологічним) і соціальним середовищем і вихованням (соціальним), але й внутрішнім “Я”, тобто психічним. Під “психічним” розуміють внутрішній духовний світ людини – його свідомі і несвідомі процеси, волю, переживання, пам’ять, характер, темперамент тощо [379, с.341].

По-друге, вивчення людини з погляду єдності природного і соціального дає змогу зрозуміти її як частину універсуму, а отже – дає підстави деяким сучасним ученим розглядати людину як космічну істоту. Такий статус людини зумовлений антропним принципом, згідно з яким природа, універсум мають таке співвідношення світових констант, за якого стає принципово можливим виникнення людського життя [380, с.314-315].

По-третє, біологічне в людині відрізняється від природно-біологічного, хоч і не є чимось надприродним. Біологічне є соціалізоване й окультурене, таке, що змінило свою суть у процесі еволюції. Антропогенез формує нову істоту – людину, яка, виокремившись із природи, містить притаманні їй ознаки, які не вичерпуються природним. Людина має нову якість, суть якої наука до кінця ще не збагнула. Природу людини можна пояснити через культуру, у якій біологічне і соціальне перебувають у знятому (соціалізованому, окультуреному) вигляді. Реалізуючись через біологічне й соціальне, людське знаходить вияв, з одного боку, у психологічному, моральному, естетичному, релігійному, політичному, а з іншого – в індивідуальному й суспільному, груповому й колективному, особистому й загальному. Існує безліч прикладів, коли людське може зберігатися

навіть за умов тривалої ізоляції від суспільства і бути втраченим за умов якнайтісніших контактів з ним. Отже, природу людського як культурного науці ще належить розгадати, описати, відтворити [373, с.60].

Багатовимірність поняття “людина” окреслюється термінами “особистість”, “індивід” та “індивідуальність”. Серед радянських філософів дискусії з приводу співвідношення цих категорії почалися з 60-х років минулого століття. Так, Б. Ананьєв одним із перших розглядав структуру людини як індивіда, особистості й індивідуальності. Пишучи про людину як індивіда, учений має на увазі її природні особливості, анатомо-фізичну основу особистості [36]. Такий підхід поділяють й інші науковці, вважаючи, що в понятті “індивід” концентруються передусім біологічні властивості, а соціальні описує поняття “особистість”.

Іншої думки дотримується О. Леонтьєв. На його переконання, поняття “індивід” виражає певну цілісність, особливості конкретного суб’єкта, що виникають на ранніх етапах розвитку життя. Індивід, зазначає учений, – це, насамперед, генотипне утворення, його формування триває і в онтогенезі (протягом життя). У міру розвитку індивіда дедалі виразнішим стає відокремлення природних і набутих особливостей. Іншими словами, індивіди індивідуалізуються [132, с.174].

Пізніше, у 80-х роках минулого століття, радянські філософи погодилися на тому, що здавна й до наших днів категорію “індивід” в усіх гуманітарних науках використовують для означення окремо взятої людини, тобто як “одиничного представника людського роду” [381, с.470]. Саме в такому значенні термін вживають у філософських працях останніх років. Так, учені вважають, що поняття “індивід” означає окремішність існування людського, що поєднує природне, біологічне, психологічне і соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості [373, с.61]. У підручнику з філософії поняття “індивід” визначено як “соціальний атом, окрема людина, окремий представник людського роду і член якоїсь соціальної спільноти” [380, с.472].

Поняття особистості, за О. Леонтьєвим, як і поняття індивіда, виражає цілісність, але особливу. Особистістю не народжуються, особистістю стають.

Отже, особистість – це цілісність, зумовлена соціальними чинниками [132, с.174]. У філософському словнику особистість тлумачать як “суб’єкта суспільних відносин, носія свідомості та системи суспільно значущих якостей” [381, с.470]. Синтезуючи дві основні концепції особистості – як функціональну (рольову) характеристику людини і як її сутнісну характеристику, А. Спіркін визначає особистість як індивідуального носія суспільних відносин і функцій, суб’єкт пізнання та перетворення світу, прав і обов’язків, етичних, естетичних та всіх інших соціальних норм [379, с.357]. У наведених та у багатьох інших визначеннях особистості акцентується на соціально значущих рисах та якостях індивіда. Також особистість визначається як істота цілісна, що об’єднує соціальні та природні якості.

Проблему індивідуальності радянські науковці, як і сучасні українські, також розуміли і розуміють неоднаково. Одні автори вважали індивідуальність властивістю особистості. Так, М.В. Дьомін зазначає: “Особистість – це така істота, у якій загальні соціальні властивості знаходять індивідуально-неповторне вираження, тому особистість – це завжди індивідуальність” [382, с.53]. Інші учені категорію “індивідуальність” пов’язують суто з категорією “індивід”, а не “особистість”. Відповідно до такого підходу, індивідуальність є складовою цілісної природи індивіда як окремої людини, яка розвиває і зміцнює свою особливість, а категорія “особистість” містить усі вияви людського, усі характерні ознаки, притаманні людині як представникові людського роду [373, с.61].

Найвдалішим видається поєднання обох підходів, що простежується у працях Б. Ананьєва і К. Платонова. На думку Б. Ананьєва, індивідуальність – це не лише сукупність індивідуально-психологічних особливостей, але й єдність та взаємозв’язок властивостей людини як особистості й суб’єкта діяльності, у структурі якої функціонують її індивідуальні властивості. Індивідуальність учений розуміє як вищу ланку в ієрархічній тріаді “індивід – особистість – індивідуальність” [383, с.173-178]. К. Платонов проблему індивідуальності розглядає як систему особливостей людини як індивіда, як організму і як особистості. На його думку, включаються такі рівні: сомато-морфологічної індивідуальності, що

проявляється на фотографії; біохімічної індивідуальності, що проявляється у несумісності тканин і алергіях; фізіологічної індивідуальності, що передається через індивідуальність нервізму, а це спільне для людини й безхребетних тварин; процесуальної психічної індивідуальності – суб'єктивного, яка є вищою для людини лише в момент народження; змістовної психічної індивідуальності, притаманної людині як особистості, як продукту її взаємодії зі світом; соціально-психологічної індивідуальності, що є продуктом спілкування зі старшим поколінням і визначає індивідуальність творчості особистості [384, с.60-61].

Вирішення проблеми індивідуальності у трактуванні Б. Ананьєва і К. Платонова – ще один шлях розв'язання окресленої раніше дилеми співвідношення природного та соціального. У такому контексті всі прояви індивідуальності певною мірою спираються на природну основу, але вони формуються та удосконалюються у процесі суспільної практики. Індивідуальність, як зазначає український психолог П. Горностай, є розв'язанням протиріччя між біологічним і соціальним у людині. Якщо індивіда розглядати як осередок біологічних начал, розвиток яких описано поняттям дозрівання (тобто розвиток внутрішніх потенцій), то особистість є соціальною сутністю, і її розвиток описано поняттям формування (тобто зміна під впливом зовнішніх чинників). Зняття протиріччя, синтез біологічного і соціального зумовлюють саморозвиток людини [385, с.325-330].

Усі люди унікальні та неповторні, але, водночас, у багатьох є чимало соціально спільного, на основі якого розробляють типології особистості. Причому типології особистості, що їх формулюють у межах різних наук, істотно різняться між собою.

Ідея типології найяскравіше представлена класичним вченням про типи темпераменту. Пізніше вона охопила характерологію та проникла у персонологію – вчення про особистість. Класичні психологічні типології особистості належать Лазурському, Юнгу, Кречмерову, Фрейдю, Айзенку. Радянські психологи вважали, що класичні психологічні типології є радше принципами класифікації, ніж типології, і є методами добору діагнозу особистості [386, с.14-28], і

використовували інший підхід до типології особистості. Зокрема, радянські психологи виокремлювали типи особистості на основі суспільної цінності потреб, притаманних людині, мотивів, що їх виражають, та характерних форм самовираження та самоутвердження (тип творця, тип споживача і тип руйнівника) [378, с.146]; залежно від способів організації особистістю життя в ціннісно-часовому аспекті (стихійно-буденний, функціонально-діючий, споглядальний та споглядально-перетворювальний типи) [387] тощо.

В основу сучасної психологічної типології, витoki якої знаходимо у творах давньогрецького натурфілософа Гіппократа, ідеї якого розвивав німецький філософ І. Кант, а остаточно узагальнив Б. Теплов, покладено особливості психічної діяльності людей (темп, швидкість, ритм, інтенсивність психічних процесів). Отже, за параметрами психіки виокремлюють чотири типи особистості: *сангвіністичний* – висока нервово-психічна активність, різноманітність і багатство міміки, емоційна вразливість і виразність, мобільність тощо; *холеричний* – надзвичайно висока нервово-психічна активність і енергійність дій, різкість і стрімкість рухів, висока імпульсивність, яскраве вираження емоційних переживань, певна неврівноваженість, нестриманість, запальність; *меланхолійний* – стриманість та приглушеність моторики, значна емоційна реактивність, глибина та стійкість почуттів і слабе зовнішнє їхнє вираження; *флегматичний* – низький рівень активності поведінки та стриманість, повільність дій, спокійність міміки, мови, постійність та глибина почуттів і настрою [380, с.478]. Також поширеною в психології є типізація особистості залежно від характеру поєднання основних властивостей нервової системи (реактивність, сензитивність, екстравертивність чи інтровертивність тощо).

Особливу роль у типології особистості відіграє соціоніка як наука, що вивчає стійкі типи людей, людських колективів на основі енерго-інформаційного обміну між ними, соціально-психологічну типологію особистості та міжособистісних відносин [388, с.181]. Стандартний соціонічний підхід передбачає діагностику шістнадцяти варіантів особистості на основі генетично закріпленого каркасу мотивів людини, який несвідомо керує її діями на фізичному, психологічному,

соціальному та інтелектуальному рівнях. Соціонічна типологія ґрунтується на шістнадцяти визначених комбінаціях таких пар психологічних ознак, як екстравертність та інтровертність, раціональність та ірраціональність, сенсорність та інтуїтивність, логічність та етичність. Соціоніки вважають, що кожна людина вільна у виявах власної індивідуальності, як 1/16-ї частки суспільства [389].

Виокремлення цивілізаційної моделі особистості в сучасній антропософії пов'язано з дедалі вагомішою роллю цивілізаційного процесу. Причому визначення цивілізаційної моделі особистості можна розглядати у контексті різноманітних інтерпретацій. Перша бере за основу значення цивілізації як техніки, способів організації економіки та політичного життя. У такому аспекті цивілізаційна модель особистості окреслює основні риси сучасної людини постіндустріального суспільства. Крім того, поняття цивілізаційного процесу, як зазначає російський учений Б. Марков, містить не лише технічні досягнення, але й організованість, упорядкованість душевного життя [390], що надає особистості таких рис, як стриманість і далекоглядність, самоконтроль і самодисципліна, відповідальність і порядність.

Друга інтерпретація відштовхується від ширшого розуміння цивілізації як локально-культурного утворення. Американський учений С. Хантінгтон доходить висновку, що культура є загальною темою кожного визначення цивілізацій та виокремлює такі загальні риси цивілізації, як мова, історія, звичаї, інститути, релігія, підкреслюючи особливу роль останньої [391, с.114-147]. У всіх класифікаціях світових цивілізацій завжди виокремлюють Схід і Захід, які породжені відповідними мегакультурами. Східний і західний типи культури визначають дві цивілізаційні моделі особистості – західну і східну. Відмінності цих типів передусім, у ментальності. Вона безпосередньо виражає дух народу, який може бути прихований у привнесених ззовні естетичних формах. Найяскравіше ментальність виявляється у міфології та релігії, які є духовно-онтологічними основами культури. Західна культура базується на поєднанні античної і християнської культур, пронизаних спадкоємністю. Основними цінностями західного буття є особистість та її практика технічного перетворення

природи та історії. Ідея свободи особистості впливає із самої сутності християнського світосприйняття, на якому базується західна культура. У католицькій і православній культурі свобода особистості – це свобода вибору між добром і злом, у протестантській – свобода дії. Щодо ідеї та практики технічного оволодіння природою як об'єктом, що має підпорядковуватися людині, то у західній культурі людину сприймають як вінець природи, що дає їй право змінювати природу для задоволення своїх потреб, які зростають. Ідея історії, що має початок, спрямованість і завершення, надає людському розвиткові сенс, відмежовує його від еволюційного процесу природи [392, с.11]. Отже, особистість західного типу – це вільна особа, яка вибирає свій життєвий шлях і творить реалії життя, наповнює його змістом і підпорядковує собі природу.

Східна культура ґрунтується на діалозі буддійського світосприйняття з індуїзмом, а також даосизмом і конфуціанством. На Сході, на відміну від Заходу, людина менше оцінює реальність. Вона приймає її як таку, що не залежать від її вибору. Тому на Сході буття базується на цінностях, які не може визначати й вибирати особистість. Основними началами східного способу буття є природність – розчинення особистості в нірвані, не перетворення буття, а з'єднання з ним; фаталізм як підпорядкованість буттю, що визначає усталеність традицій і прагнення відмежуватися від інших культур [392, с.12-16]. Отже, особистість східного типу – це особа, залежна від зовнішніх обставин, природи. Вона зливається з останньою, лише через неї входячи у світ спілкування з людьми. Вона не має жодних бажань і амбіцій, приймаючи буття таким, як воно є, і підпорядковується йому.

Соціально-філософського узагальнення, здійснюваного з позицій цивілізаційного підходу і присвяченого науковій розробці проблематики особистості, ще чекає наша наукова громадськість. Сьогодні маємо лише фрагментарні моменти розв'язання сформульованого завдання, які “вкраплені” в етнографічний, історико-філософський, соціологічний, політичний і правовий контексти [393, с.72-92]. Не випадковим, а закономірним відображенням цієї пізнавальної ситуації є той факт, що проблематику розвитку особистості сьогодні віддано в руки

соціологам, психологам та астрологам. Це ще раз переконує, що загальнонауковий, гуманітарний рівень її вивчення вищий, ніж рівень її соціально-філософського осмислення.

Побудова специфічного соціально-філософського предмета вивчення особистості можлива лише за умов розуміння природи і сутності цивілізації. Тим самим досягається збагачення її категоріального апарату матеріалом індивідуального буття.

Зв'язок особи і цивілізації досить інтенсивно вивчається у сучасній соціальній філософії [394, с.48-57]. Аналізуючи історію виникнення та розвитку світових цивілізацій, учені органічно пов'язують її генезис з особистістю. У цьому плані особистість, соціокультурним продуктом розвитку якої є, власне, людська цивілізація, подається у вигляді звичайного людського індивіда, а його розвиток – як процес розгортання передумов цивілізації. Зв'язок між індивідом і цивілізацією є зв'язком передумов із духовно розвинутою особистістю. При цьому методологічно специфіка соціально-філософського пізнання особистості може бути виражена давно відомим принципом: онтогенез особи є ключем для розуміння її філогенезу, тобто соціально-філософські надбання її розвитку в умовах цивілізації стають програмою дослідження і розуміння процесів перетворення цивілізованих індивідів в особистості.

Особистість – це, насамперед, знання та уміння індивіда ставити адекватні життєві цілі та досягати їх, уміння віднайти серед багатства умов і передумов власного життя реальні засоби задля їх досягнення. Неправильно поставлена мета – це така велика травма особи, яка не завжди легко заживає. А інколи вона закінчується трагічно. Індивід, ставши свідомим суб'єктом життя, має зробити об'єкт засобом власного вдосконалення та розвитку.

З погляду соціальної філософії, центральною проблемою розвитку особистості в умовах цивілізації є співвідношення у її власному бутті елементів континууму (неперервності) і дискретності (перервності). Будучи пов'язаною з суспільством, вона має жити вже у відкритому суспільстві, тобто неперервному соціальному просторі, де взаємодіють тенденції її соціалізації та індивідуалізації.

Але її буття не було б індивідуальним, якби воно не вирізнялося своєю своєрідною просторовою замкнутістю, в межах якої особа могла б лишатися сама собою і відтворювати та вдосконалювати своє “Я”. Для цього їй конче потрібне позитивне усамітнення, як стан і головна умова набуття, збереження та збагачення власної гідності, самості, тобто світу для себе і для суспільства. Отже, особа завжди є творець самої себе і кінцева мета саморозвитку світу.

Отже, можна стверджувати, що специфіка цивілізаційного підходу до аналізу проблем розвитку особистості в соціальній філософії характеризується певними вимогами:

По-перше, науковець має виходити з природи та сутності особистості як певної системи знань, що потребує своєї інтерпретації в плані самоорганізації щодо вимог, закономірностей розвитку людського буття та цивілізації зокрема.

По-друге, не нав'язувати вимог цивілізації до особистості та не підганяти її під штампи, норми, стилі цивілізаційного процесу за правилом: „Якщо дійсність не погоджується з теорією, то тим гірше для дійсності”. Тут має діяти принцип поєднання змін соціальної реальності та активності людських індивідів. Інакше матимемо справу з рецидивами нав'язування громадянам цінностей інших, чужих культур. А це відбувається всупереч розвитку особистості та породжує її девіантну поведінку. Людський індивід має навчитися жити в умовах цивілізації, виховуючи в собі вміння терпіти і чекати, а також діяти тоді, коли цього потребують обставини, коли відкриваються для цього реальні можливості, а не просто бажання діяти, викликане світом віртуальної, ілюзорної реальності.

Якщо у формаційному підході при аналізі проблематики розвитку особистості останню розглядали як „ансамбль” соціальних властивостей індивіда, як зведення (редукцію) індивідуального до соціального, то в цивілізаційному – особистість виступає як спосіб людського буття. Це – форма діяльнісного буття людських індивідів, завдяки якій все соціальне зводиться до індивідуального. Унаслідок такого зведення здійснюється людська суб'єктивність і відбувається уособлення людини як шлях її самотворення.

Таким чином, система світоглядної детермінації соціальної поведінки є

досить складною за структурою, багаторівневою за змістом і різнобічною за зв'язками-комбінаціями утворенням, що й зумовлює, певною мірою, самореалізацію та самоствердження особистості в її конкретних вчинках, однією зі сфер прояву яких і є соціальна поведінка індивіда. Елементи цієї системи, переважно завдяки світогляду, характеризуються стабілізуючим, інтегруючим ефектом та здатністю зумовлювати розвиток і самовдосконалення як окремих елементів, так і системи загалом, що дозволяє їх активізувати у процесі формування соціальної поведінки особистості. Тому-то складна ієрархічна система її світогляду, що перебуває в постійному розвитку, пов'язаному з нелінійністю процесів, надає можливість відповідної адаптації до змін зовнішніх умов, можливість певної корекції, пов'язаної з характером діяльності, зовнішнім оточенням та характером впливів, незважаючи на її загальну стабільність. Первинним критерієм суспільних впливів на світоглядну регуляцію соціальної поведінки особи мають стати її індивідуальна цілісність та цінність.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи викладене в даному розділі можемо констатувати, що становлення особистості викликає неабиякий науковий інтерес. Він зумовлений, насамперед, внутрішніми потребами розвитку самої теорії – соціальної філософії як методології гуманітарного знання. Дослідження проблеми становлення особистості складова у контексті наукових пошуків, пов'язаних з оптимізацією її життєдіяльності. Тенденції сучасного суспільного розвитку зумовили необхідність подальшої розробки категорій і понять, які розкривають сутність та механізми взаємодії в системі „індивід – суспільство”. Становлення особистості як вузловий елемент цієї взаємодії вимагає визначення відповідного його статусу в теорії.

Погляди представників сучасних найпоширеніших філософських напрямів, переконують у тому, що спостерігається значний прогрес у вивченні проблем людини, особистості, демонструється широке та різноманітне бачення цих проблем і шляхів їх вирішення. Водночас багатоманітність підходів, наявність

низки учень про людину, їх претензії на самодостатність при вирішенні сучасних проблем особистості не призводять до радикальних позитивних змін в особистісному суспільному розвитку.

Найглибшою суперечливістю особистості є суперечність соціального та індивідуального. Особистість, як зазначалося, формується під впливом діалектичної взаємодії саме цих начал. Передусім, соціального, тобто тих зв'язків і відносин, в які вона діяльно включається, та індивідуального як відображення певного, цілісного ставлення особистості до довкілля. Та чи інша конкретно-історична система суспільних відносин суперечливо втілюється в конкретному індивіді. Вона, по-перше, визначає соціальне в сутності особистості, тобто те, які суспільні зв'язки і в яких якісних та кількісних межах здатна освоїти особистість. По-друге, своїм певним конституюванням індивідуальності, більшим чи меншим визнанням її значущості для соціуму та самої людини ця конкретно-історична система спричинює індивідуальне в особистості, тобто рівень її активності, вибіркової та цілісності, впливи на формування власних суспільних зв'язків і відносин. По-третє, будь-яка конкретна соціально-історична епоха визначає спосіб взаємозв'язку соціального та індивідуального в особистості, від повного її конституювання до явного заперечення. Отже, індивідуальність – це ідея і реальність, завдяки якій стверджує себе певна історична, економічна, політична, врешті, культурна дійсність як об'єктивно задана людині.

Життя людини підпорядковане комплексу природних закономірностей і саме виступає однією із незліченних ланок їх дії. Тому з повною підставою можна твердити, що природна сутність людини і особистості відіграє роль неодмінної передумови та істотної детермінанти як її формування, так і всього її життєвого шляху. Інакше кажучи, діяльність людини, яка б вона не була, є, по суті, не що інше, як вияв сил природи взагалі.

Природні і соціальні детермінанти формування людини, кожна з яких є абсолютною властивістю людського буття, зовсім не є взаємно байдужими, нейтральними субстанціями, весь зв'язок яких зводиться лише до того, що вони впливають на один суб'єкт – людину, взаємопроникненість природного і

соціального становлення індивіда. Це – живий і плідний взаємозв'язок, в якому сторони в реальній взаємодії спираються одна на одну, взаєморозвиваються завдяки своєму взаємовпливу.

Дослідження проблеми критеріїв соціальної зрілості особистості повинно йти, на нашу думку, не шляхом пошуку набору якостей і властивостей особистості, що дають підстави говорити про її зрілість, а шляхом аналізу спрямованості та характеру її діяльності. Говорячи про зрілість особистості, мають на увазі не вік людини (нерідко буває, що людина і в солідному віці не є соціально зрілою особистістю) і не конгломерат різних соціальних рис, що являє собою певну суму властивостей і здібностей, необхідних їй у певній сфері життєдіяльності. Це поняття відображає соціальність індивіда як особливу систему, що не тільки виражає конкретно-історичний зміст, але й характеризується певною спрямованістю. Соціальна зрілість – поняття, яке дозволяє виявити типове в особистості.

Особистість не є чимось готовим, завершеним, вона завжди – чинний початок, що не підпорядковується причинним закономірностям – звідси випливає, що сучасною особистістю є психічно здорова людина, яка досягла дорослого віку, має яскраво виражену індивідуальність і яка завдяки біологічно успадкованій природній активності та специфічним соціокультурним умовам формування в онтогенезі вийшла в своєму духовному розвитку на рівень суб'єкта суспільних відносин, соціальної та культурної творчості.

Розвиток особистості, розкриття її індивідуальності – це розвиток загальносуспільного в індивідуальному і через нього зростання багатства та розмаїття її духовного світу, розвиток ініціативи і творчих здібностей. Особистість реалізує себе лише поруч з іншою особистістю у процесі суспільної діяльності. Глибина й масштаби останньої, міра самореалізації людини, а також те, наскільки збігаються її інтереси з інтересами інших особистостей і суспільства, визначають рівень розвитку особистості.

РОЗДІЛ 4

ДЕВІАНТНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

4.1. Феномен людини – підґрунтя сучасної правової антропології

Широта і періодичність вживання терміну „особистість” і похідних від нього слів на побутовому рівні, з одного боку, і багатозначність його використання в різноманітних суспільних науках, – з іншого, об’єктивно вимагають чіткішого визначення поняття „особистість” з позицій соціальної філософії.

У нагромадженому вітчизняною соціально-гуманітарною наукою величезному масиві знань про особистість сьогодні по-новому висвітлює не лише нагальні проблеми її розвитку, а й ставить низку нових проблем. Останніми роками імпліцитно перебудовується і сам предмет соціально-філософського вивчення особистості, з’являються нетрадиційні концептуальні схеми її об’єкта. Усі ці зміни вимагають від науковців їх ґрунтовного соціально-філософського осмислення, особливо в контексті сучасної техногенної цивілізації [395, с.224-226].

Тема особи виникає у вітчизняній соціальній філософії в 60-ті рр. ХХ ст. До того часу вітчизняних філософів цікавили „великі особистості та їхня роль в історії”, „культ особи”. Чомусь уважалося, що звичайний, пересічний людський індивід не мав і не може мати власної особистості. Етнічне самовизначення індивідів, безпосередність їхнього життя в етнічному середовищі вважалися неодмінною і достатньою умовами їхнього буття. Ніхто не звертав уваги на існування ще „якоїсь там особистості людського індивіда”. Проте прискорення цивілізаційних процесів, становлення індустріального суспільства, посилення вимог техніки та технологій до людей все ж таки примусили визнати особистістю кожного трудівника, кожного людського індивіда.

Усе це сприяло виникненню низки теоретичних і практичних проблем особистого та суспільного життя людей. Для осмислення цих проблем використовувалися усі засоби соціології, психології, кібернетики, етики, естетики,

філософії та права. Але наявні на той час догматичні рамки наукових досліджень не давали змоги всебічно і ґрунтовно вивчати проблематику особи, хоча чимало науковців намагалися це робити [393, с.72-92].

Тепер у науковців необмежені будь-якими умовностями можливості використання найновіших досягнень у різних наукових сферах. В їх арсеналі – опробовані методики досліджень.

Перш, ніж перейти до аналізу функцій юридичної антропології як науки, з'ясуємо етимологію вихідного поняття (до речі, “функція” з латині *functio* – здійснення, виконання). У науковому обігу це поняття може мати різні значення. У філософії як функцію прийнято розглядати “зовнішній прояв властивостей якого-небудь об'єкта у конкретній системі відносин...” [396, с.526]. Найчастіше це поняття використовується для позначення провідних, найважливіших для соціальної системи, визначальних процесів, які здійснюються всією системою загалом [397, с.11-12].

Функції юридичної антропології виражають її найсуттєвіші риси і спрямовані на здійснення основних завдань, які вона ставить перед собою на певному етапі розвитку. Система функцій зумовлена предметом, цілями і системою завдань науки, які перебувають у діалектичній взаємозалежності. Саме тому необхідно уточнити статус, об'єкт і предмет юридичної антропології. Доводиться констатувати, що позиції науковців у цьому питанні різні. Деякі з них розглядає юридичну антропологію як окрему науку [398, с.23], інші – як самостійний науковий напрям досліджень у межах філософії права [399, с.184-205], ще інші – як міждисциплінарний науковий напрям [400, с.267-270].

Не вдаючись до дискусії з приводу предмета юридичної антропології (це потребує окремого дослідження), зазначимо, що, як вважають провідні фахівці, це – наука про людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові форми громадського життя людей від старовини до сьогодення [401, с.1]. Досить приваблива видається позиція і тих фахівців з філософії права, які вважають, що антропологія права має досліджувати антропологічні основи права, поняття “правова людина”, права

людини як вираження особистісної цінності права, проблеми статусу інституту прав людини в сучасному суспільстві, права людини в конкретному соціумі, співвідношення особистості і права [399, с.23-24], спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права або ж право як спосіб людського буття [400, с.267-270]. Близьку, але більш виважену та чітку, точку зору висловлює і знаний фахівець з теорії й філософії права П.М. Рабінович, на думку якого предметом юридичної антропології є закономірності правового буття людини в об'єктивно існуючій нормативній системі (система соціальних регуляторів поведінки, позитивне право). Це отримує свій зовнішній вияв у можливості (суб'єктивне право) та необхідності (суб'єктивний обов'язок) певної поведінки людини [402, с.30]. Таке тлумачення охоплює як об'єктивне, так і суб'єктивне право, долучає юридичну антропологію до правових наук.

Суттєвим є те, що для юридичної антропології важливе виявлення не взагалі закономірностей права, а закономірностей співвідношення і взаємозв'язку людини і права, а на їх основі – прогнозування основних тенденцій розвитку права як однієї із форм буття людини.

Останнім часом у вітчизняній науковій літературі простежується розмежування юридичної антропології і антропології права (філософсько-правової антропології), котра розглядається як розділ філософії права, що за допомогою методології, заснованої на філософсько-антропологічному та деяких інших концептуальних підходах, вивчає людину, її потреби, інтереси, специфічні юридичні властивості як правової істоти, з'ясовує сутність, природу біосоціального індивіда з метою встановлення зв'язків між розумінням людиною її прав і правом як соціальним явищем, розкриваючи у такий спосіб закономірності, що входять у предмет філософії права [403].

Дослідження функцій юридичної антропології – актуальне завдання, зумовлене низкою практичних і теоретичних чинників. Оскільки функціональний аналіз дозволяє виявити практичну значущість предмета, то можна припустити, що дослідження функцій юридичної антропології допоможе зрозуміти її практичне значення і визначити статус у системі юридичних наук. Доцільність і

своєчасність звернення до цієї проблеми зумовлена і тим, що останнім часом антропологічні проблеми права почали інтенсивно вивчатися вітчизняними науковцями. У сучасній філософії права зафіксовано твердження, згідно із яким вона виконує світоглядну, методологічну, відображально-інформаційну, аксіологічну, виховну функції [399, с.23-24].

Такі функції юридичної антропології, як світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна та виховна, збігаються із функціями філософії права, але не тотожні їм, оскільки наповнюються змістом і специфікою, спричиненою власним предметом і завданнями, зумовленими антропоцентричною зорієнтованістю юридичної антропології. Крім того, запропонований підхід не відображає належним чином того, якою наукою постає юридична антропологія: теоретичною чи практичною? У цьому аспекті слід зазначити, що відомі фахівці з юридичної антропології Н. Рулан, А.І. Ковлер, А.Х. Саїдов не виділяють чітко її функції, розглядають науковий і прикладний характер цієї науки [398; 404]. Як бачимо, в європейській науковій думці акцентується увага на прикладному характері юридичної антропології. На противагу цьому цікавою уявляється позиція О.А. Пучкова, який функції юридико-антропологічного знання поділяє на дві групи: першу групу становлять дискурсивні функції, тобто ті, які реалізуються у науковій сфері; другу – практичні функції, їх головний напрям – це соціальна сфера, законотворчість, юридична практика у широкому сенсі [405, с.25]. Коротко на них зупинимося.

До дискурсивних належать діагностична, прогностична, соціоконтрольна, трансляційна, аксіологічна функції. Діагностична полягає у виявленні ступеня відповідності текстів права, правової науки, правових положень і правової діяльності змісту юридико-антропологічного знання: ступінь відповідності біопсихофізичним константам людини, її сутності, свободи, моральності; створення теоретичної моделі законодавства, правової системи, які б у загальних обрисах, фундаментальних принципах стверджували мотивацію суб'єктів права на збереження різноманітних актів і форм життя тощо. Аналізуючи зміст діагностичної функції, О.А. Пучков звертає увагу на те, що її використання дасть

можливість виявити окремі сигнали порушення онтологічних підвалин людини правовим регулюванням.

На нашу думку, усвідомлення та реалізація практично-прикладного характеру юридичної антропології у найбільш перспективній і оптимальній формі можлива якраз у вигляді юридико-антропологічної експертизи. Відповідно, діагностична функція є дискурсивно-практичною.

Прогностична функція антрополого-юридичного знання полягає у проектуванні наслідків, які можуть наступити при реалізації тих чи інших нормативно-правових та індивідуально-правових актів. При побудові прогнозу юристу-антропологу необхідно відповісти на ряд запитань: у чому буде полягати майбутній стан (фізичний, психічний, духовний) людини – суб'єкта права, якщо він потрапляє у сферу правового регулювання цього рішення тощо. Прогностична функція може виявлятися і в тому, щоб виявляти правові тенденції в суспільстві, створювати людині можливості вибору вектора поведінки у межах правового поля. Слід також зазначити, що, по-перше, проблема прогнозування у праві протягом тривалого часу залишається недостатньо дослідженою, такою, що потребує ґрунтового аналізу. По-друге, прогнозування можливе лише на основі системно-функціонального аналізу та юридико-антропологічної експертизи. Відтак функція прогнозування тісно пов'язана із діагностичною функцією.

Соціоконтрольна функція постає як фактор впливу антропологічного знання на правову науку, правотворчість, правозастосування. Мета такого впливу полягає у підпорядкуванні ідеям і цінностям юридичної антропології свідомості вчених, політиків, законодавців, інших учасників правотворчого і правозастосовного процесу для забезпечення соціального порядку, заснованого на ідеї поваги до особистості, визнання її різнобічних інтересів. За допомогою соціоконтрольної функції необхідно впливати на наукове обґрунтування, вибір і використання санкцій у праві та юридичній практиці; суспільну думку з приводу тих чи інших правових рішень, юридичну доктрину, діяльність соціальних інститутів (правозастосування, правотворчості). Соціоконтрольна функція ґрунтується на ідеях правового плюралізму, правової акультурації, які на початку третього тисячоліття

характеризують світові правові процеси.

Трансляційна функція антропологічного знання виявляється у переоцінці понять, концепцій, теорій юридичної, соціальної, культурної антропології та інших наук у правознавстві шляхом використання формалізованих засобів антропології при розв'язанні окремих наукових завдань; інкорпорації формальних засобів (понять, парадигм) соціальної, культурної, юридичної антропології в правознавстві з метою нового ракурсу дослідження. До того ж трансляція може здійснюватися не лише від соціальної, культурної, юридичної антропології в право, а й навпаки [406, с.3-6].

І, нарешті, останньою дискурсивною функцією постає аксіологічна, про яку йшлося раніше.

Водночас, слід вказати і на цінність самого юридико-антропологічного знання. Оскільки модусом, критерієм істинності в юридичній антропології постає людина, її сутнісні властивості, форми правового буття, постільки юридико-антропологічне знання є і буде цінним і потрібним не лише науковцям, але й пересічним громадянам, які прагнуть захистити свої права і свободи, знайти оптимальні правові форми буття.

До практично-прикладних функцій належать: інституціоналізації, гуманізації, індивідуалізації. Інституціоналізацію слід розуміти як офіційне формально-правове закріплення в юридичних нормах основних ідей, що становлять серцевину соціальної і юридичної антропології. Процес інституціоналізації може протікати як у латентній формі, так і у відкритій, коли антропологічна спрямованість закону чи норми явно простежується. Відрадно є те, що цей процес в Україні фактично вже розпочався із прийняттям Конституції [407], нових Кримінального [408] та Цивільного кодексів [409]. Більшою мірою це стосується правової науки, процесів правотворчості, а напрями й темпи цього процесу на практиці, на жаль, не задовольняють більшу частину населення через широке і грубе порушення прав і свобод.

Близьким до інституціоналізації є процес гуманізації позитивного права. Гуманізація як і гуманізм досить багатогранне явище, але у найбільш загальному

вигляді вона постає як поширення системи філософських, соціально-політичних, моральних, правових та інших ідей, принципів, спрямованих на всебічний розвиток людини, на захист її гідності, свобод і прав, на створення умов для вільного розвитку людської особистості, рівності прав, взаєморозуміння, співробітництва і миру між народами, та процес олюднення, утвердження дійсної свободи і гідності людини в усіх сферах суспільства. Практично функція гуманізації передбачає правове регулювання на основі антропоцентричної свідомості, гуманне використання засобів правового впливу тощо.

Функція індивідуалізації полягає у постійному коригуванні вибору засобів, прийомів правового впливу в залежно від особистості, індивідуальних відмінностей людей, їх правового статусу, особливостей психологічного, фізичного, морального розвитку, умов життя. Найбільшою мірою вона виявляється в інституті юридичної відповідальності та покаранні.

Таким чином, практично-прикладні функції юридичної антропології – інституціоналізації, гуманізації, індивідуалізації тісно пов'язані між собою та взаємодіють із дискурсивними функціями. Юридична антропологія порівняно з філософією права є більш практичною, прикладною наукою, здатною безпосередньо впливати на правовідносини, правові норми, правосвідомість, тобто на всі складові правової системи.

Характерною рисою сучасного соціально-гуманітарного пізнання є його багатопредметність, що щоразу зумовлює необхідність методологічно чіткого розмежування як об'єкта, так і предмета дослідження. Для соціально-філософської концепції особистості це має велике значення, бо така концепція виступає для багатьох інших наук певною методологічною базою. Адже особистість у своєму розвитку є об'єктом дослідження цілої низки наукових дисциплін – соціології, психології, антропології, політології, етики, естетики, етнографії, правознавства. При цьому в межах одного і того ж об'єкта дослідження, виокремленого самою людською практикою, вирізняється чимало предметів вивчення, що розглядаються представниками окремих дисциплін у зв'язку з цілями і завданнями їхньої науки і до того ж власними, специфічними

методами [410, с.3-6].

Соціально-філософський аналіз особистості також потребує побудови свого специфічного предмета вивчення, який був би відмінним від предметів інших наук і застосовувався б у філософії індивідуальності як її власний метод. Такий аналіз може бути плідним тільки в тому випадку, коли він не зводиться до інтерпретації результатів інших наук і навіть усієї їх сукупності. Його специфіка, на нашу думку, полягає в тому, що у межах соціальної філософії зводяться в єдине найбільш загальні результати конкретно-історичних досліджень історичного буття людей в їх особистісних та індивідуальних сферах і то лише такою мірою, якою вони допомагають зрозуміти власний предмет соціальної філософії – тобто закономірності функціонування соціуму в ту чи іншу історичну епоху. Тільки при цьому історія становлення, формування та розвитку особистості як предмета культури буде зрозуміла і як закономірний та неодмінний ступінь у соціокультурному процесі розвитку людської цивілізації, на якому виявляються в своїй конкретно-історичній формі закономірності, властиві буттю кожного окремого людського індивіда.

Доводиться констатувати, що людина традиційно не вважалася одним із об'єктів дослідження правознавства, як це було та є у випадку філософії. Це яскраво демонструє поширена нині система галузей та інститутів позитивного („юридичного”) права – елементів правової системи та системи права зокрема.

Нинішня структура галузей та інститутів права може слугувати прикладом відображення інтересу правників до людини. Зникнення „права особистого статусу” як окремої колись галузі правознавства применшує роль людини в праві загалом. Це також може призвести, а інколи і призводить до нівелювання ролі та потенціалу права як явища у широкому та вузькому розуміннях, як щодо визнання нових форм правового статусу людини, так і значення людини в праві загалом. Применшенню значення людини в праві може сприяти і ряд індивідуальних теоретичних і практичних чинників. Це, серед іншого, і надмірне захоплення теоретизацією, абстрагуванням права, інституційні трансформації у напрямках вузької спеціалізованості, прагматизації, політичної ідеологізації та

упередженого заангажування правознавства політичними інтересами тощо. Унаслідок цього людина в праві поступово має усі шанси перетворитися із предмета загального інституційного на предмет індивідуального (тобто окремих науковців) інтересу. Успадковані сучасною українською юриспруденцією поняття „людський вимір права”, „людський фактор” фразеологічно та змістовно демонструють наявність цього аргумента. На перший погляд, вони нейтральні, однак насправді показують другорядність місця людини в царині теорії та практики права, її інструментальне, а не фундаментальне значення. Натомість заперечення чи нівелювання значення взаємозв'язку людини та права – значить заперечення всієї людської природи права як явища та об'єкта наукового інтересу [411, с.126-127].

Нині у філософії права як особливій сфері міждисциплінарного наукового знання філософських та юридичних наук, як їх „спільній території”, формально стає можливим надати людині статус об'єкта, а при врахуванні різноманітних аспектів відношення права та людини – статус предмета філософсько-правового дослідження. Відтак на основі досягнень філософії та правознавства можна сподіватися на евристичний поступ до глибших досліджень теми “людина в праві”. Також не слід забувати і про чинник всебічно розвинутого „науковця”, як наприклад, у випадку з правником, який втілює та розвиває в собі як інтерес до права, так і до філософії. Проявами зрушень на цьому шляху можуть слугувати такі сучасні тенденції в українській та світовій правовій думці, як „олюднення права”, „антропологізація” філософії права, розвиток правової антропології (антропології права), тривалий інтерес до прав людини.

Загалом вивчення філософією права усіх складових проблеми „людина–право–взаємовідношення” створює передумови для вивчення права як людського феномена, тобто як права людини. Принагідно зауважимо, що йдеться не про права людини, а про право людини, тобто не лише про людський вимір права, а про право як загальнолюдський феномен із людиною в усіх її проявах як його філософського орієнтиру чи основи.

Такий безпосередній взаємозв'язок між сутністю права та екзистенціальною

природою людського буття дозволяє припускати, що своєю вихідною об'єктивною основою право завжди має людину як соціального суб'єкта діяльності, адже вона виступає джерелом і носієм права. І це судження, на наш погляд, є такою ж мірою правильним, як правильною є та гносеологічна настанова, що має своєю основою „антропний принцип” побудови концепції права, і тим самим, уже потенційно претендує на автентичність опису, пояснення та розуміння природи та сутності права. Маємо на увазі настанову так званого „природного права”. На противагу цьому, жодна методологічна позиція, що виключає вихідний принцип дослідження права людину як іманентне праву джерело, підмінюючи його епіфеноменами влади, закону, держави, так званих історичних закономірностей, якихось трансцендентних основ тощо, не може бути серйозно сприйнята, зрозуміло, за межами позитивістського підходу до тлумачення природи та сутності права й суто сцієнтистського стилю мислення та розуміння права як предмета дослідження. Все це зовсім не означає, що позитивістський підхід до права, або, що те ж саме, „позитивне право”, своєю чергою, не має права на існування як певна наукова конструкція. Це зовсім не так, тому що „позитивне право” порушує і розв'язує те коло проблем, яке постає з його принципів і предмета. Інша справа, коли цей предмет і принципи оголошуються єдино правильними та автентичними природі права, а інших, мовляв, й існувати не повинно [412, с.4].

Відомо, що „позитивне право”, предметом якого є реально чинні закони, способи функціонування, правила та прийоми реалізації, їх класифікацію та систематизацію в принципі „знімає” проблему пошуків вихідних основ права за межами реальності, що не зовсім або ж зовсім не очевидна, бо її не можна виміряти кількісними показниками, не можна відчутти, але вона емпірично не верифікована. Саме це здійснює „природне право” з його інтенцією до пошуків абсолютних основ, до формування ідеалів, із постійним звертанням до людської природи з її непомітними для науки, але цілком предметними для філософського і психологічного знання сутностями – свободою волі, автономністю особистості, ідеєю обов'язку, відповідальністю, справедливістю. Ми переконані в тому, що

право в істинному значенні слова виникає не там, де хтось виконує чужу волю, а там, де людина діє відповідно до своєї розумної волі, як особистість, „сама в собі закон”, але жодною мірою не як соціальний індивід – ретранслятор системи зовнішніх, стосовно її свідомості та розуму, правових норм. І тому право існує насамперед не „поза” людиною, а „всередині” неї, як корелят імперативного характеру, інтенціонально зорієнтований у напрямку певних ідеалів у системі відносин інтерсуб’єктивного порядку, описаних у поняттях „закон”, „правопорядок”, „правовиконання” тощо. Однак право як субстанційне утворення спільно організованого буття людей настільки ж ідеальне, як і практично емпіричне, і тому воно існує як реальна людська практика такою ж мірою, як і ідея права з її необхідністю не тільки в науковому, а й у філософсько-психологічному обґрунтуванні.

„Позитивне право”, а якщо називати речі своїми іменами – позитивістська настанова, позитивістська точка зору стосовно феномена права, який об’єктивно має бути присутнім у житті суспільства, насправді є не більше, ніж пізнавальна дослідницька позиція й, отже, усього лише гносеологічна категорія. Тому уявлення про право та концепцію права, що ґрунтуються лише на позитивістській гносеологічній настанові, недостатні для надання їм онтологічного статусу, тому що власне немає ніякого „позитивного права” або „природного права”, а є лише різні пізнавальні настанови щодо одного явища права, або, що те ж саме, – різні способи його (права) інтелектуального відбиття.

Сучасна концепція права настільки ж потребує пошуків, обґрунтування та розуміння своїх вихідних основ, виявлення своєї природи, джерел і сутності, наскільки й вивчення реально існуючих законів, способів їхнього функціонування, принципів і правил їхнього осягнення, їхньої систематизації та класифікації, тобто вивчення, сказали б ми, прагматики права, її лінгвістики, семантики, семіотики. А це суть комплекс проблем права, щодо яких філософствувати особливо не потрібно. Тут необхідний сцієнтистський підхід і весь арсенал наукового знання, аж до статистико-математичного аналізу та соціологічного моделювання. Тому вважаємо, що правовий позитивізм

(„позитивне право”) як гносеологічна настанова сьогодні не протистоїть як комплекс метафізичних концептуальних ідей про природу та сутність права „природному праву”. У цих підходах принципово різні ракурси дослідження. Врешті-решт, на нашу думку, „позитивне право” виступає частиною загальної теорії права, її, так би мовити, прагматикою з усім комплексом проблем правознавства та праводіяльності, у той час як „природне право” є власне філософською пропедевтикою загальної теорії права – її філософією, із властивими тільки їй предметом і методологією дослідження. І якщо людина як соціальний суб’єкт культуротворчої практики, де право постає як одна із соціальних засад буття, розуміється нами як тотальне та абсолютне (і тут ми повністю відхиляємо трансцендентні джерела права) джерело права, то це означає, що й відповіді на багато фундаментальних питань правової теорії варто шукати в комплексі тих проблем, які традиційно вважаються філософськими і виступають предметом такого розділу філософського знання, як філософія людини, або філософська антропологія. Сучасний вітчизняний дослідник філософії права С. Максимов стверджує, що філософська антропологія – фундамент сучасної моральної та правової філософії [149, с.193]. З огляду на висловлені нами умовиводи із цим твердженням важко не погодитися.

Цілком доречно вважати, що до числа головних проблем філософії права в її філософсько-антропологічному аспекті варто віднести аналіз правової свідомості, опис його змісту, його структури й ієрархії ідеальних структур психіки як правових настанов, що детермінують екзистенціальний вибір людини у сфері правової поведінки, а також виникнення та опис таких особистісних аксіологічних функцій моральної природи, як свобода, обов’язок, відповідальність, добро та зло, тобто тих особистісних феноменів, які лежать в основі ідеї права, а також в основі розуміння становлення *homo juridicus* як правової особистості.

Людина–право – складне, поліпроблемне відношення. Воно потенційно еластичне і може охоплювати та породжувати чимало запитань та проблем фундаментального значення. Одне із них – питання про відображення людини у праві, її уявлення, „образ”, яке можна визначити як правове людинорозуміння.

Воно має відповісти на запитання: що таке людина в праві, і як вона ним розуміється? При цьому під „правом” мається на увазі не лише „юридичне” право чи його логічна конструкція, форма (адже сприйняття права винятково як логічної конструкції, спричиняє сприйняття людини як фікції, відтак її значення нівелюється; натомість правова реальність коригує місце і значення людини як фактично, так і потенційно). Також мається на увазі й право як загальносоціальне явище, право в його здійсненні. У цьому зв'язку актуальною, видається, потреба визначитися з формами правового людинорозуміння. Адже за кожним терміном стосовно людини стоїть певна мисленна форма – поняття, уявлення, котрі мають як теоретичне, так і практичне значення. Характерним для сучасної правової літератури є спорадичне використання термінології людинорозуміння без визначення змісту конкретних термінів. Йдеться про використання, значення та розрізнення уживаної як в науковій літературі, так і в нормативно-правових документах такої термінології людинорозуміння загалом та в юриспруденції зокрема, як людина, чоловік, індивід (індивідуум), індивідуальність, особа, суб'єкт права, особистість, громадянин, персона, ніхто, кожен тощо.

Правники запропонували декілька концепцій відображення людини. Наприклад, стосовно уявлення про людину в концепції прав людини, згідно з якою права людини мають на меті забезпечити „самовизначальний, значущий, відповідальний спосіб ведення життя” кожній людині. Таке уявлення про людину сформоване на основі п'яти рівнозначних елементів: автономність, значущість, відповідальність, повага до життя, спосіб (стиль) життя. Таким чином, людинорозуміння – це усвідомлення людини через призму філософських концепцій, поглядів, уявлень. Правове людинорозуміння – це усвідомлення людини через призму філософських та правових, філософсько-правових концепцій, доктрин, поглядів, уявлень. Індивідуально (для будь-якої людини, вченого тощо) правове людинорозуміння – процес усвідомлення сутності, сенсу та значення людини в праві. Структурно правове людинорозуміння – це система понять, категорій, концепцій, поглядів, підходів, тлумачень, уявлень, ідей про людину в праві, що формують і відображають зміст і форму її розуміння.

Інструментально (методологічно) правове людинорозуміння – один з елементів антропологічного підходу до права, за допомогою якого розкривається зміст людської природи права як її засади.

Отже, можемо констатувати, що наукове дослідження відношення „людина–право” та, зокрема, правового людинорозуміння повинно здійснюватися на чітких методологічних засадах. Це дасть можливість максимально результативно, „прозоро” та доцільно наповнити теоретичну та практичну частини цієї сфери наукового дослідження. Як наслідок, такий підхід знизить рівень еклектичності та водночас не позбавить синтетичності та інтегралізму [413, с.117-123].

Дослідження правового людинорозуміння має відбуватися за схемою: від загального до правового людинорозуміння, далі – від правового до „системно-галузево-правового” людинорозуміння (а не навпаки). Відтак, через фундаментальність характеру такого дослідження на нього може претендувати філософія права як найбільш абстрактний та ґрунтовний спосіб дослідження права. Необхідно зауважити, що йдеться насамперед про дослідження „образу” не індивідуальної, кожної конкретної людини, а „образу” людини загалом. Утім не заперечується і практичний вимір такого дослідження.

4.2. Девіантність – одна із форм розвитку складноорганізованих систем

Девіантна поведінка, зокрема злочинність, що належить до числа найгостріших проблем людства, є специфічною негативною формою життєдіяльності. Уже не одне тисячоліття філософи та правоохоронці, політики та лікарі, представники багатьох інших професій ставлять, але не спроможні вичерпно відповісти, по суті, на традиційне запитання: „Чому людина скоює злочин? Як боротися зі злочинністю взагалі?” Але можна поставити запитання й інакше: „Чи існувало суспільство, у якому не було б злочинності в тій чи іншій мінливій формі, чи є злочинність, врешті-решт, своєрідною нормою людської цивілізації?”

Комплексний підхід щодо аналізу феномена злочинності, девіантної

поведінки взагалі ґрунтується на системному методі дослідження суспільних явищ, що пов'язано із значними евристичними можливостями. Адже, вивчення закономірностей процесу формування складноорганізованих систем має не тільки велике теоретичне, але й суто практичне значення, бо таким чином стають зрозумілішими закони розвитку соціальних утворень. А це вкрай важливо і для людини, і для суспільства.

Організація та закономірності розвитку будь-якого феномена, хоч і наділені певною специфікою, проте мають однакові, типові риси. Тому в процесі дослідження можна проводити певні паралелі між природними та суспільними явищами, а також між їх власними частинами, на деякий час зосереджуючись на тотожності між ними, абстрагуючись від певних відмінностей. Коли йдеться про аналіз причин девіацій, то, на нашу думку, це, перш за все, повинно розглядатися у контексті філософії, адже спосіб розвитку знання шляхом послідовного розчленування і синтезу, цінність якого збільшує будь-яка діалектична філософія духу, дістав би яскраве відображення у прагматизмі науки, що розвивається, а такі відповідності стали б корисними для найширшого раціоналізування.

Спочатку звернемося до такої універсальної властивості розвитку складноорганізованих утворень, як їх спрямованість. Вона – результат взаємозумовленості необоротності та оборотності. Як відомо, необоротність будь-якого процесу розвитку не абсолютна, бо має межу, що визначається здатністю до зміни своїх напрямів, зокрема у соціумі – від суспільно корисних до злочинних.

Такою закономірністю пояснюються періодичними коливаннями морального та аморального, правомірного та злочинного, тривалість і глибина яких визначається певними умовами існування суспільних систем (часом, обстановкою, соціальними кризами та конфліктами, характером диференціації тощо). Не випадковий феномен атавізму, дегенерації, коли протягом різних проміжків часу спостерігається втрата цивілізованості як окремими людьми, так і суспільством загалом. Перш за все, йдеться про падіння моралі (воно пов'язане із розбалансуванням фізичного, психічного та психологічного здоров'я), підвищення рівня правового нігілізму, агресивності [414]. Що стосується нашого

часу, то вимальовується досить неприваблива картина: “розпад Я” – на такий результат працює нова етика, спрямована на вседозволеність і гедоністичну втіху – зусилля більше не в моді; усе, що заборонено і підлягає суворій дисципліні, знецінено на користь культу бажання та його негайного задоволення; усе відбувається так, ніби йдеться про те, щоб повністю виправдати діагноз Ніцше про сучасну тенденцію плекати „слабкість волі”, сприяти анархії імпульсів або тенденцій...” [415, с.210].

Соціальна практика свідчить, що рух назад може бути результатом дисгармонії, яка виникає між індивідуальним і колективним, і, знову ж таки, ґрунтується на більш загальному, універсальному зв'язку – між хаосом та порядком, у нашому випадку – між дезорганізацією суспільства і правопорядком [416, с.76]. Проблема правопорядку може і повинна розглядатися у контексті більш загальної теоретичної системи, згідно з певними філософськими уявленнями, що утворюють основу наукової картини світу. Це зумовлено не тільки зв'язком понять “порядок” і “правапорядок”, а й тим, що аналіз проблеми правопорядку передбачає вивчення особливостей соціальних норм і, відповідно, відхилень від них. Поняття ж “норма” і “відхилення” – загальнонаукові, а тому для їх розкриття потрібні знання не тільки суміжного характеру, а й універсальних уявлень про довкілля.

Крім того, слід звернути увагу на суперечливий характер взаємозв'язку соціальних норм і девіантних форм поведінки, а тому – на динамічний характер такого системного утворення, як правопорядок. Тобто поставлена нами проблема необхідності зміни парадигми, стилю мислення у кримінологічній науці ґрунтується й на філософських уявленнях про взаємозв'язок руху та розвитку з єдністю і структурою складноорганізованих систем.

Хаос і порядок, втілюючись у взаємозумовленість регресу і прогресу, визначають загальні риси індивідуальних і колективних утворень. Регрес – це не абсолютне знищення того, що було побудовано, виникло у процесі еволюції, а це начебто рух на запасні позиції, коли відбувається якісне перетворення тих його ланок, які тією чи іншою мірою втратили необхідну енергію для подальшого

існування. Це може бути і подолання правового нігілізму або створення особливої форми пристосування особи до нової системи оточення. Регрес є межею між якісно різними ступенями розвитку, це й певна форма “зриву”, показник “кризи”, у тому числі й правового характеру, на шляху руху вперед. Формою регресу може бути суспільне гальмування, викликане, зокрема, своєрідним кримінологічним законом, коли етично орієнтована поведінка підпорядковується двом фундаментально різним, непримиренно протилежним максимумам: вона відображає або “етику переконань”, або “етику відповідальності” [417, с.47].

Взаємозалежність прогресу та регресу в природі та в суспільстві проявляється і в інших формах. У суспільстві прогрес не обмежується ускладненням системи. Йдеться не тільки про більш тонку диференціацію структур і функцій, розширення зв'язків із середовищем, але й про прискорення темпів її змін. Ці загальні властивості прогресивної форми розвитку врешті-решт впливають і на характер охорони правопорядку. Він, як відомо, відображає і покликаний зберігати сталість суспільних утворень будь-якого характеру, що є умовою їх існування, а тому й розвитку. Але суперечність полягає в тому, що темпи прогресу постійно прискорюються і на певній стадії настільки випереджають як уже сформований правопорядок, так і відповідні правові норми, що постає питання про доцільність їх повного чи часткового збереження, бо вони починають гальмувати соціально-правову динаміку, поступово перетворюючись у фактор суспільного регресу, правової деградації. Тобто право не може бути незмінним. “Право є безперервною роботою, при цьому не лише однієї влади, але й усього суспільства” [418, с.4]. Ось чому у комплексних заходах боротьби зі злочинністю слід закласти і концепцію творчої кримінальної політики [419, с.28].

Прогресивний розвиток забезпечується або скороченням, або випаданням його окремих стадій, втратою деяких властивостей, що зберігає підвладність частин системи загальній тенденції її розвитку. Недорозвиненість або втрата можливостей у суспільстві компенсуються скороченням соціальних програм, що реалізуються у значно менші проміжки часу, але роль цього процесу велика: він сприяє сталості системи. Такий соціальний рух стиснутих, згорнутих просторово-

часових форм супроводжується певною дезорганізацією, що може викликати відповідні негативні явища.

Треба передбачати й те, що прогрес будь-якої системи зумовлений цілісністю її руху та розвитку, що забезпечується гальмуванням ускладнення тих її частин, функціонування яких за темпами і рівнями організації не відповідають системі загалом. Це можуть бути елементи дійсності, рівень яких змінює нормативний рівень розвитку суспільства, а тому порушує його сталість, сформованість. До таких елементів належать також девіантні поведінка та дії.

Загалом же досконалість будь-якої системи залежить від підвищення досконалості її частин. Що стосується протиправної поведінки, то ця характерна риса складноорганізованих систем об'єктивно зумовлює можливості її виявлення і, коли необхідно, ранньої і поточної профілактики. Зниження ефективності темпів і характеру організаційних заходів такої профілактики певною мірою примітивізує суспільство загалом, бо збалансованість усіх його компонентів порушується, через що система починає деградувати. Якщо ж не вжити необхідних заходів, то вона взагалі може зруйнуватися.

То ж збереження стабільності соціальної системи залежить від такого її основного компонента, як історично сформоване співвідношення особи та суспільства. “Особливість людини, яка вчинила злочин, стає об'єктом уважного вивчення багатьох наук кримінального профілю. Очевидно, при неспівпаданні позиції тієї чи іншої науки необхідно знайти загальний методологічний підхід при вирішенні проблеми сутності та поняття особистості злочинця... Особистість як цілісне утворення являє собою соціальну якість людини... У той же час людина – продукт подвійної детермінації, оскільки її природа біосоціальна” [420, с.113]. Треба враховувати, що і самі ідеї “живуть зовсім самостійною свободою і автономним життям” [421, с.195].

Отже, передбачається, що і потенційні правопорушники, і ті, хто вже вчинив антисуспільне (злочинне) діяння, мають специфічний біосоціопсихологічний стан, який полягає в готовності всупереч правовим стандартам свідомо йти проти моральних і правових норм поведінки, долаючи всі перешкоди. І якщо, на

думку вчених (В.І. Вернадського та інших), людський інтелект спроможний впливати навіть на перебудову простору й часу світу, то девіантні установки особи та відповідна поведінка є реальною загрозою соціуму.

Цілісність процесу розвитку складноорганізованих систем проявляється у взаємозумовленості всіх його атрибутів. З мінливістю пов'язана структурність розвитку, його специфічна ритмічність. Характерні для соціального руху властивості, ті, що суспільно небезпечні, проявляються не тільки в конкретній системі взаємозв'язку, але й у певні проміжки часу, які чітко фіксуються у стадіях розвитку. При цьому важливо підкреслити, що саме перші його етапи визначають усі подальші особливості; відповідно, у період дитинства виробляється стійкий напрям і характер процесу становлення особистості. Тому вагомий результат розвитку (позитивний чи негативний) забезпечується головним чином за рахунок початкових стадій розвитку. Свобода вибору способу взаємодії з довкіллям (поки ще нема складної диференціації та не набуто достатнього соціального досвіду) у той період найбільша.

Саме вихідні принципи формування суспільних утворень зумовлюють увесь багатобарвний спектр детермінантів подальшого розвитку та закріплення окремих людських властивостей, головні риси яких закладаються саме в дитинстві (до 5 років). Тому важко переоцінити роль сім'ї і дошкільних закладів у соціально-психологічному вихованні моралі, а зрештою, у забезпеченні основ гуманістичної моралі суспільного життя загалом.

Кожна людина незалежно від рівня її правосвідомості – унікальна особистість, зумовлена специфічними особливостями віку, статі, випадкових впливів тощо. Соціум відкриває безмежний простір для реалізації свободи вибору системи цінностей, форм діяльності та поведінки, залежно від цього виробляються критерії оцінки розвиненості свідомості. Вибір поведінки – універсальна психологічна категорія, однаково поширена на суспільно корисну, нейтральну або суспільно небезпечну форму, у тому числі злочинну.

Коли ж йдеться про суспільство загалом, то врегульованість складно-організованих систем проявляється в тому, що в них, на основі інтеграції,

об'єктивно формується централізація – чітка підпорядкованість функцій усіх частин єдиному координуючому центру – центру управління. Жодна система без нього не існує. Це стосується і соціуму незалежно від його суспільного спрямування. Розуміння цієї об'єктивної властивості будь-якого системного утворення має вирішальне значення для адекватного, а тому більш успішного управління з боку держави відповідними морально-виховними та правоохоронними процесами. Збочення у бік моральної анархії та правового нігілізму, заперечення принципу невідворотності відповідальності за свої дії (якими б “свободолюбними” аргументами це не супроводжувалося) – це, зрештою, перекреслення соціальних перспектив, шлях до правової анархії.

Звичайно, для позитивної регуляції людського буття допустимі й такі форми, які, проявляючись у суспільних утвореннях, можуть викликати певну негативну реакцію. Йдеться, наприклад, про різні рівні правового насилля (як крайньої, але доцільної міри впливу), пов'язаного з тими чи іншими видами адміністративного стягнення або з кримінальним покаранням. Природно, зловживання насиллям саме по собі недопустиме, бо врешті-решт воно може реально служити відтворенню злочинності [422, с.134], а “підвищена реакція на злочини призводить до ще гірших результатів, аніж відсутність реакції взагалі” [423, с.15].

У процесі дослідження цього проблемного питання яскраво висвітлюється суб'єктивна сторона суспільного руху. Так, у біологічних системах обмеження свободи вибору у відносинах організмів із середовищем (яке є наслідком існування кореляції та координації їх частин) має прогресивне значення з позицій так званого “принципу економії”. Згідно з ним енергія живих систем не розсіюється, а концентрується у конкретному напрямі, який прискорює темпи їх розвитку. Щодо людської спільноти, то обмеження свободи вибору, навіть протиправної форми поведінки, часто сприймається як насильство соціальних інститутів над особистістю. Але така позиція породжує іншу форму насильства – насильство анархії та правового нігілізму, що руйнівню впливає на всі структури суспільних утворень і зрештою ніяк не стосується соціального та правового

прогресу. Дотримання традицій, норм – головний шлях, єдино ефективний спосіб бути особистістю, бо кожна людина своєю діяльністю “продовжує себе в інших людях” [424, с.252].

Не даремно визначні мудреці, наприклад, Стародавнього Китаю пов’язували добробут, щастя, здоров’я людини і суспільства із дотриманням універсальної причини, вихідного закону буття – Дао. Йдеться про те, що дії людей, особливо тих, хто керує народом, не можуть бути успішними, якщо вони суперечать об’єктивно існуючим законам буття, не створюють ланку, органічно вплетену в універсальну гармонію світу, світову спільноту. Розглядаючи доцільність розумних форм насильства, слід навести декілька глибоких роздумів одного з відомих мудреців давнини Хань Фей: “Можна, звичайно, надати свободу людинолюбству і милості, але що тоді буде із системою законів? Вона зруйнується”; особливо це стосується періодів якісних суспільних перетворень, соціальних криз: “Управляючи народом у небезпечний час, не можна користуватися великодушною і м’якою політикою”; взагалі ж: “Дотримання законів, наявність влади, використання мистецтва управління призводить до порядку. Усі три елементи – засіб від безладдя в країні. Не можна допускати відсутності хоча б одного, всі вони – інструменти в руках правителя” [425, с.336, 344].

Ось чому виправданому об’єктивними умовами і завданнями суспільного розвитку правомірному насильству притаманне прогресивне значення з огляду на використання “принципу економії” в суспільному розвитку, бо соціальна енергія системи повинна бути сконцентрована на досягненні глобальної мети – це поліпшення умов життя людей і зменшення та нейтралізація злочинних та інших антигромадських проявів. Очевидно, саме ця закономірність, перетворюючись у відповідну філософсько-психологічну установку, формує й уявлення про моральну основу людської поведінки. “Воля, – писав О. Бальзак, – може і повинна бути предметом гордості значно більше, ніж талант. Коли талант – розвинена природна схильність, то тверда воля – це щохвилине здобуття перемоги над інстинктами, над потягами, які воля стримує й придушує, над примхами і перешкодами, які вона перемагає, над усілякими труднощами, які вона героїчно

переборює” [426, с.507].

Прогресивний розвиток суспільства оснований на сталості, стабільності, збереженні певних традицій, моральних і правових норм, системи цінностей. Такий підхід відповідає об’єктивно існуючому зв’язку між рухом і спокоєм: саме відносний характер спокою зумовлює постійний рух і розвиток. Це означає, що будь-які суспільні орієнтири, цінності, з одного боку, не можна догматизувати, доводити до абсурду, а з іншого – відкидати все позитивне, апробоване часом, що здобули попередні покоління людей.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов’язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для запобігання конфліктам і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості [427, с.61]. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуваючи “жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації” [428, с.24], іноді здатна неадекватно сприймати життєві ситуації.

Отже, свобода вибору поведінки і коректування такої свободи суспільним середовищем – це органічне поєднання об’єктивного і суб’єктивного факторів реалізації свободи волі. Знання у поєднанні з вихованням – рушійний інтелектуально-вольовий інструментарій, за допомогою якого людина орієнтується у різних життєвих обставинах.

Для осмислення сталості та мінливості соціальних норм треба враховувати основу взаємозалежності їх властивостей, а саме: спадкоємність рис організації субстрату руху як прогресивного, так і регресивного. Передача певного типу організації – прояв сталості руху і розвитку. Відбувається „передача структури” за ланцюгом причинно-наслідкового зв’язку, яка є нескінченною. Проявів таких структурних особливостей соціуму багато. Це, наприклад, існування колективного несвідомого (архетипу), відкритого К. Юнгом, яке являє собою загальний для всіх поколінь психічний образ найбільш еволюційно виправданих

форм поведінки; вони втілюються у дійсність, опредметнюються у процесі суспільної практики.

Соціальна норма, як і правова, тоді істинна, коли вона адекватна конкретному об'єкту пізнання, що перебуває у певному просторово-часовому континуумі. Така адекватність зумовлена рухливою природою самої істини, яка, зокрема, повинна розвиватися синхронно зі змінами у суспільстві, що відображається. Л. Толстой писав: “Істина в русі – тільки” [429, с.201]. Цю аксіому слід розвинути: “Треба любити істину так, щоб кожна хвилину бути людяним, пізнавати вищу істину, зректися всього того, що раніше вважалося істиною” [281, с.62].

Кожна істина як щось “окреме” являє собою суперечливу єдність “загального” і “одиничного”. Саме одиничне – найбільш динамічна частина істини, бо його зміни вочевидь відображаються у змінах об'єктів пізнання. Але між загальним і одиничним (особливим) в істині виникає суперечливий взаємозв'язок необхідності та випадковості, коли нагромадження змін в одиничному (при досягненні певної міри) перетворює загальне, а істина значною мірою поновлюється.

Дотримання попередніх істин, корегування їх або відмова від них ніколи не буває абсолютним. Саме на цьому ґрунтується спадкоємність людської культури, яка “становить велику частку того, що робить нас людьми” [430, с.170]. У суспільній свідомості завжди залишаються ті чи інші форми людської поведінки як загальнолюдські цінності.

Культура і є обов'язковим, вихідним елементом ранньої профілактики передзлочинної та злочинної поведінки. Саме ця її особливість, на думку багатьох науковців, втілюється у культурних традиціях, пов'язаних із моральними правилами співжиття. Культурні традиції розглядаються як механізм акумуляції та передачі соціально-історичного позитивного життєвого досвіду людей [431, с.151-152], що активно впливають на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності, у тому числі на правослухняність. Вони виникають і розвиваються у процесі освоєння довкілля, будучи одночасно елементом

складного механізму регулювання соціального життя. Традиція – це така інформаційна характеристика культури, яка однаково виражає всі без винятку сфери суспільного життя з акцентуванням саме на їх корисності. У традиціях загалом відбивається соціально стереотипізований позитивний, у тому числі і правовий, досвід.

Характерними особливостями організації будь-яких складноорганізованих систем є інтеграція та диференціація, які одночасно передбачають і заперечують одна одну. Диференціація системи, як правило, – показник прогресивної спрямованості розвитку. Але до певного моменту – доти, поки вона не починає загрожувати цілісності самої системи. Тоді продовження прогресивного розвитку відбувається вже на основі інтеграції сформованих (внаслідок попередньої диференціації) частин. Відповідно, регрес у цей час буде проявлятися в дезінтеграції частин системи, розпаді зв'язків між ними. Зменшується й кількість самих частин, порушується система розподілу їх функцій.

Тенденція інтеграції проявляється при входженні складноорганізованої системи у ширшу, ніж вона сама, систему взаємозв'язків. Відбувається засвоєння властивостей останньої, що є і умовою, і наслідком прогресу. Чим різноманітніші якості взаємодіючих суспільних утворень, тим багатший спектр об'єднаних дій і тим змістовнішим і результативнішим стає процес розвитку, що їх об'єднує. У цьому, зокрема, слід вбачати об'єктивну необхідність процесу міжнародного об'єднання зусиль у справі боротьби з організованими формами злочинності (тероризмом, наркобізнесом, відмиванням брудних грошей тощо).

Але цей процес також внутрішньо суперечливий: розширення зв'язків системи має і певну межу, за якою їх збільшення призводить до втрати власної специфіки. Тобто і міра інтеграції, і міра диференціації, таким чином, об'єктивно зумовлені, і ця обставина має важливе значення не тільки для розуміння життєдіяльності як такої, але й буття людини і суспільства. Втрата власної природи загрожує будь-якій країні формуванням системи цінностей, які не відповідають історії її створення, а тому об'єктивно не потрібні і, відповідно, небезпечні. Такі ситуації не зміцнюють, а навіть руйнують перевірені практикою

форми регулювання. Як результат, у суспільстві складаються умови невпевненості, незахищеності, починається громадське бродіння, відбуваються непримиренні дискусії навколо гострих проблем, висловлюються протилежні, неадекватні позиції тощо. Суспільство може втратити необхідну для динамічного розвитку правову і взагалі соціальну стабільність. Щоб запобігти саме такому розвитку подій, потрібне знання загальних закономірностей розвитку правових систем як специфічної форми прояву саморуху складноорганізованих систем взагалі, що дає реальну можливість керувати цим процесом шляхом створення умов, необхідних як для прогресу, так і для нейтралізації, пом'якшення регресивних (криміногенних) явищ [432, с.161-164].

Аналізуючи причини існування і розвитку злочинності, слід звернути увагу ще на одну сторону функціонування системних, зокрема, суспільних утворень, що також відіграє важливу роль у діяльності та поведінці людських спільнот. Йдеться про цілісність соціуму, його внутрішню гармонію, яка зумовлена діалектичним за своїм характером зв'язком частини і цілого. Одна з найбільш поширених концепцій причин злочинності, розроблена Л. Мертоном, побудована саме на тому припущенні, що причиною виникнення правопорушень і злочинності є дисгармонія, “розрегульованість” суспільства, або аномія (термін Е. Дюркгейма). Аномія як соціально-психологічне поняття позначає морально-психологічний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи цінностей, зумовленим кризою суспільства, суперечностями між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості. Вона виражається “у відчуженні людини від суспільства, апатії, розчаруванні в житті, злочинності” [433, с.7].

Щодо конкретних видів злочинності, породжених умовами соціальної дестабілізації, то, наприклад, до причин і умов, котрі генерують злочини проти власності, перш за все, належать суперечності між потребами людей і можливостями їх задоволення. Відзначається, що у детермінації корисливої злочинності вирішальною обставиною є не сам по собі рівень задоволення матеріальних потреб, а ступінь різниці в їх задоволенні різними соціальними

групами, тобто майнова нерівність [434, с.328]. Обставини загального характеру, що зумовлюють злочинність у сфері економічної діяльності, наступні: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і створити соціально орієнтовану ринково-господарську систему; необґрунтоване усунення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах формування ринку; низька ефективність роботи контролюючих органів економічної діяльності; цілеспрямовані дії злочинного світу у цій сфері тощо [434, с.349-350]. “Однією з причин скоєння рецидивних злочинів, як і злочинів загалом, є нестабільність у суспільстві в період реформування політичних та економічних структур управління, загальне послаблення організації боротьби зі злочинністю з боку правоохоронних органів, нічим не обумовлений лібералізм судових органів при винесенні кари небезпечним злочинцям” [434, с.468].

Ці та інші форми і прояви суспільної дестабілізації підштовхують дослідників до пошуків виходу з кризи не тільки на основі знань із якоїсь однієї галузі суспільствознавства, але й з позиції більш загальної – з філософського погляду на цю проблему. Йдеться про філософську концепцію єдності світу, на основі якої сформувалися такі науки про закони самоорганізації складних систем, як загальна теорія систем, синергетика, кібернетика тощо. Знання про основні закони існування складноорганізованих утворень повинні служити вихідною теоретичною основою для розуміння і суспільних процесів. Зокрема, йдеться про те, що будь-яке якісне перетворення системи, що має для неї життєво важливе значення, перш за все, пов'язане зі специфічними перебудовами організації – суперечливої єдності структури і функції. Саме структурно-функціональна відповідність зумовлює стабільність систем. Це означає, що коли в суспільстві відбуваються якісні зміни, що завжди в певні періоди часу набувають кризового характеру, то з метою запобігання або нейтралізації всіх форм суспільної дезадаптації потрібно одночасно створювати нові форми організації, такі структури суспільних відносин (в економічній, соціальній, духовній сферах), які б відповідали характеру функціонування основних тенденцій розвитку соціуму. Між тим, здебільшого, створення таких структур відбувається тоді, коли

суперечності досягають апогею і нерідко сприймаються як реальна загроза існуванню суспільства.

Слово “конфлікт” означає зіткнення, сутичку сторін (людей, соціальних груп). Тобто конфлікт – це завжди протидія і як будь-яка протидія, вона за змістом і силою відтворює зовнішній вплив – чим сильніша дія, тим сильніша протидія. Ця особливість підтверджує суперечливу природу конфлікту і як єдність об’єктивного та суб’єктивного, бо не завжди людина може уникнути конфліктної ситуації, що нав’язана з боку інших людей, суспільства загалом.

Існує й така форма конфлікту, як конфлікт особи з самою собою. Тут деструкція, у найбільш активній формі, йде від людини в зовнішнє середовище, змінюючи, певною мірою, навіть руйнуючи його.

Найгостріший соціальний конфлікт – це злочин. “Завдання кримінального суду в тому, щоб установити, чи був насправді кримінальний конфлікт, який став основою для судового розгляду і, чи винний у конфлікті підсудний. Якщо це так, то належить, за інших необхідних умов, вирішити питання про покарання винної особи. Таким чином, у кримінальному судочинстві конфлікт найчастіше супроводжується “силовим” рішенням – застосуванням заходів державного примусу [435, с.187].

Профілактика будь-якого, загалом незначного, конфлікту більшою чи меншою мірою може стати першим, дійсно ефективним кроком ранньої профілактики передзлочинної або злочинної поведінки. При цьому доцільна не формальна, а реально чинна концепція попередження кримінальних конфліктів у стадії їх зародження. “Попередження конфлікту, звичайно, набагато розумніше і корисніше з усіх точок зору, порівняно з дуже непростими і дорогими заходами щодо припинення або вирішення конфлікту, який уже почався... Велике значення у профілактичній діяльності належить зміні ціннісних орієнтацій населення у напрямі підвищення поваги до людини, зміцнення довіри до неї, боротьби з насиллям, нетерпимістю до чужих поглядів” [436, с.200-201].

Важливо наголосити, що стан конфліктності, детермінований як об’єктивними, так і суб’єктивними факторами, завжди є результатом їх взаємодії,

складного комплексу причин. Серед них перше місце посідають моральні та правові цінності, що сповідують конфлікуючі сторони. Конфлікт кримінального характеру може виникнути й при відсутності реальної протилежності цілей (наприклад, при злочинній недбалості одного з його учасників). Отже, твердження, що “конфлікт виникає при зіткненні несумісних дій” [437, с.718-719], не завжди прийнятне.

Отже, можемо стверджувати, що коли йдеться не про тактику, а про стратегію боротьби з суспільно небезпечною девіантною поведінкою, то потрібно враховувати всі основні її аспекти. А це, перш за все, світоглядні установки суспільства і людини, які завжди зумовлені певними філософськими уявленнями про довкілля. Характер взаємозв'язку суспільного та індивідуального світогляду залежить від чинної політичної та правової системи, від характеру соціальної психології, психологічної та моральної позиції конкретної особи. Це дає можливість суспільству точніше визначити складні шляхи до майбутнього, рух до якого буде супроводжуватися найменшими втратами і найбільшими досягненнями в реалізації мети побудови гуманного суспільства, де б у центрі уваги були інтереси людей та панували правопорядок і громадський спокій.

4.3. Девіантна поведінка як форма соціального відхилення

Кардинальні суспільні перетворення і динаміка соціальних процесів зумовлюють активні зрушення в суспільному світогляді. Однак найбільш помітні зміни відбуваються в індивідуальному світогляді особистості. „Оскільки загальне існує в індивідуальному, то ... роль індивідуальних властивостей зростає в міру того, як ми маємо справу з біологічними, психологічними, суспільними, культурними утвореннями. У цих сферах стає дуже важливим збереження не тільки загальних, але й індивідуальних суттєвих властивостей” [339, с.133-134]. Дослідження ієрархії впливів на особистість і специфіку їх виявів посідає важливе місце в пошуку багатьох суспільних наук. Для суспільно-наукової думки України ця проблематика має особливе значення тому, що на сучасному етапі наше

суспільство перебуває на шляху реформації та розбудови нових соціальних відносин.

За останні два тисячоліття людської цивілізації сфера знань, орієнтованих на дослідження девіантологічних проблем, розвивалася завдяки зусиллям як християнських, так і світських мислителів – філософів, соціологів, психологів, правників, письменників. У результаті їх плідної аналітичної діяльності сформувалася масштабна сфера пізнавальної інформації, в якій надзвичайно важливе місце відведено поняттям “девіація”, “деривація” та “дисфункція”.

У контексті нашого дослідження для нас, насамперед, науковий інтерес становить поняття „девіація” тобто здатність малих і великих систем, живих організмів та розумних суб’єктів відхилятися від наперед заданих траєкторій розвитку, що було усвідомлено як всезагальна форма ще в часи античності. Зокрема, Епікур сформулював цю проблему як онтологічно-космологічну формулу вчення про атоми, що відхиляються. Він трактував девіантну поведінку атомів, здатних до довільних відхилень від своїх траєкторій як головну онтологічну засаду існування свободи. Дещо пізніше, вже у Новий час, європейська наукова думка впритул наблизилася до розуміння свободи як надзвичайно важливої умови розвитку цивілізації та культури. Таким чином, протягнувся логічний ланцюжок неоднозначних, але цілком явних залежностей між девіантністю, анормативністю, свободою та культурою. Як наслідок, в європейській культурній свідомості девіація набула статусу своєрідної універсалії, що характеризує живі, рухомі та змінні системи.

Оскільки девіація – це всезагальна форма існування суб’єктів і систем, то вона поширюється і на соціальні макросистеми, що визначають світовий поступ. Інакше кажучи, можливі досить істотні девіації навіть масштабних систем, здатні набувати геосоціального характеру та торкатися інтересів усього людства.

Водночас необхідно пам’ятати, що феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати як негативні, так і позитивні соціальні зміни. Так, американський соціолог Н. Смелзер розділив усі девіації на деструктивні та конструктивні. До перших, названих ним іллегальними, він відніс поведінківські

акції з явними ознаками деструктивності, імморалізму та кримінальності. В цьому ж контексті він згадує ересі, а також ті прояви авангардизму, котрі негативно впливають на соціальне здоров'я всього суспільного макроорганізму. До конструктивних або легальних девіацій, що мають понаднормативний характер, Смелзер відносить інноваційні ініціативи, прояви самовідданості, подвижництва, святості, що підтримують відносини солідарності між окремими громадянами та зміцнюють соціальну систему.

Розвиваючи теорію загальної родової сутності людини як особистості, рання правосвідомість матеріалістів (Л. Фейєрбах, К. Маркс, Л. Лассаль) уявляла окрему особистість як суспільну істоту, що має індивідуальну суспільну правосвідомість: “Якщо людина за природою своєю суспільна істота, то вона, очевидно, тільки у суспільстві може розвивати свою істинну природу, але про силу її природи треба судити не за силою окремих індивідуумів, а за силою всього суспільства [438, с.146]. Лассаль спочатку стверджував, що особистість є чимось єдиним, незмінним, що не повторюється в інших, є “вузлом особливостей”, являє собою одиничне в ряді інших таких же одиниць у їхній загальній сутності. Але пізніше, після зміни ним поглядів, місця для особистості залишалося все менше та менше в його теоретичних розмірковуваннях.

Усе приватне, своєрідне, особливе почало визнаватися випадковими суперечностями загальному розумному закону, джерелом суспільного занепокоєння та недосконалості, а звідси – правосвідомість єдина, суспільна, невидима, або навіть визнавалася таким другорядним інститутом соціально-правової процесуальності, що, за зауваженням В.О. Чефранова, не згадувалася за радянських часів у спеціальних публікаціях в академічних виданнях з правових і суспільних дисциплін [439, с.98]. У XIX ст. певною мірою продовжив розвиток раціональний напрям до особистості, який уявляв її у всій різноманітності духовних і творчих виявів. Так, В.С. Соловйов, розкриваючи роль особистісної, індивідуальної правосвідомості, писав, що кожна людина має можливість для удосконалення, вияву позитивної нескінченності, здатності все розуміти своїм розумом і все обіймати серцем, входити в єдність з усім. “Ця подвійна

нескінченність – сили подання та сили прагнення... є неодмінною належністю кожної особи. У цьому, власне, складається безумовне значення, пристійність та цінність людської особистості, існування її невід'ємних прав. У цьому аспекті можна сказати, що суспільство є доповненою або збільшеною особистістю, а особистість – стислим або зосередженим суспільством” [302, с.283-286]. Особистісна правосвідомість при цьому розумілась як єдина сутність, не як загальна субстанція, розчинена у правосвідомості багатьох фізичних осіб, а прикута до себе та водночас відокремлена від інших, наділена розумом та волею. Колись попереджав про небезпеку заперечення автономії особистісної правосвідомості відомий юрист П.І. Новгородцев: “Якщо між цією спільністю осіб та умовами їх суспільного і політичного існування стає можливим повне й гармонійне злиття, то не дивно, що за такого розуміння особистості індивідуалізм легко переходить у соціалізм і державний абсолютизм” [440, с.283-286]. Таким чином, за зазначених обставин особистісна правосвідомість перетворюється у так звану соціалістичну та державно-правову свідомість або законосвідомість.

М. Бердяєв, розкриваючи онтологічні основи тоталітаризму, прийшов до висновку, що саме претензії часткового та окремого на загальність породжують активну ідейно-світоглядну базу тоталітарної правосвідомості, об'єктивною ознакою якої є всепоглинаючі правові структури свідомого нормативного володарювання, що набувають суперечливих форм. Широкий зміст колишньої української соціалістичної тоталітарної правосвідомості презентувала технологічно-інструментальна механізація соціальних відносин, технізація стилю мислення, “механізація” людини, особливий спосіб керування масовими первинними суб'єктами правосвідомості, при якому втрачалася правова духовність і релігійність. Їм на зміну пропонувалася особлива форма правосвідомості – радянська соціалістична утопія. Панівна правова ідея соціалістичної правосвідомості прагнула змінити всі реально існуючі буттєві та соціальні ситуації, надаючи їм рис утопічності або міфу [441, с.175-176].

Властива соціалістичній тоталітарній правосвідомості (тоталітарній законосвідомості) праворефлексивна “зрівнялівка”, що вкоренилася в результаті

узагальнення засобів виробництва та узаконення соціалістичної власності, серйозно гальмувала розвиток особистісної індивідуальності, перешкоджала правому самоствердженню особистості. Праця на суспільство, державу за мізерну платню перетворювалася у добровільно-примусове заняття, яке не могло задовольнити природне бажання кожної людини поліпшити своє економічне становище.

А. Токвіль вбачав гостру небезпеку в такій зрівнялівці, що формувала сувору монархізацію соціалістичної правосвідомості, котра мала риси принципово нового деспотичного ідейно-світоглядного феномена, але її деспотичність не була тотожна деспотизму правосвідомості середніх віків, бо деспотизм радянської правосвідомості був набагато витонченішим і цинічнішим. А. Токвіль вбачав загрозу у реальній зрівнялівці та усередненні всіх людей, їх якостей та перспектив, що призводить до зрівнялівки правових свідомостей, виникнення єдиної, штучно утвореної ідеологічної правосвідомості як механічної сукупності узагальнених правових свідомостей нескінченної кількості духовно спустошених первинних суб'єктів правосвідомості, подібних і рівних, які прямують до того, щоб мати дрібні та посередні досягнення, здатні зігріти їх душу. Над цими суб'єктами правосвідомості перебуває велика загрозна влада: “З кожним днем вона створює менш кориснішим та більш рідкіснішим здійснення їх власної волі, розміщуючи її у все більш та більш обмежені рамки, відбираючи у громадянина саму можливість розпоряджатися самим собою. Взавши в такий спосіб у свої руки кожного громадянина та переробивши його по-своєму, верховна влада розповсюджує свій вплив на все суспільство. Вона охоплює його мережею законів і дрібних правил, складних, конкретних і одноманітних, крізь які найоригінальніші уми і найсильніші характери не можуть пробитися, щоб піднятися над натовпом, перестати бути усередненою людиною. Такий вид нового рабства може поєднуватися з деякими зовнішніми формами волі та легалізуватися навіть під виглядом народного суверенітету” [442, с.6-7].

Дійсно, у соціалістичній державі хибно прогресивні планові принципи в економіці поєднувалися із жорстоким пануванням правосвідомості (законосвідо-

мости) партійно-бюрократичного апарату. Права людини, свобода особистості, сприятливі матеріальні умови, можливість творчого і духовного розвитку – критерії, що дозволяють оцінити державу з огляду на “людський вимір”, були забуті. Правова свідомість (законосвідомість) тоталітарної держави забезпечувала непорушність соціалістичного ладу, жорстко контролювала та обмежувала соціальну активність громадян, що врешті-решт призвело до утворення значної кількості усереднених різновидів групових правосвідомостей, градуйованих за рівнем та обсягом споживання залежно від займаної посади, соціального походження, національної приналежності, партійності тощо. Причому ідейно-світоглядна архітектоніка соціалістичної правосвідомості ідеолого-пропагандистськи живилася масовою риторикою про загальну рівність, верховенство закону, зміцнення соціалістичної законності та правопорядку, суто ідеологічного підвищення циклу соціальної активності, правового всеобучу, масової правової культури, але при цьому відбувалося штучне нівелювання права та закону.

У такий спосіб відбувалося становлення неприродних девіацій у масовій правовій свідомості первинних суб’єктів правосвідомості (фізичних осіб) через ідеологічне викривлення традиційно усталеного, ментально структурованого їх правового світогляду з боку владних вторинних суб’єктів правосвідомості (юридичних осіб). Девіації традиційної, ментально структурованої правосвідомості стали причиною загального кризового циклу соціальної активності соціалістичної правосвідомості, або девіантної правосвідомості, яку за нашою термінологією ідентифікуємо законосвідомістю, що має протилежні до правосвідомості цикли соціальної активності.

Таким чином, девіантна правосвідомість – це різновид традиційної позитивної правосвідомості, або правосвідомість у вузькому значенні слова, еволюційно зорієнтована здатність суб’єктів права ідейно використовувати у правових відносинах гетерогенно-правові (неоднорідні) образи, зв’язки предметів правового регулювання, що реально існують як у правокультурному полі, так і поза ним та не відокремлені від будь-яких безпосередніх юридично-правових контактів між правовими суб’єктами (суб’єктами правосвідомості). Ці образи

(зв'язки) є умовами (середовищем) засобів, заходів та орієнтирів формування нестійкої як правомірної, так і неправомірної (законодавчо-гетерогенної, не законодавчо-гомогенної) поведінки суб'єктів права (правосвідомості, правовідносин). Правосвідомість же у широкому значенні слова – це історично зорієнтована на ментальному рівні правозасвоєння здатність суб'єктів права ідеологічно використовувати у правових відносинах гомогенно-правові (однорідно-правові) образи, зв'язки (досвідні та реальні) предметів правового регулювання, які існували та існують у правокультурному полі та законодавчо відокремлені від будь-яких безпосередніх юридично-правових контактів між правовими суб'єктами (суб'єктами правосвідомості). Ці образи (зв'язки) розглядаємо як атрибутивні умови (середовище) засобів, заходів і ментально-ідеологічних орієнтирів формування стійкої, історичної, правомірної (законодавчо-гомогенної), конкретної поведінки суб'єктів права (правосвідомості, правовідносин) [443, с.13].

Вивчаючи людину, маємо завжди розрізняти, з одного боку, психологічний аспект її поведінки, а з іншого – брати до уваги зовнішні форми її прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціальні явища під кутом зору поведінки особистості, варто завжди враховувати дані аналізу тих психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші поведінкові акти. Такий аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, із сукупності яких і складається її поведінка, в тому числі девіантна [444, с.52].

У науковій літературі відхилення поділяються на первинні та вторинні. Ті з них, що з погляду суспільства є незначними, вважаються первинними, а суб'єкти, котрі їх учиняють, не кваліфікуються як девіанти, бо не порушують соціальних норм. До того ж самі вони вважають ці вчинки дрібними порушеннями. Ці відхилення не викликають, як правило, соціальних конфліктів макро-, мезорівнів, але можуть бути приводом для короточасних конфліктів мікрорівня. Але саме ці відхилення, якщо вони набувають масового та стійкого характеру, засвідчують виникнення суперечностей у соціальному бутті.

Вторинними є ті відхилення, що порушують соціальні норми, а їх суб'єкти є

девіантами. Девіант – це такий тип особистості, який, порушивши соціальні норми, не завжди може і бажає продовжувати жити, як і раніше, відповідно до соціальних вимог. По-перше, девіант через певні обставини розриває соціальні зв'язки та відносини зі своєю референтною групою, а можливо, й ізолюється від неї. Він може бути позбавлений роботи, навіть родини (чи родина відсторонюється від нього); кардинально змінюються зв'язки з близьким оточенням, знайомими. В очах багатьох людей він стає потенційним носієм соціального конфлікту.

Конфлікт цей може відбуватися з різних причин і з багатьма людьми (рідними, друзями, адміністрацією, представниками органів правопорядку тощо). Повторні відхилення закріплюють за особою ярлик девіанта іноді на все життя - відбувається так звана стигматизація (таврування). Сам девіант теж може вважати себе таким, а може й бути проти такого визначення. Нерідко соціальне середовище буває надмірно підозрілим і недовірливим до людей, які порушили норми. Вторинні відхилення з більшим відсотком ймовірності можуть стати причинами та умовами соціальних конфліктів.

Залежно від панівної культури кваліфікація відхиленої поведінки може різко змінюватися: те, що в одній культурі вважається нормою, в іншій є відхиленням. Оцінки відхилень змінюються в часі, маючи історичний характер. Відповідно до закону перетворення кількісних змін у якісні відбувається звикання, психологічна адаптація населення до них. З посиленою інтенсивністю змінюються оцінки в період індустріалізації, насамперед у містах.

Отже, відхилена поведінка дуже відносна і не може бути абсолютно єдиних критеріїв для її визначення.

Існує ще один поділ відхилень – на культурно схвалені і культурно засуджені (іноді замість слова “культурно” вживають термін “соціально”) [445, с.85]. В американській соціології використовують поняття “інституціоналізовані відхилення від правил” [446, с.313-317].

Як вважають сучасні науковці, тепер у філософії, праві, соціології та соціальній психології нема єдиного чітко визначеного підходу до вивчення усіх

аспектів девіантної поведінки. Так, концепція соціалізації, сформульована представниками Чикагської школи (А. Коен та ін.), заснована на твердженні, що девіантна поведінка відтворюється деякими людьми у процесі засвоєння культури відповідних соціальних груп, де переважають і вважаються нормальними цінності, що привертають до девіації (відхилення). Індивідууми, соціалізація яких відбувається, в основному, у такому середовищі, стають носіями норм поведінки, що відхиляється. Відповідно до теорії аномії (фр. *anomie* – відсутність закону, організації), якщо індивіди мають загальні цілі, але узаконені засоби для досягнення цих цілей доступні не всім однаковою мірою чи зовсім недоступні для деяких соціальних груп, то в суспільстві слід очікувати високого рівня поведінки, що відхиляється від норми.

Термін “аномія” введено у науковий обіг Е. Дюркгеймом, який розглядав аномію як постійний і нормальний стан капіталістичного суспільства. Оскільки це суспільство заохочує однакові для всіх цілі та цінності індивідуального успіху, то більшість людей, позбавлених багатства, влади, високого престижу, неминуче вступають у конфлікт із соціальними нормами чи розцінюють своє життя як таке, що не склалося. Водночас аномія, породжуючи систематичні відхилення від соціальних норм, є підґрунтям прискорення таких змін у суспільстві, які у перспективі можуть дозволити звести нині чинні види аномії до певного мінімуму.

Зокрема, Е. Дюркгейм уважав, що умови соціального здоров'я і соціальних хвороб не повинні визначатися абстрактно та абсолютно, тому що будь-який соціологічно значимий факт може бути віднесений до патології тільки стосовно даного, конкретного суспільства. Так, скажімо, нормальне для дикуна не завжди нормальне для цивілізованої людини, і навпаки [447, с.106].

Е. Лемберт, Г. Бекер, Е. Гофман – автори концепції стигматизації („таврування”), стверджують, що девіація є наслідком негативної соціальної реакції, зокрема „наклеювання” на індивідуума ярлика „девіант”. Основну увагу вони переключають із об'єктивних характеристик девіантної поведінки на соціальну реакцію інших людей.

Коли йдеться про з'ясування критеріїв визначення „девіантності”, то слід мати на увазі, що історично склалися два основні підходи. Перший – пов’язаний з прагненням до досягнення деякого абсолютного визначення. Він стосується уявлень про існування визначених форм поведінки, що розглядаються як девіантні поза залежністю від контексту, у якому вони спостерігаються. Однак, пошук подібних зразків поведінки – досить складна справа. Наприклад, такий типово девіантний акт, як убивство людини, у певному суспільстві може цілком узгоджуватися з культурними приписами. Антропологічні дослідження ескімосів початку ХХ ст. показують, що убивство дітей, старих людей і хворих може бути (в умовах постійного та гострого дефіциту ресурсів виживання) соціально прийнятною практикою. Не рятує становище розмежування понять девіантності як такої (девіантності, трактованої як порушення загальноприйнятних норм) і від злочину як порушення закону.

Звернення до другого – релятивістського підходу до визначення девіантності багато в чому сприяло дослідження статево-рольової соціалізації в різних культурах та історичні дослідження стереотипів сексуальної поведінки, що висунули важливі питання про існування чи відсутність універсальних правил людської поведінки, щодо яких дії чи вчинки можуть визначатися як девіантні.

Навіть коротке ознайомлення зі змістом і механізмом відхиленої поведінки дає змогу зробити деякі узагальнення щодо впливу конфлікту на соціальні зміни. По-перше, конфлікт і девіантна поведінка – небажані точки соціальної напруги, що викликають чимало турбот і занепокоєнь. По-друге, нерідко вони мають спільні корені походження. Девіантна поведінка може провокувати конфлікти, і саме вона досить часто є причиною соціальної напруги, кризових і конфліктних ситуацій.

Власне кажучи, вся соціальна історія людства – це безупинний процес самовиховання і самоорганізації індивіда та суспільства, розвитку та зміни різних типів і форм регулювання людських взаємин, їх упорядкування та нормування [448, с.21]. Зазвичай, суспільство створює інститути соціального контролю за поведінкою людей з метою гарантування суспільного ладу та спокою. Соціальний

контроль – це величезна кількість методів і засобів впливу: звички, моральні принципи, традиції, звичаї, загальноприйнятні правила, розпорядження, норми та моменти примусу. Узагальнюючим поняттям стає „соціальна норма”. Вона – невід’ємний елемент суспільного управління, один із важливих засобів орієнтації індивіда чи соціальної групи в досить заплутаних особистісних, групових, соціальних зв’язках і відносинах, найважливіша умова контролю за їх поведінкою [449, с.489-493].

Можна цілком аргументовано стверджувати, що вся історія людства – це історія спроб, які не припиняються, змінювати соціальні норми. Становлення та розвиток людства відбувалося через протиборство двох тенденцій: прагнення увіковічнити соціальні інститути через стабільність, упорядкованість, панування сформованих норм співжиття, з одного боку, і прагнення переглянути, переробити, удосконалити панівні норми – з іншого. Цю антагоністичну тенденцію докладно простежила Л. Мамут, здійснюючи порівняльний аналіз розвитку етатизму та анархізму [450]. Люди, які порушують соціальні норми, на погляд більшості, є ворогами, баламутами, дисидентами, у кращому випадку – диваками.

Однак із часом під впливом глибинних соціально-політичних, економічних, науково-технічних, екологічних та інших факторів змінюється соціальна структура суспільства, народжуються нові ідеї, з’являються нові моральні цінності та соціальні орієнтири. Відповідно міняються і соціальні норми. Частина „дисидентів” стає засновниками нового суспільного устрою та нових істин.

Як засвідчує історія, соціальні відхилення можуть носити і прогресивний характер, оскільки ламають усе консервативне, застаріле, що не відповідає новим вимогам і реаліям життя. Ті з них, що найтісніше пов’язані з суспільними перетвореннями, поєднані з виникненням значної кількості конфліктів усіх рівнів і форм. Девіанти викликають як цікавість до себе, інтерес, так і заздрість, страх і ненависть [451, с.531].

Розмаїтість відхилень постійно перевищує розмаїтість сталих, панівних норм, тому що норма є типовою, а відхилення від неї можуть бути дуже

різноманітними та індивідуалізованими. У криміналістиці, прикладній соціології існує думка, що відхилення від норми завжди є соціальним, тому що соціальною є сама норма [10, с.94]. Соціальні відхилення, незважаючи на свою розмаїтість, викликані спільними причинами. За своїм складом вони являють собою взаємодію об'єктивних суперечностей суспільного розвитку та суб'єктивних факторів (усвідомлення, мотивації).

Індивідуальні відхилення можуть бути новаторськими або консервативними, корисними або шкідливими, випадковими або типовими. Сам учинок може виражатися в дії чи бездіяльності. Відхилення, зазвичай, не зводиться до одного вчинку, скоріше за все – це послідовна лінія усвідомленої поведінки людини, її спосіб життя. Соціальне відхилення здійснюється людиною і спрямоване на той чи інший зовнішній об'єкт, що має соціальну значущість [452, с.30-42]. Як масове явище, соціальне відхилення виступає елементом громадського життя, небажаним соціальним процесом.

Чому виникають соціальні відхилення і яка їх основа? Відповідей на ці питання є чимало. Але вони не завжди можуть задовольнити нас.

Учені в XIX ст. давали переважно біологічне пояснення. Так, зокрема, Ч. Ломброзо доводив, що люди за своїм біологічним складом схильні до різних типів поведінки, зокрема до злочинної [453]. Практика серйозно похитнула цю теоретичну концепцію, але цілком її відкинути не змогла: з'явилися нові модернізовані варіанти біологічного пояснення, які ґрунтувалися на останніх досягненнях науки. Так, американський лікар і психолог Х. Шелдон схильний уважати, що певна будова тіла свідчить про характерні особистісні риси [78, с.180-200].

Існує і психологічне пояснення появи девіантів. Певним чином це явище обґрунтував Е.Фромм, розглядаючи вчення К. Лоренца про природу агресії людини [454, с.200-220]. Багато психологів пояснюють появу девіантів, зокрема злочинців, наявністю в них психічних дефектів, слабоумства, психопатії, психічної нестійкості, емоційної незрілості тощо. Однак психологічний підхід, на нашу думку, не розкриває причин відхилення. Психічні дефекти також мають у

своїй основі соціальні корені. Саме до цього, на наш погляд, і спрямована ідея Е. Фромма про деструкцію десоціалізації людської особистості, коли у вчинку можна виявити поєднання як соціальних, так і психологічних факторів. Біологічне і психологічне пояснення девіантної поведінки пов'язані головним чином із аналізом природи девіантної особистості. Соціальні та культурні фактори, що визначають відхилення людей, досліджує соціологія.

Глибоке соціальне пояснення виникнення відхиленої поведінки на прикладі самогубств дав Е. Дюркгейм. Причини її він убачав у соціальній дезорганізації, що настає внаслідок аномії, коли культурних цінностей, норм і соціальних взаємозв'язків нема, або вони слабшають чи навіть суперечать один одному. Сама аномія може виникати з різних причин, наприклад, через інтенсивне змішування релігійних, етнічних і расових груп, що мають різні вірування та виявляють вірність різним ідеалам і цінностям. Формальний і неформальний соціальний контроль найлегше здійснюється там, де культура (чи субкультура) однорідна, а її цінності та ідеали поділяє більшість людей [78, с.217]. У зв'язку з інтенсивністю міграційних процесів, змішуванням різних за типом культур і субкультур, відсутністю загальних моральних і соціальних критеріїв утруднено адекватне оцінювання поведінки людей. Якщо при цьому слабшає контроль зі сторони влади, то зростання правопорушень і відхилень практично неминуче. Р. Мертон причини девіантної поведінки вбачав, насамперед, у розриві між культурними цілями суспільства та соціально схвалюваними засобами їх досягнення [455, с.89-105].

На думку американського вченого У. Міллера, інша причина культурної властивості криється в наявності яскраво вираженої субкультури нижчого прошарку суспільства, одним із виявів якої стає групова злочинність. Ця субкультура надає величезного значення таким властивостям, як готовність до ризику, витривалість, прагнення до гострих відчуттів і удачливість. Ці цінності не збігаються із суспільно прийнятими, представники середніх прошарків починають ставитися до них як до девіантів [456, с.6-7].

Причиною девіантної поведінки, зокрема правопорушень можуть бути

прагнення та реальні дії, що сприяють успіху, збільшенню матеріальних благ. Це стає стимулом правопорушень та інших відхилень. Молодь розуміє, що деякі люди, завдяки злочинній діяльності, завоювали “місце під сонцем”, досягли певного становища і впливу в суспільстві. Ця причина для нашого суспільства є однією з найвагоміших, особливо коли йдеться про переоцінювання моральних норм, прав і обов’язків.

На наш погляд, важливо знайти оптимальний варіант пояснення причин відхилення від соціальних норм, який спробуємо обґрунтувати. Очевидно такі відхилення відбуваються, коли з позицій конкретного суб’єкта виникає нерозв’язувана іншим шляхом суперечність між конкретною життєвою ситуацією і соціальною нормою, що карає чи забороняє певну поведінку [457].

У виникненні соціальних відхилень важливу роль відіграє проблемна ситуація, коли індивід з різних причин не може її вирішити. Особливо напружена проблемна ситуація складається унаслідок конфлікту. Так, понад 40% самогубств трапляються через сімейні негаразди і конфлікти. Понад 50% смертей від нещасних випадків, травм, отруєнь, більшість убивств, значний відсоток самогубств пов’язано з надмірним вживанням алкоголю. Тенденція скорочення середньої тривалості життя (для чоловіків тепер – 57,4 року), безпосередньо залежить від рівня алкоголізації населення. На порушення соціальних норм активно впливають об’єктивні умови залежності особистості, від зовнішніх обставин і якості соціалізації, тобто від глибини її “окультурення”. Певною мірою це можна простежити на структурі девіантної поведінки, в якій є чотири основних ланки: проблемна (конфліктна) ситуація, ціннісно-нормативне регулювання, ухвалення рішення, здійснення вчинку [458, с.19-191].

Девіантна поведінка порушує сформований порядок і передбачуваність поведінки. Важливим наслідком соціальних відхилень можуть бути серйозні порушення або корінні зміни соціальної системи, соціальних взаємин і соціальних норм [459, с.21].

Нині масштаби девіантної поведінки в нашій країні набирають все більшого розмаху і впливають на стабільність соціальної структури, що вимагає залучення

до її осмислення не тільки вузького кола вчених, а й представників державних організацій і установ, пов'язаних з функціонуванням соціального контролю, суспільних рухів. Розкриття механізму взаємодії між девіантною поведінкою і різними типами конфліктів є, на наше переконання, важливим, перспективним науковим напрямом конфліктології, теорії і практики соціальної роботи. Воно потребує спеціального аналізу, зокрема пояснення джерел девіантної поведінки, умов її виникнення, розробки методів і засобів попередження та прогнозування відхилень від соціальних норм.

Отже, можемо стверджувати, що девіантна поведінка за всіх часів була об'єктом особливої уваги з боку дослідників різних напрямів: юриспруденції, психології, філософії, соціології, педагогіки, а також із сторони релігійних і громадських організацій, які несуть чи не найбільшу відповідальність за моральне здоров'я як окремого громадянина, так і суспільства загалом. Власне кажучи, вона спричинила створення держави, правоохоронних органів, спеціалізованих установ для виправлення та ізоляції тих людей, які створюють певну небезпеку для соціальної системи. У соціальній філософії практично важко знайти мислителя, який би не порушував питання про причини відхилень окремими індивідами чи цілими соціальними групами від усталених моральних норм, цінностей чи традицій. Без перебільшення можна сказати, що уся історія становлення суспільно-політичної, етичної думки є спробою знайти найоптимальніші шляхи розвитку суспільства, тобто звільнитися від порушень, які нерідко становлять небезпеку для життя та добробуту людей, є відхиленнями від загальноприйнятих цінностей і стандартів.

4.4. Проблема сутності людини та причини її девіантності у європейській філософській традиції

Соціальні інститути, вирішуючи завдання виправлення девіантної особистості, послуговуються надбаннями спеціальних дисциплін, якими є, зокрема, юриспруденція, психологія, соціологія, педагогіка, медицина,

антропологія. Ці галузі науки вузькоспеціалізовано, різновекторно та інколи навіть суперечливо підходять до тлумачення чинників, які спричиняють девіантну поведінку особи, до визначення головних ознак девіантної особистості, мети та змісту виправного впливу на неї. Водночас на сьогодні ще не повністю розроблена філософська концепція виправлення девіантної особистості, на основі якої можна інтегрально підійти до визначення причин виявлення особистістю девіантної поведінки, загальних значущих ознак такої особистості, мети та змісту виправного впливу і його якісно нової, з філософських позицій обґрунтованої форми.

Актуальність філософського дослідження цієї проблеми обумовлюється також тим, що саме філософська концепція повинна стати методологічним базисом для сукупної діяльності широкого спектру вужчих наукових дисциплін у питанні виправлення девіантної особистості.

Наукове становлення і формулювання поняття „девіантність” триває з кінця XIX до середини XX століття. Французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858 – 1917) у працях „Про розподіл суспільної праці” (1893 р.), „Метод соціології” (1895 р.) та „Самогубство” (1897 р.) висунув та обґрунтував поняття „аномія”, як відсутність у колективному житті унормувального прикладу [247, с.5-6], стан ціннісного та нормативного безладу, що характерний для перехідних і кризових станів суспільства [460]. Вчений підкреслював, що аномія загалом виникає у процесі розвитку примітивного, але солідарного та відносно однорідного суспільства. Еволюціонуючи, таке суспільство втрачає однорідність, праця людей стає розділеною, відбувається урбанізація та індустріалізація, що спричиняють погіршення загальної моральної інтеграції соціуму. На думку цього вченого, саме аномія спричиняє негативні зміни ціннісних орієнтацій у тих громадян, які починають схилитися до спотворених, антигуманних, девальвованих, штучних цінностей [247, с.5-6]. Не використовуючи прямо поняття „девіантність”, Е. Дюркгейм для позначення „аномічних” проявів, зокрема злочинності та самогубства, послуговувався поняттями „моральна дисципліна”, „норма”, „аномалія”, „соціальна патологія”, „анормальність” [247; 460], при цьому він

наголошував на відносності визнання такими певних видів поведінки, які у різних соціумах можуть визнаватися і нормативними і „патологічними” через відносність моральних норм.

Одним із перших учених, хто безпосередньо ввів у науковий обіг і широко використовував поняття „девіація” та „девіантна поведінка” був відомий американський соціолог Роберт Кінг Мертон (нар. 1910 р.). Послугуючись у своїх публікаціях дюркгеймівським поняттям “аномія”, Мертон вважав, що під поняттям „девіантна” слід розглядати поведінку такої особистості, яка при досягненні визначених культурою соціальних цілей є обмеженою при застосуванні інституціоналізованих засобів [461]. Основні види такої поведінки, яка відхиляється від суспільних нормативів, він називав – „інновація”, „ритуалізм”, „ретритизм” та „заколот” [461, с.90-91]. Він, зокрема, зазначав, що вдаючись до цих форм поведінки, особистість, прагнучи до мети, не має, ігнорує або спотворює дозволені та бажані у соціумі (інституціоналізовані) засоби і, як правило, скоює девіантні, морально засуджувані вчинки. У контексті цього підходу, на думку вченого безумовно нормативною може вважатися лише комформна поведінка особистості, надзвичайно рідкісна, а під „девіантною” (такою, що не відповідає наказам та розпорядженням) слід розуміти надзвичайно широкий спектр поведінкових реакцій – від морально засуджуваної до неправової.

Інший відомий представник соціологічної науки Заходу, Ірвінг Гоффман (1922–1982), розвиваючи мертонівське бачення, наголошував, що всі члени соціуму можуть розглядатися як більшою чи меншою мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає усім без винятку нормативам прийнятної поведінки, а за певних обставин кожна людина обов’язково виявляє суспільно засуджувані якості.

Альфред Адлер (1870–1937), який представляв психодинамічну концепцію особистості, дискутував із Фрейдом, вважаючи, що сутність цього феномена можна зрозуміти, якщо обов’язково врахувати значний вплив на нього соціальних факторів. На відміну від Фрейда, цей учений розглядав внутрішній конфлікт як ненормальне явище. Особистість (це поняття, Адлер, як і Фрейд, застосовував

поряд з поняттям “людина”) тлумачилася ним як гармонійна організація, яка самоузгоджується. Він наполягав на неможливості ізольованого, відокремленого розгляду складових особистості, намагався показати її у вигляді неподільної, але відносно сталої, нединамічної системи [462].

Як бачимо, в адлерівській теорії є елементи діалектичного аналізу розгляданого феномена – він стверджував, що і окремо взяте біологічне чи соціальне не є однозначними детермінантами формування особистості, вони лише забезпечують первинну основу для її розвитку, а також той спонукальний вплив, на який індивідуум реагує, використовуючи власну творчу силу [462]. Специфіку ідеальної моделі поведінки конкретної людини, як уважав Адлер, можна зрозуміти, лише проаналізувавши особистісно значимі для неї цілі, що виступають своєрідним індикатором, за яким можна встановити вплив якої з детермінант (біологічного чи соціального) був для конкретної особистості вагомішим [462]. Водночас Адлер, як і Фрейд, був схильний розглядати особистість дорослої людини як малодинамічну систему, яка, виробивши власний “стиль життя”, залишається практично незмінною.

Погляди Еріка Еріксона (Erik Erikson) на роль соціального при формуванні особистості тотожні з позиціями Адлера. Цей учений, зокрема, наполягав на тому, що особистість може бути зрозуміла лише у результаті узгодженої взаємодії біологічних, поведінкових, емпіричних і соціальних чинників [463]. Він підкреслював важливість впливу на неї культурних чинників, соціальних цінностей, а біологічні задатки розглядав як передумови особистісного росту. При цьому Еріксон вважав, що особистість володіє свободою, яка обмежена суспільною відповідальністю, тобто не погоджувався з надбаннями німецької класичної філософії. З іншої сторони, концепція Еріксона має яскравіші ознаки діалектичного аналізу, ніж адлерівська. Він, зокрема, розумів особистість як динамічну систему, яка долає внутрішні бар'єри, пов'язані з існуванням нижчих біологічно детермінованих потягів, унаслідок чого відбувається її особистісний ріст та вдосконалення [463].

Інший відомий представник західної науки Карл Густав Юнг (Carl Gustav

Jung) створив власну аналітичну теорію особистості (душі), яка фрагментарно нагадує психоаналіз Фрейда. Згідно з твердженням Юнга душа складається з таких елементів, як “Его”, особистісного несвідомого та колективного несвідомого. “Его” включає свідомість, завдяки якій зберігається цілісність особистості [464]. В особистісному несвідомому перебувають забуті або витіснені спогади, які можуть дуже впливати на поведінку людини (так звані “комплекси”). Оригінальним моментом теорії особистості Юнга було положення про об’єктивне існування глибшого “шару” особистості – колективного несвідомого, яке вміщує латентні сліди пам’яті людства, а також людиноподібних предків. Структури, які складають цю компоненту особистості були названі Юнгом “архетипами” [465]. За своєю сутністю вони являли собою спадкові комплекси, які є підґрунтям формування ідеальної моделі діяльності у свідомості людини, наприклад, архетипи “Шахрай”, “Смерть”, “Мати”, “Дитина”, “Герой”, власне, самі розглядалися ученим як латентні ідеальні моделі діяльності та поведінки, тобто Юнг вважав біологічні (вроджені) фактори винятково важливими при детермінації всіх видів діяльності та поведінки, в тому числі девіантних, асоціальних [465].

Видатний представник філософської думки Заходу, доктор філософії Еріх Фромм (Erich Fromm) був прихильником гуманістичної теорії особистості. У своїх працях він наполягав на винятковій важливості соціальних детермінант у розвитку цього феномена і вважав, що особистість як така може бути зрозумілою лише при врахуванні впливу на неї конкретної історичної культури, яка, на його погляд, включає соціологічні, політичні, економічні, релігійні та антропологічні фактори [194; 287; 466].

Розглядаючи соціально-біологічну природу людини, він приходив до висновку, що особистість (окрема людина) володіє значною свободою, при реалізації якої вона зможе подолати залежність як від соціальних, так і від біологічних факторів, що, знову ж таки, неминуче призведе до відчуженості особистості від природи та суспільства [194]. У зв’язку з цим Фромм вважав, що більшість людей, підсвідомо розуміючи небезпеку відчуженості, з острахом ставляться до власної свободи і, власне, уникають її [287]. Вчений також зазначав,

що найрозповсюдженішим у суспільстві способом “втечі від свободи” є повне підкорення особистості суспільним нормам – конформізм, який, зрештою шкідливий і не дає розвиватися індивідуальності.

Аналізуючи девіантну спрямованість особистості, Фромм розглянув її, зокрема, як наслідок гіпертрофованої свободи від соціальних детермінант, що спричинила ігнорування особистістю факту суспільної відповідальності та неминуче відчуження від соціуму [194]. Іншими словами, цей учений, з однієї сторони, був схильний тлумачити свободу як свавілля, а з другої – пояснювати девіантність як наслідок свободи.

Вихід із цієї дилеми, який дозволяє зберегти одночасно індивідуальність, автономію і відчуття єдності з суспільством, на думку Фромма, полягає у так званій “позитивній свободі”, при якій людина відчуває себе частиною світу і в той же час не залежить від нього [466]. Головне для досягнення позитивної свободи – так звана “спонтанна активність особистості”. Вчений назвав також ключові компоненти позитивної свободи (форми спонтанної активності) – любов та працю, завдяки яким люди об’єднуються, не жертвуючи при цьому своєю індивідуальністю.

Важливим моментом у поглядах Фромма на особистість є його теза про наявність у цьому феномені ряду екзистенціальних потреб (потреба встановлення соціальних зв’язків, подолання тваринної природи і творчості, відчуття себе частинкою світу, ідентичності (унікальності), потреба у системі поглядів, відданості), повне задоволення яких також дозволяє досягати позитивної свободи [194; 287]. Реальне соціокультурне середовище, як уважав філософ, допускає певний ступінь їх задоволення, який суттєво впливає на формування типу особистості. Виходячи з цього, вчений виділяв п’ять таких типів: рецептивний, експлуатуючий, накопичувальний, ринковий і продуктивний. Продуктивну – активну і творчу орієнтацію особистості вчений називав ідеальною, він уважав, що можливою для кожного індивіда вона стане лише за умов докорінних соціальних реформ [194; 287]. Він також зазначав, що незадоволення потреб може стати другою причиною формування слабкодухої,

егоїстичної або деструктивної, тобто девіантної особистості.

Карен Хорні (Karen Horney) – представниця соціокультурного напрямку західної персонології, підкреслювала важливість культурних і соціальних впливів на особистість і, зокрема, дискутувала з Фрейдом про роль фізичної анатомії у детермінації статевих розбіжностей між особистостями чоловіків і жінок [208; 467]. Аналізуючи проблему девіантної поведінки, Хорні наголошувала, що вирішальним фактором у розвитку особистості є соціальні відносини між дитиною і батьками, які повинні вдовольняти дві головні потреби дитини – потребу у задоволенні та безпеці. Невдоволення їх, на думку Карен Хорні, призводить до розвитку “базальної ворожості” та “базальної тривоги”, що змушує особистість застосовувати ряд захисних поведінкових стратегій, деякі з яких призводять до девіантної, асоціальної спрямованості особистості [467].

Диспозиціональний напрямок західної філософії представляє Гордон Уїллард Олпорт (Gordon Willard Allport). Цей учений уважав, що поведінка людини детермінована значною мірою ситуативно і, як філософ-екзистенціалісти, наголошував, що пізнання особистості надзвичайно обмежене.

Водночас Олпорт, на думку науковців, дефінував особистість як динамічну організацію психофізіологічних систем індивідуума, що визначають характерну для нього поведінку та мислення [468; 207]. Він вважав, що при дослідженні механізму формування ідеальної моделі діяльності у свідомості людини важливо виділити найбільш валідну одиницю аналізу – рису особистості, яку визначав як схильність вести себе певним чином у широкому діапазоні ситуацій. Власне, риса особистості, за Олпортом, є певною внутрішньою стереотипною моделлю поведінки, яка у схожих ситуаціях примушує людину діяти схожим чином, при цьому особистість не є пасивною, а, як вважав учений, перебуває в активному пошуку таких ситуацій, при яких могли б реалізуватися її риси. Особистість, на думку вченого, володіє певною свободою, обмеженою соціальною відповідальністю.

Сучасні науковці зазначають, що, аналізуючи проблему девіантної поведінки, Олпорт говорив, що вона є типовим прикладом поведінки індивіда з

недорозвинутими рисами, які відповідають за самоаналіз, самоконтроль, гармонійні соціальні відносини, для нього також характерними є тривожність, ірраціональність і відсутність почуття гумору [207].

Теорія Олпорта включає важливі аксіологічні моменти. Учений був переконаний, що особистість не лише реагує певним чином на оточуючі стимули, але має чітко визначену соціальну спрямованість (стратегічну мету розвитку), яка може бути зрозуміла у контексті особистісних цінностей – теоретичних, економічних, естетичних, соціальних, політичних і релігійних. При цьому наведені цінності є, на думку Олпорта, своєрідним вектором розвитку особистості – потягу до зиску, розкриття істини, прагнення гармонії, влади, любові тощо.

Яскравим представником біхевіорального напрямку західної персонологічної думки є Беррес Фредерік Скіннер (Burthus Frederic Skinner). Важливо відзначити, що вчений уважав усі теорії, що аналізують гносеологічні, аксіологічні та структурні аспекти особистості, непотрібними для розуміння цього феномена; на думку вченого, ними можна знехтувати на користь дослідження впливу довкілля на поведінку людини.

Скіннер заперечував важливість внутрішніх когнітивних детермінант поведінки особистості. Це пояснюється тим, що вчений розумів такий феномен як організм, що володіє набутим набором складних, але незалежних реакцій [469]. Вчений також приходив до висновку, що поведінка людини безпосередньо зумовлена можливістю підкріплення її з навколишнього середовища. Виходячи з цього, Скіннер виділяв як позитивні види підкріплення поведінки (успіх, нагорода), так і негативні, так звані “аверсивні” (пов’язані з неприємними відчуттями та болем) стимули. Учений вважав, що контроль поведінки, який ґрунтується на жорсткому покаранні, найчастіше викликає негативні соціальні ефекти (тривогу, страх, асоціальні вчинки) через тимчасовість своєї дії.

Нам важливо відзначити, що, аналізуючи девіантну, злочинну поведінку, зокрема, проблему виправлення правопорушників, Скіннер пропонував замість жорсткого (аверсивного) контролю над засудженими застосовувати у виправній практиці позитивне підкріплення соціально-бажаної поведінки.

Свою чергою, засновник соціально-когнітивного напрямку західної персонології, доктор філософії Альберт Бандура (Albert Bandura) доводив, що особистість необхідно розуміти, виходячи із розуміння безперервної взаємодії між трьома факторами: поведінковими, когнітивними і середовищними [470]. У зв'язку з цим філософ був переконаний у наявності глибокого діалектичного зв'язку між особистістю і середовищем, в якому формується їх взаємообумовлена природа, і тому він дискутував із біхевіористами, котрі пояснювали особистісну активність лише зовнішніми чинниками і фактично не розглядали її внутрішніх детермінант. Називаючи “взаємний детермінізм” трьох чинників (відкритої поведінки, особистісних характеристик та впливу оточення) головним принципом аналізу особистості, учений підкреслював, що особистість одночасно є продуктом і творцем суспільного оточення і себе самої [470]. Вчений, не зупиняючись детально на аналізі структури особистості, наголошував на динамізмі та складності цієї організації. Досліджуючи гносеологічні аспекти особистості, процес формування ідеальної моделі діяльності та вектори розвитку особистості, він уважав, що на них суттєво впливає можливість сприймання (“перцепції”) навколишнього середовища (“соціальної перцепції”), тобто можливість чуттєвого пізнання тих моделей діяльності, які оточують особистість упродовж онтогенезу.

Виходячи з цього, Бандура стверджував, що явище злочинності як і будь-якої іншої соціальної та девіантної поведінки є, як правило, продуктом сприйнятих та засвоєних особистістю у дитинстві відповідних моделей поведінки [471].

З Альбертом Бандурою цілком справедливо погоджувався інший представник соціально-когнітивного напрямку – Джуліан Бернارد Роттер (Julian Bernard Rotter), який у контексті аналізу особистості акцентував на соціальних і когнітивних факторах. Цей учений вважав, що для прогнозування поведінки людини вкрай необхідно враховувати, по-перше, ступень задоволення потреб особистості, а саме: у визнанні, захисті та залежності, домінуванні, незалежності, любові, фізичному комфорті, а по-друге, суб'єктивну цінність кожної з цих потреб для конкретної людини. На нашу думку, тут простежується певна аналогія з тезою гіпотези Е. Фромма про екзистенціальні потреби особистості.

Когнітивний напрямок філософської думки Заходу представляє Джордж Александер Келлі (George Alexander Kelly). Він побудував власну теорію особистості на принципі конструктивного альтернативізму. Важливим гносеологічним аспектом теорії Келлі є висвітлення особистості як постійного дослідника світу [472]. На думку вченого, люди дотримуються різних, альтернативних поглядів про світ. Він також надавав великого значення тому, як саме люди усвідомлюють та інтерпретують власний життєвий досвід. У процесі онтогенезу людина нагромаджує унікальний життєвий досвід, який зокрема, акумулюється з відносно сталих ідеальних моделей діяльності у різних ситуаціях, а також власних знань про довкілля та його властивості. Як складові особистості учений виділяв так звані “конструкти” – індивідуально-специфічні понятійні системи або моделі, сталі способи, які людина використовує для осмислення явищ [472]. Водночас, як зауважили науковці, Келлі не дав чіткого визначення поняття “особистість”, вважаючи, що це абстракція діяльності людини, а її формування пов’язане з наступною генералізацією цієї абстракції в усіх аспектах її зв’язку з іншими людьми [469]. Виходячи з аналізу основних положень теорії Келлі, можна зробити висновок, що він вважав особистість унікальною організованою системою конструктів, яка є динамічною і здатною до гнучкої зміни складових при невдачах або появі нових фактів у процесі пізнання.

Відомим дослідником концепту особистості у зарубіжній науці вважається також Абрахам Гарольд Маслоу (Abraham Harold Maslow). Він розглядав особистість як активного творця власного життя. Одна з важливих й актуальних у нашому контексті концепцій теорії Маслоу стосується становлення особистості. Учений вважав, що до людини, як живої істоти ніколи не можна застосувати статичної константи, бо вона перебуває у постійному процесі саморозвитку, становлення особистості, володіючи при цьому значною свободою [473; 211]. Важливим моментом теорії Маслоу є розуміння особистості як цілісної та нероздільної на складові сутності, що можливо з’ясувати лише при дослідженні мотивації. Учений, зокрема, розглядав особистість як істоту, яка постійно чогось бажає [473]. У зв’язку з цим він виділяв такі види особистісних потреб:

фізіологічні, безпеки і захисту, приналежності до соціуму, самоповаги, самоактуалізації, самовдосконалення. Маслоу, як і Фромм та Бандура, допускав, що ці потреби є вродженими, при цьому він наголошував, що вони утворюють чітку ієрархічну систему: “вищі” потреби – самовдосконалення, самоповаги, приналежності до соціуму автоматично актуалізуються при задовільненні потреб “нижчого” рівня – біологічних, самозахисту тощо [474].

У контексті цієї теорії Маслоу тлумачив поняття людської свободи і вважав, що найбільшу свободу має людина, яка задовільнила власні потреби, насамперед, “нижчі”. Стосовно особистісної відповідальності, то учений вважав, що існує єдиний вид відповідальності – відповідальність людини перед собою за власний життєвий вибір [474].

Екзистенціалізм – потужну суб’єктивно-ідеалістичну філософську течію, яка набула особливо сильного розвитку у Західній Європі, представляли Ж.-П. Сартр, Г. Марсель та А. Камю [475; 476; 477; 478; 479]. Екзистенціалісти загалом поділяли буття особистості на так зване “справжнє” і “несправжнє”. “Несправжнє” буття – це соціальне існування людини, в якому вона регулює свою поведінку у відповідності з певними суспільними нормативами, і, як вважали екзистенціалісти, фактично не керує своїм життям, втрачає свою індивідуальність [475; 476; 479]. При цьому філософами наголошувалося, що відчуття “справжнього” буття приходить до людини під час сильних емоційно-афективних станів (страху, тривоги тощо) і проявляється як гостре почуття самотності, плину існування, власної унікальності. На думку прихильників екзистенціалізму, людина лише за умов усвідомлення цього стає особистістю, здатною самостійно керувати власною долею.

Слід відзначити, що прихильники цього напрямку в філософії не досліджували структуру особистості, вважаючи її непізнаваною, а лише окремо висвітлювали деякі її якості (переважно вольові), вважаючи їх потужним інструментом творіння справжнього буття. Виходячи з цього, Ж.-П. Сартр переконував, що особистість не є продуктом спадкових і соціальних чинників. Він, зокрема стверджував, що людина не є чимось іншим, як тим, чим вона сама

себе робить [475], що існує лише одна істинна реальність – суб’єктивна. Оскільки, за його теорією усі люди живуть в абсурдному світі то перед ними стоїть завдання ставати особистостями і наповнювати життя сенсом, але кожна особистість сама відповідальна за свій життєвий вибір, і це відповідальність насамперед перед собою [480].

Слід відзначити, що, як вважали екзистенціалісти, першочерговою потребою для особистості виступає розвиток безмежної індивідуальної свободи, під якою ці філософи, розуміли звичайне свавілля. Причому вони вказували на те, що ця потреба актуалізується після позбавлення від тягаря суспільних зобов’язань та обмежень, причому необхідність соціальної відповідальності людини може у ряді випадків ігноруватися [476; 477; 478]. Іншими словами, численні моменти екзистенціальної філософії ХХ століття можуть, на нашу думку, бути розцінені як такі, що виправдовують і, навіть, можуть потенціювати девіантну поведінку. Це, загалом, стосується і напрямку “філософія життя”.

Згодом поняття „девіантність” набуває надзвичайно широкого та багатозначного застосування у гуманітарній науці. Однак, поряд із таким тлумаченням, що наводиться у довідкових виданнях [481], у багатьох публікаціях, котрі з’явилися протягом ХХ століття простежувалася стала тенденція щодо звуженого аналізу найбільш суспільно небезпечних проявів девіантності, одним із яких є злочинна поведінка. Саме цей, найбільше суспільно шкідливий різновид девіантної поведінки, як правило, розглядається у кримінології, соціології, психології досить звужено. Науковці до вивчення цього феномену, послуговуючись специфічним методологічним апаратом, виходячи із своїх завдань та можливостей. Відповідно до цього проблема впливу на девіантну особистість, її виправлення, як правило, ставиться сьогодні не на загальнонауковому рівні, а на локальному, певною мірою відособленому. Іншими словами, досі не запропоновано цілісної, філософської концепції виправлення девіантної особистості, що дало б можливість інтегрально визначати причини виникнення такої поведінки, а також загальні ознаки особистості, яка її виявляє.

Таким чином, виходячи із вищевикладеного, можемо стверджувати, що

незаперечною заслугою філософії раних періодів є привнесення до розуміння причин девіантності (відхилення від слідування моральним нормативам) саме ендогенних чинників людської природи, що є невіддільними від неї. При цьому філософи загалом наголошували на тому, що особа, яка виявляє таку поведінку, втрачає головні ознаки людини, а тим паче, особистості, якими є моральність та розумовість і тому не має права на свободу і повинна бути позбавлена її та вилучена з суспільства, яке знову ж таки покликане культивувати моральність та добродієність.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для уникнення конфліктів і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості [427, с.61]. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуваючи „жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації” [428, с.24], іноді здатна неадекватно сприймати життєві труднощі.

Отже, свобода вибору поведінки і корекція такої свободи суспільним середовищем – це органічне поєднання об'єктивного і суб'єктивного факторів реалізації свободи волі. Знання у поєднанні з вихованням – рушійний інтелектуально-вольовий інструментарій, за допомогою якого людина орієнтується у різних життєвих ситуаціях.

Для осмислення сталості та мінливості соціальних норм треба враховувати основу взаємозалежності їх властивостей, а саме: спадкоємність рис організації субстрату руху – як прогресивного, так і регресивного. Передача певного типу організації є проявом сталості руху і розвитку. Відбувається „передача структури” за ланцюгом причинно-наслідкового зв'язку, яка є нескінченною. Проявів таких структурних особливостей соціуму багато. Це, наприклад, існування колективного несвідомого (архетипу), відкритого К. Юнгом, яке являє собою загальний для всіх поколінь психічний образ найбільш еволюційно виправданих

форм поведінки; вони втілюються в дійсність, опредметнюються у процесі суспільної практики.

Кожна істина як будь-яке „окреме” являє собою суперечливу єдність „загального” і „одиничного”. Саме одиничне – найдинамічніша частина істини, бо його зміни найшвидше відображають зміни об’єктів пізнання. Але між загальним і одиничним (особливим) в істині відтворюється суперечливий взаємозв’язок необхідності та випадковості, коли накопичення змін в одиничному (при досягненні певної міри) перетворює загальне, а істина значною мірою поновлюється.

Дотримання, перегляд попередніх істин або відмова від них ніколи не буває абсолютною. Саме на цьому базується спадкоємність людської культури, культура ж „складає велику частку того, що робить нас людьми” [430, с.170]. У суспільній свідомості завжди залишаються ті чи інші форми людської поведінки як загальнолюдські цінності.

Культура являє собою і обов’язковий, вихідний елемент ранньої профілактики передзлочинної та злочинної поведінки. Саме ця її особливість, на думку більшості філософів, утілюється в культурних традиціях, що проявляється у моральних правилах співжиття. Культурні традиції розглядаються як механізм акумуляції та передачі соціально-історичного позитивного життєвого досвіду людей [431, с.151-152], що активно впливають на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності, у тому числі на правослухняність. Вони виникають і розвиваються у результаті освоєння світу, виступаючи одночасно як елементи складного механізму регулювання соціального життя. Традиція є такою інформаційною характеристикою культури, яка однаково виражає всі без винятку сфери суспільного життя з акцентуванням саме на їх корисність. У традиціях загалом відбивається соціально стереотипізований позитивний, у тому числі і правовий, досвід.

Характерними особливостями організації будь-яких складноорганізованих систем є й інтеграція і диференціація, які одночасно передбачають і заперечують одна одну. Диференціація системи, як правило, є показником прогресивної

спрямованості процесу розвитку. Але до певного моменту – до того, як вона починає загрожувати цілісності самої системи. Тоді продовження прогресивного розвитку відбувається вже на основі інтеграції сформованих (внаслідок попередньої диференціації) частин. Відповідно, регрес у цей час буде проявлятися у дезінтеграції частин системи, у розпаді зв'язків між ними. Зменшується й кількість самих частин, порушується система розподілу їх функцій.

Проблема виправлення девіантної особистості, яка виявляє, зокрема, злочинну поведінку, нерозривно пов'язана з історико-філософським та соціально-філософським аналізом сутності людини, особистості, причин девіантної поведінки, а також змісту та форми виправлення. Історико-філософський аналіз загалом показав, що європейський філософський досвід містить різноманітні варіанти тлумачення цих феноменів та процесів.

Таким чином, коли йдеться не про тактику, а про стратегію боротьби з суспільно небезпечною девіантною поведінкою, то потрібно враховувати всі основні її аспекти. А це, перш за все, світоглядні установки суспільства і людини, які завжди обумовлені певними філософськими уявленнями про довкілля. Характер взаємозв'язку суспільного й індивідуального світогляду залежить від існуючої політичної і правової системи, від характеру соціальної психології, психологічної та моральної позиції конкретної особи. Це дає можливість суспільству точніше визначити складні шляхи до майбутнього, рух до якого буде супроводжуватися найменшими втратами й найбільшими досягненнями в реалізації мети побудови гуманного суспільства, де б у центрі уваги були інтереси людей і панували правопорядок і громадський спокій.

4.5. Самореалізація особистості в умовах маргінальних процесів

Маргінальність, мабуть, є постійним явищем в людській історії. Однак його гострота залежить не лише від нього самого, а від тих суспільних процесів, які притаманні певній соціальній спільності, історичному часу. Погоджуючись з тим, що маргіналізація притаманна усім типам держав протягом людської цивілізації

[482, с.168], зазначимо, що вона з особливою силою актуалізується в перехідні етапи суспільного розвитку. Таким чином, будучи завжди предметом певного ставлення до себе з боку суспільних інституцій, маргінальність замикає на собі прискіпливу громадську реакцію і стає предметом гострих дискусій лише в періоди глибокої трансформації соціуму. У західноєвропейській історії таке явище виникало щоразу в результаті кожного, за висловом К. Поппера, напруження цивілізації. Перше з них англійський учений відносить до початку VI ст. до н. е. Тоді соціальні зміни принесли з собою нову віру – в людину, егалітарну справедливість та людський розум і, таким чином, викликали ворожу реакцію на них з боку послідовників закритого суспільства [482, с.212]. Значна частина громадян тогочасної Греції опинилася в ситуації розпачу, розчарування, страждання та розкаювання. Через деякий час напруження цивілізації спало, але очевидно, знову зросло і породило підвищену, загалом, негативну офіційну реакцію, пов'язану з виникненням християнства. Як відомо з історії, переслідування християн були настільки жорстокими, наскільки їх спосіб життя і переконання виходили за межі встановлених до того офіційних норм існування, системи цінностей. Парадокс, але з часом таке відхилення само стало офіційною нормою на кілька століть для величезної кількості людей в Західній Європі, а все, що не відповідало цьому, виявилось маргінальним. Однак вплив його на суспільні процеси західноєвропейського середньовіччя був мінімальним до тих пір, поки сила християнства не виявилася достатньою для стабілізації суспільства.

Як тільки зароджується нове напруження цивілізації, це викликає нові розчарування, страждання, зневіру в силу та істинність офіційних норм та соціальних інститутів. З'являється своєрідна “хвороба духу”, хвороба усталених ментальних стереотипів, які природно викликають у більшості людей швидше відторгнення, ніж бажання сприймати нове. Й. Хейзінга так висловився з цього приводу: “Жодна епоха не нав'язує людині думку про смерть з такою наполегливістю, як XV століття. Життя проходить на тлі безперервного заклику: *memento mori*. Ренесанс прийде лише тоді, коли зміниться тон життя коли приплив згубного заперечення життя втратить всю свою силу і... повіє

освіжаючий вітер...” [483, с.149, 378]. Але до того часу, як настане такий перелом, носії крайніх ідей і поглядів будуть маргіналами. Їх будуть переслідувати так само, як переслідували перших християн, а Західна Європа ще побачить багато подій на зразок Варфоломійської ночі. Різні проекти негативної суспільної реакції на маргінальність розроблятимуться ще і в наступних століттях аж до сучасності. Правда розвиток капіталізму настільки прискорив суспільні процеси, що трансформації соціуму відбувалися все частіше. У такій ситуації маргінальне поступово переставало шокувати суспільство.

XX століття відіграло особливу роль у формуванні ставлення соціуму до явища маргінальності. Змінюваність життя стала звичним явищем такою мірою, що маргінальність перестала сприйматися як щось надто непривабливе, огидне, як це було раніше. Нерідко маргінальні процеси захоплювали такі значні суспільні групи, що це поставило завдання дати їм наукову оцінку. У 1928 році в “Американському соціологічному журналі” була опублікована стаття лідера Чикагської школи Р. Парка “Людська міграція і маргінальна людина”. В ній автор, вводячи у науковий обіг поняття “маргінальність”, позначив ним стан індивідів, які перебувають на межі двох різних, конфліктуючих між собою життєвих укладів, способів життя, культур, рас. Основні ідеї Р. Парка були розвинуті його учнем, американським соціологом Е. Стоунквістом, який у 1935 році статтею “Проблеми маргінальної людини” продовжив публікації “Американського соціологічного журналу” з цього питання. Його ж монографія “Маргінальна людина” (1961 рік) деякою мірою співпала із завершенням першого етапу досліджень проблем маргінальності у західній гуманітарній науці, накопиченням значної емпіричної бази і формуванням її культурологічної концепції.

У середині 50-х років минулого століття почала складатися теорія структурної маргінальності. Один з її засновників, американський соціолог Д. Головенський звернув увагу на те, що культура – явище досить складне і неоднозначне і за своїм змістом включає багато елементів, які суперечать один одному. Наприклад, такою є американська культура, яку взагалі неможливо розглядати як цілісне явище. Тому маргінальна особистість зовсім не обов’язково

може бути результатом зіткнення двох віддалених культур.

Процес формування маргінального зазнає значного впливу з боку різних соціальних сил, факторів, що діють у суспільстві. Скажімо, соціальна нерівність та соціальні конфлікти, хоч і можуть бути інспіровані на культурно-расовій нерівності, мали би розглядатися як окремих, самостійний фактор породження маргінальної ситуації та маргінальної особистості [484, с.9]. Аналогічних поглядів дотримуються Я. Штумський (Польща), А. Фарж (Франція). Французький учений найбільш адекватно відобразив європейський варіант теоретичного осмислення маргінальності на відміну від американського. Якщо представники його під маргінальністю розуміють проміжний стан особистості, через то виникає її роздвоєння, то європейські учені більше вказують на “край”, “рубіж”, “межу”, де перебуває індивід, чим характеризується його повне декласування, а також економічна, політична та соціальна безсилість, немічність, втрата громадянських прав і свобод. “Маргінальність, – пише А. Фарж, – це не стан автономії”, а результат конфлікту із загальноприйнятими нормами, відображення специфічних відносин з існуючим суспільним устроєм. Маргінальність не виникає поза різним реальним чи вигаданим зіткненням з оточуючим світом [485, с.114].

Основні елементи соціально-структурної концепції маргінальності розглядаються і в публікаціях російського дослідника Є. Старикова, який одним із перших серед науковців започатковує аналіз цього феномена у гуманітарному знанні [486]. В останні роки дослідження маргінальності посіли значне місце у філософській і соціокультурологічній проблематиці [487]. Цьому сприяли універсалізація цивілізаційних процесів у світі та їх поширення на пострадянському просторі.

Коротко охарактеризуємо маргінальність з огляду на її сутність. Як вже відзначалося, склалися два основних підходи до визначення цього явища – культурологічний і соціально-структурний. Представники першого загалом уявляють маргінала як людину проміжного стану, невірноважену в своєму соціальному статусі внаслідок потрапляння і поверхового засвоєння двох, протилежних культурних середовищ і, таким чином, таку, що глибоко не

репрезентує жодну з них. Один з наслідків міграції, – писав Р. Парк, – створення ситуації, в якій індивід, будучи змішаної чи не змішаної крові, виявляє себе таким, що прагне жити в двох розділених культурних групах. Як результат виробляється неврівноважений характер – особистісний тип з характерними формами поведінки. Це є “маргінальна людина”, в свідомості якої конфліктуючі при взаємопроникненні культури зустрічаються і сплавляються воєдино [484, с.2]. Внутрішній світ такої людини є своєрідним гібридом, коли вона живе та поділяє культурне життя і традиції двох різних народів, рас, націй, але ніколи не має особливого бажання розлучатися зі своїм минулим та його традиціями, оскільки вона не прийнята в нове середовище через дії різних забобонів. До певного часу таке співжиття двох культур в особистісній структурі людини є мирним. Однак необхідність певної чіткої позиції, до якої нерідко примушують зовнішні умови життя індивіда, створюють внутрішній конфлікт, драму особистості, психологічну безвихідь. Формується маргінал – роздвоєна, заражена культурним, расовим антагонізмом особистість, психологічно неврівноважена, неспокійна, з почуттям невизначеності і потягом одночасно в двох протилежних напрямках. Рано чи пізно з’являється відчуття неблагополуччя, відчуженості, що призводить до різних форм душевного розладу та девіантної поведінки.

Західноєвропейська, за своїм змістом соціально-структурна, концепція подає маргінала як людину “краю”, “межі”, як таку, яку суспільство через певні причини відторгнуло, відсунуло на периферію, і таким чином налаштувало проти себе, тим, що не знайшло в собі сили під час глибоких суспільних перетворень підтримати слабких, обездолених, тих, хто втратив роботу, професію, заробіток, звичні умови існування, не створило завчасно умов для адаптації до нових реальностей. У результаті сформувався тип особистості – маргінала, людини озлобленої на всіх і все, радикальної в своїх поглядах. Такої, дії якої легко спрямовувати у будь-яке русло, включаючи антисуспільну поведінку. Звідси – відповідна реакція офіційних владних структур до маргіналів. Вони подаються як зайві люди, ізгої суспільства, крайні у всьому. Згідно з такою концептуальною логікою маргінали – апріорно девіантні індивіди. Їх порубіжність зумовлена тим,

що або вони самостійно відсторонилися від інституційної соціальної структури, від панівних у суспільстві правових, моральних, релігійних, побутових норм життя, або цьому сприяла їх фізична чи психічна нездатність. В умовах сучасних глибинних суспільних перетворень такі особливості індивідів актуалізуються, проявляються з крайньою силою, що потенційно сприяє перетворенню їх у маргіналів. В їх число залучаються все більші верстви громадян. “Маргінал віднині ... подібний до всіх, ідентичний всім і в той же час він каліка серед собі подібних – людина з відсіченими коренями, посічений на шматки в самому серці рідної культури, рідного середовища” [485, с.146].

Як бачимо, розуміння маргінальності у наведених вище концепціях різняться. І все ж здається, що при уважному порівнянні мова йде про дуже близькі позиції, між якими немає непрохідної стіни. Адже обидва підходи щодо маргінальності говорять про неблагополуччя, хиткість, нестабільність маргінала. Крім того, дихотомічна, проміжна, неврівноважена людина (культурологічний погляд) дуже легко може стати упослідженим, відторгнутим членом суспільства (соціально-структурний погляд), і навпаки. З іншого боку, стан “порубіжжя”, “краю”, хоч і видається, на перший погляд менш, проміжним, неврівноваженим, а значить начебто надійнішим у соціальному плані, насправді за своїми соціально-психологічними наслідками є навіть більш непередбачуваним, аніж стан дихотомії.

Однак головне, що можна вивести з порівняльного аналізу цих підходів щодо визначення маргінальності, полягає навіть не в цьому. А в тому, що обидва підходи фактично фіксують одне: маргінальність за своєю природою є явищем, пов'язаним з певними суспільними процесами, а саме, взаємодії, взаємопроникнення культур і певної дезорганізації суспільного організму через розрив соціальних зв'язків між індивідом і соціальною спільністю – групою, класом, нацією тощо, тим, що стосовно індивіда постає цілим. Тому найбільш прийнятним є “розуміння маргінальності як послідовного і паралельного розриву просторових, економічних, політичних та інших зв'язків індивідів і спільностей з нормами соціального цілого... Іншими словами, маргінальні не люди самі по собі,

а їх зв'язки і відносини, послаблення, деформація (або відсутність) яких і викликає врешті феномен маргінальності” [488, с.30].

Структуру маргінальної особистості, на наш погляд, можна розглядати як деяку інтегральну єдність елементів різних рівнів соціальних якостей особистості. Тут важливо мати на увазі, що сутність особистості, як вже зазначалося найповніше проявляється в її практичній діяльності. Тому структурна модель маргінальної особистості може бути подана як структура її особистісної діяльності, в якій відображається вся багатогранність її матеріальної та духовної взаємодії з довкіллям. Переваги такого підходу очевидні: по-перше, це дозволяє закласти загальний фундамент для поєднання досягнень різних наук при визначенні різнорівневої структури маргінальної особистості, по-друге, дає можливість достатньо глибоко розкрити структуру маргінальної особистості на сутнісному рівні. Адже внутрішня суперечність маргінальної особистості найяскравіше розкривається у різних видах її діяльності.

Однак, застосувавши діяльнісний підхід, ми не можемо однозначно визначити структуру маргінальної особистості. Структура індивідуальної діяльності похідна від структури суспільної діяльності, теоретичні моделі якої різні, що й засвідчено позиціями науковців. Причина цього – складність, багаторівневність самої діяльності. Існує чимало підстав для типологізації діяльності. Тому при визначенні основ для типологізації, перш за все, потрібно враховувати основну мету цієї типологізації, однак, на наш погляд, неможливо сформулювати структуру діяльності, яка буде єдиною і безперечно правильною.

Підкреслимо, що філософи висвітлили проблему діяльності як суспільного явища досить ґрунтовно. Виділимо декілька основних позицій структурування діяльності. Так, В.Г. Афанасьєв класифікує її як виробничу, соціально-політичну та духовну [489, с.24-33]. Л.Н. Коган називає матеріально-виробничу, соціально-організаційну та духовну сфери [201]. Л.М. Архангельський поділяє діяльність на професійно-трудова, соціально-політичну та дозвільно-побутову [490, с.10]. Б.Г. Ананьєв підносить структуру діяльності до загально-філософського масштабу – праця, спілкування, пізнання [36, с.318-322]. М.С. Каган називає п'ять

основних видів діяльності: перетворювальну, пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, комунікативну, художню [3, с.53-139]. Перелік спроб виділення структури людської діяльності, як бачимо, цим не обмежується, хоч це не применшує надзвичайно вагоме значення проблеми. Щоб зосередити увагу на чомусь конкретному, потрібно насамперед виходити з основної мети нашого дослідження, яка зводиться до означення особливостей структури маргінальної особистості, тобто такої особистості, котра перебуває на межі (або за межею) соціокультурних середовищ. Звідси і особливості її структури потрібно розглядати з огляду на суперечності, внутрішні роздвоєння особистості.

Водночас слід мати на увазі таке. Проблема соціальної структури особистості досить серйозно висвітлена науковцями. Тому нема потреби докладніше розглядати її ще раз. У нашому контексті виходить на перший план завдання – вирізнити особливості соціальної структури маргінальної особистості. Це зумовлено, насамперед, станом наукового опрацювання теми маргінальної особистості. На нашу думку, в умовах, коли вона тільки починає актуалізуватися як важливий предмет соціально-філософського аналізу, важливо саме зосередитися на з'ясуванні особливостей соціальної структури маргінальної особистості. Це досить вузький аспект усієї проблеми, але, на наш погляд, ключовий, бо вирізнення особливостей такої структури дає можливість не лише повніше уявити сутність маргінальної особистості, але й уточнити її поняття.

З іншого боку, вирішення зазначеного завдання передбачає вибір вузлового, засадничого елемента такої структури. На нашу думку, таким елементом виступають потреби, адже вони – базовий мотив життєдіяльності особистості. На основі потреб формується вся мотиваційна структура людини й особистості. Їхнє задоволення багато в чому зумовлює як систему мотивів, так і саму діяльність. Звернемось до більш поглибленого їх аналізу.

Термін „потреби” трактується як „нужда чи нестатки будь-чого необхідного для підтримання життєдіяльності організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства загалом; внутрішній спонукач активності” [491, с.518]. На сьогодні достатньо наукових праць про людські потреби. Взагалі їх положення

можна звести до таких трьох основних груп: а) визначення сутності потреб у рамках різних гуманітарних наук (соціології, політології, політекономії, загальної та соціальної психології, демографії тощо) на базі загального філософського обґрунтування; б) визначення потреб, пов'язаних з конкретизацією уявлень про суб'єкт діяльності, яким можуть бути будь-який біологічний організм, людина, спільнота людей (сім'я, рід, трудовий колектив), соціальний прошарок або соціальна група (клас, каста, покоління), спільнота як певна соціальна система, соціальний інститут, що функціонує у рамках суспільства (система освіти, держава), нарешті, людство в цілому; в) визначення потреб з огляду на їх об'єкт – міру їх матеріальності чи духовності, ступінь їх узагальнення, їх елементарність чи піднесеність тощо [492, с.12-13].

Найоптимальнішою для дослідження системи потреб маргінальної особистості, на наш погляд, є концепція відомого американського вченого А.Г. Маслоу [493, с.479-527]. Ця концепція заслуговує на докладніший розгляд. Як вважає учений, люди мотивовані для пошуку особистих цілей, а це робить їх життя значущим та осмисленим. Людина рідко досягає стану повної задоволеності результатами своєї життєдіяльності. Якщо такий стан й існує, то він досить короткочасний. В міру задоволення одних потреб формуються інші, і в міру їх реалізації з'являються все нові і нові.

А. Маслоу стверджує, що всі потреби людини вибудовуються в ієрархічну систему. Кожна з базово-загальних потреб складається з менш загальних, часткових, що мають масу специфічних зовнішніх індивідуальних проявів.

Першою базовою потребою будь-якої людини є потреба в самому житті, тобто сукупність фізіологічних потреб – в їжі, воді, одязі тощо. Задоволення цих потреб забезпечує існування індивіда як живого організму. Якщо ці потреби залишаються протягом деякого часу незадоволеними, то досить швидко вони стають домінуючими настільки, що інші потреби зникають або відходять далеко на задній план. Голодна людина надто сконцентрована на пошуках їжі, щоб творити музику, думати про кар'єру тощо. Фактично незадоволення цього типу потреб є першим поштовхом до маргіналізації особистості, яка може піти двома

шляхами: нехтування норм та правил поведінки, задоволення своїх фізіологічних потреб, або пошуку нового соціуму, який дав би змогу задовольнити ці потреби. І в першому, і в другому випадку людина стає маргіналом. Відсутність або велике обмеження в їжі чи воді створюють сильну руйнівну дію на поведінку людини. У науковій та художній літературі наводиться безліч прикладів духовної деградації людини, яка не в змозі задовольнити свої фізіологічні потреби.

Однак не можна ставити знак абсолютної тотожності між поняттями „незадоволення фізіологічних потреб” та „моральна деградація особистості”. Відомі історичні приклади, коли людина заради задоволення потреб, наприклад у самоповазі, нехтує не тільки шматком хліба чи склянкою води, а й власним життям. В такому випадку йдеться про шлях, котрий обирає індивід, який не може дозволити собі переступити межу іншого соціокультурного середовища. Основою такого рішення є непримиренні суперечності норм та традицій соціуму, з одного боку, і внутрішніх переконань особистості – з другого.

Ще один аспект, на якому не можна не зупинитись, – це міра задоволення фізіологічних потреб. Людина, мабуть, ніколи не скаже: „Мені досить матеріальних благ”. Стосовно цього типу потреб можна говорити про певний мінімум. Наприклад, про мінімальний споживчий кошик – статистичний, але досить реальний індекс нашого життя. Звичайно процес самовдосконалення спонукається завжди максимумом, а не мінімумом. Однак опускання нижче цього мінімуму – це вірний шлях маргіналізації особистості. До того ж, погляди особистості на відповідність чи суперечність довкілля її потребам формуються не просто певним загальностатистично прийнятим мінімумом, а передовсім спрямованістю вектора задоволення потреб. Якщо рівень задоволення потреб постійно зростає, то це формує впевненість у правильності обраного життєвого шляху, впевненість в собі. Коли ж цей рівень падає (якщо він навіть значно вищий, ніж у першому випадку), то це формує негативістське ставлення як до соціуму, в якому перебуває особистість, так і до самої себе. Звідси виникає непереборне бажання змін.

Другою в ієрархії потреб, за А. Маслоу, стоїть потреба у безпеці та захисті.

Проявів у неї дуже багато – це і гарантії майбутнього задоволення фізіологічних потреб, це і зацікавленість у стабільності чинних інститутів державності, це і бажання мати банківські заощадження, це і відсутність тривоги за особисту безпеку. Сюди включені також потреби організації, стабільності, закону і порядку, передбачуваності подій, свободи від таких загрозливих для людини явищ, як хвороби, страх, хаос. Тобто, це потреби довготривалого виживання.

Особливої актуальності ці потреби набувають у перехідний період існування соціуму. „Під час перехідного періоду, – підкреслює Т.А. Алексеева, – коли старі інститути розвалені, цінності підірвані, а нові ще не укорінилися і сприймаються багатьма як щось тимчасове, а можливо і минуле, свідомість розмито і уявлення суперечливі, питання про збереження стабільності в суспільстві набуває абсолютно особливого значення” [494, с.58-65]. І це значення, насамперед, диктується бажанням конкретної людини до безпеки та захисту. Ці потреби великою мірою впливають на поведінку особистості. Можливість отримати добру освіту, цікава робота, за яку гарантовано стабільний високий заробіток, надійний соціальний захист у старості – це ті важливі стабілізаційні фактори життєдіяльності людини, котрі певною мірою попереджають виникнення таких негативних чинників, як неспокій, агресивність, аморальність, обмеженість, пасивність, егоцентричність... Як відомо, беззахисності людей в суспільстві на перехідному етапі розвитку вражаючи. Від Президента країни, законодавчий захист якого в такий період дуже слабкий і нерегульований, до пересічних пенсіонерів, які, через мізерні пенсії, вимушені шукати порятунку у найпринизливіших формах жебракування, – витворилася сучасна картина маргіналізації основних верств населення нашої країни.

Потреба у приналежності та любові – третя базова потреба, за А. Маслоу. Прояви її теж різноманітні. Це і кохання, і симпатії, і дружба та інші форми близькості людей, надія на те, що будуть розділені наші страждання, горе, нещастя, а також, звичайно, – успіхи, радощі, перемоги. Найкращим індикатором невиконання цієї потреби є почуття самотності, непотрібності. Групова приналежність стає домінуючою метою для людини. Як наслідок, маргінальна

особистість, що покидає одну групу і переходить до іншої, гостро переживає муки самотності, відсутності дружби та відчуженості. Студенти, що вчаться далеко від дому, стають жертвами потреби у приналежності. І гострота, і тривалість такого відчуття буде залежати як від групи, так і від комунікативних якостей самої особистості.

Потреби у приналежності та любові досить важлива в життєдіяльності людини. А. Маслоу стверджував, що є докази істотної кореляції між щасливим дитинством та здоров'ям у зрілому віці. Ці аргументи, на його думку, підтримують тезу, що любов – головна передумова здорового розвитку людини. Вважаючи природу людини загалом позитивно доброю, учений розглядав садизм, жорстокість, злобу тощо не як внутрішньо притаманне людині, а скоріш як захисну реакцію на придушення його істинних потреб, емоцій, здібностей [493, с.493]. Погані вчинки, по суті, реактивні, а не інстинктивні. У цьому був глибоко переконаний учений. А відтак радив для послаблення основ маргінальності творити сприятливі суспільні умови для істинно людських основ життя людини.

Ще однією базовою потребою людини, за А. Маслоу, є потреба в повазі і самоповазі. Самоповага характеризується такими поняттями, як компетентність, впевненість, досягнення, незалежність та свобода. Людині також потрібно знати, що те, що вона робить, визнається та оцінюється іншими. Маргінальна особистість не завжди може справлятися з поставленими завданнями та вимогами, що пред'являє спільнота, до якої вона ще не встигла адаптуватись в достатній мірі. Тому часто маргінал прагне створити зовнішній ефект, ставлячи цим себе ще в гірше становище – становище користувача незаслуженим. Це небезпечно в психологічному плані. Приводить до нервової напруженості та нервових зривів.

А. Маслоу припускав, що потреби поваги досягають максимального рівня та припиняють збільшуватися в зрілості, а потім в середні роки їх інтенсивність зменшується. Причини такого становища, по-перше, у тому, що дорослі зазвичай реальніше оцінюють свою дійсну значимість; по-друге, дорослі переважно мали досвід поваги та визнання, що дає їм можливість визначати інші мотиви своєї діяльності [493, с.493-494]. Отже, у перехідний період від дитинства до дорослого

життя потреби поваги та самоповаги є рушійною силою швидшого зростання. І з повною впевненістю молодь можна назвати маргінальним прошарком суспільства, ставлячи в основу маргінальності потреби поваги та самоповаги і обмежені можливості їх реалізації в цьому віці.

Завершує піраміду потреб особистості, на думку А. Маслоу, потреба в самоактуалізації. Він характеризував її як бажання людини стати тим, ким вона може стати, досягти вершини свого потенціалу. „Музикант повинен грати музику, – писав учений, – художник повинен малювати, поети повинні складати вірші, якщо вони, врешті, хочуть бути у злагоді з самими собою. Люди повинні бути тим, ким вони можуть бути. Вони повинні бути вірними своїй природі” [493, с.494]. Причому самоактуалізація не обов’язково виявляється у творчості. Самоактуалізація – це потреба і можливість найкращим чином виконувати притаманну людині діяльність. Специфічні форми самоактуалізації найрізноманітніші. Робота особистості над собою – головний механізм задоволення цієї потреби.

Однак, в даному контексті необхідно підкреслити, що потреба самоактуалізації є чи не головною причиною маргіналізації особистості. А. Маслоу зробив припущення, що майже всі люди мають потребу у внутрішньому вдосконаленні та шукають його. Але тільки невелика кількість їх (менше 1% населення) досягає цієї внутрішньої досконалості, такого стану, коли він настільки зливається з притаманною йому діяльністю, що для нього зникає межа „праця – радість” [493, с.495]. Причини – нерозуміння, небачення свого потенціалу. Більшість людей сумнівається у своїх здібностях, а часом і бояться їх. Це великою мірою заважає самовдосконаленню.

Потреби – внутрішній стимул будь-якої життєдіяльності. Однак часто потреби самоактуалізації вступають в суперечність з потребами безпеки. Процес самовдосконалення вимагає готовності до ризику, помилок, відмови від старих звичок, внутрішньої готовності стати маргінальною особистістю, але здебільшого люди прагнуть до стабільності, до збереження старих звичок. Це суперечить потребам самовдосконалення. У цьому полягає субординаційна залежність потреб. За А. Маслоу, задоволення вищих потреб починається після задоволення

потреб, що стоять нижче за ієрархією. І дійсно, істинно людська діяльність починається після задоволення фізіологічних потреб їх суб'єкта. „Про яку гідність, повагу та самоповагу людини може йти мова, – запитує П.К. Гречко, – коли вона злиденна, їй голодно та холодно?” [495, с.173]. До того ж, соціальне та культурне середовище часто пригальмовує тенденцію до самоактуалізації певними нормами, що стосуються деякої частини індивідів.

Отже, для самоактуалізації маргінальної особистості необхідне сприяння суспільства, створення певних зовнішніх умов, які породжують потребу в такій самоактуалізації, пробуджують та сприяють розвитку творчого потенціалу, прихованого практично в кожній особистості.

Потреба особистості в самоактуалізації (самореалізації) – лакмусовий папірець в означенні особливостей соціальної структури маргінальної особистості. В останній вона репрезентує свої крайні форми загострення і практичного задоволення. Маргінальна – це така особистість, в соціальній структурі якої потреба в самореалізації актуалізована крайнім чином. Її універсальний, полівалентний характер зумовлює бажання індивіда задовольнити своє єство у будь-якій сфері людської діяльності, будь-яким чином (способом), у будь-якій формі. Маргінальна – це особистість, яка концентрує всю свою енергію, весь свій потенціал задля досягнення мети. І ніщо для неї не може бути перешкодою.

На підставі висловленого можемо наголосити на дуже важливому моменті методології аналізу особливостей соціальної структури маргінальної особистості. Він полягає в тому, що потреба в самореалізації – вузловий елемент соціальної структури особистості, який не тільки споріднює нормальну і маргінальну особистості, але й їх розрізняє. Останнє спостерігається як через змістовний аспект, так і особливо через ступінь актуалізації. У соціальній структурі маргінальної особистості її задоволеність чи незадоволеність виходить за рамки нормального. Цим вона викликає або недосягнення нижньої межі нормального в соціумі, або перехід його верхньої межі. В результаті соціум одержує в особі маргінала або приклад власного „дна”, або приклад власного майбутнього зразка.

З урахуванням викладеного вище можемо констатувати, що маргінальна

особистість – це поняття, яким соціальна філософія фіксує соціальний статус індивіда, котрий реалізує свою життєдіяльність на межі соціокультурних середовищ (або за нею), а його особистісна структура є адекватним як відображенням, так і творцем усіх суперечностей цієї межі. Соціальна структура маргінальної особистості характеризується домінуванням в її мотиваційній системі потреби в самореалізації, свободі та індивідуалізації, вираженої у порубіжних формах.

Маргінальність виступає закономірним явищем будь-якого суспільного життя з тих пір, як тільки суспільство визнало і конституювало факт індивідуальності, неповторності, унікальності кожного людського індивіда, оскільки індивідуальність і передбачає несхожість з іншими соціальними суб'єктами як за змістом, так і за формами, способами його прояву. Маргінальне є тіннювою стороною нормального, це обернений бік норми. І як таке, маргінальність фіксує резерви соціально-нормального, в будь-якому значенні (позитивному, негативному, інтенсивному, екстенсивному тощо).

Маргінальна особистість – складна та суперечлива соціально-філософська категорія, що має значне поширення і перебуває в надто драматичному становищі в сучасному світі. Неоднозначність, хиткість її внутрішнього змісту та поведінки можуть виявлятися по-різному: як плідна взаємодія частин, що зведені в природну ієрархію певної цілісності; як кон'юнктурне прагнення до домінування однієї з частин цілого в маргінальній особистості; як гострий та антагоністичний конфлікт, що призводить до зламу та загибелі системи (маргінальної особистості). Це означає, що особистість може взагалі бути викинута за межі соціуму.

Спробуємо коротко проаналізувати основні підходи до визначення сутності маргінальної особистості в зарубіжній та вітчизняній літературі, а також викласти своє розуміння категорії “маргінальна особистість”.

Маргінальність, у найзагальнішому значенні цього слова, визначається як певний проміжний стан особистості щодо певних соціальних спільнот. Аналізуючи підходи до визначення сутності маргінальної особистості, можна твердити, що вони різняться між собою акцентами, які ставляться представниками

різних наук під час розгляду цієї проблематики.

Фактично усі вчені, починаючи з Р. Парка, котрий зробив першу спробу визначити маргінальну особистість, зосереджують увагу на проміжному, пограничному становищі маргінала в соціокультурних середовищах, між якими він перебуває. Однак надалі сутність маргінальної особистості визначається по-різному. Залежно від того, представник якої науки розглядає цю категорію, на перший план висувуються соціальні, психологічні, етнічні, правові та інші особливості.

Маргінала як соціального суб'єкта, котрий бере участь у культурному конфлікті, характеризує Е. Стоунквіст. Він визначає його як індивіда, який перебуває “на краю кожної із культур, але не належить до жодної з них” [496, с.3]. Вислови, що застосовує Стоунквіст, характеризуючи “маргінальну людину”, засвідчують різну міру гостроти соціально-культурного конфлікту в системі “індивід – суспільство” (або точніше: “маргінальна особистість – суспільство”), тобто різний ступінь маргіналізації особистості: дезорганізованість, непристосованість, ошалілість, невдачливість, стурбованість, тривожність, ізольованість, відчуженість, розчарованість тощо [496, с.140-141, 201-202]. Водночас серед сутнісних характеристик маргінальної особистості дослідник вирізняє й інші, позитивні. Оскільки “маргінальна людина” більше обізнана зі своїм культурним середовищем, постійно стурбована своїм становищем та своїми взаєминами з оточенням, оскільки вона зайнята постійним “спогляданням” себе з позицій різних культур та груп, то їй притаманні ширший кругозір і більш незалежне та раціональне мислення.

Підхід другого до визначення сутності “маргінальної людини” з часом зазнав критики та модифікацій. Наприклад, Д. Головенський (США) вважав поняття “маргінальна людина” “соціальною функцією, заснованою на стереотипі, котрий подібно до більшості стереотипів є карикатурою на правду або перебільшенням та спотворенням дійсності” [497, с.335]. Проте, незважаючи на критику, дослідження сутності маргінальної особистості тривали.

Від американської концепції культурної маргінальності дещо відрізняється концепція структурної (соціальної) маргінальності, розроблювана здебільшого

європейськими, латиноамериканськими та південноафриканськими науковцями.

Представники концепції культурної маргінальності вбачають сутність маргінальної особистості в її перебуванні на межі двох (або більше) соціокультурних середовищ, у проміжному (перехідному) характері та стані. Представники концепції структурної (соціальної) маргінальності сутністю останньої вважають стан “краю”, “межі”, за яку “викинуто” людину. Так, Б. Манчіні визначає маргінальну особистість як “політичне, соціальне та економічне безсилля прошарків суспільства, позбавлених громадянських або виборчих прав” [498, с.185]. Я. Штумський зараховує до маргіналів людей, яких характеризує “неучасть у правах та соціальному забезпеченні”. Конкретно – це безпритульні та волоцюги, злочинці, алкоголіки, наркомани, фізично та психічно ущемлені люди, низькооплачувані іноземні робітники тощо [499, с.104-113].

Радянські науковці проблематику маргінальної особистості розробляли недостатньо активно. Причини загальновідомі та не потребують детального розгляду. Не випадково категорію “маргінальна особистість” часто тлумачили як “... поняття, що застосовується в буржуазній соціології для характеристики особистості...” [500, с.195].

Одну з перших спроб тлумачення сутності маргінальної особистості в наших умовах зробив Є. Стариков. І хоча він дотримувався підходу Парка та Стоунквіста, однак досить детально розглянув проблеми “декласування” різних прошарків радянського суспільства як “феномен передусім соціально-психологічний, навіть такий, що має під собою базові економічні причини” [486, с.142]. Виділив він і головну ознаку маргінальності, вбачаючи її в розриві соціальних зв'язків особи.

Глибше почали досліджувати проблематику маргінальної особистості в 90-х роках минулого століття, причому в різних галузях науки. Так, А.А. Газізова, аналізуючи принципи зображення маргінальної людини в російській філософській прозі 60-х – 80-х років двадцятого століття, твердить, що “маргінальна людина – це образ-поняття, ідея людської свідомості, що своєрідно реагує на кризу класичного гуманізму, на катаклізми світу, що перебудовується” [501, с.356]. У її

дослідженнях чітко простежується думка про об'єктивність існування маргіналів в сучасному суспільстві, при цьому висловлюється певний песимізм, розуміння безвиході їхнього становища. До маргінальних особистостей А. Газізова зараховує "... безправних невдах, алкоголіків, бродяг решту яскравих виразників людських недосконалостей" [501, с.357]. Тут бачимо обмеження поняття "маргінальна особистість" тільки "викинутістю" за межі соціуму. Поза межами дослідження залишаються величезні прошарки маргінальності. Більше того, учена підкреслює нікчемність маргіналів, твердячи, що "свідомість цих маленьких і сірих людей розщеплено, розбито..." [501, с.357]. Звичайно, ми не можемо цього заперечувати, коли йдеться про "невдах, алкоголіків, бродяг...", але сутність маргінальної особистості, на нашу думку, відображають не лише ці категорії. Сама Газізова, усвідомлюючи певну обмеженість своїх висновків соціально-психологічними аспектами, намагається розглянути проблему ширше. "Для лікування, – пише вона, маючи на увазі маргінальне в особистості, – потрібно якесь інше світовідчуття – філософське, більш масштабне, коли вирішуються питання не однієї людини, а всього людства" [501, с.358].

Спробу детального соціально-філософського аналізу проблеми культурної маргінальності зробив В. Шапінський. Він доходить висновку, що маргінальність особистості визначається не тільки приналежністю до певних соціально-класових структур. "Індивід може бути інтегрований у виробничий процес чи соціальну структуру тим чи іншим чином, однак у культурному розумінні не належати до жодної із субкультур" [502, с.48]. У цьому випадку підкреслюється необхідність брати до уваги відмінності при визначенні маргінальності – економічної, соціальної, політичної та культурної. Водночас, стверджується, що під маргіналом слід "розуміти індивідів чи групи індивідів, які вирізняються із структури соціуму за якоюсь позасоціальною ознакою" [502, с.12].

Ще один дослідник цього феномена І. Попова, застосувавши соціологічний підхід до проблеми маргінальної особистості, вирізняє передусім ті її аспекти, що пов'язані зі змінами в соціально-економічній структурі суспільства перехідного етапу. "Маргінальність, – пише вона, – це стан груп та індивідів у ситуації, котра

примушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних із різким соціально-економічним і соціо-культурним переструктуруванням суспільства загалом, змінювати своє соціальне становище та спричинює істотну зміну або втрату попереднього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також ціннісних орієнтацій” [503, с.60].

Цікавою видається думка І. Попової про те, що маргінальність можна розглядати як мінімум на двох рівнях: маргінальність у загальному сенсі – як наслідок загальної для всієї країни маргінальної ситуації, що розуміється як стан суспільства загалом, індивіда або групи на межі двох соціальних структур; у частковому сенсі – як наслідок перебування в маргінальному статусі, в який людина потрапляє через особливі, індивідуальні обставини, але зрештою під впливом маргінальності у згаданому значенні [503, с.60].

Цікавим є підхід до визначення маргінальної особистості та маргінальності А. Атояна. Заявляючи, що нема стійкого визначення цієї категорії ні у нас, ні за кордоном, науковець робить спробу обґрунтувати дефініції цих категорій. Він твердить, що не слід поспішно ототожнювати маргіналів з люмпенами, пауперами, декласованими чи просто ненормальними особами. “Не все, що ненормальне, – маргінальне, а люмпени та паупери можуть мати досить визначений і закріплений за ними статус, позицію” [488, с.30]. Виходячи з такої позиції, А. Атоян пропонує таке визначення: “Під маргіналами у цьому випадку розуміються індивіди, їх групи та спільноти, що формуються на межі станів та в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого; чи в межах одного типу соціальності з його серйозними деформаціями” [488, с.29].

Натомість І. Гордієнко-Митрофанова розглядає термін “маргінальність” у трьох головних змістових рівнях: соціологічному – як проміжність становища індивіда щодо будь-яких соціальних спільнот; психологічному – як сукупність специфічних форм внутрішнього та зовнішнього конфліктів у особистості, яка опинилась у маргінальних умовах; у культурологічному – як модель маргінальної свідомості, тобто тип мислення, характерний для суб'єкта (у будь-яких його модифікаціях), нездатного до інкорпорації до системи цінностей соціуму [504, с.8].

На основі цих підходів учена пропонує визначення маргінальності в її новому значенні як соціокультурного феномена: “Маргінальність – явище або сукупність явищ, що розгортаються в умовах минулої аксіосфери – комплекс цінностей, що закономірно склався у соціокультурному середовищі, – з втратою відчуття компліментарності як до заданого (або точніше, до того, що задає) рівня ціннісної ієрархії, так і до аксіопозицій минулого, і одночасно в умовах формування нових цінностей на всіх рівнях аксіосфери [504, с.9].

Як бачимо, трактування сутності маргінальної особистості та категорії “маргінальність” у сучасній науковій думці є значно багатшим та повнішим. Чимало вчених запропонували нові підходи до з’ясування суті цих категорій. Однак досі не вдалося спільними зусиллями визначити чіткі межі маргінального. Це дає підстави стверджувати про необхідність подальших досліджень цієї проблематики. Підкреслимо, що маргінальна особистість у системі “індивід – суспільство” виступає водночас об’єктом і суб’єктом суспільних відносин. Сутність маргінальної особистості можна тлумачити, по-перше, аналізуючи соціально-культурне середовище, що визначає діяльність і поведінку маргінальної особистості, а отже і її соціальні властивості та типологізацію; по-друге, розкриваючи її внутрішні сутнісні сили, котрі не меншою мірою впливають на динаміку розвитку маргінальної особистості та зміну самого середовища її існування та життєдіяльності [505].

Визначення сутності маргінальної особистості з соціально-філософської позиції потребує розгляду об’єктивного та суб’єктивного в особистості в діалектичній єдності. Тобто зразки поведінки, що нав’язуються особистості суспільством, є не просто “ролями”, навіть якщо вони й приймаються особистістю, але й перетворюються в її власну самодіяльність, стають неодмінними складовими її життєдіяльності, невід’ємними від її власного “Я”. Визначаючи сутність маргінальної особистості, переходимо від аналізу окремо суспільних відносин і психіки особистості до дослідження живої людської діяльності, зумовленої як зовнішніми умовами, так і внутрішніми характеристиками особистості.

На основі висловленого пропонуємо дещо уточнений варіант визначення

сутності маргінальної особистості як об'єкта і суб'єкта суспільних відносин, що перебуває на межі (або за межею) соціокультурних середовищ, дотримується їх традицій та є носієм системи суперечностей перехідного періоду. Отже, маргінальність – глобальна проблема, яку потрібно вирішувати на шляху до цивілізованого суспільства. Причини її поступово будуть зникати, та на їх місці з'являтимуться нові, а тому існує та існуватиме необхідність подальших фундаментальних досліджень цієї проблеми.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи викладене в даному розділі можемо зробити декілька узагальнень. Насамперед необхідно відзначити, що для юридичної антропології важливе виявлення не взагалі закономірностей права, а закономірностей співвідношення і взаємозв'язку людини і права, а на їх основі – прогнозування основних тенденцій розвитку права як однієї із форм буття людини.

Такі функції юридичної антропології, як світоглядна, методологічна, відображально-інформаційна, аксіологічна та виховна, збігаються із функціями філософії права, але не тотожні їм, оскільки наповнюються змістом і специфікою, спричиненою власним предметом і завданнями, зумовленими антропоцентричною зорієнтованістю юридичної антропології.

На нашу думку, дослідження правового людинорозуміння має відбуватися за схемою: від загального до правового людинорозуміння, далі – від правового до „системно-галузево-правового” людинорозуміння (а не навпаки). Відтак, через фундаментальність характеру такого дослідження на нього може претендувати філософія права як найабстрактніший та ґрунтовний спосіб дослідження права.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для запобігання конфліктам і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і

правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуваючи “жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації”, іноді здатна неадекватно сприймати життєві ситуації.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що девіація – це всезагальна форма існування суб’єктів і систем, то вона поширюється і на соціальні макросистеми, що визначають світовий поступ. Інакше кажучи, можливі досить істотні девіації навіть масштабних систем, здатний набувати геосоціального характеру та торкатися інтересів усього людства. Водночас необхідно пам’ятати, що феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати як негативні, так і позитивні соціальні зміни.

Таким чином, девіантна правосвідомість – це різновид традиційної позитивної правосвідомості, або правосвідомість у вузькому значенні слова, еволюційно зорієнтована здатність суб’єктів права ідейно використовувати у правових відносинах гетерогенно-правові (неоднорідні) образи, зв’язки предметів правового регулювання, що реально існують як у правокультурному полі, так і поза ним та не відокремлені від будь-яких безпосередніх юридично-правових контактів між правовими суб’єктами (суб’єктами правосвідомості).

Причиною девіантної поведінки, зокрема правопорушень можуть бути прагнення та реальні дії, що сприяють успіху, збільшенню матеріальних благ. Це стає стимулом правопорушень та інших відхилень. Молодь розуміє, що деякі люди, завдяки злочинній діяльності, завоювали “місце під сонцем”, досягли певного становища і впливу в суспільстві. Ця причина для нашого суспільства є однією з найвагоміших, особливо коли йдеться про переоцінювання моральних норм, прав і обов’язків.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов’язана з безліччю варіантів поведінки, у тому числі й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для уникнення конфліктів і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища.

РОЗДІЛ 5

ДЕВІАНТНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ФОРМОЗМІСТОВНИЙ ФЕНОМЕН ПЕРЕХІДНОГО БУТТЯ ПРАВА

5.1. Смыслозмістовна сутність девіантної правосвідомості

Девіантна правосвідомість як підструктурна система природної, ментально структурованої правосвідомості, на наш погляд, визначає (і створює – за наявності посттоталітарних умов) властивості усього системно-логічного компендіуму як правових, так і неправових декіацій соціуму, соціокомунікативної та правової реальності, а також ідейно-світоглядну парадигму перетворень перехідного правосоціуму [506, с.52-53].

Очевидно, цілепокладальному поясненню філософсько-правової сутності категорії “девіантна правосвідомість” буде сприяти міждисциплінарний (синергетичний) аналіз смыслозмістовної сутності девіантної правосвідомості, який концептуально резонує з методологічними напрямками наукових розвідок 70-х років минулого століття на теренах Радянського Союзу. До числа таких розвідок, в яких висвітлювалися досліджували системно-структурні зв'язки у різних відношеннях і відносинах, слід зарахувати, насамперед методичні ідеї, обгрунтовані, В.І. Свідерським та Р.А. Зобовим, якими, на нашу думку, аксіологічно підведено функціонально-теоретичну базу під створення у науково-понятійній площині категорії “поліфункціональна структура” [507].

Відзначимо, що проблемою спадкоємності позитивної правосвідомості у середині 70-х років минулого століття ґрунтовно цікавився В.О. Чефранов, низка його ідей заслуговує творчого переосмислення й розвитку з врахуванням сучасних реалій. Водночас слід підкреслити, що у зарубіжних учених цей аспект проблематики не викликав наукового інтересу, бо фактично жодної публікації з цієї тематики не вдалося виявити. Враховуючи актуальність для соціальної практики науково-теоретичного осмислення природи та сутності функції розвитку

правосвідомості і вироблення на цій основі прагматичних рекомендацій, спрямованих на подолання рецидивів девіантності, вважаємо важливим нашим завданням методологічно-правове окреслення відомих позитивістських вітчизняних та іноземних підходів до виявлення позитивної природи і сутності функції випередження розвитку перехідного правобуття звичайною позитивною правосвідомістю, яку ми ідентифікуємо як різновид девіантної правосвідомості.

Систематизація, узагальнення різних наукових позицій, та врахування новітніх наукових напрацювань у цій царині і з'ясування у методологічно-правовому аспекті сучасного стану активної функції випередження перехідного пострадянського буття українською девіантною правосвідомістю усе це об'єднане метою осягнення цих аспектів як у площині позитивного, так і у площині філософсько-правового, синергетично опосередкованого, методологічно-правового їх розуміння.

Пригадаємо, що природа позитивної правосвідомості, у тому числі її функція випередження суспільного буття, значною мірою досліджувалася найбільш активно на вітчизняних теренах із середини 60-х до середини 70-х років ХХ ст. і так тривало аж до кінця століття, після чого науковий інтерес до правової свідомості згасає. Досить інтенсивно природу і сутність звичайної позитивної правосвідомості вивчали у радянському позитивному правознавстві, марксистській філософії та історичному матеріалізмі. Незважаючи на те, що тепер ці наукові дисципліни теоретично застаріли, стали непопулярними, ми не можемо їх обійти, бо не маємо актуальнішого сучасного матеріалу, якщо не враховувати давні теоретичні розвідки, розмірковування та роздуми у ХІХ столітті, зокрема І. Ільїна, П. Новгородцева, Г. Гегеля та інших.

Як відомо що, марксистська філософія традиційно засуджувала й ігнорувала так званий вульгарно-матеріалістичний погляд, згідно з яким суспільна свідомість, виступаючи механічним відображенням суспільного буття, не може ні випереджати суспільне буття, ні зворотно впливати на нього. Здатність девіантної правосвідомості як різновиду суспільного, перехідного пострадянського розвитку, випереджати хід розвитку дійсності (передбачати ті чи інші результати) є чи не

найціннішою якістю правової свідомості, яка дозволяє її суб'єктам відносно вільно орієнтуватися у навколишній природній та соціальній дійсності. Виходячи з розмірковувань, наприклад, В.О. Чефранова, першого українського філософа права, з його ідей та умовисновків, сама ідея передбачення ґрунтується на діалектичному положенні про активне відношення свідомості людини загалом до довкілля, таке відношення, що виявляється у попередній мислиннєвій побудові дій і в ідеальному омріянні результатів цих дій. Відомі у цьому сенсі образні судження К. Маркса про архітектора, який відрізняється від найкращої бджоли тим, що “перед тим як будувати стільник з воску, він вже побудував його у власній голові” [508, с.189], і що результат, який настає у кінці процесу праці, “вже на початку цього процесу був в уявленні людини, тобто є ідеалізованою моделлю свідомості” [508, с.189].

Це означає, що здатність людини охоплювати своєю свідомістю результати діяльності, які у конкретний момент ще не настали, пов'язана з умінням випереджати, ставити перед собою певні цілі та організувати свою діяльність у напрямку досягнення цих цілей. З цього приводу, наприклад, П.К. Анохін зауважує, що випереджаюче відображення виступає загальною властивістю живої матерії [509], і воно пов'язане з пристосувальною діяльністю організмів, з їх умовно-рефлекторною діяльністю, що характеризується “упередженістю” та “сигналізацією” майбутніх подій, які відбуватимуться у зовнішньому світі [510, с.100]. На думку В.П. Тугаринова, найзагальнішим фундаментом цієї властивості “є органічна цілездатність, яка властива всій живій природі загалом” [511, с.55]. Живі організми, успадковуючи здатність випереджати хід зовнішніх подій, стали з найбільшою вигодою пристосовуватися до майбутніх, часто небезпечних явищ зовнішнього світу задовго до того, коли ці явища матимуть місце [510]. На глибокі генетичні передумови свідомості як випереджаючого відображення вказують також Ф. Георгієв та Г. Хрустов [512, с.21]. У вищих тваринах, які володіють психікою, доцільно сприймати особливу, специфічну для психіки форму, яку І.П. Павлов назвав “рефлексом мети”. У нових дослідженнях із нейрофізіології ця здатність психіки вищих організмів ідентифікується в поняттях

“випереджаюче відображення” або “модель потрібного майбутнього” [511, с.56].

Як вважав І. Губерман, будь-яка життєдіяльність організму в цілому носить цілеспрямований характер. У цьому виявляється біологічна активність мозку, яка полягає у його здатності завжди пропедевтично моделювати (прогнозувати) майбутнє [513, с.173]. Свого найвищого ступеня здатність випереджаючого відображення досягає в свідомості людини. Метою людської діяльності в найбільш повному розумінні слова можна назвати лише таку, основним мотивом та суттю якої “є виконання свідомої, тобто зрозумілої, відомої людині мети як омріяного майбутнього, яке досягне, але тільки в уяві” [511, с.58] (йдеться про мету як особливу форму відображення дійсності [514, с.57]). У нашому контексті здатність ідеально моделювати маргінальний-напівмаргінальний-немаргінальний “майбутній стан” (“потрібне майбутнє”) правової норми в свідомості людини становить саму суть його правомірної чи неправомірної поведінки, виступає праворефлексивною основою “фізіології (та біології і психології) фізичної та розумової активності”, у тому числі й різноджерельної, різноциклової соціальної активності позитивної правової свідомості, девіантної правосвідомості [515, с.162].

Сучасне актуальне, синергетично структуроване як трансгресивно модернізоване, теоретичне та практичне значення проблеми випереджаючого відображення у девіантній правовій свідомості полягає не тільки у тому, що воно дозволяє глибше вивчити не лише механізм девіантно-правової (або протиправної, маргінально-протиправної, маргінально-правової) поведінки особистості, але й дає можливість на вищому методологічному рівні вирішувати питання, пов'язані з коротко-часо-просторовим, середньо-часо-просторовим та далеко-часо-просторовим прогнозуванням у девіантній правовій свідомості (девіантному процесуальному праві), створюючій маргінальні норми права.

Перед тим як з'ясувати особливості випереджувального відображення у девіантній правовій свідомості, доцільно дати його загальну характеристику. Випереджувальне відображення у девіантній правовій свідомості – це такий структурний просторовий конфігураційно-становий зв'язок девіантної правової

свідомості з сучасним перехідним суспільним буттям, у процесі якого відбувається девіантне відображення не тільки цього маргінально-правового стану правового об'єкту, але й трансгресивні тенденції його розвитку з огляду на еволюційні перспективи немаргінально-правового регулювання суспільних відносин, які існують у площині зміни кризового циклу соціальної активності сучасної девіантної української правосвідомості, щонайменше, на перший некризовий, низький цикл соціальної активності. Як відомо, зміна циклу соціальної активності девіантної правової свідомості підпадає під методологію філософії права, синтетичного філософування, опосередкованого синергетикою правосвідомості [516, с.155].

Випередження рівня розвитку перехідних правовідносин у девіантній правосвідомості завжди носить, як правило, об'єктивно-зумовлений характер, тобто позитивно-сциєнтичний, без урахування ідейного аспекту творення девіантних правових рефлексій як девіантної правосвідомості, спроможних оптимально розумітися лише, за проведеними дослідженнями, у неопозитивній, філософсько-правовій площині їх методологічної верифікації як методологічно-правовій [517, с.46-54]. Воно є специфічним виразом типово маргінальних, але хаотично, еволюційно зорганізованих потреб перехідного правобуття у модернізаційному нелінійному вдосконаленні засобів синергетичного самоорганізаційного регулювання, які виникають на базі реальних девіантно-маргінальних суперечностей перехідної соціальної дійсності.

На нашу думку, зараз, як ніколи, стає доволі актуальною теза марксистської філософії та історичного матеріалізму про те, що суперечка між виробничими силами та виробничими відносинами, що виникає у модернізаційній актуалізації традиційних засобів виробництва матеріальних благ, актуально правоусвідомлюється не тільки у науковому, політичному, моральному, а й у правовому плані. У перехідні епохи, коли чинна система права вже не задовольняє традиційних потреб перехідного суспільства, виникаючи внаслідок девіантного розвитку виробничих сил, як правило, передові прошарки суспільства висувають нові правові погляди, трансгресивно аналізують нову систему установ,

таку що більше відповідає “духу часу ринкової економіки”. Як приклад – правовий стан французької літератури напередодні французької революції 1789 року. Так, у правовій свідомості французьких просвітителів та французьких матеріалістів були ідентифіковані нові правові ідеї, які відповідали новим економічним відносинам, що виникли у надрах феодального суспільства, такі, як правова законність, суверенітет народу, цивілізована форма політичного правління тощо [518, с.539-580]. Отже, відносно випередження традиційною правовою свідомістю та абсолютне випередження девіантною правосвідомістю нової девіантно-маргінальної правової дійсності відбувається не на пустому місці – воно є відображенням спочатку типово старих-маргінально-старих і нових – маргінально-нових правовідносин, що виходять із нової соціально-економічної бази, з нових форм власності, а це означає, що воно виникає з них та після них, тобто відстає від них і одночасно випереджає цей рівень емпіричних маргінальних перехідних правовідносин [519, с.256].

Раніше неодноразово відзначалося, що будь-яке випереджувальне відбиття пов'язане з цілепокладеною діяльністю людини. Для точнішого розуміння випереджувальної можливості девіантної правової свідомості ця обставина має надзвичайно важливе значення. Незалежно від того, чи йдеться про конкретний механізм дії маргінальної правової норми, в якій девіантно проектується (моделюється як можливе) майбутня маргінально-правова поведінка особистості, що підпадає під типово правові оцінки, чи про трансгресивні можливості девіантної правової свідомості загалом або частково, або абсолютно випереджати такий рівень емпіричних, девіантно-маргінальних правовідносин, випереджувально девіантне, згодом девіантно-маргінальне правове відображення завжди пов'язане з категорією цілі. Як слушно зауважує Д.А. Керімов, за власною метою право “безпосередньо виражає випереджувальне відображення свідомістю дійсності, і саме в цьому полягають творчі потенції права у перебудові дійсності” [520, с.375].

Інакше кажучи, мета в маргінальному праві – це не тільки відображення і закріплення дійсних правовідносин, але й, можливо, певна статична форма перехідного “майбутнього в дійсному”, праобраз (ідеальне передвизначення) того

суспільного стану (результату), до якого свідомо намагається дійти законодавець за маргінальними правовими нормами, створеними в актах девіантної правосвідомості парадигмально [514; 520; 521].

Правова мета як ідеальне передбачення результату, на досягнення якого спрямовані рефлексивні дії девіантної правосвідомості, взагалі характеризує всі форми і види теоретичного управління. Але тільки в праві мета набуває “стандартного” узагальнення як раціональний образ правової поведінки як правомірної, зафіксованої у правовій нормі. Як мислячий, правоусвідомлений образ, маргінально-правова мета виникає раніше, ніж її перетворення у правовому житті. Маргінальною правовою метою є ідеальний девіантний, маргінально-правовий “внутрішній образ” предметів, що підлягають девіантній правосвідомості [522, с.718-719]. У цій меті вони раніше відзначаються людиною ще в їх суб’єктивній формі [522, с.718-719]. З маргінально-парадигмальною метою девіантної правової свідомості тісно пов’язана така її типова ознака, як маргінальне та девіантно-маргінальне правове буття. Відображаючи маргінально-правову дійсність не просто такою, якою вона є, але й з огляду на те, якою вона повинна бути, девіантна правова свідомість ніби окреслює певну ієрархічно упорядковану перспективну схему (модель) тих чи інших перехідних суспільних правовідносин.

Коли йдеться про девіантну поведінку людини з врахуванням її прав та обов’язків, про ймовірні наслідки у випадку їх невиконання, то девіантно правовою свідомість нібито створюється парадигмально-девіантний образ не тільки самої маргінальної правової діяльності, але й визначається результат такої діяльності, що підпадає під типові правові оцінки і тим самим орієнтує (програмує) тепер вже типово девіантно-маргінальні правові дії і вчинки особистості.

Розробка відповідних наукових поглядів у багатьох відношеннях йде, як правило, попереду чинного законодавства, вона може випереджати також правову ідеологію, психологію, не кажучи вже про буденні правові погляди та індивідуальну правосвідомість. Випереджувальна функція науково-правової

свідомості пов'язана з концептуальною тенденцією останньої до істинного об'єктивного пізнання ще недосліджених сторін, зв'язків і відносин, закладених в актуальному маргінальному правовому об'єкті. Науково-теоретичні правові погляди як система суворих абстракцій можуть ідеально “перебудувати” існуючі правовідносини, створювати оптимальні проекти правового регулювання, теоретично висувати рекомендації, пов'язані з тим чи іншим напрямком розвитку девіантної правової свідомості загалом і правової практики зокрема. Очевидно генеральним розвитком девіантної правосвідомості, що має кризовий цикл соціальної активності, є той, що виводить трансгресивну її трансформацію на такі шляхи, які сприяють зміні кризового циклу соціальної активності, щонайменше на перший некризовий або низький. Як відомо, такими шляхами оптимального розвитку є синергетичні.

Розкриваючи суттєві сторони перехідного соціального розвитку та фіксуючи їх в окремих поняттях та їх об'єднаннях (синергетичні судження, умовисновки, закони, теорії, гіпотези), науково-правова свідомість може розкривати істинні синергетичні закономірності (закони), зв'язки дійсності і, виділяючи серед них типові, що повинні парадигмально “висвітлюватись” девіантною правовою свідомістю, передбачати на рівні маргінальної парадигми девіантної правосвідомості подальший рух маргінальних правових явищ. Здатність до об'єднання, що притаманна теоретичним знанням, є гносеологічним джерелом передбачення, гносеологічною передумовою трансгресивного переходу відображальної функції девіантної правосвідомості в перетворювальну, коли змінюється кризовий цикл її соціальної активності на перший некризовий [519, с.278].

Виникає логічне запитання: як можна встановити, коли змінюється кризовий цикл соціальної активності девіантної правосвідомості на некризовий. На нашу думку, в умовах перехідного посттоталітарного праворозвитку критеріями наявної оптимізації кризового циклу соціальної активності девіантної правосвідомості виступають: збільшення соціальної орнаміки чинної української нормативно-правової бази, широке застосування міжнародної законодавчої бази у

вітчизняній правозаконодавчій, приєднання вітчизняної чинної нормативної бази до світового правового поля, внаслідок чого повинна змінитися правова і правоосвітня культура мислення, правозастосування та нормотворення, процедура прийняття цивілізаційно налаштованих українських законів тощо.

Незважаючи на досить широкі, навіть абсолютні випереджувальні можливості, науково-правове відображення водночас, певним чином обмежене як загальними гносеологічними законами розвитку будь-якого знання взагалі, так і особливостями позитивного права як деякої зафіксованої догматичної правової системи (реальності), що входить до об'єкта цього правового пізнання. Окрім того, критерії випереджувального девіантного відображення правових теорій залежать також і від їх соціально-економічної спрямованості. Досить високими можливостями випереджувального відображення володіє також і цивілізовано узгоджена вітчизняна правова ідеологія, що, як і наука, також прагне до істинного пізнання об'єктивних зв'язків і відносин перехідного правобуття, до розкриття оптимальних закономірностей правового об'єкта. У нашому контексті маргінальні правові ідеї, що є безпосереднім відображенням сучасної різноджерельної політичної свідомості, парадигмально передують створенню маргінальних правових норм як актів девіантної правосвідомості та їх відповідному маргінальному тактичному здійсненню. Наявність ідеї, на думку П.В. Копніна, “слугує передумовою практики, щоправда, не єдиної, але надзвичайно важливої, що накладає, свій відбиток на специфічність практики, як істини людської форми діяльності” [523, с.90].

Маргінальна правова психологія як галузь типових соціально-правових дисциплін також може випереджати рівень розвитку маргінальних суспільних правовідносин. Навіть у такій, здавалося б, безпосередній формі відображення, якою є звичайне людське сприйняття, “приховано відбувається своєрідне праворефлексивне моделювання будь-якої діяльності як справжньої, так і майбутньої, а також моделювання майбутніх правових станів об'єкта, який перетворює людина” [524, с.78]. Випереджувальна функція девіантної правової психології виявляється також і в конкретно-абстрактному механізмі дії девіантної

правової свідомості. Зазвичай, передбачення як відносне (некризовий цикл соціальної активності), так і абсолютне (кризовий цикл соціальної активності) результатів (наслідків) того чи іншого девіантного акту поведінки, що підпадає під правові оцінки, здійснюється передусім на психологічному рівні, який важко вимірювати з позиції соціальної активності, бо він більше індивідуалізований, прихований.

Що ж стосується буденної девіантної правової свідомості, то для неї характерні значно обмежені критерії випереджувального відображення, що пов'язано з недостатністю правомірної достовірності відображення в цій свідомості. Буденна девіантна правосвідомість, що побудована, головним чином, на емпіричному маргінальному спостереженні та безпосередньому досвіді, часто обмежується звичайними уявленнями, пов'язаними з конкретними випадками застосування як маргінальних, так і немаргінальних правових норм, вона не підіймається до широких теоретичних узагальнень. Але й ця свідомість, як зазначалося, може мати в собі певні позитивні ідеї, пов'язані з удосконаленням чинного законодавства, з перспективами оптимального функціонування державно-правової організації тощо. Випереджувальне відображення у буденній девіантній правосвідомості може мати сенс і позитивне значення лише в тому випадку, якщо зможе наблизитися до наукових ідей та образів.

У перехідному, кризовому суспільстві, з “пережитками тоталітаризму”, як свідчать наукові дослідження, традиційна, ментально структурована логіка ідентифікації та легітимізації національної, правової культури, як правило, нема. Вона комунікативно заміщена постідеологічно опосередкованою (за традиційною радянською ідеологією) штучною логікою створення колективних правових міфологем та ідеологем нементального змісту щодо вироблення не правокультурного, а комунікативно-ідеологічного дослідження і кореляції девіацій різних типів та форм [525, с.39-41]. Не випадково, девіаційними явищами за радянських (пострадянських) часів нерідко ставали проблеми національні або за своєю формою, або за змістом.

На нашу думку, при дослідженні цього феномена необхідно враховувати

сутнісні особливості, специфіку та відмінності девіантної правосвідомості від природної, яка має ментальний зміст у відповідному нормотворенні та норморозвитку як поліфункціональна структура, репрезентуючи не лінійну, а ситуативну, маргінальну форму свого розв'язання у змісті, як правило, маргінального правового соціуму, з його соціальними патологіями, соціопатіями, світоглядно-аксіологічними девіаціями та викривленнями. Існують аргументовні теоретичні підстави стверджувати, що у формозмісті девіантної правосвідомості у феномені “форми” відбивається еволюційний (нелінійний), а у феномені “змісту” історичний (лінійний) розвиток звичайної правосвідомості [526, с.11-15].

Трансцендентно індеференціюючи потреби лінійних та нелінійних векторів спонтанного, хаотичного за сутністю праворуху за кризових часів правобуття, спадкоємність правосвідомості як підструктуро-підсистема етнотрадиції через свою соціальну активність у правотворчих процесах окреслює вектори зміни (і заміни) лінійних принципів розвитку на нелінійні, а також створює нові маргінальні правові істини та цінності.

Поліфункціональний (формозмістовний) характер структури девіантної правосвідомості змушує поставити аксіоматичне запитання про її поліфункціональну роль та сутність (призначення), що, як нам видається, можна виявити та виокремити як морфологічну і композиційну її масштабність, за якої вона ідейно завершується як дієва формозмістовна якість парадигмального плану і суспільно-правове явище соціальної природи. Відповідь на поставлене запитання, мабуть, треба розпочати з того, що сучасне перехідне суспільство, яке будує (відроджує, пригадує) свою аксіологічну модель правового, ментально опосередкованого світорозуміння та відповідного право- і законотворення, загальної світо-правоорієнтації, завжди виступає складною, динамічною, відкритою, але не цілісною системою. Відсутність функціональних параметрів цілісності перехідного суспільства можна пояснити насамперед посттоталітарно-маргінальною ментальною незавершеністю онтологічного опосередкування ідеоматичного змісту світоспоглядальних орієнтацій первинних – “фізичних” об’єктів, і вторинних – “юридичних” суб’єктів правосвідомості, яка, як свідчать деякі останні

дослідження, за своєю еволюційною сутністю має завжди національну, ментально структуровану природу [527, с.107-114], відповідно до якої, на наш погляд, і відбувається світоглядна диференціація та девігенція різних моделей світових традицій права, а також правосвідомості.

До числа видимих девіантних формотворень, змістотворень, станів та проявів формозмісту девіантної правосвідомості, яка типово характерна для перехідного, кризового (девіантного) суспільства і відповідної правової системи, спроможних аксіологічно окреслити концептуальне призначення ідеоматичної основи пізнавальних девіацій, їх форм, правомірно віднести різні цикли (рівні, стани) соціальної активності спадкоємності у правосвідомості, правові суперечності, правові конфліктні стани та правові конфлікти як феноменальні характеристики перехідного (девіантного) буття.

Утворюючи в такий спосіб комплекс причинно-наслідкових детермінацій і детермінант, як правило, не розв'язаних або незавершених, але таких, що розвиваються по висхідній, зумовлюючи неупереджувальну складність правових трансформацій, визначаємо розколотість, ситуаційну дезорієнтованість, аморфність і суспільну дезадаптованість правової ідіоми в загальному контексті девіацій у національній ідіомі, що лінійно не опосередковує правомірне втілення при девіантному правоздійсненні та девіантній соціалізації національної ідеї у правову ідіому як визначальну аксіологопокладальну якість права.

5.2. Девіантна поведінка людини, її причини та шляхи попередження

Девіантні форми поведінки в наш час не тільки стрімко поширюються, але й набувають особливих рис, незвичних і навіть лякливих для суспільства. А ще через те, що девіації іноді прямо ведуть до протиправних і злочинних дій, стає зрозумілим інтерес до цього феномена як з боку фахівців (*додаток А*), так і суспільства загалом.

Поняття і позитивної, і негативної суспільної поведінки ґрунтується на її визначенні соціальною психологією: поведінка розуміється як перетворення

внутрішнього стану людини в дію відносно соціально значущих об'єктів, з якими пов'язані життєвоважливі матеріальні та духовні потреби [323, с.67]. Це визначення співпадає з уявленням про сутність поведінки у праві. Ще В.М. Кудрявцев підкреслював, що дослідження загальною психологією не тільки зовнішньої діяльності, але й внутрішньої сторони життя особи для права “було б занадто широким”, і тому важливо обмежувати поняття поведінки діями, що виявляються зовні, бо “право регулює поведінку саме в соціальних цілях та інтересах” [528, с.8-9]. Відповідно логічно і кримінологію, що вивчає причини злочинності, розуміти і як соціологію злочинності, що є частиною більш загальної науки – соціології права, яка представляє самостійну науку, “певним чином структуровану систему соціальних знань про право” [529, с.14].

У нашому дослідженні девіантна поведінка розглядається у контексті уявлень про особливості людської поведінки взагалі. Акцент, перш за все, робиться на її внутрішніх детермінантах, бо, як відомо, внутрішнє зумовлює зовнішнє, хоча зовнішнє, за принципом зворотного зв'язку, також впливає на внутрішнє. В основному аналізуються причини виникнення та специфіка девіантної поведінки як такої. І тут не можна не погодитись із тим, що загальна теорія соціальних відхилень перебуває ще в процесі становлення і формується на основі ряду наукових дисциплін: філософії, соціології, теорії права, кримінології, психології, біології та медицини. А тому дослідження механізмів соціальних відхилень необхідно проводити на підставі комплексного методу пізнання [448, с.15, 172].

Виходячи з біосоціальної природи психіки, а значить і психології поведінки, зупинимося саме на питанні про її вихідні, природні детермінанти. За висловом відомого філософа М. Аббаньяно, людина є розумною твариною, тобто вона не може за всіх обставин покладатися на холодний і безособистісний розум, який ігнорує властиві їй емоційні прихильності та слабкості. І гуманітарні науки, “які роблять спробу дійти до об'єктивного пізнання людини, згодні у визнанні превалюючої ролі, яку в особі і в її поведінці відіграють почуття, афекти, бажання, прагнення, тобто всі імпульси, що складають основу її природи.

Зрозуміло, що подібні імпульси мають своє коріння не в розумі, а в житті, і не можна з'ясувати нічого в людині, коли тільки не дивитись на життя так, як воно дійсно проживається, а не тільки як воно мислиться” [530, с.297-298].

Поведінка як феномен є вищою формою активної адаптації, котра виникла в ході прогресивної еволюції живого. У. Росс Ешбі писав, що генотип, який визначає розвиток тварини, здатної до навчання, використовує частину своїх ресурсів на формування головного мозку, адаптація якого зумовлюється не тільки особливостями генотипу, але й деталями середовища. Завдяки цьому, “загальна” кількість адаптації “після навчання може бути більшою, ніж кількість, що передається безпосередньо через генотип” [531, с.349]. Організми під впливом навчання змінюють свою поведінку, причому таким чином, “що їх нова поведінка краще пристосована до навколишнього середовища, ніж раніше” [531, с.37]. У тих випадках, коли “об’єктивні умови існування живих істот залишаються постійними надто короткий час для того, щоб до них пристосувався генотип, навчання є єдиним засобом формування процесу адаптації” [531, с.347].

Поняття “адаптація” в наш час визнано загальнонауковим, бо використовується у багатьох науках, що вивчають проблеми життя взагалі і проблеми людини зокрема. Сутність і механізми процесу адаптації досліджуються в біології, медицині, психології, педагогіці, соціології, кримінології, демографії, кібернетичі тощо; “Поняття адаптації слід охарактеризувати як міждисциплінарне, дійсно інваріантне для багатьох наук різного профілю...” [532, с.29].

Адаптація (пристосування) – це вища форма відображення умов середовища, властива лише живому, яка формується згідно з природою відображення, шляхом перебудови певних ланок організації відображувальної системи та адекватна структурі (взаємозв’язку частин) системи впливу (тієї, що відображається). І.І. Шмальгаузен вважав, що організація живого є результатом поступового накопичення адаптацій загального значення; вони формуються внаслідок того, що подібні умови середовища викликають у різних організмах подібні комплекси координованих змін, які призводять до вироблення певних “типів пристосувань”, характерних для певних умов існування [533, с.94]. “Під

час еволюції в організмах відбувається постійна акумуляція пристосовчих ознак широкого значення. Це призводить не тільки до прогресивного ускладнення організації живого, але й до поступового вироблення деякої загальної основи, яка залишається постійною характеристикою організації всіх потомків. Таким чином, виробляється те, що називається “типом організації” [534, с.166].

Приватні адаптації, на відміну від загальних, пов’язані з конкретними особливостями середовища. Більш загальні зберігаються довше, навіть існують завжди, коли мають універсальний для живого характер [534, с.164-165]. “Прогрес у живому можна розглядати як якісну зміну біологічної структури, пов’язану з розширенням (для регресу – відповідно, зі звуженням) діапазону пристосовних можливостей живих систем, що контролюються природним добром” [535, с.138]. Норма визначається як “типові” форми реакції, які склалися у процесі філогенетичного розвитку організмів у відповідь на подразники і стимули екзогенного і ендогенного характеру [536, с.20].

У процесі природного добору відбувається елімінація одних особин і виживання інших не згідно з окремими ознаками, а завдяки “максимальному пристосуванню (адаптації) усього організму в цілому до даних умов і максимальній узгодженості частин і функцій (коадаптації органів) усередині цього цілого” [534, с.160]. Це можна вважати передумовою норми реакцій організму на зовнішні впливи, яка завдяки стабілізуючому добору, відкритому І.І. Шмальгаузенем, сформувалася остаточно: стабілізуючий добір відбувався завжди на основі селекційної переважності найбільш пристосованої норми реакції порівняно з усіма негативними відхиленнями від неї. “Стабілізуючий добір не змінює норми, а захищає вже сформовану і пристосовану норму від порушень унаслідок надмірної реактивності середовища на випадкові та короточасні його зміни” [534, с.151], то ж відповідним буде визначення норми: “Під адаптивною нормою розуміється обмеження нормальної реактивності певними межами на основі процесів авторегуляції” [537, с.301]. Тобто для норми характерні сталість і мінливість. Сталість відображає доцільність сформованих норм у конкретних умовах середовища, їх апробованість протягом досить тривалого часу (в основі

гальмування швидкості адаптивної еволюції лежить генетичний вантаж). Але “відміна” середовищем вимог до деяких органів автоматично означає зменшення впливу генотипу, і стабілізуючий добір знімає жорсткий контроль за розвитком “непотрібних” морфологічних структур [538, с.30].

Розвиток норми пов’язаний саме з її мінливістю, яка веде до розширення змісту самої норми. “Коли широка норма реакцій взагалі полегшує перехід організму від одних умов розвитку до інших, – писав І.І. Шмальгаузен, – то ще більшого значення має широка зона вже вироблених типових адаптивних реакцій. Тому ми вводимо поняття адаптивної норми, більш вузьке, ніж поняття норми реакції, яке, як відомо, охоплює всі взагалі можливі реакції організму при будь-яких умовах розвитку...” [539, с.386].

При зміні норми реакції змінюється поведінка організмів – вона стає більш різноманітною, багатобарвною. Коли ускладнюється і розширюється успадкована норма реакції, за І.І. Шмальгаузенем, змінюється і форма реакції – первісні грубі структурні зміни замінюються більш тонкими і все більш легко зворотними структурно-фізіологічними реакціями [533, с.42]. У вищих організмів пристосування до нових умов середовища шляхом структурних перебудов має менше значення, бо вони можуть впливати на середовище шляхом змін своїх дій, функцій [533, с.44].

Така пластичність функцій була названа О.М. Северцовим поліморфністю. Вчений вважав, що при переході від нижчих тварин до вищих індивідуальна пристосованість збільшується, з’являється складна, майже автоматична і однакова психічна діяльність. Розумна діяльність, вища форма якої спостерігається у людини, є індивідуальною психічною пристосованістю [540, с.238].

Зміна поведінки “розумного типу” найбільшою мірою характеризує поведінку людини, і саме завдяки цій здібності, підкреслював О.М. Северцов, вона зайняла домінуюче місце серед усіх тварин, бо “може пристосовуватися в надзвичайно короткий, з еволюційної точки зору, час майже до будь-яких змін і умов існування” [540, с.330]. Внаслідок розвитку членороздільної мови людина навчилася передавати набутий досвід пристосування нащадкам, значно

прискорилося навчання інших представників людського роду, чим визначилася можливість його удосконалення і тим самим переваги розвитку у боротьбі за існування найбільш сприйнятливих до цього досвіду людей [540, с.331]. Нема підстав чекати, вважав учений, що еволюція самої людини піде в сторону регресу; незважаючи на те, що явища індивідуального виродження дуже поширені серед цивілізованих людей, їх не можна приписати напряду, у якому загалом відбувається еволюційний процес, бо скоріше вони залежать від швидкості, з якою він відбувається [540, с.333].

За твердженням П.К. Анохіна, “абсолютний і універсальний закон неорганічного світу – розвиток явищ у просторово-часовому континуумі – у процесі еволюції живого призвів до того, що мозок тварин як спеціальний орган відображення і пристосування набув властивості безперервної течії його процесів у повній відповідності з компонентами цього континуума у просторі та часі. Усі форми нашої поведінки, усі її варіації і, як побачимо, вибір, оцінка і класифікація живими організмами етапів і компонентів цього континуума вписані у цей великий закон природи” [541].

Щодо зв'язку відхилень від норми з випереджувальним відображенням дійсності та створенням передадаптацій, то тут ми також спостерігаємо дію об'єктивних законів розвитку живого. “Той факт, що в поточній поведінці організм успішно й ефективно використовує раніше набутий індивідуальний досвід, означає, що придбання, накопичення і закріплення індивідуального досвіду відбувається з установкою на його використання в майбутньому. Цей досвід придбався не “спеціально”, а в ході поточної пристосовної діяльності” [542, с.64]. Можливість накопичувати адаптаційну енергію (Г. Сельє), яка пов'язана з певними перебудовами організації живого і з тим, що кожна жива система має “вільний” субстрат для різних змін і відхилень від структур, що забезпечують адаптивну норму (як і норму реакції взагалі) – це закономірна властивість будь-якої форми життєдіяльності. “Згідно з концепцією багаторівневого природного добору – підкреслюють біологи, – адаптивність біосистем забезпечується надмірністю складових її підсистем... [543, с.382]

Загально визнано, що “однією із головних властивостей активності відображення в органічному світі є її запобіжний (випереджувальний) характер” [544, с.86].

Отже, обґрутовуючи об’єктивні закономірності відхилень від норми реакції на зовнішні впливи і норми адаптації до умов життя у живій природі, ми логічно перейшли до аналізу процесу модифікації цих закономірностей у формі психічних процесів, притаманних людині. Йдеться про роль психічних і психологічних факторів при виникненні девіантної поведінки, які детерміновані як біологічними, так і соціобіологічними чинниками. На нашу думку, цікавими видаються дослідження у напрямі обґрунтування концепції людини як інтегральної індивідуальності, що являє собою взаємозв’язок і взаємододатковість ряду ієрархічних рівнів та специфічних властивостей людини: біохімічних, фізіологічних, психологічних, особистісних, соціально-психологічних, суспільно-історичних [545, с.23]. Усунення суперечностей між окремими проявами цих рівнів властивостей пропонується шляхом створення умов для виникнення тієї чи іншої опосередковувальної ланки, коли практик (учитель, вихователь, психолог, психотерапевт тощо) отримує можливість цілеспрямовано впливати на розвиток людини, а тому й на її поведінку.

Індивідуальність особи – результат пристосування, адаптації природного і соціального в ній до умов життя, які зрештою у сукупності стають інтегрованою, цілісною системою [545, с.24]. Ряд психологічних підходів, заснованих на ідеях біхевіоризму, ґрунтуються на тому, що всі емоційні та психічні розлади є результатом порушення адаптації індивіда до довкілля, і різниця між “нормальною” і “ненормальною” поведінками оцінюється за ступенем її адекватності [546, с.88]. На основі уявлення про сутність біологічної адаптації в психології виник такий напрям досліджень, як функціональна психологія, коли свідомість особистості розглядається у площині взаємозв’язку структури і функції мозку, а остання – як механізм адаптації. Відповідно, психологією загалом прихильники цього напрямку (Т. Рибо, Н. Ланге, Е. Клапаред, Д. Дьон, Р. Вудвортс та ін.) визначають як науку про функції свідомості, що забезпечують ефективну адаптацію особистості до природного і соціального оточення.

Вважається, що такий підхід розширив галузь психологічних, а зрештою, і кримінологічних досліджень, бо їх об'єктом, окрім свідомості, стала поведінка окремих індивідів, а також соціальних груп.

Девіантна поведінка нерідко стає наслідком негативного психотерапевтичного і психічного впливу. Так, у випадку, коли соціальна терапія проводиться без урахування індивідуальних рис особистості, цей вплив може призвести до найрізноманітніших результатів, іноді прямо протилежних. Одним із них є так званий “ефект бумеранга”, коли людина, сприймаючи інформацію, спрямовану на зміну її соціальних настанов, ще більше у них зміцнюється. Суб'єктивно-індивідуальна особливість сприйняття інформації в таких ситуаціях пояснюється не тільки відносною психологічною неспроможністю людини до об'єктивності, але й упередженим ставленням її до джерел інформації, коли ворожість до неї, що виникла, або існує, лише зміцнює вихідні позиції. Ефект бумеранга можна спостерігати у взаєминах типу: “батьки і діти”, “вчитель і учень”, “лектор і аудиторія”, “керівник і підлеглий”, “лідер і маса населення”, “правоохоронець і правопорушник” [547, с.174] тощо.

При ефекті бумеранга не тільки спостерігається протилежний очікуваному результат, але й, як протест, можуть виникати і девіантні форми поведінки. Нетрадиційні дії девіанта особливо характерні у дитячому та юнацькому віці. При поєднанні з впливом сильного стресора, а також при дефектах морального і правового виховання, як і дефектах психіки, започатковуються й складніші, явно небезпечніші риси девіантності, загалом формується особистість делінквента, злочинця.

Отже, загалом стан здоров'я, психіки має велике значення для формування потреб і мотивації поведінки особи. А з урахуванням того, що на фоні науково-технічного прогресу у людей стрімко зростає кількість нервово-психічних розладів, що ріст психічних захворювань у розвинутих країнах набуває все більш загрозливих масштабів, то не враховувати цю обставину при дослідженні проблеми людини, її діяльності та поведінки просто неможливо. Саме у зв'язку із зростанням соціальних збитків, що є результатом психічних порушень і

зловживань психотропними речовинами, Всесвітня організація охорони здоров'я створила нову програму дій з охорони психічного здоров'я населення: "Нації – за психічне здоров'я". У ході її реалізації "відбувається мобілізація і консолідація різних соціальних, економічних і політичних сил; цей процес веде до суттєвих змін політики уряду кожної країни у сферах освіти, охорони здоров'я і економічного розвитку. Це потребує інтенсивних і постійних зусиль народів усього світу, що реалізується шляхом взаємного співробітництва між урядами країн, неурядовими організаціями і відповідними структурами ООН" [548, с.2].

До суб'єктивних, психологічних факторів, що впливають на формування девіантних форм людської поведінки, належать свідоме і несвідоме ставлення до явищ дійсності. Щодо свідомості, то вона безпосередньо пов'язана зі знанням про довкілля, його закони. Удосконалення свідомості К. Юнг називав культурним надбанням, що "у будь-якому випадку є розвитком людських можливостей розрізнення і здатності до судження – свідомості взагалі. Із збільшенням знань і підвищенням критичних здібностей були закладені основи для повсюдного подальшого розвитку людського розуму з з позиції інтелектуальних досягнень" [549, с.592]. Відносно несвідомого у свій час З. Фрейд писав, що і дуже важко привести людей до упевнення в його реальності і навчити їх тому новому, що суперечить їх свідомому знанню [12, с.369]. Але, вважав учений, в одному і тому ж індивідуумі є декілька душевних угруповань, які можуть існувати в ньому досить незалежно одне від одного, нічого "не знаючи" одне про одного, між тим поперемінно захоплювати свідомість; при такому розщепленні свідомості особі постійно властиві один з двох станів – або свідомий душевний стан, або – несвідомий [12, с.354]. На основі цього робився висновок про "різноманіття мотивів" як детермінантів поведінки, а не однієї психічної причини [12, с.369]; певні "ненавмисні", на перший погляд, психічні функції виявляються "сповна мотивованими і детермінованими, прихованими від свідомості мотивами" [12, с.288-289]; несвідоме розглядається як латентна і потенційна свідомість [12, с.426].

Несвідоме пов'язане з пам'яттю і, відповідно, зі спогадами, які можуть нагадувати не тільки про щось гарне, приємне, але й про ті випадки і вчинки, про

які особа намагається забути. Так формуються певні комплекси – поєднання окремих психічних процесів у специфічну цілісність, а вона зумовлює стійкість комплексів, через що вони можуть тривалий час впливати на мотиви поведінки, спрямовуючи її в той чи інший бік. “Комплекси завжди містять у собі дещо подібне до конфлікту або є його причиною чи наслідком. У будь-якому випадку, комплексам властиві ознаки конфлікту, шоку, потрясіння, ніяковості, несумісності. Вони завжди містять спогади, бажання, побоювання, обов’язки, необхідності або думки, від яких ніяк не можна позбутися, а тому вони постійно заважають і шкодять, втручаючись у наше свідоме життя” [549, с.574].

Несвідоме – це не тільки пам’ять, акумуляція чуттєвих і раціональних форм відображення дійсності, але й ті прагнення, які особа свідомо придушує, вважаючи їх для себе неприйнятними: “Егоїстичні, заздрісні, ворожі почуття й імпульси, зазнаючи на собі тиску морального виховання, нерідко спричиняються у здорових людей до помилкових дій, щоб так чи інакше проявити свою безумовно існуючу, але невизнану вищими духовними інстанціями силу. Допущення цих помилкових і випадкових дій значною мірою відповідає зручному способу терпіти аморальні речі” [12, с.307].

К. Юнг підкреслював, що значною особливістю підсвідомих тенденцій є те, що коли свідоме невизнання віднімає в них енергію, вони набувають деструктивного характеру. Це трапляється тоді, коли вони досягають такої глибини, яка суперечить культурному рівню нашого розвитку [549, с.378].

Вплив несвідомого на характер мотивів поведінки, які можуть суперечити існуючим нормам, має, по суті, не суб’єктивний, а об’єктивно-суб’єктивний характер, бо кожне індивідуальне несвідоме включає в себе риси колективного несвідомого. Психологічна структура, як показав К. Юнг, це є колективне несвідоме [549, с.418], яке представлено у свідомості як яскраво виражена схильність і розуміння речей [549, с.419]. Індивідуальність виступає частиною або відрізком якогось різновиду, який є скрізь, у всіх живих істот, уроджений для них [549, с.418], тобто, “однорідність людської психології у всі часи і повсюдно” [549, с.539] супроводжується великим різноманіттям у сфері свідомої психіки.

Науковці вважають, що гіпотеза колективного несвідомого означає, що всі люди можуть контактувати між собою на загальному рівні як у сьогоденні, так і з людьми минулого “на мові емоцій, фантазій, сновидінь, архетипових образів і ситуацій, незважаючи на індивідуальні відмінності у віці, статі, здоров’ї та культурі” [550, с.32-33].

“Біографічну” модель девіантної поведінки (глибинна психологія) і модель колективного несвідомого К. Юнга добудовує Станіслав Гроф “трансперсональною” моделлю, яка пояснює зв’язок несвідомого з процесами ідентифікації особи (уподібнення себе іншим людям), який детермінує характер і форму її поведінки. “Вступивши в трансперсональну зону, – пише вчений, – ми відчуваємо, як зникають наші власні межі, і ми здобуємо можливість ідентифікувати себе з іншими людьми, з групами людей або навіть із усім людством. Ми можемо відчути себе речами, які звично вважаємо тими, що знаходяться поза нами. Ми можемо сприймати себе як іншу людину або як групу людей, як тварину або як дерево. У трансперсональному стані можуть розпочатися дуже точні та реалістичні переживання ідентифікації себе з різними формами життя і навіть із неорганічними явищами, наприклад, із внутрішньоатомними процесами, описаними в квантовій теорії [551, с.23].

Як соціально-психологічні детермінанти поведінки особи та її відхилень від норми можна назвати й амбівалентність почуттів, або неузгодженість емоційних реакцій однієї і тієї ж особи з приводу впливу якогось об’єкта. Ця суперечливість почуттів зумовлена тим, що окремі властивості об’єкта сприймаються по-різному, залежно від ціннісних орієнтацій особи. При виникненні такої девіантної форми поведінки, як, наприклад, патологічні ревності, почуття любові може поєднуватися з прагненням помсти (феномен Отелло). У таких ситуаціях домінує спотворений суб’єктивізм при сприйнятті довкілля, спроможний істотно трансформувати систему цінностей.

На мотиви вибору форм поведінки впливає і акцентуація особи – посилення певних рис характеру, які мають достатньо вагоме значення при відображенні дійсності. “Акцентуація – це, по суті, ті ж індивідуальні риси, але такі, що мають

здатність переходити у патологічний стан... При більшій вираженості вони накладають відбиток на особу як таку і нарешті можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особи” [552, с.17].

Як свідчать дослідження, певні з акцентуацій та їх проявів у підлітковій поведінці, перешкоджаючи нормальній соціальній адаптації, нерідко спричиняють виникнення тих чи інших девіацій, у тому числі й правопорушень. Наприклад, експлозивному типу властива схильність до бурхливих афективних реакцій, які супроводжуються вегетосудинною нестійкістю, проявами агресії та аутоагресії. Некритичне ставлення до власної поведінки, гострі реакції емансипації, грубість, цинізм у поєднанні зі здатністю до легкого навіювання у сукупності можуть зумовити серйозні прояви антигромадської поведінки. Підчищений суб’єктивізм в оцінці докільля, нездатність до співпереживання, труднощі при соціалізації, що супроводжуються “ідейним” бродяжництвом і дармоїдством, правопорушеннями у боротьбі за “справедливість” або з метою самоствердження в групі однолітків притаманні шизоїдам. Тривожність, невпевненість і страхи психостеніків нерідко компенсуються зловживанням алкоголем, наркотиками. Сенситивний тип надмірно вразливий, схильний до формування комплексу неповноцінності, на тлі якого можливі девіантні реакції на зовнішні впливи. В основі поведінки істероїдів лежить прагнення бути в центрі уваги, потреба постійно викликати подив і замилювання, схильність до позерства, коли демонстрація “незвичайності” нерідко набуває девіантних ознак. Психічною незрілістю характеризується хитливий тип, основними рисами якого є пасивне підкорення і підвищена сугестивність. Потрапляючи під асоціальні впливи, особи рано починають статеве життя, легко схиляються до експериментування з його нетрадиційними формами тощо. Для гіпертимного типу особи характерні енергійність, оптимізм, завищена самооцінка. Будь-яка критика, так само, як і гіперопіка, викликають бурхливі негативні реакції. Гіпертимні підлітки, за твердженням науковців, схильні до пияцтва і деліктів [553, с.50-72]. “До правопорушень їх залучає, насамперед, не нажива, а прагнення до пригод, п’янке відчуття небезпеки, бажання мати вигляд “героя” в очах асоціальних однолітків” [553, с.72].

На думку А. Маслоу, життя треба уявити як безперервний процес вибору, а самоактуалізація особи якраз і передбачає здійснення численних спроб вибору [211, с.52]. Вибір – це завжди шлях розвитку; “ми можемо розглядати процес здорового розвитку як нескінченний ланцюжок ситуацій вільного вибору” [474, с.75].

Вибір об’єктивний і суб’єктивний може бути прогресивним і регресивним, бо стає процесом розвитку – суперечливою єдністю прогресу і регресу, сталості (спокою) і руху (зміни). Відповідно з динамічного погляду, вважає А. Маслоу, будь-який вибір є мудрим, якщо погодитися з існуванням декількох типів мудрості – мудрості самозахисту, мудрості розвитку і мудрості регресу [474, с.83]. “Позиція оборони може бути не менш мудрим рішенням, аніж завзятий рух уперед; це залежить від специфіки особи, її статусу, а також і тієї ситуації, в якій вона перебуває у момент вибору” [474, с.83].

Щодо рис особи і ситуації, в якій вона перебуває, то лише наявності можливості свободи вибору, коли людина погано вихована, ще не достатньо для того, щоб вона уміла порозумітися з іншими людьми, зважати на інших людей, їх думку, поважати їх і могла передбачати наслідки реалізації свого вибору. Те ж стосується і людей, не зовсім здорових (наприклад, невротик не може зробити правильний вибір, бо він або не знає, чого хоче, або знає, але не має мужності прийняти відповідне рішення) [554, с.364-365]. “Коли ми говоримо про самостійність вільного вибору у людей, ми маємо на увазі здорових дорослих і дітей, внутрішня природа яких ще не деформована патогенними впливами” [554, с.365].

5.3. Мотивація агресивної поведінки суб’єкта

Агресія – форма активності суб’єкта, детермінована певними причинами, які не завжди мають усвідомлюваний характер. Мотиви будь-якої активності найчастіше пов’язані з глибинними першопричинами, тому їх важко спостерігати безпосередньо. Складність психокорекції агресивної поведінки полягає у тому, що для того, щоб розуміти мотивацію вчинку, дії або поведінки людини,

практичному психологу недостатньо бути життєво досвідченим і фахово ерудованим. Необхідно мати відповідні професійні знання рефлексивного характеру, розвинуті інтуїцію та соціально-перцептивний інтелект, що залежить від його особистісної психокорекції.

На важливість феномена мотивації у пізнанні психічних явищ вказувало багато учених. Згідно із сучасними теоріями особистості у психології, розуміння мотивації може сприяти глибшому розумінню психіки суб'єкта в її цілісних проявах, насамперед, його актуальної поведінки, не обмежуючись пізнанням індивідуальних особливостей. Мотивація пов'язана з двома важливими механізмами психіки, що мають в основі тенденцію “до сили” – прагнення до досягнення бажаного результату, успіху, або ж бажання уникнення невдач, помилок.

Хайнц Хекхаузен визначає мотивацію як когнітивне утворення, гіпотетичні процеси, “...що пояснюють комплекс зв'язків “якщо... то...”, з якими ми маємо справу у конкретній поведінковій ситуації...”, а індивідуальні особливості гіпотетичного процесу називає мотивом [555, с.38]. У психологічній науці мотив визначають як певну суб'єктивну гіпотезу для пояснення індивідуально-неповторних відмінностей, закономірностей розвитку психіки, які проявляються в актуальній діяльності суб'єктів, що відбувається в ідентичних умовах. Мотивація – більш містке поняття, що являє собою сукупність мотивів, які визначають, детермінують зміст, спрямованість та характер діяльності особистості [556, с.113]. Вирізняють також поняття “мотивування”, яке стосується раціонального пояснення самим суб'єктом будь-якої поведінки, за допомогою якої він “намагається зберегти свій статус, своє “Я”, задовольнити актуалізовану потребу, виглядати кращим серед оточуючих, а нерідко і перед самим собою при здійсненні недобрих, аморальних вчинків”, з метою “уникнення або зменшення психотравмуючих факторів” [556, с.112].

Коли вивчаються проблеми агресивності, то шляхом аналізу мотивів можна віднайти взаємозв'язки між першопочатковими умовами її виникнення, конкретною ситуацією та наступною агресивною дією. Поєднанням понять “мотив” і “мотивація” можна пояснювати та прогнозувати виникнення агресивної

поведінки, що є необхідним моментом у контексті пізнання внутрішніх глибинних психологічних детермінант поведінки. Якщо мотиваційний фактор задіяний на функцію прогнозування, то його розуміння є надзвичайно важливе у контексті запобігання агресивним діям.

Поняття “агресія” окреслює велику кількість різноманітних дій, які “порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), спричиняють матеріальні збитки, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ведуть до їх знищення” [557, с.365]. Е. Фромм відзначав, що багатозначність слова “агресія” створює плутанину у літературі, адже цим поняттям позначаються також характеристики сексуальної поведінки [194]. Дж. Доллард визначає агресію як акт, метою якого є нанесення шкоди живому організму [555]. Тому агресія завжди має антисоціальний відтінок, і може проявлятися як у дитячій сварці, так і у війнах державного масштабу. Дж. Тедеші, Р. Сміт та Р. Броун відносять дію до категорії агресивності, якщо вона “включає в себе обмеження можливостей поведінки іншого (найбільш явно – шляхом використання влади, примусу та покарання); спостерігач сприймає дію як таку, що навмисно наносить шкоду його інтересам або інтересам об’єкта впливу (тобто як зловмисну та егоїстичну дію) незалежно від того, чи прагнув свідомо суб’єкт до нанесення шкоди; дія видається спостерігачеві як така, що суперечить нормам та є протизаконною, зокрема, якщо вона виглядає неспровокованою, образливою та неадекватною приводу, який її викликав” [555, с.57].

На феномен агресії вчені звернули увагу ще в античні часи. Він пояснювався як вроджений потяг до зла, а також як набута форма поведінки та реакція на напружену життєву ситуацію. Ж.-Ж. Руссо, намагаючись пояснити агресивність, вбачав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу [558, с.486]. Згідно з його концепцією, людина народжується доброю та розумною, і якщо у ній розвиваються деструктивні нахили, то їх спричиняють насамперед негативні обставини та неадекватне виховання. Т. Гоббс вказував на необхідність дотримання соціальних норм та обмежень, щоб контролювати деструктивну людську природу, оскільки агресивні

імпульси є вродженими і вони важко піддаються переорієнтації [558, с.486]. На неминучість вродженої агресивності вказували З. Фрейд, К. Лоренц та інші учені представники психоаналітичного спрямування. На сьогодні маємо дуже багато наукових публікацій з проблеми агресії та агресивності, проте все ж недостатньо висвітлені аспекти глибиннопсихологічної детермінації агресії. Це пояснюється, очевидно, складністю та неоднозначністю цієї проблеми, яка, безумовно, потребує нових шляхів наукового дослідження та розробки практичних засад її психологічного пізнання та корекції.

Сучасні науковці на противагу вченню З. Фрейда про потяг до агресії виділяють просоціальну, конструктивну, альтруїстичну спрямованість суб'єкта, яка може виражатися, зокрема, у “мотиві допомоги”. Якщо агресія має на меті завдання шкоди суб'єкту, руйнації, то конструктивна допомога спрямовується на користь іншій людині. Дж. Маккоулі і Л. Берковіц поряд із феноменом агресії розглядають альтруїзм як певну поведінку заради добробуту іншої людини, без очікування будь-якої винагороди [555; 559].

Ми схильні вважати, що оскільки поняттям “агресія” окреслюються майже усі деструктивні тенденції, то є небезпека втратити з поля зору першопочатковий імпульс (мотив), у результаті якого відбувається руйнівна дія. Агресивні тенденції досить різноманітні, психіка у кожного суб'єкта індивідуально-неповторна, тому складність може полягати у диференціюванні агресивних проявів, що важливо враховувати при дослідженні мотивації агресії. До того ж слід розрізняти тенденцію до агресії та агресивний прояв.

Слід віддати належне сучасним науковцям, які дещо прояснили суть агресії. За їх визначенням агресивні дії розподіляються як: спрямування на руйнацію та як дії, призначені для захисту, тобто пов'язані з конструктивною метою. Проблема, на наш погляд, полягає у визначенні об'єктивних і суб'єктивних критеріїв оцінки цих дій. Адже з суб'єктивної точки зору будь-яка особа може за допомогою захисного механізму раціоналізації означити власний потяг до руйнації як захисний або такий, що має конструктивну (часто просоціальну) мету. До того ж навіть зовнішньому, об'єктивному спостерігачеві досить важко визначити

деструктивну тенденцію до руйнування через її замаскованість.

Науковці виділяють наступні форми агресії: відкрита та замаскована, інтраворожа або екстраворожа; інструментальні, просоціальні та антисоціальні форми агресії. Д. Майєрс виділяє соціальну агресію, що характеризується демонстративними вибухами люті, та мовчазну, подібну до тієї, яку проявляє хижак, підкрадаючись до жертви [558]. Витоком ворожої агресії вважається злість, тому така агресія є самоціллю, а її основна мета – нанести шкоду суб'єкту. Інструментальна агресія стає засобом досягнення будь-якої позитивної мети. Ворожу агресію ще називають “гарячою”, інструментальну – “холодною”. Інструментальна агресія, як правило, мотивована ситуацією і може відповідати просоціальним цілям. Проте досить складно провести межу між ворожою та інструментальною агресією, оскільки ворожі наміри часто у соціальній ситуації маскуються інструментальною формою агресії, що не обов'язково виражається емоційно. Тому агресивні та неагресивні дії не варто розрізняти лише за показником наявності чи відсутності емоційної експресії (вибуху люті). Дослідник С. Фешбах поряд із ворожою та інструментальною виділяє ще експресивну агресію, яка є невимушеним вибухом гніву та люті і має тенденцію до швидкого припинення, а детермінанта агресивності не обов'язково пов'язана з нападом (наприклад, приступи впертості у маленьких дітей) [555]. Інструментальну агресію С. Фешбах поділяє на індивідуально та соціально мотивовану.

У зв'язку з тим, що агресія завжди була глобальною проблемою психологічних досліджень і привертала увагу науковців різних психологічних шкіл і напрямів, існує декілька теорій дослідження агресії: теорія потягу (або інстинкту), соціального навчання та фрустраційна. У контексті нашого дослідження важливо відзначити, що у З. Фрейда теорія мотивації в її завершеному вигляді сформульована 1915 р. у праці “Потяги та їх долі”, де внутрішній світ людини представлено як динаміку конфліктів [560]. Перша його класифікація мотивів базувалася на потребах “Я” (або “підтримки власного існування”) та сексуального потягу (лібідо). Пізніше потреби “Я” були замінені на агресивні потреби (мортідо), що започаткувало існування антагоністичних

потягів: до життя (лібідо) та до смерті (танатос); агресивність же розглядалася як вираження останнього.

Таким чином, З. Фрейд увів у свою теорію “потягу до смерті” самостійний агресивний тип. Він писав, що спрямування потужної агресивності всередину суб’єкта може призвести до фізичного захворювання, а стримування (подавлення) агресивних імпульсів призводить до невротизації особистості. “У випадку люті людина часто демонструє, як подавлена та спрямована всередину агресивність призводить до саморуйнування; вона часто рве на собі волосся або б’є себе по обличчю кулаками, хоча цілком очевидно, що вона віддала б перевагу спрямуванню цих дій проти когось іншого” [561, с.16]. Поняття “комплекс Едіпа”, на думку вченого, є першопочатково навантаженим агресивною тенденцією, яка спричиняється полярністю між любов’ю (ніжністю) до батьків (або одного з них) та ненавистю (агресивністю) щодо них, а водночас притаманне суб’єкту. З. Фрейд зазначав, що інстинкт самозбереження потребує агресивності, а сумління – не що інше, як переорієнтація агресії всередину самого суб’єкта. Тому у будь-якої людини існує потенційна готовність до агресії, яка у поведінці може проявлятися у примітивних (регресивних) формах [561, с.14-15]. Ця думка підтверджується у багатьох життєвих ситуаціях (наприклад, у стосунках між дітьми вибух агресії може припинити напади з боку однолітків і таким чином сприяти закріпленню агресії як необхідної умови виживання та збереження поваги до себе). М. Кляйн висловила припущення, що у чистому вигляді агресивність не існує, обов’язково є взаємодія між агресивними та лібідіозними тенденціями, що лише виявляється у кожного суб’єкта і в будь-якій ситуації у різних пропорціях [561, с.14]. Психоаналітики А. Адлер [562] та С. Шпильрейн вказували на наявність потягу до деструктивності, а В. Штекель зазначав, що ненависть як різновид агресивності є первинною, порівняно з любов’ю [561, с.15]. К. Хорні виділяла серед типів особистості за характером агресивний, вороже налаштований до інших людей, що вважає потенційними ворогами, а навколишній світ сприймає як арену боротьби усіх проти всіх [467]. Е. Фромм, досліджуючи типи агресії, розрізняє доброякісну агресію (тобто таку, яка сприяє адаптації до життя) та злоякісну (не пов’язану зі

збереженням життя) [194]. Доброякісна агресія проявляється у самообороні як відповіді на загрозу життю, а злякисна – у прагненні владарювати над іншими людьми, наносячи їм шкоду, знищуючи собі подібних. Французький психоаналітик Ж. Лакан наголошував на необхідності розрізнення понять агресивності та агресії [561, с.16]. На його думку, агресія – це потенційна, екзистенційна тенденція, яка є швидше уявною, віртуальною, аніж реальною. Тому вона може і не перетворитись на агресивність як акт поведінки.

Агресія являє собою складний комплекс, до якого входять енергетичні, мотиваційні та поведінкові аспекти, проте дехто з науковців схильний спрощено ставитися до проблеми агресії. Основна увага приділяється виділенню у людському мозку “центру агресивності”, на формування якого впливає спадкова чутливість нервової системи до збудників агресії та хімічний склад крові, у якому наявна велика кількість чоловічого гормону – тестостерону. Цим пояснюють той факт, що суб’єкта у стані алкогольного сп’яніння можна легше спровокувати на агресивний акт поведінки.

Виникнення агресії може визначатися такими чинниками: невинуватого приписування потенційному нападнику деструктивних намірів; очікування помсти за здійснену агресію; задоволення, що виникає в результаті агресії; самооцінка агресії за власними критеріями (почуття провини) та оцінка з боку оточуючих людей (нормативні цінності). Часто для виникнення агресії достатньо лише уявного припущення того, що інший суб’єкт має ворожі наміри. Такі “приписування” є здебільшого наслідком проекції власних агресивних тенденцій, які приховуються від свідомості суб’єкта, а також викликаються дією механізму “негативного переносу”. За таких умов легко виникає реакція гніву як потік явної агресії, який практично неможливо зупинити. Така реакція може бути спрямована на сам об’єкт агресії (сварка, крик, тілесні ушкодження) або ж на заміщуючі об’єкти (биття посуду). Якщо пряме вираження агресії неможливе, вона придушується, але згодом можуть мати місце її рецидиви або завуальовані прояви.

Подібно до того, як несвідоме не може проявитися у свідомості у незамаскованому вигляді, агресія шукає опосередкованих, “обхідних” шляхів для

власної реалізації. Це породжується її соціальним осудом та регресивним характером вияву. У випадку, коли суб'єкт має можливість безпосередньо реалізувати власну агресію, очікування опосередкованої (непрямої) помсти відіграє незначну роль. Якщо ж відповідна реакція агресії не є прийнятною (наприклад, нема можливості зустрітися з об'єктом агресії або суб'єкт остерігається такої зустрічі), тоді розвиваються опосередковані способи вираження агресії, наприклад, нанесення шкоди власності суб'єкта або його репутації (побутовий приклад: собаку травмує машина, її власниця таємно завдає шкоди автомобілю, а не водієві).

Вірогідність того, що подібні опосередковані дії досягнуть мети, різна, багато що залежить від конкретної ситуації і виражається в очікуванні наслідків результатів дії (тобто в інструментальному аспекті). Наприклад, якщо єдиним проявом агресії (помсти) є скарга керівникові на свого колегу, але керівник не проявляє активності, тобто не вживає відповідних заходів, то частина нереалізованої агресивної тенденції виявляється незадоволеною і може зберігатися тривалий час. Очікування зміщується на можливість “удару” у відповідь та страх можливості самому перетворитися на жертву агресії. Через агресивність, таким чином, ілюзорно виражається тенденція психіки “до сили” та страх утиску власного “Я” (“слабкість”). У випадку, коли суб'єкт постраждав від агресії, він схильний реалізувати помсту, якщо навіть вірогідність досягнення мети (у відповідь) є дуже низькою. У цьому процесі активно задіяні “умовні цінності” суб'єкта, згідно з якими він оцінює ситуацію як загрозливу (чи не загрозливу), а “реванш” над суперником означає доведення психологічної сили. Проте суб'єкт часто не бачить, що невиправдано витрачає власну психічну енергію. У такому випадку передбачувані результати помсти є привабливими для суб'єкта, ідуть в унісон з його “умовними цінностями”, і він схильний продовжувати агресію. Такі “діяння” часто відбуваються на фоні конкуренції. Якщо вони притаманні психологу-практику, то є прямими доказами його невідкоректованості.

Оскільки цінністю виступає негативна привабливість інструментальної

помсти, тобто сама дія помсти (у відповідь), а не очікування адекватного покарання агресора, то результат агресії перетворюється на самоціль. Це небезпечно, оскільки такі результати можуть приносити задоволення, що набуває відтінку садизму. Тут ми можемо вбачати зміщення нормального психологічного функціонування на задоволення від страждань. Окрім того, агресивний суб'єкт схильний до самостраждань і самопокарання. Проте соціально небезпечним є той факт, що останній не хоче залишатися у стражданнях сам, а намагається залучити до цього й інших людей, створюючи для себе середовище живлення агресії. Найбільше задоволення може приносити і безпосереднє споглядання реакцій страждання інших людей. У цьому проявляються феномени садизму та мазохізму. Якщо має місце ворожа агресія, що ґрунтується на принципі помсти, то максимальне задоволення приносить споглядання психологічного або фізичного болю іншої особи. Оскільки таке споглядання може нівелювати агресивну мотивацію в актуальний момент, приносячи тимчасове полегшення, то у подібних ситуаціях може закріпитись агресивна поведінка. Нанесення незначного болю не сповна задовольняє суб'єкта, внаслідок чого зберігається агресивна тенденція. Слабка або прихована вираженість агресивної дії може призвести до того, що суб'єкт, якщо вказати йому на деструктивність його дій, відмовиться бачити у своєму вчинку агресивність. А для того, щоб його майбутня агресія не видалася ірраціональною, він може виробити тенденцію щодо нівелювання гідності власних жертв, дискредитуючи їх. Якщо суб'єкт дізнається про занадто сильний біль, який відчуває його жертва від агресії, то це може викликати почуття провини та тенденцію до компенсації нанесеної шкоди.

Агресія може виникати і під впливом реакцій власного болю та посилюватися провокативною агресивною поведінкою жертви, сильним гнівом та звичкою до високого рівня жорстокості, що спостерігається у злочинців. У цьому випадку больові реакції жертви слугують ознаками успішної агресивної дії та заохочувально впливають на агресора. У досліджах Л. Берковіца було запропоновано студентам потримати руку спочатку у теплій, а потім у крижаній воді. Було доведено залежність агресії від власних больових реакцій, що

виникають на фізіологічному рівні [559]. Ті, хто занурював руку у крижану воду, сповіщали про збільшення роздратування та готовність “осипати прокляттями” іншого учасника експерименту, який створює неприємні звуки. На основі подібних експериментів, дослідник встановив, що основним пусковим стимулом агресії є швидше аверсивна стимуляція (неприємні, больові відчуття), ніж фрустрація, яка була одним із джерел неприємних відчуттів. Будь-яка аверсивна подія (нездійсненне бажання, особистісна образа, біль) може призвести до агресивного вибуху. Навіть депресивний стан підвищує вірогідність ворожої агресивної поведінки. Це стосується як фізіологічного болю, так і психічного аспекту: суб’єкт, який повсякчас перебуває у стані внутрішнього незадоволення, болю, образи, схильний до заздрощів, ревнощів тощо, що прискорює виникнення агресивної реакції.

Дослідження Д.М. Босса довели, що зменшення агресії під впливом болю жертви пов’язано з рівнем самооцінки [563]. На нашу думку, вирішальною детермінантою агресивності суб’єкта може бути його самооцінка, що ґрунтується на умовних і нормативних цінностях та почутті меншовартості. У результаті несправедливого (на думку суб’єкта) нападу, образи або спеціально створеної перешкоди часто порушується його почуття власної гідності, відчуття досконалості, що ґрунтується на цінностях ідеалізованого “Я”, які не усвідомлюються, однак виражаються в очікуваннях на його підтвердження. Актуалізація почуття меншовартості може виступити мотивом агресії, яка створює ілюзію відновлення почуття власної гідності. Проблема полягає у тому, що почуття меншовартості та почуття гідності “Я” нерідко виявляються двома сторонами однієї медалі. Оптимальним виходом є вміння людини уникати крайнощів, знаходити “золоту середину”, тоді почуття гідності існує безвідносно до активності агресивних випадів з боку інших людей.

На думку Хекхаузена, майже всі мотивації, що присутні в соціальному аспекті, ґрунтуються на очікуваннях суб’єкта, що підпорядковані принципу взаємності (логіка: “я добре ставлюся до вас, щоб і ви добре ставилися до мене”) [555]. В таких очікуваннях ми вбачаємо небезпеку переходу на суто

інструментальний рівень агресивної поведінки, який не нівелює деструктивні тенденції, а лише маскує їх – коли суб'єкт тамує у собі агресію зі страху втратити стосунки, матеріальні вигоди, соціальне чи службове становище. До того ж, такі очікування можуть проявитися у прагненні ставлення до себе з боку інших людей як до ідеального (оскільки суб'єкт намагається виглядати чемним і доброзичливим у зовнішній поведінці), проте він не бачить, де опосередковано виражає агресію іншим (наприклад, дискредитує або перешкоджає інтересам інших людей). Хоча його несвідоме може “добре знати” про шкідливість та деструктивність таких форм поведінки. За умов повторюваності та неусвідомлюваності першопричин виникнення агресії, остання може набувати характерної риси даної особи. Небезпека може полягати не лише в утиску інших людей: суб'єкт, обтяжений тенденцією до агресії, залежний передусім від власних деструктивних інтересів та звички ігнорувати інтереси інших людей, і тим самим позбавлений свободи вибору форм поведінки. Зазначені фактори зумовлюють “поглинання енергії”, що властиве невідкоректованій людині.

За висновками Х. Хекхаузена, соціальні норми, за якими визначаються типи та частота агресивних форм поведінки, задаються особливостями культури, відповідним рівнем якої володіє кожний конкретний суб'єкт. Цікаво, що діти, які виховуються у різних культурах, перш ніж подолати етапи соціалізації, мають подібний тип агресивного реагування (вони можуть кусатися, кричати, бити іншу дитину) [555]. З наступною соціалізацією відбувається зміна форм агресії, з'являється тенденція до вираження агресії у словесній образі та конкурентній боротьбі.

Завуальоване вираження агресії часто пов'язане саме з засвоєнням соціальних норм та формуванням особистісних цінностей, які допомагають уникати прямого вираження агресії у руйнівних діях. Посилювати або гальмувати агресію може присутність інших людей або уявлення про можливу позитивну або негативну оцінку агресивної поведінки оточуючими людьми.

Чи є гнів достатнім мотивом агресивної поведінки? Емоція гніву, що виникає в умовах фрустрації, підвищує готовність до агресії. На думку Л. Берковіца, гнів опосередковує фрустрацію та агресію. Він є необхідною, але недостатньою

умовою виникнення агресії, оскільки для ворожої агресії необхідні фактори її запуску у дію. Так, Л. Берковіц встановив, що надто високий рівень гніву може видатися суб'єкту недоречним і призвести до процесу його гальмування [559]. Агресивність може посилюватися й іншими джерелами збудження – фізичним навантаженням, сексуальним збудженням, спекою, відсутністю комфорту тощо. Це так звана фоновіа напруга. Суб'єкт може приписувати її гніву, або навпаки, зовнішній дискомфорт може пояснюватися агресією щодо когось. Людина може не знати, що її збудження викликане іншими факторами, а не агресією як такою. Тут важливий когнітивний аспект: стан фізіологічного збудження може підживлювати ту або іншу емоцію залежно від того, як людина сама пояснює та оцінює це збудження. Існує думка, що сексуальне збудження та гнів можуть посилювати одне одного. При цьому останнє у поєднанні з ворожими думками та почуттями може актуалізувати появу агресивної поведінки. А. Бандура визначає стан гніву як компонент загального збудження, який сприяє агресивності за умов сприятливої для неї ситуації та коли наслідки агресії прогноуються як не руйнівні, не загрожуючи соціальному статусу та престижу особи [470]. Гнів не посилює агресію у тому випадку, коли виникає страх перед її наслідками, перед почуттям провини або засудженням з боку інших людей.

Енергетична модель накопичення та розрядки, катарсису агресивної енергії вперше була використана З. Фрейдом та Е. Брейером під час лікування гіпнозом, коли травмуючий та витіснений афект об'єктивувався та отримував розрядку [560]. Пізніше ідея катарсису поширилася і на поняття агресії при дослідженні можливості нівелювання її у процесі терапії та виховання. Дж. Доллард висловив припущення, що придушення будь-якого акту агресії являє собою фрустрацію, яка й збільшує потяг до агресії; здійснення акту агресії повинно знижувати фрустрацію [555]. Однак таке зниження є короткочасним, високою є вірогідність того, що знову виникне фрустрація.

Ідею катарсису через агресію покладено у гіпотезу, за якою визнається корисним перегляд фільмів та сценічних постановок, де відтворено сцени агресії, оскільки глядач, спостерігаючи їх, вивільняється від агресивних тенденцій. Тут

важливо розрізняти агресивні тенденції, які начебто нівелюють телевізійні сцени насилля, та агресивну дію, яку пропагує телебачення як взірець поведінки.

Агресивна дія безпосередньо пов'язана з переживанням гніву, афекту. Психолог Ральф Р. Грінсон вказує на зв'язок афектів з опорами суб'єкта, що виникають під час аналітичної роботи [564]. На його думку, афекти є виразом опору. Е. Фромм вказує на захисну характеристику агресії, яка виникає як реакція суб'єкта на спробу позбавити його ілюзій [194]. Така позиція виступає в унісон з концепцією З. Фрейда, за якою феномен опорів розглядався насамперед як реакція клієнта на спробу психоаналітика доторкнутися до його “витіснених” психологічних проблем [560]. Тому агресія може стосуватися опорів суб'єкта, які виникають на фруструючу ситуацію. Опори – це динаміка енергетики, стримування такої активності, яка є неприйнятною для ідеалізованого “Я”, оскільки може розвінчати його фіктивність. Ідеалізоване “Я” проявляється у викривленнях, як деструктивні та агресивні тенденції. На допомогу йому приходять захисти, що відшуковують можливість вийти назовні імпульсу, який є під опорами, і таким чином зменшити напругу. Тому захисні тенденції психіки часто супроводжує агресивна поведінка.

Оскільки феномен агресії ґрунтується на взаємозв'язку лібідних і мортідних тенденцій, то можуть виникати амбівалентні почуття суб'єкта до своїх близьких і до самого себе, що екстраполюється згодом на інших людей. Амбівалентне ставлення з'являється у ранньому дитинстві і має своїм джерелом тяжіння татуйованого порядку, що пов'язані з “комплексом Едіпа” до близьких людей (батьків). Емоційне єднання з такими людьми сприяє формуванню “умовних цінностей”, які мають індивідуально-неповторний характер та супроводжують суб'єкта у житті. Тому агресія пов'язана з “умовними цінностями”, оскільки агресивні тенденції найчастіше беруть свій початок із дитинства як форма наслідування поведінки визначних людей. Важливого значення у цьому контексті набувають особливості виховання у сім'ї. Так, діти, чиї батьки часто використовують покарання як метод виховання, виявляють подібні агресивні форми поведінки у стосунках з іншими людьми та стають самі агресивнішими.

Встановлено взаємозв'язок між відсутністю одного з батьків у сім'ї та рівнем агресивності, ризик виникнення якої підвищується. Оскільки “умовні цінності” обслуговують захисну систему, що суб'єктивно інтегрує психіку у напрямі “до сили”, вони тісно пов'язані з функціонуванням ідеалізованого “Я”. Якщо під час психокорекційної роботи така ідеалізація розвінчується, у суб'єкта виникають опори у вигляді агресії. Невідкоректований суб'єкт схильний деструктивно реагувати та діяти замість того, щоб переглянути власну поведінку та життєві цінності. Така агресія може посилюватися почуттям провини, яке не завжди усвідомлюється, однак змушує людину шукати виправдань власній агресивності, яка посилюється також почуттям ненависті, що шукає виходу в руйнівних діях.

Якщо “умовні цінності” зумовлюють дію захисних механізмів, що можуть мати базовий або ситуативний характер, то агресивність, яка завжди супроводжує особистісну проблематику (яку маскують захисти) також може набувати ситуативного або глобального характеру. Агресія як реакція на актуальну ситуацію може проявлятися під впливом ситуативних факторів (втома, спека, фізичне нездужання) або як інструмент впливу, виявляється у будь-яких формах і найчастіше є швидкоплинною. Глобальна агресія охоплює особистість і показує будь-який її поведінковий акт у явній або прихованій формі.

Таким чином, агресія – це енергетика, в якій поєднуються різноспрямовані імпульси добра і зла, яку неможливо нівелювати, глобально змінити та переорієнтувати. Суб'єкт усвідомлює агресивні потяги, але не усвідомлює їх енергетичної детермінації, тому зберігається спонтанна тенденція об'єктивування її у поведінці. Агресія пов'язана з лібідними аспектами, які поряд з агресивними тенденціями супроводжують суб'єкта упродовж його життя. Психокорекція допомагає вивільнити конструктивний потенціал особистості з-під утисків агресії (руйнації) та невиправданого інфантилізму, який блокує наближення до ідеалу “Я”. Важливо розуміти, що усвідомлене спрямування деструктивної енергетики не знімає її дієвості, однак послаблює її імперативність. Останнє відкриває можливість приєднання її до конструктивних намірів суб'єкта, що гармонізуються з реальними вчинками, спрямованими на добро та конструктивну взаємодію. За

таких умов суб'єкт попереджує себе від психологічно руйнівних дій, які призводять до самотності та ускладнюють процес самореалізації. У подоланні агресії велику роль відіграє когнітивний аспект – здатність зрозуміти, об'єктивно побачити результат деструктивних учинків, а також розвиток шляхів сублімації та творчої діяльності, яка має оздоровчий ефект, сприяє особистісному зростанню та оптимізації взаємин з іншими людьми.

5.4. Аналіз причин злочинної поведінки людини в європейській філософії XVI – XX століть

Сьогодні перед нашою державою та суспільством стоїть важливе і дуже нелегке завдання – посилити боротьбу з таким внутрішнім руйнівним фактором, як невпинно зростаючий рівень злочинності та правопорушень населення. У зв'язку з цим виняткового значення набуває з'ясування причин злочинної поведінки певних категорій людей або конкретних особистостей. Розкрити деякі з них допоможе, зокрема, аналіз поглядів видатних мислителів кінця XVI – XX ст., які приділяли особливу увагу цій проблемі.

Так, Ф. Бекон, не спиняючись на детальному аналізі чеснот людини та їх видів, намагався визначити провідні ознаки моральнісної поведінки особистості та проголосив примат загального блага над індивідуальним, а також діяльного життя над споглядальним. У першій главі книги IV трактату “Про переваги та умноження наук” він ілюстрував власне розуміння людини як гармонійного та прекрасного створіння, в якому поєднуються тіло й душа, котрі не вступають у суперечність, а є “союзниками”. При цьому Бекон вирізняв у людині індивідуальність у цілісному розумінні “її природи, душі та тіла” [565]. Учений наполягав на створенні окремої галузі науки – вчення про особистість, предметом якого мали б стати слабкості та переваги людського роду.

Щодо вибору звичайною людиною того або іншого типу поведінки, то Бекон констатував, що на нього впливають такі чинники (“ідоли”): “ідоли печери” – суб'єктивні симпатії, антипатії та стереотипи конкретної людини;

“ідоли театру” – некритично засвоєні хибні ідеї інших людей. Філософ підкреслював, що ці “ідоли”, як правило, заважають звичайній людині обирати правильний і розумний життєвий напрям.

З’ясовуючи причини злочинної або будь-якої іншої асоціальної поведінки, Бекон уважав її наслідком недостатності освіти, виховання, що спричинило слабкість розуму і зниження моральності. При цьому філософ доводив, що оскільки душа та тіло взаємопов’язані, то риси індивідуальності (зокрема злочинні, порочні нахили) можна діагностувати методами фізіогноміки – через аналіз будови тіла та рис обличчя.

Інший англійський філософ Томас Гоббс був переконаний, що природа створює людей із приблизно однаковими фізичними та розумовими здібностями і тому – рівними правами. Подібно до Макіавеллі, він наголошував, що людьми рухають мотиви отримання зиску, насолоди, задоволення власних потреб, при цьому різні звірства, війни та злочини філософ називав неминучими наслідками природи людини [48]. Т. Гоббс одним із перших просвітителів став підкреслювати відносність тлумачення добропорядної та злочинної поведінки і залежність її від конкретних соціально-політичних обставин, матеріального становища громадян тощо. Моральну поведінку він загалом називає такою, що характеризується “справедливістю та прихильністю”. Така поведінка громадян потрібна для підтримання організації держави в належному стані. Водночас Т. Гоббс відзначав принципову можливість визнання моральнісними чеснотами інших якостей людини залежно від різного типу держави та форми влади [566].

Головні причини злочинної поведінки, на думку Т. Гоббса, криються у пристрастях – пихатості, ненависті, похитливості, надмірному честолюбстві, користолюбстві, а також у тимчасових вадах мислення (помилкових думках, висновках тощо).

Аналізуючи поведінку людини, французький філософ Р. Декарт дійшов висновку, що особливою спадковою ознакою душі є совість, роль якої полягає у моральнісній регуляції поведінки. Прислухаючись до совісті та дотримуючись її настанов, людина діє доброчесно. А недоброчесну поведінку, як вважав Р. Декарт,

викликають три причини: по-перше, свідоме ігнорування внутрішніх моральнісних заперечень; по-друге, недостатність розумового та вольового контролю душі над тілом, що пояснюється недостатнім життєвим досвідом, малим обсягом знань про добро, та зло; по-третє, пристрасті – “сильні духи, які надходять від тіла, спричиняють коливання залоз мозку і хвилюють душу” [567]. Сильні пристрасті, за Декартом, – головна причина злочинної поведінки, яка має безліч видів – страх, злість, пихатість, хтивість тощо; водночас мислитель наголошував, що розум та воля цілком спроможні контролювати їх, не даючи “хвилювати” душу [567].

Дж. Локк наполягав на винятковій ролі у пізнанні особливого божественного дару людини – розуму. Так, у творах “Досвід про людський розум”, “Дослідження закону природи”, “Думки про виховання” він твердив, що впродовж свого життя людина поповнює свій розум різноманітними поняттями, які надходять від органів чуттів. Саме він, на думку Дж. Локка, є регулятором діяльності людини та її поведінки, причому той, хто має розвинуте мислення, мусить обов’язково визнати проголошені Богом заповіді і свідомо дотримуватися їх. Іншими словами, будь-які ідеї, поняття, моральні правила є набутими людськими феноменами. Саме тому Дж. Локк називав їх бажаними, але не загальноприйнятними, допускаючи, що окремі особистості можуть не дотримуватися їх [568].

Англійський філософ вважав також, що на усвідомлення та дотримання моральнісних правил вирішальною мірою впливають чинники соціального середовища, а саме – виховання та звичаї. Саме під їх впливом формується совість, яка є власною думкою або судженням людини про моральну правильність чи недоречність певної поведінки. При цьому Дж. Локк наголошував, що найлегше впливати на дитячу душу, цілеспрямовано живлячи її розум. Батьки та вихователі повинні прагнути до формування та закріплення в свідомості молодій людини “великого правила моральності” – поводитися з іншими так само, як хочеш, щоб поводитися з тобою. У праці “Думки про виховання” мислитель доводив, що вихователі, наставники повинні формувати у дитини численні

чесноти (які є похідними від “великого правила”), а саме: вміння відмовлятися від бажаного, стримувати забаганки, не займатися самомилуванням, не бути брехливим. Потрібно формувати поняття субординації, поваги до старших, слухняність, а також сприяти належному фізичному вихованню, загартовуванню молодого організму. Щодо злочинної поведінки, то, на думку Дж. Локка, переважно вона є наслідком численних вад виховання, через які розум людини не отримує належних чуттєвих образів і прикладів поведінки. В основному ці негативні моменти спричиняють у злочинців таку особистісну моральність, яка не включає соціальних нормотипів поведінки.

Ф. Вольтер, який погоджувався з локківським запереченням природжених ідей та моральнісних норм поведінки, вважав, що людина має певні вроджені ознаки, а саме: доброзичливість до подібних до себе осіб, любов до себе, інстинктивний потяг до діяльності. Саме ці “базисні пристрасті” об’єднують людей у суспільство, при цьому любов до себе спонукає людину активно вдовольняти власні потреби і шукати контактів з тими, від кого таке вдоволення залежить. Вольтер твердив також, що наведені ознаки лежать в основі всієї гами людських почуттів як позитивних (доброти, взаємодопомоги, обов’язку, любові тощо), так і негативних (жадібності, хтивості, злості).

Досліджуючи природу моральнісних норм, філософ підкреслював їх відносність і залежність від особливостей історичного періоду, суспільного ладу та правління. Водночас він все ж намагався віднайти певну інваріантність у понятті “моральність” і переконував, що “справедливим і несправедливим, чеснотою чи пороком, моральним добром або злом в усіх країнах має визнаватися те, що корисно або шкідливо для суспільства” [569]. Іншими словами, джерелом та критерієм моральнісної поведінки людини Вольтер визначав не релігійні догмати, а суспільні відносини між людьми.

Філософ підкреслював також відносність визнання поведінки злочинною чи добродесною і залежність такого визнання, зокрема, від політичного ладу та панівної релігії країни. У “Філософському словнику” він стверджував, що власне злочинною можна назвати тільки таку поведінку, яка шкодить саме суспільству,

причому певна шкода релігії та державі, на його думку, не має розглядатися як злочин і засуджуватися (наприклад, атеїзм, образа вельмож тощо). А деякі вчинки – крадіжка, грабунок, убивство, згвалтування – він називав звичайними “злочинами у будь-якій державі” [569]. До їх вчинення, на думку філософа, призводить перебільшене почуття любові до себе, яке у злочинців переборює спадковий потяг до діяльності, доброзичливості.

Дені Дідро, досліджуючи стосунки між людьми з позицій етичного іннеїзму, доводив, що людині від народження властива спроможність відрізнити чесноту від пороку, відчувати любов до першої та відразу до другого. Завдяки цій вродженій здатності та спільному існуванню вона міцно закарбовує у своєму розумі відмінність між добром і злом, чеснотою та пороком. Так, на думку філософа, формуються моральнісні імперативи, які становлять “природний закон” людських стосунків, який у загальній формі можна вважати необхідністю наслідувати добро [570].

Визначаючи сутність злочинної поведінки, Дідро стверджував, що в особистості, яка діє злочинно, поряд із позитивними моральнісними ознаками існують також вроджені негативні, аморальні ознаки, а саме: тиранічна гордість, невдячність, зрадництво, жорстокість, схильність до жорстоких видовищ і задоволень, тортур тощо. Ці ознаки та пристрасті придушують “моральнісну організацію” і розум людини та спричиняють спотворення “природного закону”, унеможливають його дотримання.

Щоправда, у своїх пізніх працях, зокрема в “Досліді про достоїнства та чесноти”, Дідро висловлював інший погляд: виходячи з іннеїстичних позицій, він говорив про формування моральнісних установок людини протягом життя під впливом соціальних, політичних і побутових чинників. Зокрема філософ зауважував: “Якщо в державі матеріальні блага розподілені справедливо, то народ такої країни є чеснотливим та не схильним до злочинів” [570].

Теорію моральності Гельвеція проймала ідея про залежність моральнісних принципів людини від конкретного зовнішнього середовища. У поемі “Щастя” мислитель доводив, що джерелом активності людини є її себелюбство (це почуття

він називає “могутньою творчою силою”, витокom доброчесності та порочності) [571]. При цьому філософ наголошував, що визначальним чином на вибір людиною того чи іншого виду поведінки впливає розум. Гельвецій цілком заперечував етичний іннеїзм, вважаючи моральнісні пороки та достоїнства продуктами конкретної форми правління, законів та виховання, в яких формується розум людини.

Важливо відзначити, що мислитель доводив необхідність підпорядкування людської діяльності суспільним інтересам. У трактаті “Про розум” він, зокрема, називав суспільну корисність “головним принципом усіх людських доброчесностей і основою всіх законодавств” [571]. Іншими словами, критерієм моральності вчинку є його співпадіння із суспільною лінією, суспільними інтересами. Саме за таких умов, за Гельвецієм, людина може бути вільною та щасливою. Згідно з цим головним завданням людини філософ називав приборкування почуття себелюбства, а розвиток розуму відбувається “доти, доки бажання вдовольняти власні потреби не узгодиться з необхідністю їх поєднання з інтересами інших людей” [571].

Причину злочинної та будь-якої іншої асоціальної поведінки філософ убачав у середовищі, під яким мав на увазі насамперед форму державного правління та умови виховання, які вплинули на формування розуму людини. Така поведінка, за Гельвецієм, є аморальною та несправедливою, оскільки спричиняє суспільні збитки. Через неї, особистість злочинця наділяється відповідними характеристиками.

П. Гольбах, намагаючись перенести принципи матеріалістичного сенсуалізму на сферу суспільних відносин, вважав, що на початково утилітарну поведінку людської істоти (яка ґрунтується на вроджених потягах) дуже впливає довкілля. У праці “Система природи або про закони світу фізичного та світу духовного” він, зокрема, твердив, що “людські істоти від природи є ні добрими, ані злими – такими чи іншими робить їх середовище”. Під середовищем, як і більшість інших французьких просвітителів, цей філософ мав на увазі, насамперед, форму політичного правління в державі.

На думку Гольбаха, людська істота, розвиваючись у соціумі, набуває досвіду та розуму, на основі чого формує уявлення про належну поведінку і засвоює поняття чеснот і пороків, справедливості та несправедливості, пристойного та непристойного. Саме у такій істоті філософ убачав власне особистість. У главі IX згаданої праці він зазначав, що в особи з розвиненим розумом неодмінно формується “природний обов’язок людини” – добродієність, завдяки чому вона намагається діяти “з користю для людей, які творять суспільство”. У праці “Про суспільство” він називав “найвищою істиною, природним законом” таку поведінку людини, за якої “все те, що бажається для себе, є мірилом того, що людина повинна зробити для інших” [572].

Гольбах був схильний пояснювати добродієність і моральність їх суспільною корисністю, оскільки вони забезпечують “тривале задоволення” (щастя) людей. Іншими словами, джерелом добродієності, на думку філософа, виступає поєднання прагнення до особистого блага, “суспільної природи” з розумом і досвідом.

Водночас просвітитель, зокрема, у праці “Про свободу” порушував питання про відповідальність людини за наслідки власних учинків. Він твердив, що дотримання своїх “природних обов’язків” є вираженням справедливості, при цьому порочні та злочинні люди через безвідповідальність, повинні зазнавати дії справедливих санкцій.

Аналізуючи погляди Гольбаха, не можемо не відзначити певну непослідовність його ставлення до людської свободи. У праці “Про свободу” (глава XI) він заперечував існування свободи як такої і наголошував, що людиною рухає лише необхідність, тотальний детермінізм. Проте у пізніших творах (наприклад, у праці “Система природи або про закони світу фізичного та світу духовного”) він визнав, що свобода існує і що вона є “можливістю робити все те, що не шкодить щастю інших членів суспільства” [573]. Гольбах одним із перших серед філософів дійшов розуміння людини, наділеної свободою, як такої, котра свідомо узгоджує власні вчинки з суспільною корисністю і тому є добродієною. У контексті цього він розглядав відповідальність як певний обмежувач свободи.

Щодо асоціальної поведінки, то філософ тлумачив її як несправедливу, оскільки вона не відповідає “природному закону” людини. Більше того, Гольбах уникав назви “людина”, а тим паче, “особистість” щодо злочинців – він був схильний визначати їх як “нерозсудливих істот”, розум яких нерозвинений. У праці “Природна політика або бесіди про істинні принципи управління” він наголошував, що головною причиною спотвореного стану людини є “неприродне” і нерозумне державне правління, яке не бере до уваги потягу кожної людини до особистого блага, приватної власності і сприяє появі осіб, які на власному досвіді пересвідчилися у неможливості задоволення потреб шляхом добродесної поведінки [572]. Серед інших причин асоціальної поведінки людей філософ називав також вади виховання та освіти.

Аналізуючи погляди європейських філософів Нового часу з проблеми причин злочинності, ми не можемо не назвати імен визначних вітчизняних і російських мислителів – Прокоповича, Ломоносова, Фонвізіна, Батуріна, Радіщева, Сковорода. Намагаючись зробити філософію самостійною наукою, вільною від теології, астрології та кабалістики, вони намагалися розглядати людину як природну і водночас соціальну істоту.

Серед вітчизняних філософів особливу увагу проблемі людини та аналізу її поведінки приділяв Г. Сковорода. Його погляди близькі до поглядів тогочасних європейських просвітителів. Як і вони, Сковорода проголошував головним завданням філософії пізнання природи людини. Однак індивідуальні чуттєві спонукання та приватний інтерес мислитель не вважав визначальними, навпаки, ці прагнення були для нього уособленням зла. У зв'язку з цим Сковорода переносить центр уваги зі сфери споживання у сферу продуктивної, творчої людської діяльності.

Власну концепцію сутності людини та розуміння причин її поведінки Г. Сковорода виклав у філософському вченні про три світи: макросвіт (Всесвіт), мікросвіт (людина) і символічний світ (Біблія) [574]. Кожен із цих світів має подвійну природу (“дві натури”): внутрішню – приховану та зовнішню – видиму, матеріальну. Зовнішнім у світах є, відповідно, матерія, людське тіло та світ

біблійних символів, а внутрішнім – невидима і нетлінна натура, людський дух і приховані, символічні образи істинних людських відносин.

Ідеал справжнього людського способу життя філософ намагався тлумачити на основі символічної інтерпретації Біблії. При цьому істинною “людиною в людині” він вважав її духовну сутність, яка є суб’єктом добра на відміну від тіла, яке є джерелом плотських жадань, котрі мають зазвичай аморальний характер. Згідно з цим, ідеальними людськими відносинами мислитель вважав такі, які йдуть від її духовної сутності, а не від плоті. Образ таких стосунків, які ґрунтуються на моральних імперативах любові, спільності всього та рівності людей, створює Біблія. Особливий інтерес для нас становить також сквородинська концепція “сродної праці” як справжнього людського способу життя. Згідно з нею, щастя (“внутрішнього світу”, “сердечного задоволення”) можна досягнути лише шляхом наслідування велінь свого духу, який є “сродним” до певного різновиду покликання, праці [575].

Інакше кажучи, Скворода розглядав людину переважно як істоту, наділену внутрішньою духовною природою, тобто загалом погоджувався з теорією “вроджених ідей”. Він ототожнював також духовні стимули діяльності людини з Богом, а його – із внутрішньою духовною природою людини, а також екстраполював відношення духовного світу до наявних тілесних дій на пояснення природи і світу в цілому. При цьому найвищою потребою та насолодою людини мислитель уважав “сродну працю”. Щодо причин будь-якої асоціальної поведінки людини, то Скворода убачав їх у слабкості духовної природи, невідповідності діяльності природному, вродженому покликанню, а також неосвіченість.

Як бачимо, згадані нами філософи загалом відстоювали концепцію суто матеріальної природи людини, яка для них була носієм вроджених утилітарних потреб. Заперечуючи моральнісний та етичний іннеїзм, мислителі наголошували також на визначальній ролі соціального середовища при формуванні моральних чеснот людини, які є необхідними і корисними для існування соціуму. У тогочасній філософії поняття “особистість” тлумачилося як людина – носій певного рівня суспільної корисності, який залежить головним чином від її

моральності та розумності, котрі, знову ж таки похідні від досконалості політичного правління в державі.

Під поняттям злочин у той час філософи мали на увазі не намір і думку, а антигромадську, антидержавну поведінку – продукт “неприродного правління”, яке не зважає на природний потяг людини до вдоволення власних (приватних) потреб і тому, по-перше, не плекає в них високих моральнісних якостей як найвищого способу задоволення утилітарних запитів, а, по-друге, примушує людину ігнорувати потреби інших, не співвідносити спосіб досягнення власної вигоди з потребами інших. Виходячи з цього, філософи здебільшого не вважали злочинця власне особистістю. Іншими словами, причинами злочинності та асоціальності на тому етапі філософської думки називаються екзогенні (соціогенні) чинники, при цьому ендогенні чинники втрачають ознаки причини і загалом вважаються лише передумовою такої поведінки [576, с.35-40].

Вчені також тісно пов’язували аналіз асоціальної особистісної поведінки з поняттями “свобода” та “відповідальність”. Зауважимо, що в розглядуваний період ці поняття певним чином протиставлялися – відповідальність загалом тлумачили як обмежувач свободи. Мислителі твердили, що найбільшу свободу має лише та особистість, яка, з одного боку, послуговується високими моральнісними імперативами, а з іншого – перебуває в середовищі таких же добродесних людей. Виходячи з цього, філософи вважали злочинну та будь-яку асоціальну поведінку виявом несвободи і наголошували, що хоча ця поведінка є загалом продуктом соціуму, вона від цього не перестає бути шкідливою для людей, а тому її носії повинні зазнавати справедливої відповідальності.

Ще однією визначальною рисою, що характеризує філософські погляди того історичного періоду, є те, що в них підкреслюється відносність визнання особистісної поведінки злочинною чи добродесною залежно від державного устрою, форми правління (тиранічної, республіканської тощо). Водночас інваріантними визнавалися суспільна шкідливість (як загальна характеристика асоціальної та злочинної поведінки) та аморальність (як загальна характеристика людини-злочинця).

Постійне зростання у всьому світі актів насильства та поширення деструктивних тенденцій у вирішенні будь-яких проблем все більше привертають увагу науковців до з'ясування причин та сутності агресії. У ХХ ст. висунуто безліч теорій, які з різних аналітичних і методологічних позицій пояснювали цей феномен. Згадаймо хоча б славного З. Фрейда, який пристрась до анігіляції, що термінологічно в його концепції відображалася поняттям “інстинкт смерті”, порівнював з пристрасстю любові або “жадобою життя”. Обмежена постулатом визнання лібідо (сексуальності) як первісної основи усіх прагнень індивіда, фрейдівська концепція вже в другій чверті століття стала вважатися скоріше романтичною казкою, ніж науковою теорією.

Інші психоаналітичні концепції розуміння насильства почали формуватися в ХХ ст. як альтернатива дослідженням аналітично орієнтованої психології, з одного боку, та класичному фрейдизму, біхевіоризму та інстинктивізму – з другого. Пояснення, що давалися у межах понять традиційної психологічної науки, у багатьох випадках застосовувалися до емоційних розладів, але виявилися просто непереконаливими. Їх неспроможність особливо вражала при поясненні найбільш жорстоких форм насильства. Із психодинамічного матеріалу, яким би він не був травматичним, було надзвичайно важко отримати достеменне пояснення таких серйозних і психопатологічних явищ, як самоскалічення, криваве вбивство, садомазохізм, імпульсивні невмотивовані вбивства у стані шаленої одержимості тощо.

Спроби пояснити випадки найжорстокішого насильства тільки наслідками виховання в дитинстві – емоційною депривацією, тілесними покараннями, що стресово впливали на психоемоційну структуру особистості, як адекватний психологічний мотив щодо здійснення насильницьких дій поступово стали втрачати свій сенс. Тим паче, що подібним чином просто було неможливо пояснити безумство масового винищення людей та геноцид, жахи концентраційних таборів, принесення в жертву мільйонів людських життів задля втілення маячних планів сумнозвісних вождів і пророків.

Якщо З. Фрейд розвінчав імідж класичної психології у поясненні причин

насильства та деструктивної поведінки, то авторитет фрейдизму поблякнув перед усім внаслідок поширення ідей відомих західних учених К. Лоренца та Б. Скіннера. Йдеться про соціально-політичне підґрунтя виникнення інстинктивізму та біхевіоризму. Багато хто становлення концепції біхевіоризму пов'язує на Заході зі змінами самого духу капіталізму на початку ХХ ст. У теоретичному плані цей феномен започатковувався виступами відомих учених (К. Данлапа, Цинг Янг Куо, Л. Бернарда та ін.) проти теорії інстинктів. Саме в ХХ ст. відпала необхідність доводити, що конкурентна боротьба, якою були освячені виникнення та розвиток капіталістичного виробництва, відповідає законам природи. У ХХ ст. капіталізм отримав нові можливості контролю за населенням (предметом експлуатації та основою збільшення капіталу): в епоху кібернетики стало можливим психологічне маніпулювання індивідом, а також його дослідження та спрямування методами “людської інженерії”. Саме в цей час людство прийшло до мрії про необмежене споживання та необмежене панування над природою. І якщо людство почало прагнути до повного володіння світом, навіщо ж у самій людській природі було потрібно залишати те, що було б непідвладним контролю та маніпулюванню?

Що ж стосується інстинктивізму, то, на думку західних аналітиків, безмежна популярність праць К. Лоренца була викликана почуттям жаху й безнадії, що оселилися в серцях мільонів людей. Ті, хто дійшов висновку про те, що світова катастрофа є неминучою й що вони нездатні що-небудь змінити у цьому світі, спробували, замість того щоб коректніше розібратися в суті соціальних процесів, у всьому звинуватити людину, незмінну людську природу [576, с.35-40].

Інстинктивізм К. Лоренца формувався у процесі дослідження поведінки тварин і птахів, досвід цього аналізу згодом було перенесено й у сферу життєдіяльності індивідів. Його теорія від природи існуючої агресивності, насильства, яке нібито корениться в живій природі людської істоти, на початку 60-х років ХХ ст. потрапила на благодатний ґрунт соціально-психологічного стану сучасної цивілізації, що почала відчувати жах і зрозуміла власну безпорадність перед змінами в світі, що безупинно рухався в напрямі загальної

термоядерної катастрофи. Ця теорія практично допомагала раціоналізувати відчуття безпорадності людства. І дійсно, утвердження цієї теорії як основного чинника сучасного філософського та соціологічного пояснення феномена насильства робило непотрібним аналіз процесів деструктивності соціуму, суспільного механізму загалом.

Водночас біхевіоризм Б. Скіннера з його цілковитою переорієнтацією на соціальну поведінку особи та чинники, що стимулюють і зумовлюють агресивність такої поведінки, разом із запереченням суто суб'єктивної психоемоційної мотивації занедбав і позитиви концепції К. Лоренца. Адже філогенетично закладений імпульс до агресивної дії у тварин безумовно може проявлятися у вигляді “захисного” (“доброякісного”, як його згодом визначив Е. Фромм) типу агресії.

Застосувавши ідею щодо спонтанності емоційних порухів та здатності будь-якої істоти до саморозрядки, К. Лоренц спекулятивно застосував ряд логічних конструкцій для опису агресивності індивіда і навіть його потягу до садистського вбивства та тортур як наслідку відповідної “біологічної агресивності”, яка, на його думку, під впливом певних факторів подеколи актуалізується і перетворюється на деструктивні дії. Саме таке поєднання, таке перебільшення і зробило концепцію К. Лоренца неприйнятною загалом. Адже і палеонтологія і антропологія свідчили про те, що демонстрація захисного типу агресії приматів-ссавців аж ніяк не робили їх садистами та вбивцями собі подібних.

Одним із поважних опонентів тогочасних філософських теорій, зокрема вчення З. Фрейда щодо дослідження та обґрунтування природи людської деструктивності, став також відомий американський філософ Е. Фромм. Уперше він розпочав аналіз феномена агресії у праці “Втеча від свободи” (1941), де визначив руйнівну силу в людині як результат непрожитого нею до кінця власного життя. “Людський мозок, – писав він, – живе в двадцятому столітті; серця більшості людей ще в кам'яному...” [287, с.181]. Говорячи про колосальний рівень виявлених повсюдно руйнівних тенденцій, філософ писав, що “у більшості своїй вони не усвідомлюються як такі, а раціоналізуються у різноманітних формах. Мабуть, нема нічого у світі, що не використовувалося б як раціоналізація

руйнації. Любов, обов'язок, совість, патріотизм – їх використовували і використовують для маскуванню руйнування себе самого або інших людей” [287, с.322].

Фактично на першому етапі свого дослідження філософ дотримувався тих загальних світоглядних установок, котрі ґрунтувалися на твердженні про споконвічну порочність людської природи. Більш глибокий і детальний аналіз причин деструктивної поведінки особистості Е. Фромм здійснив в одній із останніх своїх праць – “Анатомія людської деструктивності” (1973). Ця праця має значну цінність для сучасності, бо з переконливою аргументацією та доказовістю обґрунтовує соціальні корені схильності людей до насильства і руйнації.

Розмірковуючи про людську агресію, Е. Фромм звертав увагу на той факт, що існують дві тенденції в цьому питанні: раціональна агресивність, тобто реакція на напад, що загрожує життю або ж цілісності особистості, та ірраціональна руйнівність. Ірраціональну руйнівність філософ розглядає як вияв агресивної пристрасті, що корениться в характері людини, а не в її інстинктах, як вважав З. Фрейд. Теорія “інстинкту смерті”, на думку Е. Фромма, обмежена через те, що вона не може однозначно пояснити дані етнографічних досліджень, згідно з якими рівень руйнівності у різних індивідів і різних соціальних груп відмінний. Будь-яка спроба зрозуміти корені руйнівності, вважав Фромм, повинна розпочинатися з дослідження соціальних умов існування індивіда. Крім того, важливо не лише усвідомити роль руйнівності в динаміці соціального процесу, але й зрозуміти, які саме фактори сприяють її посиленню.

Аналіз економічного, соціального і культурного стану життя людей, починаючи з кінця XV ст. і аж до сучасного йому капіталістичного суспільства, дає можливість філософу зробити висновок: “... Рівень руйнівних елементів в індивіді пропорційний тому ступеню, яким обмежена його експансивність” [287, с.325]. При цьому вчений підкреслював, що він має на увазі не окремі фрустрації того чи іншого інстинктивного потягу, а загальну скутість, що перешкоджає спонтанному розвитку людини і вияву всіх її внутрішніх природних можливостей: емоційних та інтелектуальних. Він писав: “У життя своя власна динаміка: людина повинна рости, повинна проявити себе, повинна прожити своє життя. Цілком

очевидно, якщо ця тенденція пригнічується, а енергія, котра спрямована до життя, зазнає розладу і перетворюється на енергію, спрямовану на руйнацію [287, с.325]. Таким чином, Е. Фромм вважав, що чим повніше життя особистості реалізується, тим менше в ньому виявляються руйнівні тенденції, і навпаки, чим більше потяг до життя пригнічується, тим сильніше тяжіння до руйнування. “Руйнівність – це результат непрожитого життя” [287, с.326].

Е. Фромм намагався показати, що деструктивність, як вторинна потенційність, властива всім людським істотам, проте це потенційне джерело зла не завжди проявляється; воно актуалізується, якщо умови життя людини протилежні її екзистенційним потребам. “Зло не має незалежного існування само по собі. Воно є відсутність добра, результат невдач в реалізації життя” [577, с.209]. З позиції всебічно обгрунтованої антропологічної концепції Е. Фромм формулював гранично чітко свою позицію: “Ми замінюємо фрейдівський фізіологічний принцип пояснення людських пристрастей на еволюційний соціобіологічний принцип історизму” [194, с.24]. Відповідно до цього принципу людина жодною мірою не є руйнівником за своєю природою. Таким її робить історія. Деструктивність особистості, за Фроммом, – набута властивість, джерела якої треба шукати в людській свободі. Проте не сама свобода породжує руйнівність, як вважали мислителі минулого, а саме утримання від власної волі: неготовність користуватися надбанням людської суб’єктивності парадоксальним чином призводить до вияву ірраціональної агресії. Задумана внутрішня свобода якраз і породжує, як підкреслює філософ, синдром насильства.

Отже, Е. Фромм не залишає людині можливості перекласти вину за власну агресію на нейропсихічні механізми. Любов, ніжність, свобода, садизм, мазохізм, жадоба власності і влади – все це відповідь на екзистенційні потреби, які є специфічно людськими. Хоча екзистенційні потреби однакові для всіх людей, індивіди і групи різняться між собою з точки зору переважаючих пристрастей. А ось що переважить у людині – любов чи прагнення до розрухи – значною мірою, на думку філософа, залежить від соціальних умов. Саме вони “впливають на біологічно задану екзистенційну ситуацію і потреби, що виникають у зв’язку з

цим...” [194, с.24].

Розглядаючи такі категорії, як “інстинкт” і “пристрасть”, Е. Фромм підкреслює, що інстинкти – це відповідь на фізіологічні потреби, а пристрасті, котрі виростають із характеру, – це відповідь на екзистенційні потреби. Таким чином, злякисні форми агресії не є вродженими. Щоб в особистості не виникали агресивні тенденції, “необхідно створити умови, які сприятимуть повному розвитку істинних здібностей і потреб людини; необхідно, щоб розвиток власне людської активності і творчості став самоціллю” [194, с.373-374].

Можемо констатувати, що у пізній період творчості Е. Фромм, формулюючи філософську ідею первісної доброти людської природи, вбачав народження руйнівності, насамперед, у навмисній відмові людини від самої себе, від власної унікальності та свободи. Він вважав, що прагнення до руйнування неминуче виникає в тих випадках, коли не реалізується прагнення до творення. Тільки творення, згідно з Е. Фроммом, веде до щастя, руйнівність же призводить людину до страждань. “В акті творчості людина виходить за межі, визначені їй як тварині, піднімається над пасивністю власного існування, вступає у царство цілеспрямованості і свободи” [337, с.304].

Прагнення до творчості допомагає людині здолати власну обмеженість і виступає одним із джерел “любові, рівно як і мистецтва, релігії, матеріального виробництва” [467, с.304]. Саме творча діяльність допомагає людям досягнути почуття свободи і власної значущості.

Людина завжди перебуває перед вирішальним вибором між творчістю і руйнуванням, любов’ю і ненавистю. У філософії Е. Фромма фундаментальні потреби виступають не лише як рушійні сили людської історії, але й як мета, суть якої полягає у встановленні в майбутньому нової гармонії людини з природою, іншою людиною і самою собою на основі розвитку і реалізації людської сутності, її внутрішнього потенціалу.

Людське існування – це своєрідно задана тотальність внутрішніх потенцій. За певних історичних умов одна частина цих потенцій реалізується, а інша залишається сплячою. Вся історія, з точки зору філософа, – це болюча драма

народження Людини, що розглядається нею як безперервний ланцюг поступового розкриття потенцій, закладених у самій людській природі. Реалізація усіх цих потенцій становить, на його думку, сенс кожного окремого людського життя і всієї людської історії. Задоволення ж основних екзистенційних потреб залежить від багатьох факторів. Одним із найважливіших серед них “є спосіб організації суспільства, в якому живе людина, і те, як ця організація визначає людські відношення всередині суспільства” [467, с.329]. На переконання Е. Фромма, в жодній з попередніх історичних епох сутність людини не знайшла своєї реалізації. Цьому перешкоджала та чи інша недосконала за своєю суттю історична форма існування суспільства. Відповідно, вся минула історія людства постає як історія трагічного неспівпадіння вимог людської природи та можливостей їх реалізації в конкретному суспільстві.

Розуміння природи людини як певної системи фундаментальних потреб, як дещо незмінне, незалежне від історичної ситуації, заслуговує особливого наукового зацікавлення. На наш погляд, слушною видається теза Е. Фромма про те, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов, тобто зберігається і водночас постійно модифікується під впливом соціуму. Можливості задоволення екзистенційних потреб, які надає людям певне суспільство, формують у них структуру особистості – те, що Е. Фромм назвав “основними орієнтаціями характеру”. “Формування індивідуального характеру визначається зіткненням екзистенційних переживань, індивідуальних переживань і тих, що зумовлені культурою, з темпераментом і фізичною конституцією індивіда” [577, с.65].

Органічні прагнення в усіх людей приблизно однакові, при подібності темпераментів індивіди відрізняються тими пристрастями, які займають панівне становище в їх характері, що знімає з індивіда тягар рішень кожний раз, коли вимагається дія, – він задає типовий для людини спосіб сприйняття ідей і цінностей, ставлення до інших людей. Особа немов би інстинктивно веде себе відповідно до свого характеру. Те, що З. Фрейд називав несвідомим потягом, не є,

згідно з Е. Фроммом, “фікцією”, але розуміти ці “природні” реакції треба не лише з біологічної точки зору.

Таким чином, предметом дослідження для Е. Фромма виступають не потяги як такі, а вже наділені смислом бажання, пристрасті, що вкоренилися в характер людини. Індивіди будь-якого суспільства, незважаючи на індивідуальні психологічні відмінності, завжди, на думку філософа, мають дещо спільне у своїх психологічних властивостях, і в цьому сенсі є типовими представниками даного суспільства. “Ядро структури характеру, загальне для більшості представників однієї і тієї самої культури, на протигагу індивідуальному характерові, що відрізняє одну людину від іншої, котрі належать до однієї культури”, філософ називає “соціальним характером” [467, с.338].

З точки зору Е. Фромма, соціальний характер можна розглядати як активний психологічний фактор соціального процесу, котрий зміцнює функціонуюче суспільство. Значення соціального характеру полягає в тому, що він дає можливість найефективніше пристосуватися до вимог суспільства і набуття почуття безпеки та захищеності.

При формуванні соціального характеру Е. Фромм, в традиціях психоаналізу, особливу роль відводить страхові, який веде до пригнічення, а потім – до витіснення у несвідому сферу тих рис особистості, котрі несумісні з цими суспільними нормами. Відповідно, сфера індивідуального несвідомого є, насамперед, результатом впливу соціального середовища. В особистості, як вважав учений, співіснують усвідомлені прагнення і несвідомі установки, котрі проявляють себе в міфах, снах та інших несоціальних продуктах психіки.

Таким чином, соціальний характер, за Е. Фроммом, виявляється результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. Вид цієї адаптації і тип соціального характеру різний, залежно від типу соціальної структури. Аналізуючи історію людського суспільства, вчений відзначав, що в основі кожного з них лежить своєрідний психологічний механізм, завдяки якому індивіди вирішують проблему людського існування (“мазохістський”, “садистський”, “деструктивістський” “конформістський”).

Е. Фромм називає ці механізми також захисними реакціями індивіда на фрустрацію, що виражається у неможливості людини реалізувати свою сутність в конкретній соціальній структурі. При мазохізмі і садизмі людина набуває ілюзії власної ідентичності, добровільно підкоряючись, або навпаки, пануючи над чим-небудь чи ким-небудь. Почуття невпевненості, безсилля і неспроможності перед лицем екзистенційної проблеми людина може компенсувати деструктивізмом, прагненням знищити, зруйнувати все те, що поза нею, як зовнішню причину її тривожного внутрішнього стану. Об'єктом деструктивістських тенденцій може стати, врешті-решт, і сама людина. Конформізм – це відмова людини від свого “Я” через розчинення себе в масі, натовпі. Ці способи вирішення проблеми людського існування є, за Е. Фроммом, немов би універсальними, але вибір людиною того чи іншого способу цілком визначається типом суспільства. Соціальні умови завжди викликають перевагу і панування якого-небудь одного з типів характеру, властивого переважній більшості членів даного суспільства.

Оскільки кожний із зазначених характерів є лише особливим апаратом соціальної адаптації індивіда до суспільства, специфічною реакцією індивіда на ті соціальні умови, в яких неможлива реалізація потенцій людської природи, то кожна з них, у принципі не вирішуючи проблеми людського існування, є, згідно з Е. Фроммом, непродуктивною. Єдино правильне, розумне і “повне вирішення проблеми – в досягненні міжособистісної єдності, в злитті з іншою людиною, в любові” [452, с.119] і розвиткові на основі цієї любові “продуктивного” характеру особистості [452, с.119]. Саме сила любові об'єднує людей в суспільство і дає можливість людській цивілізації виживати в світі глобальних проблем. Філософ вважав любов “найбільш сильним з усіх людських прагнень” [452, с.119].

Однак існують різні форми любові, і злиття людей може також досягатися різними способами, наприклад, за допомогою таких симбіотичних зв'язків, як мазохізм або садизм. Для Е. Фромма ці форми любові є патологічними, бо позбавляють людину власної гідності і свободи. Філософ розвивав ідею любові, яка дає можливість особистості відновити гармонію із зовнішнім світом, подолати тотальне відчуження і зберегти своє “Я”. “На противагу симбіотичному зв'язку, –

підкреслює він, – зріла любов – це зв’язок, що передбачає збереження цілісності особистості, її індивідуальності. Любов – дієва сила в людині, сила, що руйнує перепони між людиною і її співбратами, сила, яка об’єднує її з іншими; любов допомагає людині здолати почуття самотності і відчуження та разом із тим дає можливість їй залишатися самій собою, зберегти свою цілісність” [452, с.121].

Спираючись на етику Б. Спінози, Фромм визначає любов як “діяльність, активність, а не пасивний ефект”; це “перебування в деякому стані, а не “занурення” в нього” [452, с.121]. Активний, діяльнісний характер любові передбачає, згідно з Е. Фроммом, прагнення особистості “віддавати” іншому, а не отримувати від нього. Більше того, “найважливіше – віддавати не матеріальні, а специфічно людські цінності” [452, с.123], тобто ділитися з коханим своєю радістю, печаллю, думками, знаннями, всіма виявами свого життя. Люди з установкою на плідну діяльність почувають в цьому акті дарування радість, відчуття життя, сили. Це воістину психічно здорові особистості, здатні проявити відповідальність у ставленні коханої людини, повагу до неї, турботу про неї.

Плідний підхід до любові – найцінніше у філософсько-антропологічній концепції Е. Фромма. Іншим важливим положенням є теза про любов як турботу-діяльність: “Любов є діяльна стурбованість, зацікавленість у житті і добробуті того, кого ми любимо. Де нема такої діяльної стурбованості, там нема і любові” [452, с.124]. Таким чином, людина знаходить себе в любові і праці, турботі і відповідальності. Однак відповідальність могла б легко перетворитись у ставлення до людини як до власності, стати обмеженням її свободи, якби не було “третього елемента любові” – поваги. За Фроммом, повага – це не страх і не благоговіння, а зацікавленість у тому, щоб вона розвивалася своїм власним шляхом. Турбота і відповідальність були б сліпими, якби вони не спрямовувалися знанням про найсуттєвіше в людині, яку любиш. Через це любов витлумачується Е. Фроммом як глибинне знання про “таємницю людини”. Пізнання глибин людської душі в любові протилежне пізнанню таємниці людини при владі, котра перетворює живе в товар, власність.

Любов для Е. Фромма – це не просто спосіб подолання відчуження, це

самореалізація особистості. Здатність любити вимагає багато енергії, яка може виникнути тільки у процесі продуктивної та активної орієнтації особистості в багатьох інших сферах життєдіяльності. Таким чином, розмірковуючи про мистецтво любові, Е. Фромм не обмежується особистісною сферою, він переносить цю тему в царину соціального, суспільного буття. Відповідно до його точки зору, сфера особистого буття нерозривно пов'язана зі сферою суспільного буття. Правда, як він вважає, принцип, на якому засноване капіталістичне суспільство, і принцип любові несумісні, але і в капіталістичному суспільстві є люди, здатні любити. Через це віра в те, що любов можлива як соціальне, а не тільки як індивідуальне явище, є розумна віра.

Таким чином, концепція Е. Фромма містить у собі не лише філософсько-антропологічні прозріння та відкриття, але й примушує ставитися з граничною увагою до історичного творчого процесу. Життя людського роду, якщо не співвіднести його із застереженнями філософської антропології, може породити глибинні руйнівні наслідки. Вони не лише згубні для соціуму, але й здатні деформувати саму людину, її природу. Розмірковування філософа-гуманіста, спрямовані на насичення людської душі “любов’ю до життя”, сьогодні як ніколи конкретні та актуальні.

Якщо йдеться про дослідження інстинктів та потягів, то джерела їх розуміння і особливо початки їх сучасної інтерпретації спираються на праці Ч. Дарвіна та його еволюційну теорію. У. Джеймс та У. Мак-Дугалл навіть склали відповідні таблиці, вважаючи, що кожний окремий інстинкт або ж потяг спричиняє відповідну поведінку. У. Джеймс виокремив інстинкти ворожнечі, співчуття, заздрості, чистоти, любові, ревності. Він навдивовиж по-чудернацькому поєднав загальнолюдські якості зі специфічними соціально зумовленими рисами характеру індивіда.

Мак-Дугалл, навпаки, спробував інтерпретувати інстинкти як певну зацікавленість живої істоти, як її певну потребу. Він навіть вважав, що “афективно-когнітивне ядро” будь-якого потягу може існувати в системі інстинктів індивіда практично незалежно від когнітивної та моторної її частини (У. Джеймс свого

часу пов'язав поведінку живих істот із механістичною моторикою).

Втім, із концепцій саме цих учених в інтерпретації інстинктів живих істот з'явився певний механіцизм, якого згодом не зміг позбутися навіть З. Фрейд. Іntenції фрейдизму також впливали з механіцистської схеми, згідно з якою лібідо зростало, напруження посилювалося, незадоволення збільшувалося, допоки сексуальний акт не розряджав ситуації та не знімав напруження.

З. Фрейд на відміну від Мак-Дугалла звів усі потяги до двох категорій: інстинкту самозбереження та інстинкту сексуальності. У своїх перших працях, зокрема, у “Вступі до психоаналізу” [277, с.524-547], він не надавав феномену агресивності значної уваги. Вчений уважав, що лібідо (сексуальність) та інстинкт самозбереження виступають основними рушійними силами дій індивіда.

Згодом З. Фрейд увів до своєї концепції іншу дихотомічну пару понять, яку застосовує до пояснення життя та “внутрішніх порухів індивіда” – потяг до життя (ерос) та потяг до смерті (танатос). Момент виникнення цих потягів він пов'язав із сексуальністю живої істоти. Агресивність він став розглядати як постійний в організмі рухомий імпульс, визначений навіть самою конституцією людської істоти, її природою.

Звичайно, З. Фрейд зробив певний крок у напрямі подолання механіцизму в уявленнях про агресивність, замінивши його біологічними чинниками. Водночас він і заплутав дослідників феномена агресії, оскільки звів усі її типи до одного інстинкту. З допомогою його теорії було надзвичайно важко пояснити феномен соціальної агресії, мабуть, тому вона й не набула поширення та визнання у цій галузі психології.

Праця ж К. Лоренца “Так зване зло” [578] одразу ж після її виходу стала бестселером. Його теорія засновувалася на двох чинниках: механістичному уявленні про джерела агресивності та розумінні того, що агресивність необхідна для захисту життя, тобто вона сприяє виживанню індивіда та усього людського роду. Згідно з уявленнями К. Лоренца людська агресивність у своїй основі має деяке енергетичне джерело, проте вона не обов'язково є результатом реакції на певний зовнішній подразник. Накопичення специфічної енергії в нервових

центрах поступово призводить до вибуху цієї енергії навіть й поза існуванням будь-якого подразника. Цікавим є те, що К. Лоренц усвідомив можливість збігу навіть крайнього випадку, зовні нічим не зумовленого вибуху агресивності з біологічно цілеспрямованими діями нормального людського організму й висунув цю обставину як аргумент при доведенні того, що в інстинктивних діях будь-які рухи “запрограмовані генетично” [579, с.229-275].

Концепцію К. Лоренца різко критикували науковці. Зокрема Н. Тінберген вказував йому на те, що недостатньо використовувати для доведення певних теоретичних постулатів тільки метод аналогії. Найглибший аналіз помилок К. Лоренца зробив Е. Фромм у праці “Анатомія людської деструктивності” [194, с.39].

Відзначивши, що багатоплановий антропоморфізм Лоренца поєднується із застосуванням аналогій. Е. Фромм зауважував, що з наукової точки зору аналогії, до яких вдається К. Лоренц, взагалі не можуть бути певними доказами. Те, що він намагається описувати, на думку Е. Фромма, є “інстинктивно детермінованою моделлю поведінки” [194, с.39]. Його загальні визначення вилучені з уявлень про людську психологію і стосуються того факту, що людська істота у відповідних випадках може навіть забути про себе для того, щоб допомогти іншим. “Та хіба у гусака, риби або собаки є своє “Я”, яке вони можуть забути? Хіба сам факт людської самосвідомості не залежить від нейрофізіологічних структур, що є тільки у мозку індивіда? Хіба саме поняття самосвідомості не є жорстко пов’язане з людським способом ставлення до світу (хоча і має у своїй основі певні нейрофізіологічні процеси мозку)? І такі запитання, пише Е.Фромм, – виникають не один раз при читанні Лоренца, коли він застосовує для опису поведінки тварин такі категорії, як “жорстокість”, “сум”, “ніяковіння” [194, с.39].

До цікавих і важливих етимологічних знахідок Лоренца Е. Фромм відніс встановлення зв’язку, що виникає поміж тваринами як реакція на зовнішню загрозу для усієї групи. Проте подібне порівнювання поведінки тварин із поведінкою людей, на думку Е. Фромма, є недоречним: “Стверджувати, що ненависть має місце лише там, де була любов, це означає звести елемент істини

до загального абсурду. Пригнічуваний ненавидить свого гнобителя, мати – убивцю своєї дитини, а жертва тортур ненавидить свого ката. Так що ж ця ненависть пов’язана з тим, що там спочатку була любов або, можливо, вона ще там є?” [194, с.40].

Позиція К. Лоренца як важливий соціально-психологічний феномен сучасної культури пов’язується Е. Фроммом з дарвіністською ідеєю щодо еволюції, яка стала серцевиною лоренцевої системи ціннісних орієнтацій. Соціальний і моральний дарвінізм у працях К. Лоренца, на думку американського філософа, має тенденцію до затемнення дійсних біологічних, психологічних і соціальних причин людської агресивності. Принципово іншу позицію в розумінні поведінки індивіда займали представники філософії біхевіоризму. На відміну від інстинктивістів вони стверджували, що поведінка людини формується під впливом не генетичних факторів, а довкілля, зокрема соціально-культурних обставин. Біхевіоризм, започаткований ідеями його засновника Д. Уотсона, спробував винести за межі аналізу усі суб’єктивні чинники, які не піддавалися безпосередньому спостереженню. Б. Скіннер, продовжуючи цю лінію, відхилив саму можливість дослідження природи індивіда, а також можливість створення моделі особистості винятково на підставі аналізу її емоційно-психологічної сфери.

Б. Скіннер, враховуючи генетичні умови формування живої істоти, вдався до розробки теорії, яка на перше місце у визначенні поведінки індивіда ставила систему стимулів, що розглядалися як соціокультурні чинники.

Таких же поглядів дотримувалися і деякі інші представники біхевіоризму, насамперед А. Баас і Л. Берковіц. Те, що при визначенні поняття агресії, зазначає перший з них, не потрібен такий елемент, як намір або ж мотивація визначається кількома обставинами. По-перше, наміри імпліцитно містять телеологію – цілеспрямовану дію, що переслідує певну мету. По-друге, цю схему розуміння агресивних дій надзвичайно важко застосувати на практиці. Якщо агресивна реакція, зазначає А. Баас, систематично посилювалася та мала специфічні наслідки, скажімо ретирування супротивника, це означає, що наступна дія агресивного характеру має на меті викликати реакцію “ретирування”. Однак таке

“розслідування”, на думку А. Бааса, зовсім не потрібне за умов аналізу поведінки, пов’язаної з агресивністю, доцільніше в цьому випадку дослідити характер “стимулювання”, тобто, яке відношення це стимулювання агресивних реакцій має до безпосередньої ситуації, коли ця реакція була інспірована.

Така позиція також була піддана критиці Е. Фроммом [194, с.40], який зазначав, що біхевіористи, мають претензію на науковість свого методу тому, що вони аналізують ті різновиди поведінки, які можна спостерігати візуально. Проте вони не розуміють або не хочуть зрозуміти, що неможливо адекватно описати поведінку у відриві від діючої особи. Наприклад, коли людина заряджає зброю й вбиває іншу людину, сама дія – постріл із рушниці з психологічної точки зору мало що означає, якщо її розглядати безвідносно від того, хто стріляв. Фактично біхевіоризм фіксує тут лише те, що пов’язано з дією самої рушниці, а не індивіда, предметом дії, а не суб’єктом такої дії. Реально ж постріл самої рушниці до мотивації суб’єкта дії не має ніякого відношення. Тому тут, як наполягає Е. Фромм, передусім потрібно досліджувати внутрішню психічну структуру індивіда, систему особистісних характеристик для того, щоб пояснити імпульс, який призвів до пострілу.

Серйозній критиці було піддано теорія фрустрації Дж. Долларда, що претендувала на пояснення усіх без винятку причин агресивності індивіда. Н. Міллер, наприклад, стверджував, що фрустрація як така може викликати безліч різноманітних реакцій, – і навпаки, наявність фрустрації не завжди має своїм наслідком агресію. Навіть А. Баас зазначав, що надання переважного значення фрустрації при поясненні агресивних дій призвело до того, що велика кількість антицеденцій (шкідливих подразників) була зігнорована теорією дослідження, тоді як фрустрація є насправді лише однією з багатьох антицеденцій агресивності.

Незважаючи на певні відмінності, біхевіоризм та інстинктивізм при дослідженні проблем насильства та агресії мають одну спільну рису: вони не приділяють належної уваги окремо діючій людській істоті, самому діючому суб’єктові.

Теза, яку висунув Е. Фромм і яка, на його думку, мала б подолати хиби

інстинктивізму та біхевіоризму, мала приблизно такий вигляд: деструктивність та жорстокість потрібно розглядати не як інстинктивні імпульси індивіда, а справжні пристрасті, що своїми коренями сягають структури буття особи. Вони також, як і інші пристрасті індивіда, надають сенсу його існуванню. Вони стають його сутністю. Головною помилкою Лоренца Е. Фромм вважав те, що той змішував різні види потягу: того, зумовленого інстинктами, та того, що спричинений характером індивіда. Так, не викликає жодного сумніву, що садист, який неначе очікує моменту, щоб вчинити злочинну дію та розрядити себе, на перший погляд, як зазначав американський філософ, дуже нагадує гідравлічну модель із нагромадженою інстинктивною енергією. Проте насправді відбувається лише поєднання двох зовсім різних речей. Тільки люди із садистським характером чекають можливості, щоб проявити себе у цій якості, так само як і люди, добрі за природою, очікують моменту, щоб висловити свою любов.

Отже, ідеї К. Лоренца, розвинуті у концепціях його послідовників – Р. Одрі, Д. Морріса, як впливає з висновків Е. Фромма, фактично не надавалися для пояснення деструктивної поведінки особистості, проявів агресії та насильства. Слід підкреслити, що розгляд проблем насильства та деструктивізму поведінки індивіда в психоаналітичних концепціях ХХ ст. був би не повним, якщо не аналізувати ідеї неофрейдистів – К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні та ін.

Так, А. Адлер, пов'язував визначення суті агресії передусім з дослідженням саме станів душевної боротьби індивіда, спричинених відчуттями неповноцінності, компенсаторності, фіктивними невротичними уявленнями, що проявлялися у бажанні формування власної особистості, а також самотністю, травматичними, і навіть моносимптоматичними функціональними неврозами та істерією [562]. Якщо цей учений у розумінні насильства та агресії виходив насамперед з особистісної мотивації конкретної людської істоти, розглядаючи особливості психоемоційної динаміки та душевних станів індивіда, то К. Юнг підходив до вирішення цієї проблеми з позицій своєї теорії колективного несвідомого.

Суть її полягала у ствердженні реальності несвідомого, фіксації факту активності та енергетичної основи несвідомого, що постійно виявляється в

поведінці, думках і діях особи. Саме тому, що несвідоме не усвідомлюється індивідами, вони не можуть нічого про нього сказати. Проте, на думку К. Юнга, можлива фіксація такого несвідомого у символах-маніфестаціях: у творах мистецтва, сновидіннях, певній символіці народної творчості тощо. Маніфестний (або результуючий) вияв психічного, за Юнгом, завжди виступає як певне змішування найрізноманітніших факторів: свідомості “его” або ж нашого “Я”, неусвідомлених комплексів, індивіда та груп індивідів і комбінацій архетипного впливу, які беруть свої інтенції в колективній психіці, але у конкретній людській істоті реалізують саме оце “колективне несвідоме”. Архетипи колективного несвідомого виступають своєрідними когнітивними матрицями, тоді як інстинкти індивіда, на думку К. Юнга, є корелятами таких матриць; інтуїтивне охоплення подібного архетипу передує й певним чином обумовлює дію, тобто “спускає гачок” інстинктивної поведінки, в тому числі деструктивної, насильницької.

Несвідоме, знову ж таки, безперервно продукує певну символіку, яка є міжособистісною за змістом та трансперсональною за сутністю. Наприклад, бик, на думку К. Юнга, може виступати і символом агресивної чоловічої сексуальності, а може бути й означенням фігури суворого батька... Фактором, що найбільше впливає на долю людства, цей учений вважав не загрозу термоядерної катастрофи, не вияв прямого безпосереднього насильства, а епідемії, пов’язані із захворюваннями психіки, з деструктивною діяльністю несвідомого [549, с.673]. “Вторгнення” колективного несвідомого, на переконання К. Юнга, стає причиною не тільки індивідуальних, але й колективних психозів, неправедних пророцтв, масових заворушень, воєн.

У своїй праці “Проблема душі сучасної людини” [580, с.293-316] К. Юнг підкреслював, що зазирнути у потаємні куточки власної психіки для сучасної людини означає віднайти шокуючий образ сліпого світу, де переважає або будівництво, або анігіляція, або хаос, або пільма. Багато ж зла у світі, на його думку, породжується в надрах безнадійної неусвідомленості індивіда. “Зі зростанням нашого усвідомлення цього джерела зла в нас особисто ми зможемо змагатися з ним – так само, як наука дає нам змогу ефективно перемагати зло, що

йде із зовнішнього світу” [581, с.213], – стверджував цей учений.

Суттєвий внесок у вивчення причин насильства та агресивності зробили клінічні психотерапевтичні дослідження із застосуванням ЛСД та деяких інших емпіричних методик, які почали застосовуватися у західній психології в останні десятиліття ХХ століття. Отримані результати засвідчили, що патерни злоякісної агресії стають зрозумілішими у термінах динаміки позасвідомого, якщо до моделі людської свідомості додати перинатальний та трансперсональний рівні. У першому випадку злоякісна агресія починає виявлятися не як фатальна сутність органіки центральної нервової системи та її “інстинктивних програм”, а як вияв досить змінних функціональних матриць, як “програмного забезпечення” мозку.

Трансперсональний рівень розгляду свідомості також надав можливості значного удосконалення уявлень про агресивні імпульси та насильницькі дії людської істоти. Злоякісна агресія потрапила у контекст дослідження процесів “смерті – відродження” і таким чином була пов’язана з потребою індивіда у трансцендентуванні та з духовними пошуками. Сприйнятий внутрішньо та перероблений у безпечних, соціально організованих і соціально санкціонованих умовах досвід злоякісної агресивності згодом може набути і усталеного штампу свідомості у процесах подальших духовних (усвідомлених) перетворень людської особистості. З цієї точки зору багато що у насильстві, котре, здавалося б, немає сенсу, в індивідуальному та колективному несвідомому виявляється результатом спотвореного процесу духовної інтенційності.

Очевидно, варто детальніше зупинитися на тому, як висвітлює ці процеси відомий американський учений, докторо медицини С. Гроф. Він, зокрема погоджується з тим, що інтенції агресивності більшою мірою пов’язані з травматичним матеріалом дитинства та іншими біографічними чинниками людини. Ці інтенції він інтерпретує як вторинне переживання згадувань минулих перешкод, як бажання задоволення почуття безпеки, необхідне кожному малюкові, та виниклі у зв’язку з цим фрустрації. “Конфлікти довкола досягнення задоволення в найрізноманітніших лібідних зонах, емоційна депривація та відторгнення зі сторони батьків або осіб, які їх замінюють, грубі тілесні

покарання – ось типові приклади таких ситуацій” [582, с.257], – зазначав учений. Причому психотерапія та психоаналітика, заснована на суто фрейдистській теорії, на його думку, не завжди може виявити реальну картину того, що відбувається з кожним окремим пацієнтом. Застосування ж психоделічних препаратів та інших засобів емпіричної методики при дослідженні свідомості та підсвідомості індивіда, на думку С. Грофа, дає змогу отримати вагомі результати та свідчення.

Таємниця надзвичайної сили емоційних стресів, які практично починають володарювати над свідомістю та волею людської істоти у випадках її звернення до насильницьких дій, стверджував американський учений, криється саме на перинатальному рівні в тематичних зв'язках між різними фактами біографічного матеріалу та особливостями можливих родових травм. Так оральна агресія з імпульсами до кусання, яку дитина звичайно переживає у зв'язку з деякими незадоволеннями годування, може бути пов'язана з “впливанням” із підсвідомості відчайдушної боротьби за життя та дихання в лещатах родового каналу. Несподіваний гнів, який у людської істоти може асоціюватися з задушливістю, і на біологічному рівні пов'язуватися обмежуючим і стискаючим материнським організмом під час біологічного народження, в реальному житті може бути, наприклад, метафорою соматичної реакції на опікування домінуючої матері. “Переживання дитинства, – стверджував американський учений, – не виступають первинним джерелом злісної агресії. Вони лише додаються до вже існуючого запасу перинатальної агресивності – послаблюючи захист, який у нормальному стані індивіда перешкоджає її прориву в свідомість...” [582, с.259].

Зв'язок між агресивністю та перинатальною динамікою має вагоме підтвердження в практиці психоделічної терапії. Відбувається надзвичайно різке фізичне та емоційне напруження загального характеру з відчуттям глибокого тиску в різних частинах тіла людської істоти, а також суттєвий дискомфорт в ерогенних зонах. Специфічний патерн цього стану дуже видозмінюється в кожному конкретному випадку в розумінні відносного включення різних анатомічних і фізіологічних функцій організму. Цей стан і співвідноситься з надмірним викидом агресивних імпульсів у свідомість: дуже часто людській

істоті потрібні надзвичайні зусилля для того, щоб зберегти самоконтроль та утриматися від насильницьких дій. У цих випадках, як зазначає С. Гроф, люди дуже часто нагадують бомбу уповільненої дії, здатну вибухнути у будь-який момент. При цьому деструктивна енергія спрямовується як назовні, так і всередину. Стихійні самодеструктивні імпульси та агресія, спрямована проти інших осіб та об'єктів, за цих умов можуть співіснувати або ж слідувати один за одним у надзвичайно швидкій послідовності. Якщо цим вулканічним силам буде дозволено проявитися і прорвати захисні бар'єри свідомості, моралі та психіки людської істоти, на думку вченого, убивство або самовбивство можуть стати однаково можливими наслідками подібного стану. «Ці спостереження виявляють чіткий психогенний зв'язок між насильством, убивством, самодеструктивною поведінкою та кривавим убивством, з однієї сторони, та динамікою третьої перинатальної матриці – з іншої. Вони також надзвичайно важливі для розуміння ситуацій, коли індивід вдається до невмотивованих убивств, а потім здійснює самогубство. Феномен амока, культурно-обмежений синдром, що спостерігається в Малайзії, на переконання С. Грофа, свідчить саме про таку можливість [582, с.261].

Сьогодні на Заході подібні дослідження визначають як інтуїтивні знахідки глибинної емпіричної психології, або психоделічної психології. Цікавим тут є те, що висновки її засновників, зроблені в сфері індивідуальної психопатології, як правило, переносяться на сферу масової психології та соціальної психопатології.

5.5. Злочинність як органічна складова життєдіяльності суспільства і предмет філософсько-правового аналізу

Упродовж останніх років криміногенна ситуація в Україні залишається доволі напруженою, а це вимагає вжиття негайних заходів, зокрема реформування правоохоронної системи суспільства, яка створюється для захисту від руйнівних сил, що виникають у процесі суспільного поступу та згубно діють на прогресивний розвиток демократичного суспільства. Постає нова філософсько-

правова проблема: якщо злочин органічно притаманний життєдіяльності організованої спільноти, то чинна юридично-правова система повинна співвідноситися із суспільним організмом таким чином, щоб вона відповідала його динамізму, а коли злочин є випадковим явищем і не виходить із закономірностей розвитку суспільства, то і юридично-правова система має бути такою, щоб могла одразу або на якомусь певному етапі остаточно знищити це аномальне, не притаманне самій сутності життя людей явище.

Практична значущість проблеми виявляється у площині розв'язання суперечливих завдань державотворення в Україні, де, з одного боку, відбувається руйнація старих тоталітарних політико-економічних стандартів життя, а з іншого – зароджуються нові матеріальні та духовні умови життєдіяльності суспільства, орієнтиром яких є демократизм, правова держава, загальнолюдські цінності. Звісно, боротьба нового та старого позначається на матеріальному рівні життя, на морально-психологічному кліматі та політико-правовому становищі громадян. Зубожіння значної частини населення, переоцінювання пріоритетів, зростання агресивного компонента в психологічному настрої людей призвели до значного напруження криміногенної ситуації в Україні. Злочинність заповонила широкі верстви населення, через що поширюється зневага до моральних норм, недовіра до влади, закону, права. Тому з'ясування причин злочинності – не предмет абстрактних розмірковувань, а практична, нагальна потреба.

Хоч у світовій історії ще не зафіксовано випадку, коли б конкретний злочин (визнана суспільством асоціальна поведінка), призвів би до велетенської катастрофи, проте сучасний науково-технічний прогрес потенційно створює таку можливість. Правда, людству відомі варварські злодіяння в результаті яких знищувалися цілі цивілізації. І навіть за умови, що на теперішньому рівні скоєння подібних масштабних дикунських злочинів важко уявити, усе ж людська спільнота пильніше поставиться до вироблення юридично-правових, зокрема й міжнародних, засобів самозахисту. Тому-то із злочинністю, насамперед терористичного спрямування, повинні повести рішучу боротьбу не лише правоохоронні органи або судово-правова система, але й усі суспільні інститути.

У нашому контексті, насамперед на теоретичному рівні потрібно з'ясувати ті світоглядно-методологічні позиції, з яких може розглядатися взаємозв'язок суспільства та злочинності. Питання постає наступним чином: чи є злочинність об'єктивно закономірною, органічною складовою життєдіяльності суспільства, чи вона є привнесеним, збитково-потворним, чужорідним йому елементом, який не впливає із сутнісних основ життєдіяльності людини та суспільства загалом?

Для обґрунтування відповіді на це запитання необхідно також з'ясувати можливі шляхи, форми і методи боротьби зі злочинністю. Постає й інше запитання: чи ця боротьба буде довічною, доки існує суспільство, чи все ж на певному етапі історії людства вона завершиться перемогою або поразкою гуманістичних сил?

Філософсько-правовий аналіз злочинності як соціального явища в сьогоденні конкретних історичних умовах розбудови української державності та формування громадянського суспільства може допомогти визначити шляхи створення відповідної юридично-правової системи. Останнє й здійснюється людьми для захисту від руйнівних сил, які виникають у суспільному розвитку та перешкоджають йому, діючи в протилежному прогресивному рухові напрямі. Тут виникає нова філософська проблема: якщо злочинність виступає органічною складовою життєдіяльності суспільства, то його юридична система має порівнюватися із суспільним організмом таким чином, щоб відповідати його динамізму, а якщо вона є випадковим і закономірним явищем, то й юридична система має бути здатною на якомусь певному етапі остаточно знищити це аномальне, не властиве людській сутності відхилення [583, с.38-43].

Розглянемо два принципово-протилежні філософсько-світоглядні підходи до розуміння природи життєдіяльності суспільства, оскільки вони є вихідними, зокрема, й при розумінні такого соціального явища, як злочинність. Перший полягає в тому, що діяльність суспільства визначається багатьма вимірами, основними складниками яких виступають суспільні відносини, які виникають між людьми у процесі відтворення, забезпечення умов життя певних індивідів у їхній матеріальній і духовній сутності. Ще Л.Ф. Фейєрбах, критикуючи теорії ідеально-

духовної сутності людини, зазначав, що для існування суспільства потрібні, насамперед, живі природні індивіди. Без людей немає суспільства, тобто середовища, в якому відбувається їхня безпосередня життєдіяльність. На відміну від тварини, яка органічно вплетена в природне середовище, людина ставиться до природи опосередковано, через соціум із усіма його духотвореннями. Звісно, людська істота не отримує від початку цілком влаштованого для її життєдіяльності світу. З однієї сторони, вона пристосовує природу до своїх власних, специфічно людських потреб, а з іншої – сама пристосовується до неї. Перетворюючи довкілля, людина вносить зміни й до власної природи. Під час задоволення якихось певних потреб у людини постійно виникають нові: вона перебуває в постійному пошуку, який і створює динамізм життєдіяльності суспільства та його історії.

Таким чином, можна стверджувати, що соціальне життя ніколи не перебуває у завершеному статичному стані. Як у природі, так і в суспільстві стан спокою має відносний характер, тоді як рух – абсолютний. Тому люди, з однієї сторони, намагаються створити певні стереотипи, призначені для досягнення стабільності в думках і в поведінці, а з іншої – постійно ламають усталені норми, бо змінюються самі умови людського життя.

Цей методологічний діалектико-матеріалістичний принцип відрізняється від іншого, релігійно-фаталістичного розуміння життєдіяльності суспільства, згідно з яким усе суще є потойбічно запрограмованим, дарованим Богом земним явищем. Усе живе має право на існування як витвір вищого розуму. Існування людини й суспільства за таким підходом, має тимчасовий характер як випробування перед прийдешнім вічним життям. Крім того, на людину ще послано прокляття за першорідний гріх і вона постійно перебуває в стані страждання, боротьби зі злом, яке у вигляді різноманітних перевтілень завжди спокушає її. Ще святий Августин роздумував над пошуком причин посланого Господом на Землю зла, адже він сам є втіленням Всевишньої доброти [328, с.35]. Релігія ж виробила поняття гріхопадіння та каяття, в основі якого полягає система боротьби із спокусами диявола через покарання. Релігія освячує кару, а вона, своєю чергою, стверджує

релігію, бо вчинення зла (злочин) – завжди гріх, але не кожен гріх є злочином. На думку Августина, люди під Божим впливом створили правові норми, які повинні орієнтувати їх на праведну поведінку [328, с.43]. Людина робить погані вчинки, бо не знає, в чому її благо. Сократ стверджував, що вона здійснює злі та недоброчинні дії за власною волею тоді, коли її охоплює безпам'ятство, пригнічує страждання та приваблює задоволення, а причина зла – в недосконалісті суспільства, недостатності істинних знань і невмінні жити [584, с.418-476].

Ці протилежні методологічні погляди на походження суспільства збігаються в тому, що в обох випадках людина в соціальному оточенні завжди перебуває в стані випробування – або через незавершення становлення своєї сутності, або через послане на землю творцем прокляття. Ці підходи, по суті, доповнюють один одного, оскільки акцентують увагу на основній проблемі людини – суперечливості її природно-тілесної та духовної сутності. Суперечності між тілом і душею, почуттям і розумом, нескінченністю історичного розвитку та обмеженістю індивідуального буття, успадкованими і набутими якостями створюють постійне напруження в житті як окремої людини, так і суспільства взагалі.

Враховуючи ці постулати нас, насамперед, цікавить визнання природної притаманності суспільству злочинності як органічної складової його життєдіяльності. У будь-якому випадку (чи вона породжена недосконалістю людини та суспільства, чи послана на землю як Господнє прокляття), злочинність постійно породжується і відтворюється самим соціумом, виступає його неодмінним супутником. Відмінність полягає лише у визначенні природи злочину та методах боротьби з ним. На цій підставі в історії зафіксовано безліч філософсько-правових шкіл, які предметом своїх учень мали вироблення правових, справедливих, правильних норм регулювання поведінки людей. Одразу ж постає цілком закономірне запитання: а що вважати правильним і неправильним, справедливим і несправедливим, а тому – правовим і неправовим?

Правові норми на кожному історичному етапі розвитку суспільства фіксують моменти статичності, певної рівноваги у взаємовідносинах між індивідами. Це відображається у юридичному законі, який, залежно від рівня цивілізованості

суспільства, стверджує певні права та обов'язки громадян. Злочином оголошується все те, що порушує стабільність. Юридичні закони створюються людьми та для людей з метою утримання їх у певному стані рівноваги.

Вироблені в суспільстві норми поведінки приборкують боротьбу протилежних начал у людині, орієнтуючи індивідуальне буття на загально-соціальні, а не на тваринні форми життєдіяльності, порушення яких карається суспільством – морально або юридично. Якби так не склалося, то був би неможливим суспільний розвиток; суспільство не зробило б ані кроку вперед, а розпалося б на дрібні “шматки” індивідуальних інтересів і врешті-решт самозничилося б. Загальною соціологічною тенденцією є те, що з поглибленням суспільно-історичного прогресу людина дедалі більше індивідуалізується, отже, зростають її потреби та інтереси. Вона прагне до повноти реалізації власних здібностей і обдарувань. А це, знову ж таки, неминує спричинює протест, моральне неприйняття індивідом загальної норми. Цим пояснюється зміна юридичних систем, які намагаються якнайглибше кодифікувати в законах і правових нормах систему загальної поведінки людини, враховуючи специфіку конкретно-історичного етапу розвитку суспільства [585, с.5-19].

До того ж, попри урочисто-патетичне оспівування людини як найвищого витвору природи, творця або дитини творця, її індивідуальної унікальності та неповторності, вона залишається суперечливою істотою. У ній дивовижно переплітається героїчне і злиденне, піднесене і потворне, трагічне і комічне, а також правдиве і неправдиве. Тому існує постійна необхідність у визначенні того, що є для людини правовим, тобто таким, на що вона має право, а на що – ні. Людина може не лише гарно вибудувати життєву долю, але й знівечити її, вбити в собі людське, не лише піднести, але й принизити себе та інших. Ще Арістотель зазначав, що людина сама винна в тому, що вона пристойна чи нерозумна [586, с.308-309].

З філософської, тобто з життєвосмислової позиції, злочином можна вважати все те, що знищує людське в людині. Сутність людини становлять її свобода і творчість, отже, юридичні закони утверджують право людини на життя, свободу і

власність. У Декларації прав людини і громадянина 1789 р. посягання на загальнолюдські соціальні цінності визнається злочином. Але в цьому випадку йдеться про те, що соціальні норми, які фіксуються в юридичних законах, гарантують (але не завжди, не всім і не однаковою мірою) створення умов для задоволення потреб людини, отже, здійснення та реалізацію основних прав людини. Моральні та юридичні норми, які мають суспільний характер, формують і підпорядковують індивідуальні інтереси людей суспільним цілям. Інакше не було б життєдіяльності суспільства взагалі. Іншими словами, всі норми є надіндивідуальними, хоча й вироблені практикою спільного життя індивідів. Хоч би як правитель чи законодавець намагався передбачити можливості такої реалізації, йому не вдається це зробити, бо це в принципі неможливо. Звідси – порушення норм, ущемлення однією людиною або соціальною групою прав і свобод інших. Закон уніфікує, типізує певні стандарти поведінки, виокремлює найзагальніше, повторюване й не може передбачити всієї своєрідності та неповторності як самої людини, так і життєвої ситуації, в яку вона може потрапити. Тому можна стверджувати: якщо існує закон, то є й шляхи його порушення. Існування самого закону вже свідчить про те, що такі порушення соціальних норм у житті існують.

Звичайно, юридичний закон, як і право взагалі, самі по собі не створюють правопорушень, тим більше злочинність. Їх мета – оберігати суспільство від руйнівної дії останньої. Юридичне право як продукт цивілізаційного розвитку суспільства утворює на кожному історичному етапі нормативно-ціннісний простір, який регулює, стримує або активізує творчу діяльність людини та блокує її деструктивні наміри і посягання. У цьому полягає гуманістична культурно-цивілізаційна сутність права. Феномен злочинності виникає тоді, коли функція блокування не спрацьовує й людські дії виходять за межі правових норм цивілізованого співжиття.

Але тут існує багато нюансів, пов'язаних зі змістом конкретно-історичного спрямування юридичної системи права. Її сутність полягає в характері тих соціальних цінностей, які ця правова система захищає, оберігає, культивує,

створює умови для їх повноцінного розвитку, і навпаки, які вона вважає шкідливими, руйнівними, злочинними.

Розглянемо ті з них, які тією чи іншою мірою характеризують феномен злочинності як органічну ознаку суспільної життєдіяльності людини.

Перші два моменти, як зазначалось, пов'язані з історичною недосконалістю та суперечливістю природно-соціальної сутності людини, а також із нестабільністю та нерівномірністю суспільно-історичного розвитку. Третій момент полягає в тому, що поняття “злочин”, “злочинність” – це суто суспільні визначення у вигляді оцінювальних характеристик соціальної адаптації людей. У природі, в тваринному світі немає ані хорошої, ані поганої погоди, ані слухняної, ані неслухняної тварини, ані злочину як такого. Це – суто людські характеристики, які позначають ставлення до всього навколишнього [587, с.33-35]. Для науки кримінального права сьогодні є незаперечним положення про те, що злочин – це, насамперед, різновид поведінки людини.

Четвертим моментом, який артикулює злочинність як невід'ємний елемент життєдіяльності суспільства, є безпосередній зв'язок характеру визначення цього поняття із системою суспільних відносин, державою як політичним інститутом, а також із такими формами суспільної свідомості, як мораль, право, політика. За своїм змістом останні виступають формами усвідомлення людьми своєї сутності і як суспільний ідеал відіграють у життєдіяльності індивіда орієнтовно-мотиваційну роль, тобто, виробляють настанову на досягнення певних цілей правомірними чи антисуспільними засобами.

Злочин у поведінці людей виникає не через потреби та інтереси, які самі по собі мають соціальний характер, а через обрані засоби їх реалізації, а саме через узгодження своїх потреб та інтересів з іншими чи через протиставлення їм.

Кожна людина від природи має природне право жити, як їй заманеться, але суспільні форми існування примушують її коритися тим соціальним нормам, які зафіксовані в правових законах, у так званому позитивному праві. Не моральний осуд, не політичні міркування, а кримінальний закон визначає ту чи іншу дію (або бездію як різновид дії), той чи інший вчинок за злочин.

Інша справа, які саме дії визнаються злочином, тобто який соціальний зміст має це поняття, що сприймається як склад і ознаки злочину, хто виносить вердикт про те, що певна особа є злочинцем. У будь-якому випадку, як зазначає професор А.В. Наумов, “поняття злочину, яке містить у собі закон, неминуче пов’язане із соціально-історичною природою відповідного суспільства, держави” [588, с.68]. У зв’язку з цим розрізняють юридично-правові системи, які завжди відповідають тому суспільно-економічному ладу, в межах яких вони діють. Те, що визнається кримінальним законом при одних суспільно-історичних умовах у певних країнах за злочин, в інших може схвалюватись як правомірна поведінка. Так, у жорстоких умовах постійної війни та потреби виживання Стародавня Спарта за допомогою кримінального закону намагалася контролювати фізичне здоров’я суспільства, його приріст, тому безшлюбність громадян визнавалася злочином, але вбивство батьками фізично слабких немовлят не підлягало покаранню. Більше того, державні органи відбирали у батьків тих малюків, які мали ті чи інші ознаки виродження, і знищували їх у перші ж дні їхнього життя [589, с.9].

З подальшим розвитком суспільства подібні соціальні явища набирають протилежного оцінювання. Держава в кримінальному законодавстві дедалі більше дистанціюється від втручання в сферу інтимних стосунків людей. Уже римське право брало під захист жінку в стані вагітності та немовлят [590, с.45-47].

Аналіз взаємозв’язку суспільного та правового прогресу засвідчує, що зміст поняття “злочин” історично мінливий, а це не лише вказує на його соціальну природу, але й доводить його неминучість як побічного продукту цивілізаційного розвитку. Ще Беккарія писав, що “злочин – це наслідок дії Всесвітнього закону розладу”, що це – зло, “яке породжується загальною боротьбою людських пристрастей” [591, с.135].

На основі розглянутого, можемо зробити висновок, що, по-перше, злочинність виступає органічною складовою життєдіяльності суспільства через природне походження та біологічну основу людини; по-друге, вона пов’язана із суспільно-історичною практикою та культурно-цивілізаційними процесами; по-третє, характеризувати дії людини як злочинні може лише суд і відповідно до

кримінального закону [583, с.38-43].

Принагідно зазначимо, що у цьому сенсі дуже слушною висловлювався В.А. Бачинін: “Без нормативних обмежень, запроваджених цивілізаційною системою, поняття злочину не має сенсу, тільки порушення установлених цивілізацією правових норм і законів перетворює людину на злочинця... Той заряд заперечення, деструкції, який містить у собі злочин, робить його винятково чужорідним утворенням на соціальному тілі цивілізації. Але в тій самій якості похідного наслідку породження цивілізації, злочинність стає якщо не нормальним, то, принаймні, закономірним і неминучим явищем у її житті” [110, с.451].

Із цих положень випливає відповідь на запитання про можливість подолання злочинності як соціального явища, котре не відповідає сутності людини. Тут своєрідно поєднуються означені світоглядно-методологічні принципи. Родоначальники діалектико-матеріалістичного розуміння природи суспільства вважали, що злочинність характерна лише для антагоністичних експлуаторських суспільств. Вона може й має бути поступово подолана в умовах соціалістичних перетворень. На думку К. Маркса, злочинність є закономірним, необхідним, органічним елементом лише капіталізму, бо він сам є злочинним через експлуатацію, присвоєння певною верствою населення чужої праці, створеної у товарах “додаткової вартості”. Маркс характеризував, капіталізм як грабійницьке, злочинне суспільство, називаючи власників засобів виробництва розбійниками, бандитами, в яких “з-під нігтів” точилися кров і піт пригноблених. Соціалізм, а тим більше “світле майбутнє” – комунізм, де “умовою вільного розвитку кожного є вільний розвиток усіх”, не можуть мати соціального ґрунту для злочинності. Знищення експлуатації шляхом усупільнення засобів виробництва дає можливість, як вважав автор “Капіталу”, подолати суперечності між людиною та суспільством; люди на рівні звички виконуватимуть усі норми співжиття [358].

Ці абстрактно-теоретичні положення марксизму призвели до далекосяжних і непередбачуваних згубних наслідків соціалістичного експерименту в нашій країні. Положення про те, що за умов соціалізму злочинність має поступово зникати, стало догмою; під неї пристосовували та підганяли всю наявну практику.

Але, як засвідчує історія, і в умовах соціалістичного ладу не зникли такі різновиди злочинів, як убивство, лихварство, хабарництво, хуліганство, крадіжка тощо. Щоправда, у 60-ті роки минулого століття криміналітет не почував себе так вільно, як сьогодні: статистичні дані містять незначну кількість випадків убивств, розбійних нападів, кривавих розбірок злочинних угруповань, не фіксувалася наявність бандитизму та рекету, менше було й дорожньо-транспортних пригод із тяжкими наслідками, бо просто мало було в індивідуальному володінні автотранспортних засобів (наявність автомобіля – ознака розкоші).

Аналізуючи статистичні показники того періоду, можна було б погодитися з ідеєю про відмирання злочинності в соціалістичній країні, якби не та обставина, що саме соціалізм породив нові різновиди злочинів, а саме – спекуляцію, розкрадання соціалістичного та колективного майна, заборону індивідуальної трудової діяльності, використання службового становища, халатність, а також різні форми інакомислення, дисидентство, розпалювання національної ворожнечі, антирадянську пропаганду тощо. Можливо, деякі із законів мали добродійну за намірами мету (наприклад, закон, яким заборонялися пропаганда війни, чи той, що не дозволяв розпалювати ультранаціоналістичні настрої, котрі могли б спричинити конфлікти на національному ґрунті), але сам факт їх існування свідчив про те, що в суспільстві були сили, здатні на таку протиправну поведінку.

Звичайно, кожне суспільство, держава охороняє себе певними юридичними законами, але наголосимо на тому, що й соціалізм не був винятком в цьому історичному процесі, за умов якого вкрай ідеологізоване та політизоване суспільство не створювало правового поля для розвитку особистості. Якщо ж врахувати те, що з політико-ідеологічних міркувань бажане видавалося за дійсне, а також наявність широкомасштабної практики приховування правоохоронними органами кількісних і якісних показників скоєних злочинів, то канонізована марксистська теза про те, що злочинність органічно невластива соціалістичному способу життя, дуже проблематична. Адже саме в таких політико-ілюзорних умовах (насамперед, у період так званого розвинутого соціалізму) ставала на ноги організована злочинність – те, що тепер називається мафією, корупцією тощо.

Наші міркування не мають на меті наукового спростування міфів і мрій про беззлочинне ідеальне суспільство, одягнене чи то в личину “комунізму”, чи то в теорію “суспільства загального благоденства”, чи то в будь-які інші містифіковані форми на кшталт “міста Сонця” та “поля чудес”. Йдеться про те, що саме визнання злочинності як соціального явища вже засвідчує, що в усі часи злочинність була постійним елементом суспільно-історичного розвитку, бо в історії діють люди, які самі є недосконалими і щомиті перебувають на стадії становлення та вдосконалення. Хоч би як далеко сягала цивілізація, доти, доки існуватимуть такі, наділені свідомістю, біологічні істоти, як люди, в життєдіяльності суспільства неминуча й злочинність. Але реальність така, що вічна боротьба людини зі злом починає виходити на цивілізаційні форми морально-правового регулювання міжособистісних, міждержавних, міжкласових, міжнаціональних, міжгрупових конфліктів. Світова людська спільнота усвідомлює життєву небезпеку безконтрольного свавілля людей в сучасних умовах досягнень науково-технічного прогресу, тому правове регулювання суспільних відносин стає чи не панацеєю соціальних катаклізмів, а права людини, юридично-правовий захист її свобод стає неодмінною умовою виживання людства. Юридично-правова система існуватиме доти, доки існуватиме суспільство, й весь цей час не припинятиметься процес кодифікації того, що визнається людьми як злочин.

Таким чином можемо констатувати, що злочинність породжується наявними суспільними відносинами завдяки постійному зародженню нових і відмиранню старих елементів. Процес удосконалення соціальної системи як і людини безмежний. Тому злочинність як соціальне явище завжди супроводжуватиме розвиток здорового життєвого суспільного організму, який за допомогою юридично-правових систем завжди протистоятиме її згубному впливу. Будучи суспільним феноменом, злочинність в її кількісних і якісних вимірах є показником рівня гуманно-цивілізаційного розвитку суспільства, тому боротьба з нею виходить за межі кримінально-правового впливу і повинна залучати всю систему економічних, моральних, політичних, релігійних та інших засобів.

Центральною проблемою при вивченні злочину як соціального явища

виступає питання про його органічний зв'язок із життєдіяльністю суспільства. Така постановка питання не може вважатися незаперечною, адже вона інколи призводить до багатозначних практичних висновків.

Якщо об'єднати різноманітні школи, вчення, концепції, теорії про сутність і походження злочину, то визначальними для них будуть два світоглядно-методологічних підходи в історичному аспекті. Насамперед, це – натуралістично-матеріалістичне розуміння проблеми, згідно з яким основу життєдіяльності суспільства становить матеріальне виробництво, а суспільство є частиною природи з огляду на те, що об'єктивні закони його розвитку проявляються через свідому діяльність людей. Протилежний підхід – це, так званий релігійно-ідеалістичний, який заперечує будь-яку закономірність в суспільному розвитку під визначальним провіденціоналістським впливом його духовних начал.

Для обох філософсько-світоглядних підходів щодо розуміння життєдіяльності суспільства характерне поєднання злочину і злочинності зі злом, яке притаманне самій людині через її недосконалість, бо вона не має в готовому вигляді відповідних умов життя і постійно бореться за їх утворення, як це, зокрема, спостерігається при матеріалістичному розумінні суспільства. Найчастіше це відбувається через гріхопадіння людини, а також її тимчасовість у земному житті, де вона перебуває у стані випробування, внутрішньої боротьби перед прийдешнім вічним життям, що є сутністю релігійно-ідеалістичного підходу до розуміння життєдіяльності суспільства. Тобто, в обох випадках злочин уважається невід'ємною рисою життєдіяльності суспільства, яке створює відповідні умови та формує мотиви злочину.

Історично-світоглядну проблему, в пошуках відповіді на яку тисячоліттями б'ється людська думка через постулати релігії чи філософії, можна сформулювати наступним чином: звідки, з яких сфер безкінечного і різноманітного, досконалого у своїй єдності та цілісності світу приходить еманация зла? І ще одне: чому за віковичне існування цивілізації люди змушені терпіти те, що на їх очах вчиняються злочини, бачити їх потворну сутність, гидливо ставитися до них і в той же час не мати достатніх матеріальних, духовних і моральних сил, щоб

покінчити з ними?

Із неосяжної безлічі відповідей на ці запитання можна виділити дві визначальні: по-перше, зло має свої особливі, недосяжні людському розумінню підґрунтя і передумови, тобто, воно перебуває у метафізичній реальності. І по-друге, висхідні корені злочину реально осяжні як продукти соціального середовища і антропосфери, тобто вони лежать у фізичному просторі. Але їх об'єднує визнання злочину як неминучого і нездоланного атрибуту цивілізації, як одіозного символу дисгармонійності відносин людини зі світом і собі подібними, а загалом як показником глибокої невлаштованості та суперечливості земного світопорядку.

Водночас, не слід забувати, що людство упродовж всієї історії не покидає ідея соціальної гармонії, що породжувалася спостереженням за природним, космічним порядком, на тлі якого людське життя з його війнами, ненавистю, агресивним протистоянням у боротьбі за фізичне виживання здавалося ненормальним, невпорядкованим, таким, що не вписувалося у загальну картину Всесвіту, який здавався цілісним, добрим і прекрасним. На вирішення цієї проблеми витрачено величезні інтелектуальні зусилля багатьох поколінь. Починаючи з первісних форм самоусвідомлення людей – міфології, моралі, релігії, аж до витончених філософських концепцій сучасності, – вся проблематика злочину постає як проблема протистояння добра і зла на Землі [592, с.10].

Саме на цій обставині, на нашу думку, необхідно зупинитися детальніше з ряду причин:

По-перше, морально-людська проблема протистояння добра і зла в їх взаємозв'язку та взаємозумовленості в усі історичні часи визначала висхідні духовні начала життєдіяльності людини і суспільства, а поміж тим і злочину.

По-друге, співвідношення добра і зла як морально-духовних категорій пояснює в практично-предметному світі устанавлення співвідношення правового, правдивого, законного порядку як добробуту, як нормального явища і як протилежність йому – протиправного, брехливого беззаконня, пов'язаного зі злочинністю.

По-третє, аналіз віковичних уявлень про зло опосередковано доводить, що злочин і злочинність органічно притаманні суспільному розвитку, адже

український термін “злочин” складається із двох складових “зло” і “чинити” (російський термін “преступление” – означає переступити межі дозволеного, а дозволяється в світі прекрасного робити добро, тобто переступити межі добра; термін “кримінал” (від лат. *crimen*) означає порушення, тобто протистояння звичним нормам життя).

По-четверте, морально-міфологічне, морально-релігійне та морально-філософське розуміння добра і зла пояснюють виникнення і розвиток об’єктивного права як культурно-історичної цінності, що спрямоване проти зла і злочину.

Якщо розглядати злочин як вияв духовних потенцій зла, то за формами самоусвідомлення людей в історичній ретроспективі можна прослідкувати генезу формування злочину залежно від культурно-цивілізаційного розвитку суспільства.

У цьому аспекті в історичній науці сформувалося дві точки зору, одна з яких базується на постулаті, що зло як потаємна сила закладено у підвалинах матеріального світу – або як моностатична предметна основа в єдності з добром, або як дуалістична духовна субстанція поряд з ним, або ж у їх абсолютному протиставленні чи взаємопереході одне в одне – злочин відтворювався в думках криміналістів не тільки як невід’ємна риса людського суспільства, але й всього органічного світу. Відомий криміналіст Д. Дріль писав, що “злочин являє собою одне з природних явищ, що твориться за природними законами, а не за свавіллям” [593, с.101]. А Ч. Беккарія розглядав злочин як результат “дії Всесвітнього закону розтління” [591, с.135].

На основі простих наївних міфологем, зокрема, тотемізму і зооморфізму, язичницьких вірувань, де одухотворялися сили природи і тварин, через декілька століть виникли кримінологічні вчення про те, що злочини притаманні не тільки людям, але й усьому існуючому в світі. “Тварини обдурюють, крадуть, розбійничають і займаються грабіжництвом, вбивають і пожирають один одного. Одні тварини відзначаються кровожерливістю, інші – користолюбством”, – писав Ч. Ломброзо [594, с.7-8].

За другою точкою зору існування злочину обмежується лише сферою

соціальних явищ. Він розглядався як суспільне визначення, як оціночна характеристика соціальної адаптації людей.

У філософії права злочин віднесено до системи таких притаманних їй понять як суб'єктивне і об'єктивне, матеріальне і формальне, якість, зміст, сутність та інші, але він уже наповнений юридично-правовим змістом, бо враховується об'єкт і об'єктивна сторона злочину, суб'єкт і суб'єктивна сторона, склад злочину тощо. Ці поняття безпосередньо входять до науки кримінального права, нагромаджений досвід розвитку якого сьогодні вимагає філософсько-правового їх уточнення. Так чи інакше всі дискусії, що ведуться як у правовій науці взагалі та кримінальному праві, зокрема, безпосередньо торкаються філософії. Неогегельянець Біндер писав, що “юридичні поняття, якщо їх дійсно осягнути, виявляються філософськими поняттями. Лише філософія, але жодним чином не позитивна наука про право, може обґрунтувати їх передумови. Для цього необхідна спекулятивна діалектика. Юрист не в змозі зрозуміти предмету своєї діяльності без філософії і без неї безпорадно протистоїть поняттям своєї дисципліни” [595, с.206].

Філософія права наука, що об'єднує філософію і право, аналізує тенденції формування уявлень про злочин в юридично-правових системах різних часів і народів, тим більше, що у самому терміні “юриспруденція” (лат. *jurisprudentia* – знання права) закладено не що інше, як сукупності наук з права, як філософський підхід до тлумачення права. Історія розвитку юриспруденції пов'язана з теорією філософії права. Це і дало підставу Г. Гегелю твердити: “Наука про право є частиною філософії” [181, с.24].

У рамках філософсько-правової методології визначимо основні теоретичні та політико-ідеологічні підходи до вивчення феномена злочину та злочинності, їх природи та тенденцій розвитку як кримінологознавчої сфери науки.

Як уже зазначалося, до проблеми злочину, як певного конкретного вчинку окремої особи чи групи осіб, так і до злочинності, як певної системи антисуспільної поведінки людей, прикуто увагу фахівців різних галузей знань, хоч передусім ця проблема стосується кримінального права, що вивчає такий вид

поведінки окремих людей чи їх груп, який характеризує її як конкретний злочин, і кримінології, предметом якої є вивчення злочинності як системи злочинів, як процесу скоєння ряду злочинів, як певної соціальної закономірності. Тож дискусії навколо того, чи кримінологія суто правова чи соціологічно-правова наука, видаються недоречними, оскільки вся юридична наука є частиною суспільствознавства, а кримінологію можна розглядати і як частину соціології, яка свого часу відокремилася від філософії і водночас як особливу частину юридично-правової науки. Кримінологію як суспільно-юридичну науку можна розглядати як теоретичну основу кримінального права.

Коротко можна було б визначити кримінологію як соціально-юридичну науку про витоки, закономірності відтворення злочинності як негативного соціального явища, котре супроводжує весь культурно-історичний процес людства, і вироблення ефективних форм і методів боротьби з нею.

Більшість кримінологів вкладають у зміст цієї науки чотири основних елементи: 1) злочинність як соціально-правове явище; 2) особа злочинця; 3) причини та умови злочинності; 4) запобігання злочинності.

Загалом можна констатувати, що кримінологія після відомого партійно-ідеологічного цькування вчасно одужала й успішно збагачує юридичну науку своїми досягненнями.

У контексті дослідження злочинності як органічної складової життєдіяльності суспільства необхідно звернути увагу на ті закономірності в розвитку злочинності, які виведені кримінологами:

1) залежність між зростанням населення і злочинністю. Ця закономірність була висловлена ще Ч. Беккарія. У ній фіксується та самоочевидна істина, що чим більше існує людей, тим більша потенційна можливість скоєння ними злочинів. А для сьогоденних умов це окреслює проблему визначення криміногенних зон і відповідної профілактичної роботи в них, а також необхідності її проведення в місцях скупчення великої кількості людей; злочинність зростає у періоди зубожіння населення. Кримінологи марксистського спрямування вважали її однією з основних причин злочинності. Експлуатація людини людиною, на їх

думку, призводить до жорстокості, агресивності людей. Злидні породжують те, що людям, за словами Ф. Енгельса, залишається вибір між тим, чи вмирати від голоду, чи йти красти;

2) значно активізується злочинність у період економічних криз, соціальних катастроф, воєн. У такі періоди загострюються інтереси людей, їх боротьба за виживання, а тому значно зростає кількість таких злочинів, як крадіжки, грабежі, шпигунство, державна зрада, мародерство;

3) злочинність посилюється у період соціально-економічних і політичних перетворень, соціальних реформ і революцій. У такий період зростає ціла низка економічних, посадових злочинів, злочинів проти держави і органів правосуддя. На цю закономірність указували ще античні філософи (Сократ, Платон, Арістотель), підкреслюючи, що безладдя в державі призводить до зростання злочинності;

4) багато кримінологів схильні вважати однією із закономірностей зростання злочинності її залежність від морально-психологічного клімату в суспільстві. Культивуація у засобах масової інформації, у творах художньої літератури та образотворчого мистецтва, кінематографії насильства, сексоманії, алкоголізму, наркоманії призводить до зростання кількості убивств, зґвалтувань, нанесення тілесних ушкоджень, численних збочень у поведінці людей.

Характерно, що ці закономірності залежні від особливостей суспільно-історичного розвитку, а тому відповідним чином коригуються в різних країнах з врахуванням їх соціально-економічних умов, політичних і правових традицій тощо.

Слід зважати і на те, що науково-технічний прогрес вносить суттєві корективи в тенденцію розвитку злочинності. Так, для більшості зарубіжних країн характерне постійне зростання злочинності, що випереджає приріст населення у 10 разів [596, с.211]. Науковці фіксують у всьому світі помітну тенденцію зростання злочинності та виникнення нових видів злочинів, зокрема “білокомірцевої” злочинності представників заможних верств населення, “комп’ютерної” злочинності, пов’язаної з розвитком новітніх технологій і відповідно – технологічного шпигунства, а серйозні досягнення у медицині

певною мірою спричинилися до появи такого виду злочинності, як торгівля людськими органами. Кримінологи констатують залежність злочинності від наслідків соціальних змін, що відбуваються у політико-правовій системі суспільства, у структуризації промисловості, у бізнесі, банківій сфері, у демографічній сфері. Прикладом може бути фіктивне підприємництво, ухилення від сплати податків, хабарництво тощо. Відзначаються кримінологи й істотне зростання злочинності серед жінок і неповнолітніх.

Виходячи з того, що злочини скоюються людьми в певному соціальному середовищі у процесі життєдіяльності перед наукою ставиться завдання – активізувати пошуки причин злочинності. У цьому плані особливу роль покликана відіграти така комплексна наукова галузь як людинознавство, що вивчає людину як органічно цілісну систему у взаємозв'язку та взаємозумовленості всіх її складових у цілісному соціальному середовищі.

На суперечливість людської природи орієнтована життєвосмислова проблематика філософії взагалі та філософії права зокрема, яка розглядає людину в системі морально-правових координат. Колись Сократ сказав: “Всі, хто говорить посоромне і зле, роблять це мимоволі. Порочні люди – раби свого невігластва, яке є найважливішим пороком. Така думка нерозсудлива, бо не знає міри задоволення, бажань і пристрастей; боязлива, бо не знає різниці між дійсною і уявною небезпекою; нечестива, оскільки не розуміє волі богів; несправедлива, тому що не відає законів держави” [597, с.45].

Сучасна філософська думка схиляється до позиції, згідно з якою злочинність не може бути остаточно викорінена із суспільства, а тому необхідно постійно шукати та удосконалювати заходи боротьби з нею. Залучення політичних, правових, економічних важелів впливу на неї, а також досягнень науки та техніки може сприяти послабленню її руйнівної сили. Акцент все більше робиться на проблемі гуманізації суспільних відносин, створенні справедливих соціально-правових засад суспільства, які б забезпечували дійсно людські умови існування.

Враховуючи викладене вище, можемо наголосити на соціальному змісті поняття “злочин”. Розглядаючи його як соціальне явище, що вивчається системою

юридичних наук, мусимо враховувати досягнення природничих наук, які активно впливають на дослідження закономірностей розвитку злочинності, виявлення її причин і розробку заходів щодо її запобігання.

Не викликає сумнівів той факт, що злочинність – соціальне явище, яке характеризується антисуспільною спрямованістю і спричиняє руйнацію створених людьми умов життєдіяльності. Вона є похідною практичної і духовної творчості людей і супроводжує весь культурно-цивілізаційний процес. Злочинність має активно-життєву здатність відтворюватися на кожному етапі матеріального та духовного зростання людей у нових, вишуканіших формах. Основа для нездоланності злочинності закладається у самих витоках суспільно-історичної практики: у матеріальному виробництві; у системі політико-правових відносин; у структурі соціальних зв'язків і постійній їх диференціації та ускладненні; у духовних, емоційно-психологічних сферах; у міжособистісних стосунках.

5.6. Філософсько-правове розуміння злочину

На сьогодні вивчення проблеми злочину та злочинності як складових суспільно-історичного розвитку в системі наукового знання має різносторонні рівні та ракурси. Це, насамперед:

- політико-ідеологічний аспект, який пронизує всі ракурси і відображає цілісне ставлення держави та суспільства до злочину як антисуспільного явища, виробляє стратегію, тактику боротьби зі злочинністю загалом;
- філософсько-правова методологія, яка досліджує злочин в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного цивілізаційного процесу, тобто в широкому аспекті осмислення людьми накопиченої соціальної практики;
- правовий науково-теоретичний рівень, який визначає основні закономірності та тенденції розвитку злочинності як соціального явища, соціально-кримінологічні причини постійного відтворення злочинності, їх соціальних носіїв;
- юридичний кримінально-прикладний рівень, який визначає сутність і

склад злочину, його ознаки, класифікацію, відмінність від інших форм антисуспільної поведінки людей, що безпосередньо входить у предмет кримінального права.

З огляду на це можемо стверджувати, що кримінологія і кримінальне право мають єдині корені, які беруть початок ще з римського права, а раніше, як уже зазначалось, із релігійних морально-правових доктрин. Прикладом цього може бути антична філософія, в якій юридично-правові проблеми, в тому числі й злочинності, розглядалися через пояснення цілісної картини світу. Юриспруденція була органічною складовою філософського світогляду. Античність як “дитя людства” у початковій формі випробувала всі форми державного управління, розвинула концепції співвідношення держави і суспільства, моралі та права і в цьому контексті аналізувала причини злочинності та її мотиви. Платон, наприклад, до останніх відносив гнів, ревнощі, прагнення утіх, оману, необізнаність. Причини злочинів і злочинності Платон пов’язував не з поганою спадковістю, а з поганим вихованням, а тому вважав, що покарання – благо для злочинця, яке повинно відновити гармонію в його душі. Необхідність покарання обґрунтовував потребою забезпечення загальної та приватної превенції. Виступаючи за смертну кару, водночас уважав, що покарання повинно відповідати не тільки характеру скоєного, але й тому, що лежало в основі його скоєння – підступність, жорстокість або легковажність [598, с.373-376].

Арістотель також розробляв цілу систему, висловлюючись сучасною мовою, кримінології. Він чітко виділяв серед причин злочинності дві обставини: недосконалість людини та дисгармонійність суспільства. До першої відносив схильність людей віддавати перевагу особистим вигодам і задоволенням за рахунок загального блага, а до зовнішніх, стосовно злочинця, – суспільні умови життя: безладдя в державі, можливість легко приховати вкрадене, штучно створену потребу, котра виникає через надмірне багатство одних і злидні інших, небажання або страх потерпілих звертатися зі скаргою, слабкість або віддалення покарання, підкупність і негідність суддів. Арістотель особливу увагу звертав на суддівство, закликаючи бачити у суддях слуг закону, яку повинні слідувати його

букві, а не довільно тлумачити закон.

Філософсько-правові ідеї античності були творчо розвинуті в наступні історичні періоди. З позицій сьогодення можна говорити про те, що впевненість ідеологів епох Просвітництва, Відродження, Нового часу в силі людського розуму, їх проекти побудови суспільства на договірних началах, де юридичний закон був би втіленням розумного порядку і обмежував би силу влади перед силою правового закону, історично не підтвердилися, але ж у культурно-гуманістичному розвитку людства їх ідеї відіграли позитивну роль. До цього слід додати, що свого часу кримінологічні вчення цілком входили в лоно філософії, а тому багато сучасних учених, розглядаючи кримінологію як відокремлену галузь знань, уважають той період її історії прогалиною самостійного розвитку. Насправді ж тоді спеціально кримінологічним ученням присвячували окремі праці філософів, які, як прийнято тепер говорити, займалися соціальною проблематикою. Ніколи в історії людської думки – чи то “суто” філософської, чи “винятково” соціологічної, проблема злочинності не залишалася поза увагою мислителів. Адже ця проблема загальнолюдська тому немає значення, у контексті якої спеціальної теорії вона розглядається. До того ж, як засвідчив історичний досвід, чим більш різностороннім, різноплановим було дослідження злочинності, тим глибше воно проникало в її сутність.

Із філософсько-правової точки зору будь-яка антисуспільна поведінка завдає шкоди як окремій особі, так і суспільству загалом. Але руйнівний характер шкоди може бути різним, а тому підлягає не однаковим формам осуду чи покарання [598, с.373-376].

Антисуспільна поведінка – надто широке поняття, що поєднує в собі всі інші вищеназвані поняття, які знову ж таки, можуть бути по-різному охарактеризовані згідно з установками тієї чи іншої галузі права або моралі. Антисуспільна поведінка – це така поведінка, яка не відповідає чинним у конкретному суспільстві політичним, економічним, моральним, правовим нормам і спрямована проти них, а тому передбачає відповідну міру відповідальності. Її різновидністю є асоціальна поведінка, яка не спричиняє значної шкоди усталеним

у суспільстві нормам співжиття, а лише є вираженням негативного ставлення до інтересів суспільства і виявляється у певному способі життя.

Асоціальна поведінка притаманна окремим декласованим прошаркам населення, спосіб життя котрих виходить за межі асоційованого співжиття людей. В основі таких вчинків цих людей домінують фізіобіологічні чинники: пияцтво, наркоманія, проституція тощо. Вони створюють криміногенне середовище, але не завжди підпадають самі під дію кримінального закону. Важко визначити “значну” чи “незначну”, але вони все ж таки завдають шкоди суспільству, підриваючи його засади, і тому, звичайно, підлягають певній забороні з боку суспільства, що повинно фіксуватися чинним законодавством. У різних народів і в різних країнах існує своя традиція боротьби із цим злом, а також відповідні форми правнормативного запобігання. Запобіжні заходи адміністративного характеру почасти не сприяють переростанню цих потенційних носіїв криміногенності в злочинні, і мінімізують можливості поширення їх негативного впливу на суспільство. Тому вважається науково виправданим при характеристиці асоціальної або антисуспільної поведінки така її диференціація, яку наводять українські вчені, а саме: некримінальна, передкримінальна та кримінальна поведінка. Вони визначають некримінальну поведінку як антисуспільну, але не злочинну, до того ж ймовірно не повинна стати такою в майбутньому; передкримінальну – такою, що може ймовірно стати злочинною. Як бачимо, основний наголос робиться на ймовірності скоєння злочину в майбутньому, тому, для упередження звичайно, в таких випадках застосовується дисциплінарна практика. Кримінальною ж ці учені називають поведінку, яка, по суті, є злочинною, а також не виключає ймовірності повторення злочину [599, с.62].

Значно складніше питання, пов’язане з визначенням девіантної поведінки. Хоч цьому присвячено багато наукових праць, але все ж нема чіткості й однозначності в його тлумаченні. Здебільшого під девіантною поведінкою розуміють діяльність, що не відповідає усталеним у даному конкретно-історичному суспільстві нормам. Це досить широке визначення, яке враховує і те, що може бути назване злочином, і те, що може бути визнано антисуспільним чи

аморальним, і те, що може бути згодом визнано таким, що діяло на благо суспільства, збагачення його культурного надбання. Тому з світоглядної точки зору слід розрізняти позитивну девіантну поведінку і негативну. Якщо девіантна поведінка спрямована на усунення в суспільних основах реакційних, консервативних традицій, що сприяють застою і не сприяють поступально-прогресивному розвитку, то звичайно ж така девіантна поведінка є позитивною, хоча вона у ряді випадків може переслідуватися законом і навіть підлягати кримінальній відповідальності. Негативною ж девіантна поведінка вважається тоді, коли будуть руйнуватися прогресивні, гуманістичні тенденції в розвитку суспільних відносин, гальмуватися цивілізаційні процеси, підриватимуться основні устої суспільства.

Таким чином, на філософсько-правовий погляд поняття “антисупільна, асоціальна та девіантна поведінка” – це система однорідних понять, які з різного боку характеризують одне і те ж явище – аномалію суспільного життя. При цьому акцент в основному робиться на суспільній поведінці, а не на окремому вчинку. З приводу понять “поведінка” і “вчинок” науковцями також свого часу пропонувалися різні тлумачення, але на сьогодні вже визнано, що термін “поведінка” характеризує певний процес, спосіб життя, а вчинок – це окрема дія, зумовлена певними ситуаційними причинами. Вчинок може збігатися або не збігатися із загальною спрямованістю життєдіяльності людини. Якщо поведінка може стосуватися як окремої особи, так і певного соціального угруповання, тобто може носити колективістський характер, то вчинок пов’язується з особистістю. Вчинок – одноразова дія, а поведінка – система вчинків. Тому в правонормотворенні відповідальність кожної особи за свою поведінку і вчинки встановлюється окремо. Навіть при групових негативних діях відповідальність кожного диференціюється залежно від міри участі у скоєному.

Найважливішу роль у підході до дефініцій поняття “злочин” відіграють визначення понять “аморальна поведінка” та “протиправна поведінка”.

Здавалося б, нема ніяких ускладнень у цьому, адже аморальною можна назвати таку поведінку, яка не відповідає чинним у суспільстві моральним

нормам, а протиправною, – яка не відповідає існуючим правовим нормам. Цікаву думку в цьому контексті висловила Н.Ф. Кузнецова: “Аморальні вчинки – це такі, які суперечать інтересам суспільства, що скоюються в різних сферах суспільного і особистого життя громадян, дії, передбачені моральними нормами і підлягають заходам громадського осуду” [600, с.120]. А В.М. Кудрявцев визнає протиправною поведінку, що “суперечить чинним суспільним відносинам, спричиняє або здатна спричинити шкоду правам та інтересам громадян, колективам, суспільству загалом, перешкоджає поступовому розвитку суспільства” [601, с.191].

У першому і другому визначеннях наголошується на тому, що аморальна і протиправна поведінки суперечать чинним суспільним відносинам і завдають шкоди інтересам як окремих громадян, так і суспільству загалом. Але ж залишається нез’ясованим, яким саме інтересам в першому і другому випадку завдається шкода. Точніше можна було поставити запитання так: чи будь-яка аморальна поведінка є водночас протиправною, і навпаки?

Загальне і відмінне в цих поняттях визначається взаємозв’язком моралі та права як форм суспільної свідомості. Підкреслимо, що для розуміння злочину в контексті соціально-правового прогресу, гуманістичних тенденцій кримінального законодавства у процесі цивілізаційного розвитку людства центральною є проблема співвідношення права і моралі, завдяки якому розкривається кримінально-правова захисна функція особи. Загальнолюдські цінності – це насамперед морально-гуманістичні норми співвідношення між людьми, які закріплюються нормами права.

Мораль обумовлює право, вона первісно існує в суспільстві, визначаючи сутність людської природи на відміну від тваринного світу. Мораль робить людину людиною та історично існує у вигляді традицій і звичаїв, вона життєво стійкіша, її історична мінливість носить відтінок консервативності. В ній суперечливо узгоджуються як прогресивні тенденції, так і реакційні принципи.

Право ж виникає дещо пізніше і в письмовій формі фіксує те, що набуто людством у культурно-цивілізаційному процесі. Якщо мораль є переважно

природньо-самобутнім елементом життя людей, то право – культурним феноменом, набутим людством із необхідності гуманізації суспільних відносин. А звідси і взаємозв'язок протиправної та аморальної поведінки. Не всякий аморальний вчинок може бути протиправним, бо не підпадає під регулятивний зміст норм права. Водночас будь-яка протиправна поведінка може бути як аморальною, так і морально виправданою. Правова норма як більш “застигла” не може враховувати всієї різноманітності тих ситуацій, в які може потрапити людина. Юридична норма – це розумне установлення регуляції відносин між людьми в суспільстві. Моральні ж норми виховуються у процесі соціологізації з дитинства. Правова норма активно впливає на формування моральних принципів людини, але вона стає дієвою у повсякденній поведінці людини лише тоді, коли із насильства перетворюється у звичку.

Протиправна поведінка – це така поведінка, що суперечить ustalеним у конкретному суспільстві юридичним нормам і передбачає певну міру покарання – адміністративну або кримінальну відповідальність. При цьому морального осуду може не зазнавати. Скажімо, якщо діяльність спрямована проти законів, які закріплюють чинні консервативні порядки в суспільстві і несуть прогресивний характер, спрямований на зміну цих законів, то при цьому вона не може бути морально невиправданою. Закон може бути як моральним, так і аморальним, що визначається ступенем культурно-історичної гуманізації суспільства, існуючими у суспільстві уявленнями про зміст добра, краси та справедливості.

Що ж стосується злочину, то його поняття є похідним від названих понять. Злочин водночас і антисуспільний, і асоціальний, і девіантний, і аморальний, і протиправний.

Злочин – правопорушення, але не будь-яке правопорушення може вважатися злочином. До правопорушень, як слушно підкреслює В.М. Кудрявцев, може бути віднесена поведінка, викликана перекрученими ціннісними орієнтаціями, а те, що перекручується, уявляється й аморальним [528, с.114]. Морально можна “вбити” людину, принизити її гідність, образити, але тільки в деяких випадках, передбачених законодавцем, такі аморальні дії можуть

кваліфікуватися як злочин, а саме тоді, коли це довело до серйозних наслідків або виразилося у певних діях (наприклад, доведення до самогубства (ст. 120 КК України), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК України) [602] тощо.

Філософія не оперує таким поняттям, як злочин, а лише може вказувати на шлях його “долучення” до системи інших категорій, якими оперує юридична наука. У цьому відношенні філософія права розкриває соціальний зміст поняття “злочин”, вказує на методологію його визначення у системі кримінального права. Злочин як особлива протиправна поведінка охоплює досить вузьку сферу суспільних відносин, а саме ті з них, які регулюють охорону основних прав і свобод громадян (право на життя, власність, свободу волевиявлення). Вони становлять основні соціальні цінності суспільства, культурно-історичні надбання, а тому посягання на них створює суспільну небезпеку. Саме вона і становить об’єктивну сторону злочину.

Якщо звернути увагу на запропоновані науковцями поняття “злочин”, то в них суспільна небезпека виступає основною характеристикою. Так, у ч. 1 ст. 11 КК України зазначено: “Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом злочину” [603].

Якщо порівняти цю дефеніцію з визначенням поняття “адміністративне правопорушення”, то в ньому не робиться наголос на суспільній небезпеці. У ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення зазначено: “Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність” [604].

Навколо цих визначень в основному і точиться полеміка про ту якісну межу, яка відділяє правопорушення, за яке передбачаються адміністративні стягнення, від злочину, який карається кримінальним законодавством. Але і поняття суспільної небезпеки досить широке, адже небезпечними для суспільства є не тільки дії або вчинки окремих осіб, але й природні явища, які можуть бути

викликані як діяльністю, так і бездіяльністю всього суспільства – термоядерна війна, хімічні випробування, екологічні кризи тощо. Навіть агресивність звіра або домашньої тварини може складати небезпеку для людей. Тому при визначенні суспільної небезпеки як суттєвої характеристики злочину слід підкреслювати дію або бездіяльність окремої особи чи групи їх, передбачені кримінальним законом.

Тут слід зазначити ще один філософсько-правовий аспект розуміння злочину, пов'язаного з політичним устроєм суспільства.

Злочин як вид протиправного діяння є суспільно небезпечним явищем. Кожна держава захищає кримінальним законом свій суспільно-політичний устрій. Будь-яке посягання на нього вважається найтяжчим злочином.

Суспільна небезпека як домінанта при визначенні злочину характерна для всіх авторитарно-тоталітарних режимів. За сталінських часів найбільшою суспільною небезпекою визнавалася пропаганда проти соціалістичного ладу, проти “вождів” та й усіяке інакодумство. У цьому проявлявся класовий характер держави та її кримінального закону, але в міру розвитку соціального, культурно-цивілізаційного процесу в кримінальному праві охорона класових інтересів втрачає своє значення і на перший план виходять вироблені протягом віків загальнолюдські цінності.

Як вже відзначалося, з філософсько-правової точки зору злочин – це все те, що руйнує людяне в людині, завдає шкоди суспільству, тому, звичайно, він не може мати морального виправдання. У цьому сенсі досить проблематичним видається характеристика державного злочинця, адже доволі часто під це визначення підпадають ті, хто переслідувався за ті чи інші політичні наміри, як наприклад, свого часу вживалися для формування суспільної думки поняття “ворог народу”, “дисидент” тощо. Але у випадках, які стосуються вчинків, що здавна характеризувались як аморальні, – вбивство, крадіжка, шахрайство, різні види фізичного насильства тощо, то вони, поза всяким сумнівом, підпадають під юридичну відповідальність і можуть кваліфікуватися як злочини.

Правові норми як регулятор суспільних відносин тісно пов'язані з політикою як системою зв'язку між соціальними групами, класами, націями з

приводу розподілу та здійснення влади. Юридичне право взагалі, і кримінальне зокрема, певною мірою ґрунтується на моральних засадах суспільства, але також воно є інструментом досягнення політичних цілей і слугує стабілізації існуючих в суспільстві відносин. Політика держави, як відомо, здійснюється саме через норми права, які обмежують і передбачають відповідну санкцію за їх порушення громадянами. Економічні підвалини життєдіяльності суспільства зумовлюють характер і спрямованість укладених державою різноманітних юридично-правових кодексів, які визначають політику діяльності правозастосовних інститутів. У цьому розумінні право взагалі і кримінальне, зокрема, є концентрованим виразом політики. Як правило, в кримінальному праві це стосується визначення матеріальної ознаки злочину, як такого діяння чи бездіяння, що являє собою суспільну небезпеку.

Термін “суспільна небезпека” за своїм змістом передусім уявляється нам політично спрямованим. Його зміст залежить від характеру суспільного устрою і тих соціальних цінностей, які захищає держава. А.В. Наумов слушно зазначає: “Суспільна небезпека діяння не залишається чимось незмінним раз і назавжди даним. ...що сьогодні вважається суспільно небезпечним, завтра може позбавитись цієї якості і, навпаки, може виникнути необхідність в забороні кримінальними законами нових діянь” [605, с.68]. Далі він підкреслює, що межі суспільної небезпеки встановлює сам законодавець. Незважаючи на те, що в ряді західних країн у доктринальних визначеннях злочину, як правило, не згадується суспільна небезпека як необхідна ознака злочину, але безпосередньо чи опосередковано в законах вона передбачена.

Навколо питання про доцільність включення суспільної небезпеки як характерної ознаки злочину, що виділяє його серед інших правопорушень триває дискусія серед науковців. Одні вважають, що вона є внутрішньою суттєвою ознакою злочину як такого, що об’єктивно характеризує його. “Якщо ми говоримо, – зазначає А.І. Марцев, – що це правопорушення суспільно небезпечне, то одразу ж констатуємо наявність злочину” [606, с.34]. Цей термін досить активно функціонував у правовому полі радянського кримінального законо-

давства, бо його теоретичні витoki були у соціологічній школі кримінального права, але його не було в кримінальному праві багатьох зарубіжних країн.

Підкреслимо, що філософсько-правовий аналіз злочину як соціального явища дозволяє в широкій історико-світоглядній ретроспективі показати його витoki, природу і перспективи розвитку, що сприяє конкретизації визначення його змісту кримінально-правовою наукою, де він є її центральною категорією.

Поняття “злочин” має конкретно-історичний зміст, залежить від рівня культурно-цивілізаційного розвитку людства і є одним із його показників. Соціально-правова характеристика злочину залежить від кримінальної політики держави, котра визначає, які з тих чи інших дій, вчинків є злочинними або незлочинними. У цьому сенсі виділялися “природні злочини”, що вчинялися у всі часи і в усіх народів – убивства, крадіжки, тілесні ушкодження, хабарництво, лжесвідчення та “штучні злочини”, тобто порушення заборон, встановлених кримінальним законом залежно від багатьох складових, зокрема політико-правової, соціально-економічної, морально-психологічної ситуації у конкретній країні. Співвідношення “природної”, або, як ще її називають, “абсолютної” злочинності та “штучної”, залежить від конкретно історичних умов розвитку суспільства. Те, що в одних країнах, для окремих народів, у певному географічному регіоні може бути визнано злочинним, в інших – незлочинним вчинком, і навіть геройським.

Злочин – соціальне явище, що характеризується антисуспільною спрямованістю і спричиняє руйнацію створюваних людьми умов життєдіяльності. Розглядаючи злочин у парадигмально значущій системі “зло – злочин – злочинність”, можна розкрити його багатовимірний – гносеологічний, онтологічний та аксіологічний зміст, що вказує на екзистенційні чинники кримінально-правового формування поняття “злочин”.

У предметних формах вчинення злочину закладені морально-духовні сили зла, яке постійно мімікризується, має утаємничений характер, паразитує на слабкостях людської натури, завжди удосконалюється, пристосовуючись до культурно-цивілізаційного процесу. Утаємничені злі сили природи, існуючи

безвідносно до будь-якої системи координат, у суспільному розвитку набувають морально-правових параметрів і можуть характеризуватися людьми як злочинні.

Злочин – соціальна оцінно-правова характеристика суспільних відносин. Саме умисна (необережна) дія або бездіяльність людини, яка порушує встановлені юридичні норми співжиття людей, характеризує такі ознаки злочину, як винність, протиправність і караність.

Злочин в історії розвитку людства відіграє подвійну роль – гальмує цивілізаційний прогрес і водночас спонукає до консолідації у боротьбі за виживання здорові сили суспільного організму. Кожний крок поступально прогресивного розвитку людства супроводжувався боротьбою нового і старого, ломкою усталених стереотипів, вдосконаленням і моральною деградацією людини. Злочин – невід’ємна складова життєдіяльності суспільства, що має свої соціальні причини виникнення, механізми самовідтворення і певну логіку власного розвитку.

Злочинність – певна система злочинів з притаманними їм закономірностями розвитку, що в сучасних умовах створює певний соціальний субсвіт зі специфічною (злочинною) професійною діяльністю осіб, які нею займаються. Проти невизначеності форм, багатолікості вияву та утаємниченого характеру злочину у світі не існує універсальних правових методів, способів його знешкодження, а є лише віковічні моральні засоби протистояння злу.

Можна стверджувати, що весь процес історії людства – це історія боротьби зі злочинністю, яка стимулювала консолідацію здорових сил людства (додаток Б).

У загальній системі суспільствознавства на основі визначення конвенційних основ тих наук, які вивчають злочин і злочинність, склалася ціла галузь юридичних, природничих, технічних і суміжних з ними наук, яку умовно можна назвати кримінологознавством.

Філософсько-правова методологія дає можливість виділити чотири рівні дослідження цієї проблеми: політико-ідеологічний, що відображає цілісне ставлення держави до злочину; рівень філософсько-правової методології, який досліджує злочин в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного

процесу; правовий науково-теоретичний рівень, що визначає основні закономірності та тенденції розвитку злочинності як соціального явища; юридичний кримінально-прикладний рівень, який визначає сутність і склад злочину, його ознаки, класифікацію і кваліфікацію, відмінність від інших форм антисуспільної поведінки людей.

Висновки до розділу 5

Викладене у даному розділі дозволяє зробити наступні узагальнення.

На нашу думку, девіантна правосвідомість як підструктурна система природної, ментально структурованої правосвідомості визначає (і створює – за наявності посттоталітарних умов) властивості усього системно-логічного компендіуму як правових, так і неправових декіацій соціуму, соціокомунікативної та правової реальності, а також ідейно-світоглядну парадигму перетворень перехідного правосоціуму.

Враховуючи актуальність для соціальної практики науково-теоретичного осмислення природи та сутності функції розвитку правосвідомості і вироблення на цій основі прагматичних рекомендацій, спрямованих на подолання рецидивів девіантності, вважаємо важливим нашим завданням методологічно-правове окреслення відомих позитивістських вітчизняних та іноземних підходів до виявлення позитивної природи і сутності функції випередження розвитку перехідного правобуття звичайною позитивною правосвідомістю, яку ми ідентифікуємо як різновид девіантної правосвідомості.

Сучасне актуальне, синергетично структуроване як трансгресивно модернізоване, теоретичне та практичне значення проблеми випереджаючого відображення у девіантній правовій свідомості полягає не тільки у тому, що воно дозволяє глибше вивчити не лише механізм девіантно-правової (або протиправної, маргінально-протиправної, маргінально-правової) поведінки особистості, але й дає можливість на вищому методологічному рівні вирішувати питання, пов'язані з коротко-часо-просторовим, середньо-часо-просторовим та

далеко-часо-просторовим прогнозуванням у девіантній правовій свідомості (девіантному процесуальному праві), створюючій маргінальні норми права.

Коли йдеться про девіантну поведінку людини з врахуванням її прав та обов'язків, про ймовірні наслідки у випадку їх невиконання, то девіантно правовою свідомість нібито створюється парадигмально-девіантний образ не тільки самої маргінальної правової діяльності, але й визначається результат такої діяльності, що підпадає під типові правові оцінки і тим самим орієнтує (програмує) тепер вже типово девіантно-маргінальні правові дії і вчинки особистості.

У нашому дослідженні девіантна поведінка розглядається у контексті уявлень про особливості людської поведінки взагалі. Акцент, перш за все, робиться на її внутрішніх детермінантах, бо, як відомо, внутрішнє зумовлює зовнішнє, хоча зовнішнє, за принципом зворотного зв'язку, також впливає на внутрішнє. В основному аналізуються причини виникнення та специфіка девіантної поведінки як такої. І тут не можна не погодитись із тим, що загальна теорія соціальних відхилень перебуває ще в процесі становлення і формується на основі ряду наукових дисциплін: філософії, соціології, теорії права, кримінології, психології, біології та медицини. А тому дослідження механізмів соціальних відхилень необхідно проводити на підставі комплексного методу пізнання.

Девіантна поведінка нерідко стає наслідком негативного психотерапевтичного і психічного впливу. Так, у випадку, коли соціальна терапія проводиться без урахування індивідуальних рис особистості, цей вплив може призвести до найрізноманітніших результатів, іноді прямо протилежних. Одним із них є так званий "ефект бумеранга", коли людина, сприймаючи інформацію, спрямовану на зміну її соціальних настанов, ще більше у них зміцнюється. Суб'єктивно-індивідуальна особливість сприйняття інформації в таких ситуаціях пояснюється не тільки відносною психологічною неспроможністю людини до об'єктивності, але й упередженим ставленням її до джерел інформації, коли ворожість до неї, що виникла, або існує, лише зміцнює вихідні позиції.

Відхилення – це той механізм, той проміжний етап, що певним чином з'єднує конкуруючі форми норми. В ідеалі вони повинні сприяти або хоча б не

перешкоджати подальшому прогресивному розвитку природної або соціальної системи, але іноді призводять до тимчасового її регресу, що може вважатися засобом термінового виживання і зберігання системи на шляху подальшого руху й розвитку. Відхилення від норми – це умова її подальшого розвитку, надання нормі лабільності, розхитування усталеності.

З позицій психоаналізу, теорії навчання та фрустраційної теорії тенденція до агресії проявляються у поведінці суб'єкта. Проте її витoki та детермінанти не завжди ним усвідомлюються. Найчастіше вони пов'язані з глибинними психологічними детермінантами і каталізуються актуальною ситуацією взаємодії та впливу негативних зовнішніх факторів. У явному або прихованому вигляді агресивна поведінка найчастіше спрямовується на руйнування, що детермінується особистісною проблематикою суб'єкта, що ґрунтується на енергетиці несвідомої сфери, взаємодії лібідних і мортідних тенденцій, в основі яких лежать інфантильні тяжіння суб'єкта.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження визначається сучасною постановкою проблеми, виявленням і дослідженням нових ідей та тенденцій стосовно філософсько-правового аналізу природних та соціальних детермінант формування девіантної поведінки людини та її прояву в умовах сучасного суспільства. У роботі враховані положення національного законодавства, піддано всесторонньому аналізу теоретичний та практичний матеріал, що стосується тематики дослідження. Це сприяло обґрунтуванню та вирішенню кола проблем, які мають важливе наукове і прикладне значення. У результаті автором сформульовано ряд висновків, пропозицій та рекомендацій, що полягають у наступному.

1. Поняття „девіантність” сьогодні набуло широкого соціального звучання, залишивши тісні рамки психіатрії, психології і зарезервувавши собі місце в словниках філософів, соціологів, психологів і юристів. У практиці реального наукового пізнання відновлення наукового лексикону відбувається аж ніяк не механічно, оскільки справа стосується концептуально зумовлених термінів, а не слів повсякденної мови. Стосовно філософії права це означає, що поняття „девіантність” підсилює її концептуальний апарат, а також більш виразно орієнтує її на знання емпіричних методів досліджень, що використовуються психологами та соціологами.

2. Девіантний аналіз зближує філософію права не тільки з психологією і соціологією, але й з соціальною антропологією під егідою юридичної антропології, оскільки в більшості випадків розглядаються питання, які мають безпосереднє відношення до юридичної практики і її відображення у відповідних теоретичних узагальненнях.

3. Проаналізувавши та узагальнивши існуючі підходи щодо розуміння поняття “девіантна поведінка”, можемо сформулювати наступне визначення: девіантна поведінка (deviant behavior) - це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж таким, що фактично сформувалися в даному суспільстві (культурі, субкультурі, групі) нормам і очікуванням. При

цьому під “офіційно встановленими” зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під фактично сформованими – існуючі норми моралі, звичаї, традиції.

4. Життя людини підпорядковане комплексу природних та соціальних закономірностей про те, які саме якості в людині – природні чи соціальні – справляють більший вплив на формування її поведінки достеменно не встановлено. Тому сутність поведінки людини прийнято розглядати на біологічному і соціальному рівнях, що й знаходить своє відображення у двох основних концепціях: біологізаторській або натуралістичній концепції, прихильники якої абсолютизують роль природних, біологічних основ людини (відносячи до них і спадково закріплені конституціональні ознаки, і стан здоров'я, і функціональні, фізіологічні особливості різних систем людського організму та багато інших), і відповідно, сутність поведінки розглядається тут лише на біологічному рівні та соціологізаторській концепції, що представлена рядом теорій, у котрих людина постає пасивним учасником сучасних соціальних відносин, а значить і сутність поведінки досліджується лише на соціальному рівні.

На нашу думку, з повною підставою можна стверджувати, що природна сутність людини відіграє роль неодмінної передумови та істотної детермінанти як її формування, так і всього її життєвого шляху.

Із філософських позицій природні і соціальні детермінанти формування людини можна класифікувати як загальні, особливі та одиничні. Перші стосуються людини як ширшого родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність становлення кожної окремої особистості в онтогенезі. Серед загальних природних детермінант можна вирізнити дві великі групи: внутрішні і зовнішні.

Під “соціальним” маємо на увазі все те, що відрізняє людину і суспільство від природи. Згідно з підходом, заснованим на структурно-функціональному аналізі, суспільство – це система взаємозв'язків і взаємодій людини з різного рівня спільнотами людей і соціальними інститутами. Перша (структурна) з двох названих компонент суспільства включає в себе такі спільноти: родину,

навчальний (трудовий) колектив, народність, конфесію – клас (касту, стан, страту), націю, народ, людство. Друга (функціональна) – родину, школу, населений пункт (село, селище, місто), церкву, наукові, виробничі і комерційні заклади, суспільні організації, засоби масової інформації, державу. Кожний із названих структурних і функціональних елементів є детермінантою формування і людини загалом, і особистості зокрема.

5. Сучасні реалії переконують, що сьогодні не обійтися без філософсько-правового підходу до оцінки кримінально-девіантних дій правопорушників, організованих злочинних і терористичних угруповань. Даний підхід дозволяє встановити продуктивний діалог між представниками різних наукових дисциплін з метою комплексного вирішення актуальних для сучасного світу проблем. Особливу допомогу може надати філософія права, котра вже давно не виглядає абстрактно-умоглядною дисципліною; вона активно контактує з іншими галузями наукового знання, завдяки чому збагачує свою понятійну мову і пізнавальний інструментарій. Це відноситься і до такого нового для філософії права поняття, як „девіантність”, охоплюючи його різновиди („девіація”, „девіантна поведінка” тощо). Для його поглибленого аналізу вже недостатньо психологічних або соціологічних методів. Явно назріла необхідність щодо вироблення більш універсальних критеріїв визначення різнотипних форм девіантної поведінки в контексті філософсько-антропологічного та філософсько-правового осмислення проблем людської особистості.

6. Девіантна поведінка з часів виникнення суспільства завжди являла собою небезпеку для соціальної стабільності, загрозу для життя людей, соціумів, уважалася небажаним явищем, і суспільство намагалось попереджувати та, по можливості, блокувати небажані форми людської життєдіяльності. А методи і засоби попередження девіантної поведінки визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу та переконання тощо.

7. Проблеми соціального „зла” завжди привертали увагу вчених. Здавна філософи та юристи, медики і педагоги, психологи і біологи приділяють значну

увагу дослідженню девіантної поведінки та її причин, досліджують різноманітні види соціальної патології: злочинність, пияцтво та алкоголізм, наркоманію, проституцію, самогубства тощо. Нині ж проявляються все нові і нові форми девіантної поведінки, що викликає необхідність своєчасного їх дослідження.

8. На вирішення питання про співвідношення біологічного та соціального в поведінці людини впливає загальний контекст, духовний, соціально-політичний клімат в суспільстві, в якому реалізується конкретна людська поведінка. Досліджуючи поведінку людини як соціальне явище, ми актуалізували уявлення про поведінку людини як про людську діяльність. Тому на рівні об'єктивної діалектики суспільного життя поведінка виступає як спосіб існування людини, суспільства, соціальної групи.

9. В дослідженні стверджується, що саме в контексті достатньо нового для нинішнього часу гносеологічного засобу – субстанційного дослідницького підходу, котрий відображає безпосередній характер сутності речі, тобто її обумовленість самої собою, а не якимись зовнішніми причинами, стало можливим сформулювати висновок про те, що поведінка є поняття, котре відображає, в тому числі, зміст поведінки як способу існування людини, соціальної групи чи суспільства. Ідея способу існування в плані реалізації субстанційного дослідницького підходу передбачає єдність сутності та існування, де сутність безпосередня, а існування опосередковане. Таким чином, будь-які способи існування, в тому числі і способи існування поведінки характеризуються їх опосередкованістю. У цьому зв'язку поведінка виступає як сутність, а її різноманітні прояви, через які поведінка виявляє себе, виступають як багатоманітність існування сутності, опосередковані різноманітними об'єктивними умовами та суб'єктивними факторами. В тому числі одним із проявів існування сутності поведінки виступає і девіантна поведінка.

10. Відмінності між видами і формами існування сутності поведінки досліджуються багатьма науковцями виходячи з їх приналежності до діалектичної або метафізичної (неономіналістської або неореалістської) системи теоретизування, а також виходячи з пізнавальних завдань, що ними вирішуються. Існування сутності поведінки людини, що являє собою стихійно реалізовані дії людини та

суспільства, виступають репрезентацією поведінки в контексті неоніоміналістського спрямування теоретизування. В цьому випадку мають місце такі існування сутності поведінки людини, як: респондентна та оперантна поведінка; імпульсивна, варіабельна та довготривала поведінка. Неореалістичне спрямування, що розкриває поведінку як свідомо здійснювану послідовність дій, яке репрезентує деякий ідеальний конструкт, розрізняє такі існування сутності поведінки, як: інструментальна, ціннісно-орієнтована, ігрова та афективна поведінка. Кожне існування сутності поведінки в контексті діалектичного підходу має свою природу, оскільки опосередковано об'єктивними умовами та суб'єктивними факторами. Так, наприклад, якщо умовою, котра опосередковує сутність виступають соціальні норми, то виявленням існування сутності поведінки будуть виступати нормальна і девіантна поведінка.

11. Розглядаючи поведінку людини як спосіб існування людини в суспільстві, необхідно враховувати, що вона починається з порушення рівноваги в суспільстві і завершується відновленням рівноваги, тобто має місце відповідна міра поведінки. У дослідженні доводиться, що поскільки поведінка людини розглядається нами виключно на соціальному рівні, постільки мірою поведінки виступає вчинок. І в цьому розумінні діяльнісна сторона вчинку – це те, що він виступає відповідною соціальною дією. Розкриваючи поведінку як основу людської діяльності, вчинок виступає як відповідна соціальна норма. Відповідно, вчинок – є міра поведінки, свідомо запрограмованої на досягнення певного результату відповідними засобами.

Згідно субстанційного дослідницького підходу, поскільки вчинок виступає мірою поведінки як сутності, постільки ж він виступає і мірою будь-якого існування сутності поведінки людини, а відповідно, і мірою девіантної поведінки.

Розмежування поведінки людини на соціальну і девіантну відбувається в залежності від складу та співвідношення дозвільних і заборонних норм, а також соціокультурних особливостей соціуму.

12. У різних суспільствах різноманітні явища можуть виступати як девіантна поведінка в залежності від прийнятих у суспільстві в якості основних

соціальних норм: це може бути девіантна поведінка відносно норм права, відносно норм моралі та моральності, відносно партійних, релігійних, етичних, ідеологічних норм тощо. Для правової держави девіантна поведінка визначається у відповідності з іншими соціальними нормами права, в неправовій державі девіантна поведінка визначається і відповідно інших соціальних норм.

13. На основі аналізу основних концепцій (біологічної, психологічної та соціальної) розкриваєть сутність девіантної поведінки, підтверджується, що вона зумовлена сукупністю біологічних, психологічних і соціальних умов і факторів, до яких необхідно віднести: вроджену фізичну неповноцінність, конфлікт людини із суспільством, що деформує її моральний стан; її соціальне відчуження; дефекти соціальних норм, що характеризуються як загальним зниженням моралі, так і недоліками кримінально-правової основи; деформацію суспільних відносин тощо.

14. Важливим висновком дослідження, що спирається на субстанційний дослідницький підхід, стала теза про те, що девіантна поведінка має біопсихосоціальну сутність і визначається як спосіб існування людини та суспільства, що суперечить діючим соціальним нормам.

15. Безпосереднє існування сутності девіантної поведінки здійснюється в контексті метафізичного та діалектичного підходів. У рамках першого розрізняються такі існування сутності девіантної поведінки, як: злочинна (кримінальна) поведінка, делінквентна (дозлочинна) поведінка та аморальна поведінка. Згідно діалектичному підходу, сутність девіантної поведінки, опосередкована ціннісним відношенням індивіда до себе та світу, проявляється як антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка та аутодеструктивна (саморуйнуюча) поведінка, котра, своєю чергою, виступає існуванням сутності девіантної поведінки.

16. У дослідженні показано, що для вирішення соціальних суперечностей необхідна відповідна сукупність заходів, спрямованих на благо суспільства і тієї людини, котра може виявляти девіантну поведінку. Сукупність заходів, що спрямовані на розв'язання соціальних конфліктів і опосередковують існування сутності нормальної соціальної поведінки – це припинення, попередження,

соціальний контроль і превенція. Серед них превенція виступає як найефективніша форма опосередкування існування сутності нормальної поведінки, своєрідною мінімізацією сфери девіантної поведінки, до якої ми відносимо: збільшення категорій населення, яке знаходиться за межею бідності; існування соціального дна із числа бідних, бездомних, безпритульних дітей та підлітків, які вийшли з місць позбавлення волі; правовий нігілізм у суспільстві, зневага до закону, втрата цінності людського життя тощо. Однак, „безпорядок” – це та ціна, що сплачується суспільством і кожним із нас за можливість створити порядок. Тому превенція, розкрита на загальнонауковому рівні, передбачає, що девіантна поведінка виступає як характеристика соціальної ентропії і, відповідно, превенція передбачає негативний внесок у соціальну ентропію.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Результати соціологічного опитування
щодо вивчення основних проблем здійснення превентивної роботи у сфері
негативно-девіантної поведінки людини в умовах сучасної кризи**

	Кількість опитаних	Частка до загальної кількості
УМВСУ на Львівській залізниці	110	85,9 %
Управління боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми ГУМВС України у Львівській області	18	14,1 %
Всього	128	100%

Чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що діюча система превентивної роботи у сфері негативно-девіантної поведінки людини вимагає змін?

Варіанти відповіді	Частота
Так	63 %
Ні	17 %
Важко сказати	20 %

Які основні проблеми щодо здійснення превентивної роботи у сфері негативно-девіантної поведінки людини Вашою службою Ви пов'язуєте з сучасною кризою?

Варіанти відповіді	Частота
Відсутність фінансування служби	42,0%
Відсутність кадрів	10,3%
Відсутність необхідного законодавства	25,9%
Відсутність достовірної інформації (статистичних даних)	9,1%
Відсутність на державному рівні належної діяльності з вироблення, координації та контролю здійснення превентивної роботи	12,7%

Який, на Вашу думку, з механізмів системи профілактики (превенції) негативно-девіантної поведінки людини в Україні може бути в сучасних умовах найбільш ефективним?

Варіанти відповіді	Частота
Економічний	57,1 %
Організаційно-правовий	42,9%
інший	0 %

Роль якого державного органу має бути визначальною щодо здійснення превентивної роботи у сфері негативно-девіантної поведінки людини?

Варіанти відповіді	Частота
Міністерство внутрішніх справ України (МВСУ)	53,4%
Інший правоохоронний орган	32,4 %
Міністерство охорони здоров'я	7,1 %
Міністерство праці та соціальної політики України (МПСПУ)	7,1 %
інший	0%

Наскільки важлива, на Вашу думку, потреба створення служби профілактики правопорушень та негативно-девіантної поведінки людини в системі МВС України?

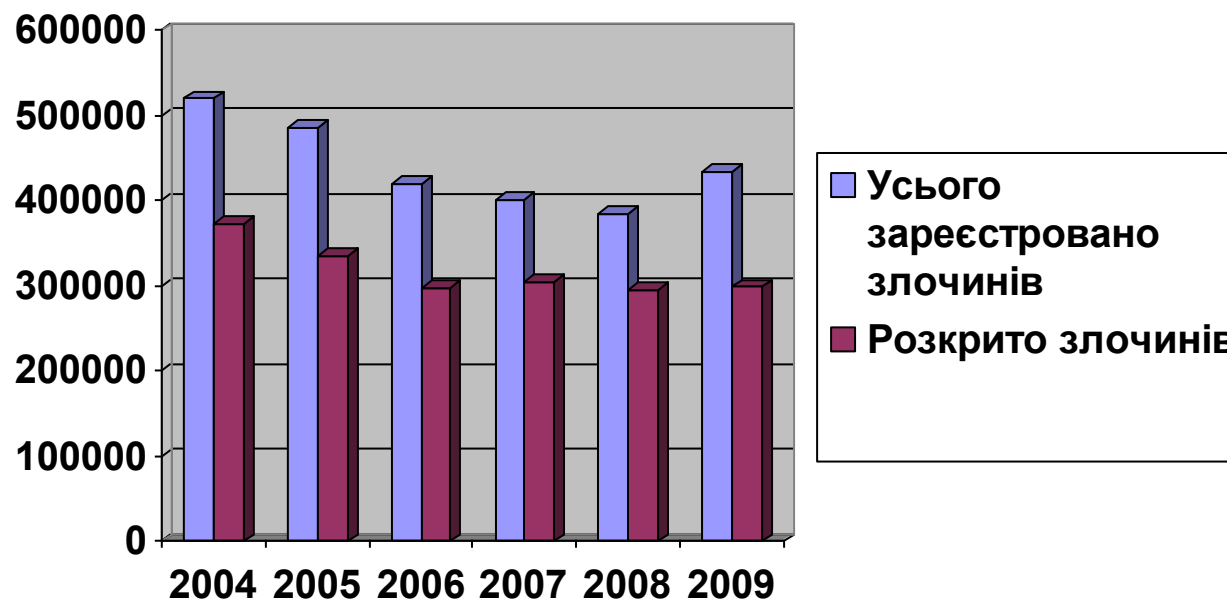
Варіанти відповіді	Частота
Вкрай необхідна	40,5 %
Доцільно створити	38,1 %
Варто створити, але з часом	9,5 %
Неважлива	0 %
Важко сказати	11,9 %

Яким заходам, на Вашу думку, необхідно віддати перевагу – індивідуальній чи загальній профілактики (превенції) правопорушень та негативно-девіантної поведінки людини?

Варіанти відповіді	Частота
Загальна профілактика	45,5 %
Індивідуальна профілактика	39,1 %
Варто поєднувати обидва види	13,0 %
Важко сказати	2,4 %

Додаток Б

ПОКАЗНИКИ ЗАГАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ (зареєстровані, розкриті та нерозкриті злочини)

Джерело: Поточна статистика МВС України

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Львівського державного
університету внутрішніх справ
генерал-лейтенант міліції

В.Л. Ортинський

“ ___ ” _____ 2010 року

АКТ

“ _19_ ” _березня_ 2010 року

м. Львів

№ _8_

Про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Гарасиміва Т.З. у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ № 290 від 27.10.2009 р.

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

голови: першого проректора з навчальної і методичної роботи
доктора юридичних наук, професора Грищука В.К.;

секретаря: підполковника міліції, начальника відділу організації
наукової роботи, кандидата юридичних наук Авраменка О.В.;

членів комісії: полковника міліції, проректора з наукової роботи,
кандидата юридичних наук, доцента Маріна О.К.;

підполковника міліції, начальника навчально-методичного
центру Строцького Р.Є.

у присутності: професора кафедри теорії та історії держави і права,
доктора юридичних наук, професора Сливки С.С.
начальника кафедри теорії та історії держави і права,
кандидата юридичних наук, доцента Гарасиміва Т.З.

Комісія відповідно до наказу по університету № 290 від 27.10.2009 р. розглянула та узагальнила результати дисертаційного дослідження начальника кафедри теорії та історії держави і права, кандидата юридичних наук, доцента Гарасиміва Тараса Зіновійовича на тему *“Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір”* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у навчальному процесі, зокрема при викладанні навчальних дисциплін „Філософія права”, „Проблеми філософії права”, а також як допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики.

Голова комісії

В.К. Грищук

секретар комісії

О.В. Авраменко

члени комісії

О.К. Марін

Р.Є. Строцький

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник

ПІБ

“ ____ ” березня 2010 р.

АКТ

“_29_” березня 2010 р.

м. Львів

№ _37/241_

Про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Гарасиміва Т.З.

Комісія у складі:

,розглянула та узагальнила результати дисертаційного дослідження начальника кафедри теорії та історії держави і права, кандидата юридичних наук, доцента, полковника міліції Гарасиміва Т.З. на тему *“Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір”*.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що результати дисертаційного дослідження відображені в підрозділах *“Девіантна поведінка людини, її причини та шляхи попередження”* та *“Злочинність як органічна складова життєдіяльності суспільства і предмет філософсько-правового аналізу”* можуть використовуватися при проведенні занять зі службової підготовки особового складу Управління боротьби зі злочинами, пов’язаними з

торгівлею людьми ГУМВС України у Львівській області.

Окрім того, в ході підготовки дисертаційного дослідження Гарасимівим Т.З. підготовлено розділ “Девіантна правосвідомість як форма соціального відхилення”, що увійшов до наукового дослідження “Проблеми правосвідомості особи” на замовлення Управління боротьби зі злочинами, пов’язаними з торгівлею людьми ГУМВС України у Львівській області.

Члени комісії:

ЗАТВЕРДЖУЮ:

Начальник

лінійного управління

на Львівській залізниці

УМВС України

на залізничному транспорті

полковник міліції

“ ____ ” _____ 2010 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

“_02_”_квітня_2010 р.

м. Львів

№_32_

Комісія у складі:

, склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження *“Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір”*, підготовленого начальником кафедри теорії та історії держави і права, кандидатом юридичних наук, доцентом, полковником міліції Гарасимівим Т.З. відображені у підрозділах *“Девіантна поведінка людини, її причини та шляхи попередження”* та *“Злочинність як органічна складова життєдіяльності суспільства і предмет філософсько-правового аналізу”* використовувалися при проведенні занять зі службової підготовки особового

складу лінійного управління МВС України на Львівській залізниці, а також розробленні методичних рекомендацій щодо застосування норм чинного законодавства та покращання діяльності співробітників транспортної міліції у сфері профілактики правопорушень та протидії злочинності, що відповідає пріоритетним напрямам діяльності органів внутрішніх справ, визначеним Розпорядженням МВС України від 22.02.2008 р. № 180.

Члени комісії:

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / Владимир Николаевич Кудрявцев ; АН СССР. – М. : Наука, 1986. – С. 7.
2. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – С. 162.
3. Каган М. С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / Моисей Самойлович Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
4. Хрестоматия по философии : [учебное пособие для высших учебных заведений]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – С. 27–28.
5. Аристотель. Метафизика. О Душе: сочинения / Аристотель ; [в 4-х т]. – М. : Мысль, 1976. – Т.1.– С. 8, 41.
6. Ярошевский М. Г. Наука о поведении : русский путь / М. Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 9, 14.
7. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / Иван Петрович Павлов [в 6 т.] : [изд. 2-е]. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 188.
8. Ухтомский А. А. Собрание сочинений / Алексей Алексеевич Ухтомский ; [в 5 т.] ; пред. акад. Л.А. Орбели, проф. М.И. Виноградов. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1950. – Т.1 : Учение о доминанте. – С. 299.
9. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения : Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М. : Педагогика – пресс, 1993. – С. 76.
10. Спенсер Г. Синтетическая философия / Герберт Спенсер ; [пер. с англ. в сокращенном изложении Г. Коллинза]. – Киев, 1997. – С. 424.
11. Лоренц К. З. Обратная сторона зеркала / Конрад З. Лоренц ; [под ред. А. В. Гладкого]. – М. : Республика, 1998. – С. 5.
12. Фрейд З. Психология бессознательного: сборник произведений / Зигмунд Фрейд ; [сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский]. – М. : Просвещение, 1989. – С. 404, 438.

- 13.Тарасов К. Е. “Фрейд-марксизм” о человеке / К. Е. Тарасов, М. С. Кельнер. – М. : Мысль, 1989. – С. 86.
- 14.Wilson E. O. On Human Nature / E. O. Wilson. – Cambridge (Mass), 1978. – P. 32.
- 15.Wilson E. O. Biology and the Social Sciences / E. O. Wilson // Daedalus. – 1977. – № 4. – P. 132.
- 16.Комаров М. С. Социобиология и проблема человека / М. С. Комаров // Вопросы философии. – 1985. – № 4. – С. 133.
- 17.Див. : Майр Э. Человек как биологический вид / Э. Майр // Природа. – 1973. – № 12. – С. 36–44 ; 1974. – № 2. – С. 36–48.
- 18.Мысливченко А. Г. Проблема человека в марксистско-ленинской философии / Александр Григорьевич Мысливченко. – М. : Знание, 1973. – С. 61.
- 19.Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии / Э. Торндайк // Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М. : ООО “Изд-во АСТ-ЛТД”, 1998. – С. 27–28.
- 20.Уотсон Дж. Поведение как предмет психологии (бихевиоризм и необихевиоризм) / Дж. Уотсон // Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Просвещение, 1980. – С. 39.
- 21.Скиннер Б. Ф. Технология поведения / Б. Ф. Скиннер // Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. – С. 41, 44.
- 22.Див. : Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
- 23.Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Психология личности : тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 21, 24.
- 24.Ильенков Э. В. Что же такое личность? / Э. В. Ильенков // Психология

- личности : тексты / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 11–12.
- 25.Сэв Л. Марксизм и теория личности / Люсьен Сэв. – М. : Наука, 1972. – С. 268.
- 26.Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии : статьи разных лет / Питирим Александрович Сорокин ; Ин-т социологии. – М. : Наука, 1994. – С. 74–156.
- 27.Лютенс Ф. Организационное поведение / Фред Лютенс. – М. : Инфра-М, 1999. – С. 132.
- 28.Левин К. Психологическое поле / К. Левин // Психология социальных ситуаций / [сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной]. – СПб. : Питер, 2001. – С. 39.
- 29.Хоманс Дж. К. Социальное поведение как обмен / Дж. К. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 83-85.
- 30.Цит. за : Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер ; [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2002. – С. 319.
- 31.Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. – С. 225.
- 32.Биология в познании человека / отв. ред. Р. С. Карпинская. – М. : Наука, 1989. – С. 114.
- 33.Йориш Я. И. Биологическое и социальное / Я. И. Йориш // Вопросы философии. – 1969. – № 3. – С. 147–148.
- 34.Леонтьев А. Н. Проблемы деятельности в психологии / А. Н. Леонтьев // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 99.
- 35.Маркарян Э. С. Философские проблемы деятельности / Э. С. Маркарян // Вопросы философии. – 1985. – № 5. – С. 86.
- 36.Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – Л. : ЛГУ, 1968. – С. 23.

37. Маргулис А. В. Конкретно-исторический характер взаимосвязи деятельности и потребностей общества / А. В. Маргулис // *Философские науки*. – 1977. – № 2. – С. 8.
38. Сагатовский В. Н. Деятельность как философская категория / В. Н. Сагатовский // *Философские науки*. – 1978. – № 2. – С. 49.
39. Самсин А. И. Социально-философские проблемы исследования потребностей : монография / Алексей Иванович Самсин. – М. : Высшая школа, 1987. – С. 41.
40. Тульчинский Г. Л. Разум, воля, успех : о философии поступка / Григорий Львович Тульчинский. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1990. – С. 8.
41. Батищев Г. С. Неисчерпанные возможности и границы применимости категории деятельности / Генрих Степанович Батищев // *Деятельность : теории, методологии, проблемы*. – М. : Политиздат, 1990. – С. 23–24.
42. Чуринов Н. М. Совершенство и свобода : философские очерки / Николай Мефодьевич Чуринов. – Красноярск : САА, 2001. – С. 25–26.
43. Чуринов Н. М. О государстве и идеологии / Н. М. Чуринов // *Теория и история*. – 2003. – № 3. – С. 3–15.
44. Фома Аквинский : Сочинения [текст] / Фома Аквинский ; [сост., пер., сопр. А. В. Апполонов]. – М. : УРСС, 2002. – С. 137, 141.
45. Оккам У. Избранное / Уильям Оккам ; [пер. с лат. А. В. Апполонова и М. А. Гарнцева] ; под общ. ред. А. В. Апполонова. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 272 с.
46. Див. : Куйбарь В. И. Философские основания понятия “эколого-информационная реальность” : теоретико-методологические очерки / В. И. Куйбарь, Н. В. Шкроб. – Иркутск : Иркутский государственный университет, 2001. – С. 20, 22.
47. Прист С. Теории сознания / Стивен Прист ; [пер. с англ. и предисл. А. Ф. Грязнова]. – М. : Идея–пресс, 2000. – С. 40.

48. Гоббс Т. Избранные произведения / Томас Гоббс ; [в 2-х т.]. – М. : Мысль, 1964. – Т. 2. – С. 397.
49. Спиноза Б. Избранные произведения / Барух Спиноза ; [в 2 т.]. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т.1. – С. 271, 361.
50. Лейбниц Г. В. О самой природе или природной силе и деятельности творений : сочинения / Готфрид Вильгельм Лейбниц ; [в 4 т.]. – М. : Мысль, 1982. – Т. 1. – С. 414.
51. Лосев А. Ф. Бытие – имя – космос / Алексей Федорович Лосев ; [сост. и ред. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль. – С. 857, 872–873.
52. Момджян К. Х. Введение в социальную философию : учебное пособие / Карен Хачикович Момджян. – М. : Высшая школа, КД “Университет”, 1997. – С. 163.
53. Ленин В. И. Философские тетради: полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин ; [в 55 т.] ; [изд. 5-е.]. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 29. – С. 93-95.
54. Купер Р. Россия, Запад и глобальная цивилизация / Р. Купер // Россия и Запад в новом тысячелетии : Между глобализацией и внутренней политикой. - George C. Marshall European Center for Security Studies, 2002. – С. 30.
55. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Никита Николаевич Моисеев. – М. : «Аграф», 1998. – 474 с.
56. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ / Виктор Васильевич Лунеев. – М., 1997. – С. 16, 45, 451.
57. Див. : Аснер П. Насилие и мир : от атомной бомбы до этнической чистки / П. Аснер. – СПб., 1999. – 352 с. ; Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология. – М., 1999. – 631 с.
58. Социальный контроль над девиантностью в современной России / под ред. Я. Гилинского. – СПб., 1998. – С. 37–40.
59. Kressel N. Mass Hate. The Global Rise of Genocide and Terror / N. Kressel //

- Plenum Press, 1996. – P. 252–253.
- 60.Интервью с профессором Н. Луманом // Проблемы теоретической социологии / под ред. А. О. Бороноева. – СПб., 1994. – С. 246.
- 61.Higgins P. Understanding Deviance / P. Higgins, R. Butler. – McGraw-Hill Book Company, 1982. – P. 8.
- 62.Sumner C. The Sociology of Deviance. An Obituary / C. Sumner. – Buckingham : Open University Press, 1994. – P. 3.
- 63.Luhmann N. Beobachtungen der Moderne / N. Luhmann. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1992. – P. 12.
- 64.Монсон П. Лодка на аллеях парка. Введение в социологию / Пер Монсон. – М., 1995. – С. 63.
- 65.Бауман З. Мыслить социологически / Зигмунт Бауман. – М., 1996. – С. 193.
- 66.Бурдье П. За рационалистический историзм / П. Бурдье // Социо-логос постмодернизма. – М., 1996. – С. 15.
- 67.Sumner C. Ibid.
- 68.Див. : Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой]; послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с.
- 69.Див. : Социальные отклонения : Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.
- 70.Гишинский Я. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : [учебное пособие] / Я. Гишинский, В. Афанасьев. – СПб., 1993. – 256 с.
- 71.Цит. за : Холтон Дж. Тематический анализ науки / Дж. Холтон. – М., 1981. – С. 195.
- 72.Цит. за : Импакт. Наука и общество. – 1986. – № 1. – С. 55.
- 73.Див. наприклад : Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения / Матти Лайне; [пер. с финского Э. Скарп]. – Хельсинки, 1994. – 173 с.

74. Downes D. *Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and Rule-Breaking.* / D. Downes, P. Rock ; [Third edition]. – Oxford University Press, 1998. – P. VII, 1.
75. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения / А. Коэн // *Социология сегодня.* – М., 1965. – С. 520–521.
76. Goode E. *Deviant Behavior* / E. Goode ; [Second Edition]. – New Jersey : Englewood Cliffs, 1984. – P. 17.
77. Palmer S. *Deviant Behavior: Patterns, Source and Control* / S. Palmer, J. Humphery. – NY-L., 1990. – P. 3.
78. Смелзер Н. *Социология* / Нейл Смелзер. – М., 1994. – С. 203.
79. *Социальные отклонения : Введение в общую теорию* / В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц. – М., Юридическая литература. 1984. – С. 95.
80. Див. : McCaghy Ch. *Deviant Behavior : Crime, Conflict, and Interest Groups* / Ch. McCaghy, T. Carpon ; [Third edition]. – Macmillan College Publishing Company, Inc., 1994. – P. 2. ; McCaghy Ch. *Deviant Behavior : Crime, Conflict, and Interest Groups* / McCaghy Ch., Carpon T., Jamicson J. ; [Fifth Edition]. – Allyn and Bacon, 2000. – P. 4.
81. Bryant C. (Editor-in-Chief) *Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior* / C. Bryant. – Brunner-Routledge, 2001. – Vol. 1. Historical, Conceptual, and Theoretical Issues. – P. 88–92.
82. Див. : Бергер П. *Социальное конструирование реальности* / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 322, [1] с. ; Ясавеев И. Г. *Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации* / Искэндэр Габдрахманович Ясавеев. – Казань, 2004. – 199 с.
83. Див. детальніше : Гилинский Я. *Криминология : теория, история, эмпирическая база, социальный контроль* / Яков Гилинский. – СПб., 2002. – С. 30–33.
84. Luhmann N. *Die Wissenschaft die Gesellschaft* / N. Luhmann. – Frankfurt am

- Main: Suhrkamp Verlag, 1996. – S. 2.
85. Див. : Curra J. *The Relativity of Deviance* / J. Curra // SAGE Publications, Inc., 2000 ; Goode E. *Moral Panics: the Social construction of Deviance* / E. Goode, N. Ben-Yehuda // Blackwell Publishers, 1994 ; Petrovec D. *Violence in the Media* / D. Petrovec. – Ljubljana : Mirovni Inštitut, 2003 ; Pfuhl E. *The Deviance Process* / E. Pfuhl, S. Henry ; [Third Edition]. – NY : Aldine de Gruyter, 1993.
86. Caffrey S. *The Sociology of Crime and Deviance : Selected Issues* / Susan Caffrey, Gary Mundy (eds.). – Dartford : Greenwich University Press, 1995. – XIII, 503 p. : ill.
87. Hess H. *Was ist Kriminalität?* / H. Hess, S. Scheerer // *Kriminologische Journal*. – 1997. – Heft 2. – S. 83-155.
88. Див. : Jacobs J. *Hate Crimes : Criminal Law & Identity Politics* / J. Jacobs, K. Potter // Oxford University Press, 1998. ; Hall N. *Hate Crime* / N. Hall // Willan Publishing, 2005.
89. Кузнецов И. Е. *Коррупция в системе государственного управления : социологическое исследование : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. соц. наук* / Игорь Евгеньевич Кузнецов. – СПб., 2000. – 22 с.
90. Див. : Оукс Г. *Прямой разговор об эксцентричной теории* / Г. Оукс // *Теория и общество : фундаментальные проблемы*. – М., 1999. – С. 292–306.
91. Див. детальніше : Гишинский Я. *Девиантность, социальный контроль и политический режим* / Яков Гишинский // *Политический режим и преступность*. – СПб., 2001. – С. 39–65.
92. Чхейло І. І. *Самореалізація особи (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії”* / І. І. Чхейло. – Харків, 2000. – 18 с.
93. Гордевський Д. В. *Девіантне мислення як фактор культурної динаміки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 “Філософська антропологія, філософія культури”* / Д. В. Гордевський. –

Харків, 2000. – 18 с.

94. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості як предмет філософського дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / В. В. Білецький. – Донецьк, 2002. – 18 с.
95. Ларцев В. С. Формування особистості : детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / В. С. Ларцев. – К., 2003. – 32 с.
96. Котляров Л. П. Девіантність як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Л. П. Котляров. – Одеса, 2003. – 18 с.
97. Довгополюк В. О. Соціальна девіантність у молодіжному середовищі : передумови, різновиди та регулятиви : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / В. О. Довгополюк. – Одеса, 2004. – 18 с.
98. Нікітін А. В. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / А. В. Нікітін. – К., 2004. – 18 с.
99. Синєокий О. В. Мотивація девіантних форм поведінки особи, що призводить до сексуальних злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. В. Синєокий. – Харків, 2006. – 20 с.
100. Поліщук О. С. Соціалізація особистості як громадянина України : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / О. С. Поліщук. – К., 2009. – 16 с.

101. Бакума І. М. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / І. М. Бакума. – Одеса, 2009. – 18 с.
102. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. – М., 1964. – 48 с.
103. Див. наприклад : Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. – М., 1970. – С. 5–6.
104. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений” / Яков Гишинский ; [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Изд-во Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2007. – 528 с.
105. Гишинский Я. Некоторые вопросы методологии криминологических исследований // Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности : Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – 1988. – С. 102–110.
106. Кузнецов Б. Г. Системні дослідження неживої і живої природи і суспільства / Б. Г. Кузнецов. – К., 2000. – С. 57.
107. Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход / Э. С. Маркарян // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 1980. – М., 1981. – С. 135–154.
108. Нерсесова Е. Х. Гносеологический аспект проблемы социальных показателей / Елена Христофоровна Нерсесова. - М. : Наука, 1981. – 158 с.
109. Гишинский Я. О системном подходе к отклоняющемуся поведению / Я. Гишинский, Э. Раска // Известия АН Эстонской ССР. – Т. 30. Общественные науки. – 1981. – № 2. – С. 134–142 ; Гишинский Я. О системном подходе к преступности / Я. Гишинский // Правоведение. 1981. – № 5. – С. 49–56 ; Апдинян Р. Функциональная теория организации и организованная преступность / Р. Апдинян, Я. Гишинский // Организованная преступность в

- России : теория и реальность. – СПб., 1996. – С. 1–15.
110. Бачинин В.А. Философия права и преступления / Владислав Аркадьевич Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
111. Див. : Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения / Елена Валерьевна Змановская. – СПб., 2001; Клейберг Ю.А. Социальные нормы и отклонения / Юрий Александрович Клейберг. – Кемерово, 1994; Пэнто Р. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М., 1972.
112. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Альфред Норт Уайтхед. – М., 1990. – С. 321.
113. Поппер К. Открытое общество и его враги / Карл Раймунд Поппер. – М., 1992. – Т. 2. – С. 255–256.
114. Бор Н. Избранные научные труды / Нильс Бор. – М., 1971. – Т. 2. – С. 209.
115. Блувштейн Ю.Д. Основания криминологии : опыт логико-философского исследования / Ю.Д. Блувштейн, А.В. Добрынин. – Минск, 1990. – 206, [2] с.
116. Див. : Социальная работа с носителями девиантного поведения : [учебное пособие для студентов высших учебных заведений] / авт.-сост. И. Н. Шатилов, П. А. Шацков. – Балашов, 2007. – 57 с. ; Мейер В. Методы поведенческой терапии / В. Мейер, Э. Чессер. – СПб., 2000. – 230 с. ; Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / под ред. С. А. Беличевой. – М., 1999. – 181 с. ; Селезнева И. Г. Влияние дестабилизирующих факторов на девиантное поведение : монография / И. Г. Селезнева, Н. А. Скобелина, А. С. Сухова ; ВолгГТУ. – Волгоград, 2008. – 152 с.
117. Див. : Гишинский Я. Социальная патология в современной цивилизации / Я. Гишинский // Криминология. XX век. – СПб., 2000. – С. 13–58 ; Кури Х. Общественные изменения и развитие преступности. Сравнение в

- международном аспекте / Х. Кури, Й. Обергфельд-Фукс // Криминология. XX век. – С. 115–176 ; Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировой криминалистический анализ / Виктор Васильевич Лунеев. – М., 1997.
118. Див. : Спенсер Г. Основания социологии / Герберт Спенсер. – СПб., 1876. – С. 618.
119. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – М. : Республика, 1995. – 398 с.
120. Див. : Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие / Адольф Кетле. - СПб, 1866. ; Кетле А. Социальная физика или опыт исследования о развитии человеческих способностей / Адольф Кетле. - К., 1911.
121. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / [В. кн. : К. Маркс, Ф. Энгельс : Собрание сочинений ; изд. 2-е ; [в 50 т]. – М., 1955. – Т. 2. – 668 с.
122. Див. : Аврутин Ю.Е. Криминологический анализ преступности в регионе : методология, методика, техника / Ю. Е. Аврутин, Я. И. Гишинский. – Л., 1991 ; Гишинский Я. Социологические и психолого-педагогические основы суицидологии : учебное пособие / Я. Гишинский, П. Юнацкевич. – СПб., 1999 ; Гишинский Я. Девиантность подростков : теория, методология, эмпирическая реальность / [Гишинский Я., Гурвич И., Русакова М. и др.]. – СПб., 2001 ; Методы сбора информации в социологических исследованиях. – / [в 2 кн.]. - М., 1990 ; Ядов В. А. Социологическое исследование : методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара, 1995.
123. Кофырин Н. Криминогенные молодежные группы по месту жительства. Их правосознание и жизненные ориентации / Н. Кофырин // Трудные судьбы подростков – кто виноват? – М., 1991. – С. 125–133.
124. Див. : Письма из зоны / под ред. Валерия Федоровича Абрамкина. – М., 1993. – 20 с. ; Рассказы свою историю. – СПб., 1999. – 573, [1] с.
125. Карпов В. Г. Жизненный мир наркомана как объект междисциплинар-

- ного исследования / В. Г. Карпов, Е. Б. Лисовская // Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / под ред. Я. Гилинского. – М., 1992. – С. 135–182.
126. Федотова Л. Н. Контент-аналитические исследования средств массовой информации и пропаганды : [учеб.-метод. пособие по курсу “Методика конкретно-социологических исследований и журналистика”] / Л. Н. Федотова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – С. 42–44.
127. Див. : Белановский С. А. Методика и техника фокусированного интервью / Сергей Александрович Белановский. – М., 1993.
128. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : [учебное пособие для вузов] / Юрий Александрович Клейберг. – М., 2001. – С. 50.
129. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учебное пособие / Владимир Давыдович Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
130. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Вадим Артурович Петровский. – М. : 1992. – 223 с.
131. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М., 1993. – С. 11.
132. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – С. 160.
133. Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе : Деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск, 1990. – 222 с.
134. Змановская Е. В. Девиантология : (психология отклоняющегося поведения) : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Елена Валерьевна Змановская ; [4-е изд., испр.]. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.
135. Див. : Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Любов Василівна Петрова. – Харків : Право, 1998. – 416 с. ; Жоль К. К. Философия и социология права / Константин Константинович Жоль. – К., 2000 ; Розин В. М. Генезис права /

- Вадим Маркович Розин. – М., 2001 ; Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / Сергей Иванович Максимов ; Министерство образования и науки Украины. Национальная юридическая академия Украины им. Я. Мудрого ; [науч. изд.]. – Харьков : Право, 2002. – 328 с. – Библиогр. : с. 320.
136. Див. : Новгородцев П. И. Введение в философию права : Кризис современного правосознания / Павел Иванович Новгородцев ; РАН. Ин-т государства и права. - М. : Наука, 1997. – 269 с. ; Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология / Лев Иосифович Петражицкий. – СПб, 1905 ; Кістяківський Б. О. Вибране / Богдан Олександрович Кістяківський. – К., 1996 ; Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Богдан Александрович Кистяковский. – СПб., 1998.
137. Рабинович П. Філософія права : деякі науковознавчі сюжети / П. Рабинович // Вісник Академії правових наук України. – Харків. – 2003. – № 4 (35). – С. 3–13.
138. Див. наприклад : Анохин П. К. Идеи и факты в разработке теории функциональных систем / П. К. Анохин // Психологический журнал. - 1984. - Т.5. - №2. - С. 107-118; Костандов Э. А. Восприятие и эмоции / Эдуард Арутюнович Костандов. - М. : Медицина, 1977; Симонов П. В. Эмоциональный мозг / Павел Васильевич Симонов. - М. : Наука, 1981.
139. Гарасимів Т. З. Право як фундаментальна соціальна основа життєдіяльності суспільства / Т. З. Гарасимів // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12 (168). – С. 130–133.
140. Про необхідність такої роботи та перші результати див. : Корчевна Л. О. Концепція права: до постановки проблеми / Л. О. Корчевна // Право і безпека : Науковий журнал. – Харків, 2004. – № 3’1. – С. 13–17.
141. Див. : Гребеньков Г. В. Аксиологический подход к проблеме человека / Г. В. Гребеньков, В. Н. Нечитайло. – Донецк, 1992 ; Сержантов В. Ф.

- Феномен людини / В. Ф. Сержантов, Г. В. Гребеньков. – К., 1997.
142. Гребеньков Г. В. Право як предмет філософського і наукового пізнання : принципи та методологія демаркації / Г. В. Гребеньков // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. Збірник наукових праць. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2004. – № 2. – С. 3–18.
143. Див. : Мухамет-Ирекле А. Методология правового и социального государства: краткий очерк / Артур Мухамет-Ирекле. - М. : Изд-во РАГС, 2003. – 170 с.
144. Буржуазные теории права : Реферативный сборник. – М., 1982. – С. 20.
145. Гарасимів Т. З. Місце філософії права в системі правових наук / Т. З. Гарасимів // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 3. – С. 39–42.
146. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : філософсько-правовий дискурс / Любов Василівна Петрова. – Харків : Право, 1998. – 416 с.
147. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Джангир Аббасович Керимов ; [2-е изд.]. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
148. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) / Степан Степанович Сливка. – Львів : Світ, 2000. – 336 с.
149. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / Сергей Иванович Максимов ; Министерство образования и науки Украины. Национальная юридическая академия Украины им. Я. Мудрого ; [науч. изд.]. – Харьков : Право, 2002. – 328 с. – Библиогр. : с. 320.
150. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві / Олег Олександрович Бандура. – Київ : Вид-во НАВСУ, 2000. – 200 с.
151. Сокурєнко В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові демократичної соціальної держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / В.В. Сокурєнко. – К., 2001. – 19 с.
152. Бігун В. С. Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві / В. С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 1 ; № 2 ; № 4.
153. Бабкін В. Д. Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права / В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки. – К., 2002. – Т. 2.3. – С. 9–43.
154. Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння дійсності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 “Філософія права” / В. М. Ляшенко . – К., 1999. – 16 с.
155. Гарасимів Т. З. Гносеологічні засади взаємозв’язку філософії та права / Т. З. Гарасимів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – Вип. 2. – С. 393–401. – (Серія юридична).
156. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О. М. Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 72.
157. Гроцій Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – М., 1956. – С. 52.
158. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. – Т. 3. – М., 1988. – С. 8, 40.
159. Розеншток-Хюсси О. Прощание с Декартом / О. Розеншток-Хюсси // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 143.
160. Стёпин В. С. От философии науки – к философской антропологии / Стёпин Вячеслав Семенович ; (ред.) Н. И. Кузнецова. Познающее мышление и социальное действие. – М., 2004. – 544 с.
161. Вельш В. Постмодерн. Генеалогия и значение одного спорного понятия / В. Вельш // Путь. – 1992 – №1 – С. 126–127.
162. Тулмін С. Концептуальные революции в науке / Стефан Тулмин. – Режим доступа : [<http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Tulmin.html>].

163. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Ричард Рорти ; [пер. с англ.] ; науч. ред. В. В. Целищев. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997 ; Рорти Р. Философия и будущее / Ричард Рорти ; [пер. с англ. Т. Н. Благовой] // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 29–34.
164. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пол Карл Фейерабенд [пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова] ; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского – М. : Прогресс, 1986. – С. 57–63.
165. Кюннг Г. Когнитивные науки на историческом фоне. Заметки философа / Гвидо Кюннг // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 48.
166. Лекторский В. А. Выступление на “Круглом столе”, посвященном обсуждению книги В. С. Стёпина “Теоретическое знание” / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 32.
167. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / Мирослав Володимирович Попович. – К. – 1997. – С. 126.
168. Пазенок В. С. Філософія і право / В. С. Пазенок // Проблеми філософії права. – 2003. – Том. 1. – С. 52.
169. Кельзен Г. Чисте правознавство / Ганс Кельзен. – К.: Юніверс, 2004. – С. 43, 45.
170. Utz Arthur F. O. P. Wesen und Begründung des Rechts // Freiburger Zeitschrift für Philisophie und Theologie. – 1961. – 8. Band. – S. 5–6.
171. Schömbbs Erwin. Recht // Taschenlexikon Religion und Theologie. Bd. IV. Göttingen, Vandenhoeck, 1983. – S. 195.
172. Оноре Т. Про право. Короткий вступ / Тоні Оноре. – К. : Сфера, 1997. – С. 7, 9–10.
173. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман. – М. : Норма, 1998. – С. 5.
174. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. Александр Яковлевич Сухарев. – 2-е изд., доп. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 527, [1] с.

175. Юридичні терміни : тлумачний словник / Владлен Гнатович Гончаренко ... [та ін.] ; за ред. В.Г. Гончаренка. – К. : Либідь, 2004. – 317, [3] с.
176. Hommes Ulrich. Recht // Handbuch philosophischer Grundbegriffe (Hgg. Hans Michael Baumgartner und Christoph Wild). Bd. 4. München, Kösel, 1973. – S. 1188, 1189.
177. Kaufmann A. Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart / Kaufmann A., Hassemer W., Neumann U. – Heidelberg, C. F. Müller, 2004. – S. 1–2.
178. Бисмарк О. Мысли и воспоминания / Отто фон Бисмарк. – М. : ОГИЗ, 1940. – Т. II. – С. 229–230.
179. Нерсисянц В. С. Философия права / Владик Сумбатович Нерсисянц. – М. : Норма, 1999. – С. 10.
180. Право. Политика. Толковый словарь / под. ред. А. Малкина ; [пер. с англ.]. – М., 2001. – С. 484.
181. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем.] ; АН СССР, Ин-т философии. – М., 1990. – С. 60.
182. Honore T. About Law: A Short Introduction / Toni Honore. – N. Y., 1995. – P. 108.
183. Див. : Шинкарук В. І. Вибрані твори / Володимир Іларіонович Шинкарук ; [у 3 т.]. – К., 2003 ; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / Александр Иванович Яценко. – К., 1977 ; Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / Сергей Борисович Крымский. – К., 2001.
184. Див. : Бойченко І. В. Філософія історії : [підручник для студ. вузів] / Іван Васильович Бойченко. – К. : Знання, 2000. – 723 с.
185. Філософія політики : підручник / за ред. І. В. Бойченка. – К., 2003. – С. 27–29.
186. Кравченко А. П. Формування змісту світоглядних засад філософського права / А. П. Кравченко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2006. – Вип. 33. – С. 384–391.

187. Філософія / [І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1999. – С. 463.
188. Гарасимів Т. З. Філософське осмислення світоглядних засад філософії права у контексті правового пізнання / Т. З. Гарасимів // Право і безпека. – Харків : ХНУВС, 2009. – № 2. – С. 95-101.
189. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [за заг. ред. В. П. Андрущенка, М. І. Горлача та ін] ; [Текст]. – Київ ; Харків : Рубікон, 1997. – С. 272-279.
190. Бердяев Н. А. О назначении человека / Николай Александрович Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
191. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М., 1993. – С. 11.
192. Гуревич П. Величие и ограниченность самого Фромма / Павел Гуревич. – Режим доступа : [<http://www.infoliolib.info/psih/fromm/fromm01.html>].
193. Фромм Э. Человек для себя. Иметь или быть? / Эрих Фромм. – Минск, 1997. – С. 26.
194. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. – М., 1994. – С. 8-11.
195. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії : онтологія людини / Владислав Григорович Нестеренко. – К., 1995. – С. 242.
196. Koch H. Karl Marx und die “Selbstverwirklichung des Individuums” // Einheit. – Berlin, 1973. – № 11. – S. 1283.
197. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 189.
198. Дилигенский Г. Г. В защиту человеческой индивидуальности / Г. Г. Дилигенский // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 39.
199. Гумбольдт В. Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства / В. Гумбольдт // Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 31.
200. Батищев Г. С. Категория противоречия и её мировоззренческая

- функция / Г. С. Батищев // Диалектическое противоречие. – М., 1979. – С. 45.
201. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Лев Наумович Коган. – М.: Мысль, 1984. – С. 143–144.
202. Кант И. Всеобщая естественная история и теория неба : сочинения / Иммануил Кант ; [в 6 т.]. – М. : Мысль, 1963. – Т. 1. – С. 251.
203. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники : Ежегодник 1984–1985. – М., 1986. – С. 113.
204. Див. : Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда / Герберт Маркузе ; [пер. и предисл. А. А. Юдина] ; общ. ред. А. А. Жаровского. – Киев : Гос. б-ка Украины для юношества : [Port-Royal], 1995. – XXVIII. – 320 с. ; Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : исследование идеологии развитого индустриального общества / Герберт Маркузе ; [пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина] ; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. – М. : АСТ, 2002. – 526 с. [2]. – (Philosophy).
205. Гарасимів Т. З. Самореалізація особистості як процес усвідомленого і цілеспрямованого розкриття сутнісних сил / Т. З. Гарасимів // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків. – 2009. – № 872. – Вип. 2(6). – С. 53–57. – (Серія: право).
206. Фролов И. Т. О жизни, смерти и бессмертии / И. Т. Фролов // Вопросы философии. – 1983. – № 1. – С. 87.
207. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1999. – 606 с.
208. Хорни К. Женская психология / Карен Хорни ; [пер. с англ.]. – Санкт Петербург : Восточно-европейский ин-т психоанализа, 1993. – 220 с.
209. Эриксон Э. Г. Идентичность : юность и кризис / Эрик Гомбергер Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 396 с.
210. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл

- Рэнсом Роджерс ; [пер с англ.]. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
211. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу ; [пер. с англ.]. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
212. Див. : Олпорт Г. Становление личности : [избр. тр.] / Гордон Олпорт ; [пер. с англ. Л.В. Трубицыной и Д.А. Леонтьева] ; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461 с. : ил.
213. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Эмиль Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 363 с.
214. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
215. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 300 с.
216. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 104 с.
217. Гарасимів Т. З. Особистість як об'єкт рефлексії філософської наукової думки / Т. З. Гарасимів // Митна справа. – 2010. – № 1. – Ч. 2. – С. 82–87.
218. Малиновский Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский. – М., 1999. – С. 76–77.
219. Маркс К. Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [у 50 т.] ; [2-е изд.]. – М., 1954–1981. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 477.
220. Сержантов В. Ф. Человек, его природа и смысл бытия / Василий Филиппович Сержантов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та. 1990. – 360 с.
221. Флоренский П. А. Макрокосм и микрокосм / П. А. Флоренский // Богословские труды. – СПб., XXIV. – М., 1983. – С. 233.
222. Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь / Александр Леонидович Чижевский. – М. : Мысль, 1976. – 366 с.; Чижевский А. Л. Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца / Александр Леонидович Чижевский. – М. ; Л., 1930. – 172 с.
223. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Владимир Иванович

- Вернадский. – М. : Наука, 1989. – 261 с.
224. Bohm D. Wholeness and the implicate order / D. Bohm. – N.-Y., 1980. – XV, 224 p. : ill.
225. Див. : Pribram K. The brain / K. Pribram // Millennium. – Los-Angeles, 1981.
226. Capra F. The Tao of physics : an exploration of the parallels between modern physics and Eastern mysticism / by Fritjof Capra. – Boulder : Shambhala, 1983. – 347 p. : ill.
227. Шургин С. М. Солнечная активность и биосфера / С. М. Шургин, А. М. Обут. – Новосибирск, 1986. – С. 113.
228. Иванов Ю. Карма и человек. Как изменить судьбу и избавиться от страданий / Юрий Иванов. – М. : Вече, 1997. – 464 с.
229. Мизун Ю. Г. Космос и здоровье. Как уберечь себя и избежать болезней / Юрий Гаврилович Мизун. – М. : Вече, АСТ, 1997. – 608 с.
230. Бугаев А. Эниология человека / Александр Бугаев. – М., 2001. – 320 с.
231. Радьяр Д. Астрология личности: Представление астрологических понятий и идей в свете современной психологии и философии / Дейн Радьяр. – М., 1991. – С. 7–9.
232. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / Владимир Иванович Вернадский. – М., 1987. – С. 299.
233. Вернадский В. И. Проблемы биогеохимии / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука, 1980. – 320 с.
234. Казначеев В. П. Космопланетарный феномен человека : проблемы комплексного изучения : монография / В. П. Казначеев, Е. А. Спирин. – Новосибирск : Наука, 1991. – 304 с.
235. Вернадский В. И. Очерки геохимии / Владимир Иванович Вернадский. – М., 1989. – 422 с.
236. Бокль Г. Т. История цивилизаций : История цивилизации в Англии / Генри Томас Бокль ; [пер. А. Н. Буйницкого]. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. –

461 с.

237. Ратцель Ф. Земля и жизнь. [Том 2-ой. Сравнительное землеведение] / Фридрих Ратцель. – Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1906. – 730 с.
238. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Адам Фергюсон ; [пер. с англ. И. И. Мюрберг] ; под ред. М. А. Абрамова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
239. Гобино Ж. А. Опыт о неравенстве человеческих рас / Жозеф Артур де Гобино. – М. : Одиссей; ОЛМА-ПРЕСС, 2001 [2000]. - 765 с.
240. Мечников И. И. Цивилизация и великие исторические реки / Илья Ильич Мечников. – М., 1995. – 351 с.
241. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Лев Николаевич Гумилев. – Л., 1990. – С. 13.
242. Решетов А. М. Этнопсихология и смежные науки / А. М. Решетов // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 71.
243. Ермаков С. Расовые архетипы, этническая психология и окружающая среда / С. Ермаков // Расовый смысл русской идеи. – М., 2000. – Вып. 1. – С. 274–285.
244. Манхейм К. Избранное : Социология культуры / Карл Манхейм. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 501 с.
245. Ионин Л. Г. Социология культуры : учебное пособие / Леонид Григорьевич Ионин ; [Текст] ; Ин-т “Открытое общество”. – Новосибирск ; М. : ИНФРА-М, 1998. – 311 с.
246. Ерасов Б. С. Социальная культурология : [пособие для студентов высших учебных заведений] / Борис Сергеевич Ерасов. – М., 1997. – 591 с.
247. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М., 1991. – С. 75–84.
248. Бердяев Н. А. Царство духа и царство Кесаря / Николай Александрович Бердяев. – М., 1995. – С. 305–309.
249. Франк С. Л. Реальность и человек / Семен Людвигович Франк. – М.,

1997. – С. 395–431.
250. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М., 1990. – С. 511–521 ; див. також : Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология : актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М., 1998. – С. 49–51.
251. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс. – М., 1997. – С. 20–22.
252. Див. : Общественные отношения (социально-философский анализ). – К., 1991. – С. 7–53; Руткевич М. Н. Общество как система. Социологические очерки / М. Н. Руткевич. – СПб., 2001. – С. 8–16.
253. Кутырев В. А. Современное социальное познание : общенаучные методы и их взаимодействие / В. А. Кутырев. – М., 1988. – С. 53–124.
254. Арндт Х. *Vita activa*, или О деятельной жизни / Ханна Арндт. – СПб., 2000. – С. 54.
255. Мид М. Культура и мир детства / Маргарет Мид. – М., 1988. – С. 214–225.
256. Каган М. С. Философская теория ценности / Моисей Самойлович Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – С. 178.
257. Бытие человека в культуре : (опыт онтологического подхода) / [Е. К. Быстрицкий, В. П. Козловский, С. В. Пролеев и др.] ; АН Украины. Ин-т философии ; отв. ред. Е. К. Быстрицкий. – К. : Наук. думка, 1992. – 173 с.
258. Плюснин Ю. М. Проблема биосоциальной эволюции : теоретико-методологический анализ / Юрий Михайлович Плюснин. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние., 1990. – 240 с.
259. Панов Е. Н. Бегство от одиночества. Индивидуальное и коллективное в природе и в человеческом обществе / Евгений Николаевич Панов. – М., 2001. – 640 с.
260. Див. : Лебон Г. Психология социализма / Г. Лебон. – СПб., 1996 ;

- Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон // Психология толп. – М., 1998. – С. 15–256.
261. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я” / З. Фрейд // Преступная толпа. – М., 1998. – С. 119–196.
262. Райх В. Психология масс и фашизм / Вильгельм Райх. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 380 с.
263. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи ; [пер. с фр]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
264. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет ; [избр. : пер. с исп.] ; предисл. В. Ю. Кузнецов. – М. : АСТ, 2002. – 509. - [3] с.
265. Гарасимів Т.З. Особистість як діалектична взаємодія соціального та індивідуального / Т.З. Гарасимів // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Харків : ХНУВС, 2008. – Вип. 42. – С. 318–326.
266. Черниш Н.Й. Соціологія / Наталія Йосипівна Черниш. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 13, 138–139.
267. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анциферова // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 3–19.
268. Корнєв М. Н. Соціальна психологія / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 235.
269. Краткий психологический словарь // под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – С. 187.
270. Волкова Н. П. Педагогіка / Наталія Павлівна Волкова. – К. : Вид. Центр “Академія”, 2001. – С. 36.
271. Фіцула М. М. Педагогіка / Михайло Миколайович Фіцула. – К. : Вид. центр “Академія”, 2000. – С. 69–70.
272. Соціологія / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавничий центр

- “Академія”, 2002. – С. 195.
273. Якуба О. О. Соціологія / Олена Олександрівна Якуба. – Харків : Константа, 1996. – С. 87.
274. Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть : монографія / В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – К. : УДЦССМ, 2001. – Кн. 1. – С. 50–52.
275. Циба В. Г. Соціологія особистості : системний підхід (соціально-психологічний аналіз) / Віталій Трохимович Циба. – К. : МАУП, 2000. – С. 114–115.
276. Капська А. Й. Соціальна робота : деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю / Алла Йосипівна Капська. – К. : УДЦССМ, 2001. – С. 21.
277. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / Зигмунд Фрейд ; [пер. з нім.]. – К. : Основи, 1998. – С. 524–547.
278. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Дмитрий Вадимович Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – С. 146.
279. Основи політичної науки / за заг. ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1998. – Ч.3. : Політична свідомість і культура. – 556 с.
280. Лукашевич М. П. Соціалізація : виховні механізми і технології / Микола Павлович Лукашевич. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 78.
281. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник] ; наук. кер. О. Іващенко. – К. : Основи, 1999. – С. 42.
282. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М., 1996. – С. 364.
283. Соціологія : короткий соціологічний словник / під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – С. 43.
284. Социальная психология личности в вопросах и ответах / под ред. проф. В. А. Лабунской. – М. : Гардерики, 1999. – С. 41.
285. Див. : Лукашевич Н. П. Социология воспитания / Н. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1996. – 180 с. ; Лукашевич Н. П. Социология образования /

- Н. П. Лукашевич, В. Т. Солодков. – К. : МАУП, 1997. – 192 с. ; Москаленко В. В. Социализация личности / В. В. Москаленко. – К. : Вища школа, 1986. – 198 с.
286. Юнг К. Психологические типы / Карл Густав Юнг. – М., 1995.
287. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 328 с.
288. Левитов Н. Д. Психология характера / Николай Дмитриевич Левитов. – М. : Просвещение, 1969. – 424 с.
289. Братусь Б. С. Психология. Нравственность. Культура / Борис Сергеевич Братусь. – М. : Изд.-во МГУ, 1994. – 145 с.
290. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни ; под ред. Г. В. Буроменской. – М. : Прогресс, 1993. – 480 с.
291. Анциферова Л. И. Психология повседневности : жизненный мир личности и “техника” её бытия / Л. И. Анциферова // Психологический журнал. – 1993. – № 2. – С. 3–17.
292. Zubiri X. El problema del hombre / X. Zubiri. – Fudice 120, 1959. – P. 3-4, 323.
293. Вальверде К. Философская антропология / Карлос Вальверде. – М., 2000. – С. 41, 42.
294. Lain Entralgo P. Teoria y realidad del otro, II / Lain Entralgo P. . – Madrid, 1968. – P. 271.
295. Gilson E. Le Thomisme / E. Gilson. – Paris, 1948. – P. 4–17, 420.
296. Maritain G. Humanisme Integral / G. Maritain. – Paris, 1936. – P. 17.
297. Maritain G. Principes d’une politique humaniste / G. Maritain. – Paris, 1945 – P. 16, 34.
298. Mouroux G. Le sens chretien ole l’homme / G. Mouroux . – Paris. – P. 238.
299. Комаров Ю. С. Общество и личность в православной философии / Юрий Степанович Комаров. – Казань, 1991. – С. 120–121.
300. Златоуст Иоанн. Творения / Иоанн Златоуст ; [2-е изд.]. – СПб.,

1896. – Т. 2. – С. 51.
301. Левитский Д. Г. Премудрость и благодать Божия в судьбах мира и человека / Дмитрий Григорьевич Левитский. – М., 1858. – С. 43, 48–49.
302. Соловьев В. С. Сочинения / Владимир Сергеевич Соловьев ; [в 2 т.]. – М., 1988. – Т. 1. – С. 282.
303. Соловьев В. С. Оправдание добра / Владимир Сергеевич Соловьев. – М., 1996. – С. 201–216.
304. Евлампиев И. И. История русской метафизики в XIX–XX веках. Русская философия в поисках Абсолюта / Игорь Иванович Евлампиев. – СПб., 2000. – Ч. 1. – С. 307.
305. Шестов Л. И. Умозрение и Апокалипсис. Религиозная философия Вл. Соловьева / Лев Исаакович Шестов ; Умозрение и Откровение. – Париж, 1964. – С. 70–71.
306. Бердяев Н. А. Философия свободы / Николай Александрович Бердяев ; Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989. – С. 7.
307. Карсавин Л. П. Малые сочинения / Лев Платонович Карсавин. – СПб., 1994. – С. 135.
308. Mounier E. Traide du caractere / E. Mounier // Oucvres. – V. 2. – P. 415, 526.
309. Мунье Э. Манифест персонализма / Эммануэль Мунье. – М., 1999. – С. 479.
310. Вдовина И. С. Новая философская энциклопедия / И. С. Вдовина, Э. Мунье ; [в 4 т.]. – М., 2001. – Т.2. – С. 621–622.
311. Малышев Б. Т. Человеческая личность и её проявление / Борис Тихонович Малышев. – М., 1964. – С. 272.
312. Кьеркегор С. Болезнь к смерти / Сэрэн Кьеркегор // Этическая мысль. – М., 1990. – С. 337.
313. Новая философская энциклопедия : справочное издание / Институт философии РАН ; Национальный общественно-научный фонд ; [в 4 т.] ;

- [науч. ред. М. С. Ковалева и др.]. – М. : Мысль, 2001. – Т. 4. – С. 241–245.
314. Прехтль П. Введение в феноменологию Гуссерля / Петер Прехтль. – Томск, 1999. – С. 71–72.
315. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант ; [пер. Н. О. Лосского с вариантами пер. на рус. и европ. яз.] ; Рос. акад. наук, Ин-т философи. – СПб., 1993. – 654. - [1] с.
316. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Ucertethik Gessammel – te werke / M. Scheler. – Bern, 1954. – В. II. – S. 393–394.
317. Бохенский Ю. М. Современная европейская философия / Ю. М. Бохенский. – М., 2000. – С. 128.
318. Гарасимів Т. З. Соціально-філософське дослідження гуманітарної проблематики людини / Т. З. Гарасимів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів. – 2009. – Вип. 4 – С. 333-341.
319. Соціально-політичний словник-довідник / за ред. проф. М. П. Іщенка. – Черкаси : Відлуння, 1999. – С. 159.
320. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – С. 188.
321. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанский. – М., 1969. – С. 85.
322. Спивак В. А. Организационное поведение и управление персоналом / В. А. Спивак. – СПб., 2000. – С. 52, 53.
323. Социальная психология : краткий очерк / под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М. : Политиздат, 1975. – С. 67.
324. Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ) / В. Е. Пилипенко. – К., 1993. – С. 7.
325. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М. : Мысль, 1979. – С. 113.
326. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / Арсений

- Николаевич Чанышев. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 224.
327. Августин А. Исповедь / Аврелий Августин // Антология мировой философии : методический сборник философских текстов. – К. : УМК ВО, 1991. – Т.1. – Ч.1. – С. 168, 175.
328. Августин А. О граде божьем : творения блаженного Августина епископа Иппонийского / Аврелий Августин. – Киев, 1882. – Книга XIV. – Глава IV, XXVIII. – С. 7, 28.
329. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / Арон Яковлевич Гуревич. – М. : Искусство, 1991. – С. 236.
330. Мордвинцева Л. П. Индивидуальность в эпоху средневековья : Опицинус де Канистрис / Л. П. Мордвинцева, А. Я. Гуревич // Реф. журнал. Общественные и гуманитарные науки, 1994. – № 4. – сер. 3. Философия. – С. 199.
331. Баткин Л. М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Леонид Михайлович Баткин. – М. : Наука, 1989. – С. 13.
332. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты : стиль жизни, стиль мышления / Леонид Михайлович Баткин. – М. : Наука, 1978. – С. 56.
333. Пико делла Мирандола. Речь о достоинстве человека / Пико делла Мирандола // История эстетики ; [в 5 т.]. – М. : Изд-во Акад. художеств СССР, 1962. – Т. 1. – С. 508.
334. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К. : Основи, 1995. – С. 424.
335. Макиавелли Н. Государь / Никколо Макиавелли ; [пер. с итал.]. – М. : Планета, 1990. – С. 73.
336. Сковорода Г. С. Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни : повне зібрання творів / Григорий Савович Сковорода ; [в 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. 1. – С. 333.
337. Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1986. – С. 126, 158.

338. Фромм Э. Пути из больного общества / Эрих Фромм // Проблема человека в западной философии. – М., 1986. – С. 45, 126, 452.
339. Лісовий В. С. Предмет і метод метафізики: стаття перша / В. С. Лісовий // Філософська думка. – 2000. – № 4. – С. 133–134.
340. Максимов Л. В. Проблема обоснования морали. Логико-когнитивные аспекты / Леонид Владимирович Максимов. – М., 1991. – С. 63.
341. Мясищев В. И. Структура личности и отношение человека к действительности / В. И. Мясищев // Психология личности. – М., 1989. – С. 36.
342. Кант И. Сочинения / Иммануил Кант ; [в 6 т.]. – М, 1964. – Т. 2. – С. 201.
343. Франк С. Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию / Семен Людвигович Франк. – Париж, 1930. – С. 240.
344. Кучуради И. Экономическое неравенство, права человека, демократия и свободный рынок / И. Кучуради // Вопросы философии. – 1993. – № 6. – С. 116.
345. Козименко Л. М. Чи дозволяє сучасний стиль життя зберегти особистісну ідентичність? / Л. М. Козименко // Філософська думка. – 2000. – № 2. – С. 56–71.
346. Психологія / за ред. Ю. Л. Трофімова. – К., 1999. – С. 386–406.
347. Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры. – К., 1993. – С. 165.
348. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры : избранные статьи / Юрий Михайлович Лотман ; [в 3 т.]. – Таллинн, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 76–90.
349. Гегель Г. В. Ф. Работы ранних лет / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [в 2 т.]. – М., 1973. – Т. 2. – С. 65–66.
350. Тугаринов В. П. Личность и общество / Василий Петрович Тугаринов. – М. : Мысль, 1965. – С. 71. ; Гак Г. М. Диалектика коллективности и

- индивидуальности / Григорий Моисеевич Гак. – М. : Мысль, 1967. – С. 20.
351. Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 212.
352. Резвицкий И. И. Личность. Индивидуальность. Общество : Проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл / Иван Иванович Резвицкий. – М. : Политиздат, 1984. – С. 33-38.
353. Титаренко А. И. Антиидеи. Опыт социально-этического анализа / Александр Иванович Титаренко. – М. : Политиздат, 1976. – С. 94.
354. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Юрген Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 38.
355. Ницше Ф. Так говорил Заратустра : сочинения / Фридрих Ницше ; [в 2 т]. – М., 1989. – Т. 2. – С. 43.
356. Шинкарук В. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К. : Политиздат Украины, 1984. – С. 92.
357. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К. : Основи, 1994. – С. 180.
358. Маркс К. Капитал : сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 30 т.] ; [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 23. – С. 378.
359. Гарасимів Т. З. Особа в контексті соціального та індивідуального: діалектика взаємодії / Т. З. Гарасимів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 3. – С. 347–356. – (Серія юридична).
360. Див. : Агацци Э. Человек как предмет философии / Э. Агацци // Вопросы философии, 1989. – № 2 ; Бекешкина И. Э. Структура личности : методологический анализ / И. Э. Бекешкина. – К. : Научн. думка, 1986 ; Ватин И. В. Человеческая субъективность / И. В. Ватин. – Ростов н/Д., 1984 ; Волченко А. Г. Формирование и развитие сущностных сил нового человека в условиях социалистического образа жизни : автореф. дис. на

- соискание науч. степени канд. филос. наук / А. Г. Волченко. – Минск, 1980 ; Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Лев Наумович Коган. – М. : Мысль, 1984 ; Михайлов Н. Н. О потребности личности в самореализации / Н. Н. Михайлов // Философские науки. – 1982. – № 4 ; Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1986 ; Шановский В. К. Диалектика сущностных сил человека / В. К. Шановский. – К. : Вища школа, 1985 ; Шарден Т. Феномен человека / Т. Шарден. – К. : Вища школа; М. : Наука, 1987 ; Шинкарук В. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В. И. Шинкарук, А. И. Яценко. – К. : Политиздат Украины, 1984.
361. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года : сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 50 т.] ; [2-е изд.]. – М., 1954–1981. – Т. 42. – С. 121.
362. Хайдеггер М. Що таке метафізика / Мартін Хайдеггер // Читанка з історії філософії. Зарубіжна філософія ХХ ст. – К. : Довіра, 1993. – Т. 6. – С. 90.
363. Див. : Буева Л. П. Человек : деятельность и общение / Л. П. Буева. – М. : Мысль, 1978. – С. 140; Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Лев Наумович Коган. – М. : Мысль, 1984. – С. 68 ; Соколов В. М. Социология нравственного развития личности / В. М. Соколов. – М. : Политиздат, 1986. – С. 85 ; Целикова О. П. Нравственная целостность личности / О. П. Целикова. – М. : Наука, 1983. – С. 11–12.
364. Гарасимів Т. З. Поняття особистості: деякі філософсько-правові аспекти : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції [„Становлення особистості професіонала : перспективи й розвиток”], (м. Одеса, 20 лютого 2009 р.) / Одеський державний університет внутрішніх справ, МВС України. – Одеса : ОДУВС, 2009. – С. 79–80.
365. Целикова О. П. Основные черты индивидуальности как целостности: тезисы науч. практ. семинара [“Прогнозирование социальных типичных свойств личности”]. – Пермь, 1979. – С. 119.

366. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М., 1959. – С. 358–360.
367. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К., 1996. – С. 204–205.
368. Дорошенко А. Б. Соціальне середовище як фактор формування особистості : дис. ... канд. філос. наук / Алла Борисівна Дорошенко. – К., 1994. – С. 32, 121.
369. Спенсер Г. Основания социологии / Герберт Спенсер. – СПб., 1876. – С. 618.
370. Гусейнов Г. Н. Национальный вопрос. Попытка ответа / Г. Н. Гусейнов, Д. В. Драгунский. – К., 1997. – С. 51.
371. Гарасимів Т. З. Природа людини в контексті цивілізаційного підходу / Т. З. Гарасимів // Вісник Харківського університету внутрішніх справ. – Харків : ХНУВС, 2007. – Вип 37. – С. 18–27.
372. Бекешкина И. Э. Структура личности: методологический анализ / Ирина Эриковна Бекешкина. – Киев : Наукова думка, 1986. – С. 19.
373. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. Губернський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – С. 55.
374. Див. : Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – Киев : Рута, 2001. – 320 с.
375. Цит. за : Уэллс Г. Крах психоанализа : от Фрейда к Фромму / Гарри Уэллс. – М., 1968. – С. 114.
376. Теория личности / под ред. проф. В. Ф. Сержантова. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та. – 1982. – С. 29–34.
377. Горностай П. П. Психологічні ролі в структурі особистості / П. П. Горностай // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – К., 2000. – Вип. 2 (5). – С. 104–111.
378. Рейнвальд Н. И. Личность как предмет психологического анализа /

- Наталия Ивановна Рейнвальд. – Харьков : Издательское объединение “Вища школа” при Харьковском государственном университете. – 1974. – С. 127.
379. Спиркин А. Г. Философия : учебник / Александр Георгиевич Спиркин. – М. : Гардарики, 1999. – С. 341.
380. Філософія : підручник / за заг. ред. проф. М. І. Горлача, проф. В. Г. Кременя, проф. В. К. Рибалка. – Харків : “Консум”, 2001. – С. 314–315.
381. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – Київ : Головна редакція радянської енциклопедії. – 1986. – С. 470.
382. Демин М. В. Проблемы теории личности / Михаил Васильевич Демин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – С. 53.
383. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Борис Герасимович Ананьев; [в 2 т.]. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 173–178.
384. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Константин Константинович Платонов. – М. : “Наука”, 1986. – С. 60–61.
385. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли : материалы юбилейной конференции “Ананьевские чтения–97” [“Теоретические и прикладные вопросы психологии”]. – СПб, 1997. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 325–330.
386. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1983. – Том 4 – № 1. – С. 14–28.
387. Ковалев В. И. Психологические особенности личностной организации времени : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / В. И. Ковалев. – М., 1979. – С. 10-12.
388. Гуленко В. В. Соционика в воспитательном процессе / В. В. Гуленко, И. В. Иващенко // Актуальные проблемы формирования личности. – Харьков, 1995. – С. 181.
389. Всеукраїнський Центр Соціоніки. – Режим доступу :

[<http://vcs.alfacom.net>].

390. Марков Б. В. *Философская антропология: очерки истории и теории* / Борис Васильевич Марков. – СПб.: Издательство “Лань”, 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://antropology.ru/ru/texts/markov/fantr_iii_5html].
391. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций или переустройство мирового порядка / С. Хантингтон // *Pro et contra*. – 1997. – Весна. – С. 114–147.
392. *Історія філософії. Проблема людини та її межі : [навчальний посібник]* / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Кирилова ; під ред. Н. Хамітова. – К. : Наукова думка, 2000. – С. 11, 12–16.
393. Носова Г. Ю. *Цивілізація в пошуках особистості. Прозаїчний етап сучасної цивілізації* / Г. Ю. Носова // *Цивілізація та історія*. – К., 1999. – С. 72–92.
394. Антипова Е. В. *Понятие цивилизации в контексте социально-философского знания* / Е. В. Антипова // *Цивилизация и общественное развитие человека*. – М., 1989. – С. 48–57.
395. Кемеров В. Е. *Проблема личности: методология исследования и жизненный смысл* / В. Е. Кемеров. – М., 1987. – С. 224–226.
396. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова ; [5-е изд.]. – М., 1986. – С. 526.
397. Казимирчук В. Н. *Цели и функции правовой системы. Правовая система социализма* / В. Н. Казимирчук, С. В. Боботов. – М., 1987. – Кн. 2. – С. 11–12.
398. Ковлер А. И. *Антропология права : [учебник для вузов]* / Анатолий Иванович Ковлер. – М. : НОРМА, 2002. – С. 23.
399. *Філософія права* / за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 23–24, 184–205.
400. *Філософія права : навчальний посібник* / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.] ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. –

- К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 267–270.
401. Нерсисянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина / Владик Сумбатович Нерсисянц; [в кн. : Рулан Н. Юридическая антропология]; [пер. с франц.]. – М. : НОРМА, 1999. – С. 1.
402. Філософія права : проблеми та підходи : [навчальний посібник для студентів спеціальності “Правознавство”] / за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів : Юрид. фак-т Львівського національного університету імені І. Франка, 2005. – С. 30.
403. Удовика Л. Г. Проблема статусу сучасної юридичної антропології / Л. Г. Удовика // Держава і право : Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 11–14 ; Удовика Л. Г. Проблема систематизації понятійного апарату юридичної антропології / Л. Г. Удовика // Держава і право : Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 41–48.
404. Див. : Рулан Н. Юридическая антропология / Н. Рулан ; [пер. с франц.]. – М. : НОРМА, 1999. – 310 с. ; Саидов А. Х. О развитии антропологии права / А. Х. Саидов // Право и политика. – 2002. – № 9. – С. 145.
405. Пучков О. А. Антропологическое постижение права / Олег Александрович Пучков. – Екатеринбург : Изд-во Ур. ГЮА, 1999. – С. 25.
406. Гарасимів Т. З. Право як форма екзистенціального розвитку людини / Т. З. Гарасимів // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 11 (167). – С. 3–6.
407. Конституція України : Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К. : Велес, 2008. – 48 с.
408. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
409. Цивільний Кодекс України [Електронний ресурс] : CD-версія

“Инфодиск”, 2008. – № 12. – декабрь.

410. Кримський С. Б. Методологія розуміння чи розуміння методології? (парадигмальні виміри змін філософського мислення) / С. Б. Кримський // Цивілізація на роздоріжжі : пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів. – К., 1998. – С. 3–6.
411. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – К., 2003. – Т.1. – С. 126–127.
412. Гребеньков Г. В. Вчення про природу людини як підгрунття сучасної правової антропології / Г. В. Гребеньков // Вісник Донецького юридичного інституту МВС при ДонНУ. – 2005. – № 1. – С. 4.
413. 17. Гарасимів Т. З. Філософія права – інтегратор знання про людину в системі права / Т. З. Гарасимів // Митна справа. – 2009. – № 6. – Ч. 2. – С. 117–123.
414. Див. : Долгова А. И. Криминология / Азалия Ивановна Долгова. – М., 1999. – С. 184; Антонян Ю. М. Убийства ради убийства / Юрий Миранович Антонян. – М., 1998. – С. 223.
415. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / Жаклін Рюс. – К., 1998. – С. 210.
416. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социология воли и сознания преступника) / Александр Николаевич Костенко. – К., 1990. – С. 76.
417. Вебер М. Политика как признание и профессия / Макс Вебер ; [избранные сочинения]. – М., 1990. – С. 646 ; Див. також : Brentano Ф. О происхождении нравственного познания / Франц Brentano. – СПб, 2000. – С. 47.
418. Иеринг Р. Борьба за право / Рудольф Иеринг. – М., 1991. – С. 4.
419. Ансель М. Новая социальная защита. Гуманистическое движение в уголовной политике / Марк Ансель. – М., 1970. – С. 28.
420. Бурлаков В. Н. Личность преступника / Владимир Николаевич

- Бурлаков // Криминология. – СПб., 1999. – С. 113.
421. Шестов Л. И. Сочинения / Лев Исаакович Шестов ; [в 2 т.]. – М., 1993. – Т. 2. – С. 195.
422. Дженис М. Европейское право в области прав человека. Практика и комментарий / М. Дженис, Р. Кэй, Э. Бредли. – Москва–Будапешт, 1997. – С. 134.
423. Шур Эдвин М. Наше преступное общество. Социальные и правовые источники преступности в Америке / Шур Эдвин М. – М., 1977. – С. 15.
424. Ильенков Э. В. Что же такое личность? / Э. В. Ильенков // С чего начинается личность. – М., 1979. – С. 252.
425. Таранов П. С. 120 философов / П. С. Таранов. – Симферополь, 1997. – Т. 1. – С. 336, 344.
426. Бальзак О. Собрание сочинений / Оноре Де Бальзак ; [в 15 т.]. – М. : Художественная литература, 1951. – Т. 4. – С. 507.
427. Хайек Ф. А. Право, законодательство і свобода. Міраж соціальної справедливості / Фридрих Август фон Хайек ; [в 3 т.]. – К., 1999. – Т. 2. – С. 61.
428. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Альберт Швейцер ; [пер. с нем.]. – М., 1992. – С. 24.
429. Толстой Л. Н. Полн. собр. соч / Лев Николаевич Толстой ; [в 90 т.]. – М., 1928. – Т. 47. – С. 201.
430. Толстой Л. Н. Полн. собр. соч / Лев Николаевич Толстой ; [в 90 т.]. – М., 1928. – Т. 58. – С. 170.
431. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука / Эдуард Саркисович Маркарян. – М., 1983. – С. 151–152.
432. Гарасимів Т. З. Необхідність дослідження проблеми девіантної поведінки особи через призму філософсько-правової науки : матеріали Другої звітної наукової конференції [„Державотворення та правотворення в Україні : проблеми та перспективи”], (м. Львів, 29 лютого 2008 р.) /

- Львівський державний університет внутрішніх справ, МВС України. – Львів, 2008. – С. 161–164.
433. Полікарпов В. С. Лекції з історії світової культури / Віталій Семенович Полікарпов. – К., 2000. – С. 7.
434. Криминология : [учебник для юридических вузов] / под ред. проф. В. Н. Бурлакова, проф., академика В. П. Сальникова, проф., академика С. В. Степашина. - СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 1999. - 556 с.
435. Кудрявцев В. Н. Судебное рассмотрение дел / В. Н. Кудрявцев // Конфликты в современной России. Проблемы анализа и регулирования. – М., 1999. – С. 187.
436. Кудрявцев В. Н. Юридические способы предупреждения конфликтов / В. Н. Кудрявцев // Конфликты в современной России. Проблемы анализа и регулирования. – М., 1999. – С. 200–201.
437. Дойч М. Разрешение конфликта (конструктивные и деструктивные процессы) / М. Дойч // Политология. – М., 1999. – С. 718–719.
438. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 30 т.] ; [2 изд.]. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 2. – С. 146.
439. Чефранов В. О. Правовое сознание как разновидность социального отражения / Вадим Александрович Чефранов. – К. : Вища школа, 1976 – С. 98.
440. Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания / Павел Иванович Новгородцев. – М., 1909. – С. 283–286.
441. Исаев И. А. Политико-правовая утопия в России / Игорь Андреевич Исаев. – М., 1991. – С. 175–176.
442. Токвиль А. Демократия в Америке / Шарль Алексис де Токвиль. – М., 1992 – С. 6–7.
443. Дмитрієнко Ю. М. Про природу правосвідомості та її девіацій : теоретичний дискурс другої половини ХХ – початку ХХІ ст. /

- Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – Чернівці, 2002. – Вип. 147. – С. 13.
444. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин ; [пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 52.
445. Фролов С. С. Социология / Сергей Станиславович Фролов. – М., 1994. – С. 85.
446. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – М., 1996. – С. 313–317.
447. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций / Елена Владимировна Осипова. – М. : Наука, 1977. – С. 106.
448. Социальные отклонения / [В. Н. Кудрявцев, С. В. Бородин и др.]. – М. : Юрид. лит, 1989. – С. 21.
449. Кацаев А. Е. Отклоняющееся поведение и социальный конфликт : материалы межвузовской конференции [“Новые тенденции в философии и проблемы гуманитарного образования”]. – Иркутск, 1998. – С.489–493.
450. Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. Домарксистский период / Леонид Соломонович Мамут. – М., 1989. – 253 с.
451. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер ; [избр. произв.]. – М., 1990. – С. 531.
452. Фромм Е. Душа человека / Ерих Фромм. – М., 1992. – С. 30–42.
453. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо. – М. : Республика, 1995. – 398 с.
454. Социальные конфликты в современном обществе / отв. ред. С. В. Пронин. – М., 1993. – С. 200–220.
455. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Роберт Мертон // Рубеж. Альманах социальных исследований. – Сыктывкар, 1992. – № 2. – С. 89–105.
456. Ершов А. А. Личность и коллектив: межличностные конфликты в

- коллективе, их разрешение / Александр Александрович Ершов. – Л., 1976. – С. 6–7.
457. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості : філософсько-правовий вимір : монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
458. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Брюс Бернс. – М., 1986. – С. 19–191.
459. Шаленко В. Н. Модели конфликтных процессов и современные подходы к их разрешению / В. Н. Шаленко // Социальные конфликты : Экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – М., 1994. – Вып. 7. – С. 21.
460. Дюркгейм Е. Самоубийство : соціологічне дослідження / Еміль Дюркгейм ; [пер. з фран.]. – К. : Основи, 1998. – 519 с.
461. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Роберт Кінг Мертон. – К. : Вид-во інституту соціології, 1996. – 112 с.
462. Див. : Адлер А. Воспитание детей : взаимодействие полов / Альфред Адлер ; [пер. с англ.]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 441 с. ; Адлер А. О нервическом характере / Альфред Адлер ; [пер. с нем.]. – Москва, Санкт Петербург : Университетская книга, АСТ, 1997. – 385 с.
463. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон ; [пер. с англ.]. – Санкт Петербург : Летний сад, 2000. – 415 с.
464. Юнг К. Г. Бог и бессознательное / Карл Густав Юнг. – Москва : АСТ : Олимп, 1998. – 477 с. ; Юнг К. Г. Божественный ребенок / Карл Густав Юнг. – Москва : Олимп: АСТ, 1997. – 398 с.
465. Юнг К. Г. Дух и жизнь / Карл Густав Юнг ; [пер. с нем.]. – Москва : Практика, 1996. – 551 с.
466. Фромм Э. Человеческая ситуация / Эрих Фромм ; [пер. с англ.]. – Москва : Мысль, 1995. – 238 с.
467. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Карен Хорни. – Москва :

- Апрель-Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 555 с.
468. Райгородский Д. Я. Теории личности в западной европейской и американской психологии / Д. Я. Райгородский. – Самара : Баракс, 1996. – 478 с.
469. Проблема человека в современной философии. – Москва : Наука, 1969. – 432 с.
470. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – Санкт Петербург : Евразия, 2000. – 320 с.
471. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – Москва : Апрель–Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. – 512 с.
472. Келли Дж. А. Теория личности : психология личных конструктов / Джордж Александер Келли ; [пер. с англ.]. – Санкт Петербург : Речь, 2000. – 241 с.
473. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Гарольд Маслоу ; [пер. с англ.]. – Санкт Петербург : Евразия, 1997. – 430 с.
474. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу. – Москва : Рефл-Бук ; Ваклер, 1997. – 300 с.
475. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто : опыт феноменологической онтологии / Жан Поль Сартр ; [пер. с франц.]. – Москва : Республика, 2000. – 638 с.
476. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ницше Фридрих ; [пер. с нем.]. – Москва : ЭКСМО-ПРЕСС ; Харків : Фолио, 1998. – 1054 с.
477. Ницше Ф. Сочинения / Ницше Фридрих ; [в 2 т.]. – Москва : Мысль. 1997. – Т. 2. – 829 с.
478. Ницше Ф. Сочинения / Фридрих Ницше ; [в 2 т.]. – Москва : Мысль. 1997. – Т. 1. – 829 с.
479. Сартр Ж.-П. Последний шанс / Жан Поль Сартр ; [пер. с франц.]. – Санкт Петербург : Азбука, 2000. – 460 с.
480. Сартр Ж.-П. Дороги свободы : [тетралогия] / Жан Поль Сартр ; [пер. с

- франц.]. – Харків : Фолио, 1997. – 367 с.
481. Аберкомби Н. Социологический словарь / Н. Аберкомби, С. Хилл, Б. Тернер ; [пер. с англ.]. – М. : ОАО Изд-во Экономика, 1999. – 428 с. ; Большой толковый социологический словарь (Collins) ; [пер. с англ.]. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Т. 1 (А–О). – 544 с.
482. Шапталов Б. Н. Маргиналы и социализм / Б. Н. Шапталов // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 6. – С. 168.
483. Хейзинга Й. Осень средневековья : исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Йохан Хейзинга. – М. : Наука, 1988. – С. 149, 368.
484. Кагермазова С. Б. Проблемы маргинальности и маргинальной личности / С. Б. Кагермазова // Редкол. журн. “Вестник СПбГУ”. Сер. Философия и социально-политические науки. – С.-Петербург, 1993. – 28 с.
485. Фарж А. Маргиналы / Арлетт Фарж ; 50/50 : опыт словаря нового мышления ; под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1989. – С. 114, 146.
486. Стариков Е. Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе / Е. Н. Стариков // Рабочий класс и современный мир. – № 4. – С. 142–155 ; Стариков Е. Н. Маргиналы, или размышления на старую тему : “Что с нами происходит?” / Е. Н. Стариков // Знамя. – 1989. – № 10. – С. 133–158.
487. Див. : Давыдов Ю. Н. Амбивалентность / Ю. Н. Давыдов, А. П. Огурцов // Современная западная социология: Словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 15–16 ; Поляков В. И. Маргинальная личность / В. И. Поляков // Современная западная социология : Словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 175 ; Рашковский Е. Маргиналы / Е. Рашковский ; 50/50 : опыт словаря нового мышления ; под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1989. – С. 146–149 ; Темкин М. В. Линейные руководители в традиционной системе управления / М. В. Темкин // Вестник Харьковского ун-та, 1989. – № 342. – С. 40–45; Феофанов К. А.

- Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии / К. А. Феофанов ; [обзор] // *Общественные науки за рубежом : РЖ : Сер. Социология*. – М., 1992. – № 2. – С. 70–83 ; Фролова Н. А. Маргиналы и маргинальность в современном обществе / Н. А. Фролова. – М. : МГУ, 1993. – С. 24 ; Щапинский В. А. К вопросу о маргинальных источниках развития культуры / В. А. Щапинский // *Альтернативность общественного развития*. – М., 1992. – С. 14–22.
488. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза / А. И. Атоян // *Полис*. – 1993. – № 6. – С. 30.
489. Афанасьев В. Г. Человек как система и система деятельности / В. Г. Афанасьев // *Социологические исследования*. – 1976. – № 4. – С. 24–33.
490. Архангельский Л. М. О человеческих потребностях : материалы всесоюзной научной конференции [“Комплексное изучение человека и формирование всесторонне развитой личности“], (м. Москва, 28–31 октября 1975 г.). – М. : МГУ, 1978. – С. 10.
491. *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – С. 518.
492. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / Андрей Григорьевич Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – С. 12–13.
493. Гуманистическое направление в теории личности : Абрахам Маслоу / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; [Теории личности]. – СПб. : Питер, 2001. – С. 479–527.
494. Алексеева Т. А. Личность и политика в переходный период : проблемы легитимности власти / Т. А. Алексеева // *Вопросы философии*. – 1998. – № 7. – С. 58–65.
495. Гречко П. К. Диалектический гуманизм, или о природе человека / П. К. Гречко // *Человек как философская проблема : Восток–Запад* / отв. ред. Н. С. Карабаев. – М. : Изд-во УДН, 1991. – С. 173.
496. Stonequist E. V. *The marginal man. A study in personality a culture*

- konflikt / E. V. Stonequist. – N.Y., 1961. – P. 3, 140–141, 201–202
497. Golovensky D. I. The marginal man concept: An analysis and critique / D. I. Golovensky // *Social forces*. – Chapel Hill, 1952. – Vol. 30. – № 2. – P. 335.
498. Mancini B. J. No owner of soil: The concept of marginality revisited in its sixteth birthday / B. J. Mancini // *Intern. rev. of mod sociology*. – New Delhi, 1988. – Vol. 18. – № 2. – P. 185.
499. Sztumski J. Margines spoleczny / J. Sztumski // *Studia specz.–polit.* – Warszawa, 1987. – №1. – P. 104–113.
500. Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии. – М., 1986. – С. 195.
501. Газизова А. А. Принципы изображения маргинального человека в русской философской прозе 60–80-х годов двадцатого века : (опыт типологического анализа) : дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.02 / Амина Абдуллаевна Газизова. – М., 1991. – С. 356-358.
502. Шапинский В. А. Культурная маргинальность как социально-философская проблема: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / Виктор Александрович Шапинский. – М., 1991. – С. 12, 48.
503. Попова И. П. Маргинальность и особенности ее проявления в современном российском обществе: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / Ирина Петровна Попова. – М., 1994. – С. 60.
504. Гордієнко-Митрофанова І. В. Інваріанти аксіосфери маргінального (на прикладі пенітенціарних установ) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / І. В. Гордієнко-Митрофанова. – Харків, 1999. – С. 8, 9.
505. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка як форма соціального відхилення / Т. З. Гарасимів // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Збірник*. – Львів : ЛьвДУВС, 2006. – № 3 – С. 345–352. – (Серія юридична).
506. Дмитрієнко Ю. М. Деякі методологічні проблеми соціальної політики

- в контексті девіантної правосвідомості / Ю. М. Дмитрієнко // Актуальні проблеми суспільної політики: методологічні, політологічні, правові аспекти. Харківські політологічні читання. Зб. наук. статей. – Х. : Нац. юр. академія, 2000. – С. 52–53.
507. Див. : Свидерский В. И. О диалектике элементов и структуры / В. И. Свидерский. – М. : Соцэкгиз., 1963. – С. 18–28 ; Зобов Р. А. Ценностные ориентации молодежи : Истинные и ложные / Р. А. Зобов ; [в кн. : Молодежь : Тенденции социальных изменений]. – М., Луч, 1997 – С. 65.
508. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 30 т.]; [2 изд.]. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 23. – С. 189.
509. Анохин П. К. Опережающее отражение действительности / П. К. Анохин // Вопросы философии. – 1962. – № 7.
510. Ленинская теория отражения и современность. – Москва-София, 1969 – 133 с.
511. Тугаринов В. П. Философия сознания / В. П. Тугаринов. – М., 1971. – С. 55, 56, 58.
512. Георгиев Ф. И. О предпосылках и особенностях сознания / Ф. И. Георгиев, Г. Ф. Хрустов // Вопросы философии. – 1965. – № 10. – С. 21.
513. Губерман И. М. Чудеса и трагедии черного ящика / Игорь Миронович Губерман. – М., 1969. – С. 173.
514. Трубников Н. Н. О категориях “цель”, “средство”, “результат” / Николай Николаевич Трубников. – М., 1968. – С. 57.
515. Бирюков Б. В. Кибернетика в гуманитарных науках / Б. В. Бирюков, Е. С. Геллер. – М., 1973. – С. 162.
516. Степанян Э. Х. Об относительной самостоятельности идеологии / Э. Х. Степанян. – М., 1961. – С. 155.
517. Дмитрієнко Ю. М. Проблеми дистанційної асиметрії права і закону у

- теоретичній проекції посттоталітарної правосвідомості (до актуалізації ідей П. І. Новгородцева про правову державу в контексті завдань сучасної політичної реформи) / Ю. М. Дмитрієнко // Ідея правової держави : історія і сучасність. Спеціальний випуск. – Луганськ : Луганська академія внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2004. – Ч. 2. – С. 46–54.
518. История философии : [Текст] ; [в 2 т.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957. – Т. 1. – С. 539–580.
519. Живкович Л. Теория социального отражения / Л. Живкович ; пер. с сербскохорватского Й. Элеза. - М. : “Прогресс”, 1969. - 455 с.
520. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Джангир Аббасович Керимов. – М., 1972. – С. 375, 377.
521. Лукашова Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Елена Андреевна Лукашева. – М., 1973. – С. 196.
522. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [в 30 т.] ; [2 изд.]. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 12. – С. 718–719.
523. Копнин П. В. Идея как форма мышления / Павел Васильевич Копнин. – К., 1963. – С. 90.
524. Коршунов А. М. Теория отражения и творчество / Анатолий Михайлович Коршунов. – М., 1972. – С. 78.
525. Дмитриенко Ю. М. “Осевое время” и правовое сознание (в контексте исследований философов права Национальной юридической академии им. Я. Мудрого) / Ю. М. Дмитриенко // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України : філософія, релігія, культура. Збірник наукових статей. – Х. : Курсор, 1998. – С. 39–41.
526. Дмитрієнко Ю. М. Часопис “Віра і Розум” у духовному відродженні України / Ю. М. Дмитрієнко, І. В. Дмитрієнко, В. О. Чефранов, І. О. Орлов, К. М. Оробець // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України : про часопис “Віра і Розум”, його проблематику. Зб. наук. праць. – Х. : Курсор,

1999. – С. 11–15.
527. Дмитрієнко Ю. М. До питання генезису української національної самосвідомості в її спадкоємності / Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник. Філософія. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1998. – Вип. 1. – С. 107–114.
528. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М., 1978. – С. 8-9.
529. Кудрявцев В. Н. Современная социология права / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М., 1995. – С. 14.
530. Аббаньяно Н. Мудрость жизни / Никола Аббаньяно. – СПб., 1996. – С. 297–298.
531. Эшби У. Росс. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения / Эшби У. Росс ; пер. с англ. Ю. И. Лашкевича. – М., 1964. – 412 с.
532. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптаций / Александр Борисович Георгиевский. – Л., 1989. – С. 29.
533. Шмальгаузен И. И. Пути и закономерности эволюционного процесса / Иван Иванович Шмальгаузен. – М. – Л., 1940. – 231 с.
534. Шмальгаузен И. И. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии / Иван Иванович Шмальгаузен. – М. – Л., 1942. – С. 151-166.
535. Петленко В. П. Проблема человека в теории медицины / В. П. Петленко, В. Ф. Сержантов. – К., 1984. – С. 138.
536. Адо А. Д. Борьба материализма и идеализма в учении о здоровье и болезни человека / А. Д. Адо, Г. И. Царегородцев. – М., 1970. – С. 20.
537. Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции / Иван Иванович Шмальгаузен. – М. – Л., 1968. – С. 301.
538. Бердников В. А. Основные факторы макроэволюции / Владимир Александрович Бердников. – Новос., 1990. – С. 30.
539. Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма / Иван Иванович Шмальгаузен. – Л., 1969. – С. 386.

540. Северцов А. Н. Этюды по теории эволюции : сочинения / Алексей Николаевич Северцов. – М. – Л., 1945. – С. 238, 330-333.
541. Див. : Анохин П. К. Химический континуум мозга как механизм отражения действительности / П. К. Анохин // Вопросы философии. – 1970. – № 6.
542. Кругликов Р. И. Принцип детерминизма и деятельность мозга / Р. И. Кругликов // Вопросы философии. – 1982. – № 3. – С. 64.
543. Пучковский С. В. Адаптации как системные дополнения в иерархии биосистем. Классификация адаптаций и ее критерии / С. В. Пучковский // Журнал общей биологии. – 1991. – № 3. – Т. 52. – С. 382.
544. Кругликов Р. И. Избыточность как принцип программирующей деятельности головного мозга / Р. И. Кругликов // Вопросы философии. – 1984. – № 9. – С. 86.
545. Интегральная индивидуальность человека и ее развитие / под ред. Б. А. Вяткина. – М. : Ин-т психологии РАН., 1999. – 328 с.
546. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Николай Николаевич Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – 191 с.
547. Мельник П. В. Попередження професійної деформації особистості окремих працівників міліції / П. В. Мельник // Науковий вісник Державної податкової адміністрації України. – 1998. – № 2. – С. 174.
548. Дженкинс Р. В помощь правительствам и политикам / Р. Дженкинс, Э. Мак-Куллох, К. Паркер. ВОЗ. – К., 1998. – С. 2.
549. Юнг К. Психологические типы / Карл Густав Юнг. – Минск: Попурри, 1998. – 656 с.
550. Хиллман Дж. Архетипическая психология / Джеймс Хиллман. – СПб., 1996. – С. 32–33.
551. Гроф. С. Духовный кризис / Станислав Гроф. – М., 1995. – С. 23.
552. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард. – К., 1989. – С. 17.

553. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологический и психиатрический аспекты / Валентин Тимофеевич Кондрашенко. – Минск, 1988. – С. 50–72.
554. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрахам Гарольд Маслоу. – СПб., 1999. – С. 364–365.
555. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Хайнц Хекхаузен ; под ред. Б. М. Величковского ; [в 2 т.]. – М. : Педагогика, 1986. –Т. 1. – С. 38.
556. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / Витис Казиса Вилюнас. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990 – С. 112, 113.
557. Конюхов Н. И. Словарь-справочник практического психолога / Николай Иванович Конюхов. – Воронеж: ППО “МОДСК”, 1996. – 224 с.
558. Майерс Д. Социальная психология : интенсивный курс / Дэвид Майерс ; [пер. с англ.] ; 4-е междунар. изд. - СПб. ; М. : Прайм-Еврознак ; Олма-Пресс, 2004. - 510 с.:ил.
559. Berkowitz L. Aggression: Its causes, consequences, and control / Leonard Berkowitz ; by L. Berkowitz. - New York, McGraw-Hill, 1993. - 485 p.
560. Фрейд З. Влечения и их судьбы / Зигмунд Фрейд. – Минск: ООО “Попурри”, 1997. – 606 с.
561. Психоанализ : Популярная энциклопедия / сост. научн. ред. П. С. Гуревич. – М. : Олимп, 1998 – С. 14–15, 16.
562. Адлер А. Практика и теория психологии / Альфред Адлер. – М. : Прогресс, 1995. – 296 с.
563. Див. : Buss D.M. The evolution of desire Strategies and human mating / David M. Buss ; (revised ed.). – 2003. – NY : Free Press.
564. Гринсон Р. Р. Практика и техника психоанализа / Ральф Р. Гринсон. – Новочеркасск, 1994 – 340 с.
565. Бэкон Ф. Новый Органон / Френсис Бэкон. – М. Соцэкгиз, 1938. – 242 с.
566. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства

- церковного и гражданского / Томас Гоббс [в кн. : Гоббс Т. Сочинения [в 2 т]. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
567. Декарт Р. Сочинения / Рене Декарт; [в 2 т.]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 654 с.
568. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк ; [в 3 т.]. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 621 с.
569. Вольтер Ф. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Франсуа Мари Аруе Вольтер ; [пер. с франц.]. – М. : Госюрсиздат, 1956. – 339 с.
570. Дидро Д. Сочинения / Дени Дидро ; [в 2 т.]; [пер. с франц.]; сост., ред. В. Н. Кузнецова. – М. : Мысль, 1986. – Т. 1. – 592 с.
571. Гельвеций К. Сочинения / Клод Андриан Гельвеций ; [в 2 т.]. – М. : Мысль, 1973. – Т. 1. – 606 с.
572. Гольбах П. Избранные антирелигиозные произведения / Поль Анри Гольбах. – М. : Соцэкгиз, 1934. – Т. 1. – 356 с.
573. Див. : Гольбах П. А. Избранные произведения / Поль Анри Гольбах ; [пер. с франц.] ; [в 2 т.]. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 319 с. ; Гольбах П. А. Избранные произведения / Поль Анри Гольбах; [пер. с франц.] ; [в 2 т.]. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 2. – 563 с.
574. Сковорода Г. Повне зібрання творів / Григорій Сковорода ; [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.
575. Сковорода Г. Повне зібрання творів / Григорій Сковорода ; [у 2 т.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с.
576. Гарасимів Т. З. Проблема сутності людини та причини її девіантності у європейській філософській традиції / Т. З. Гарасимів // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 2008. – Вип. 16/17. – С. 35–40.

577. Фромм Э. Человек для себя / Эрих Фромм. – Минск, 1992. – С. 209.
578. Лоренц К. Агрессия (так называемо “зло”) / Конрад Лоренц ; [пер. с нем.]. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 272 с.
579. Lorenz K., 1937 : *Über die Bildung des Instinkt-begriffes* / K. Lorenz // *Über tierisches und menschliches Verhalten*. – München, 1965. – S. 229–275.
580. Юнг К. Проблемы души нашего времени / Карл Густав Юнг. – М. : Прогресс, 1993. – С. 293–316.
581. Юнг К. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – М., 1991. – С. 213.
582. Гроф С. За пределами мозга / С. Гроф ; [пер. с англ.] ; [2-е изд.]. – М., 1993. – С. 257, 259.
583. Гарасимів Т. З. Злочинність як органічна складова життєдіяльності суспільства та предмет філософсько-правового аналізу / Т. З. Гарасимів // *Ефективність державного управління : Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України* / за заг. ред. проф. В. С. Загорського. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 13. – С. 38–43.
584. Платон. Протагор / Платон; сочинения ; [в 4 т.]. – М., 1994. – Т. 1. – С. 418–476.
585. Ібрагімов М. М. Філософія права як самостійна наукова дисципліна / М. М. Ібрагімов // *Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ*. – К., 1995. – С. 5–19.
586. Аристотель. Большая этика / Аристотель; сочинения; [в 4 т.]. – М., 1983. – Т. 4. – С. 308–309.
587. Гарасимів Т. З. Філософсько-світоглядні підходи щодо розуміння злочину : матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю [„Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування”], (м. Львів, 4 квітня 2008 р.) / Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України ; [у 2 ч.]. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – Ч. 2. – С. 33–35.

588. Учебник уголовного права. Общая часть : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : СПАРК, 1996. – С. 68.
589. Иншаков С. М. Зарубежная криминология / Сергей Михайлович Иншаков. – М., 1997. – 383 с.
590. Памятники римского права / отв. редактор Л. Л. Кофанов (серия «Памятники римского права»). – М. : Зерцало, 1998. – С. 45–47.
591. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккария. – М., 1939. – С. 135.
592. Микитчик О. В. Філософія злочину : монографія / О. В. Микитчик. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 10.
593. Дриль Д. А. Уголовное право / Дмитрий Андреевич Дриль. – СПб. : Касса взаимопомощи студ. С. Петербур. политех. ин-та, 1999. – С. 101.
594. Демченко Г. В. Ломброзо и его значение для науки уголовного права / Г. В. Демченко. – К. : Императорский Ун-т им. св. Владимира, 1912. – С. 7–8.
595. Нерсисянц В. С. Гегелевская философия права: история и современность / Владик Сумбатович Нерсисянц. – М. : Наука, 1974. – С. 206.
596. Курс кримінології. Загальна частина : підручник / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; [у 2 кн.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 211.
597. Платон. Сочинения / Платон ; [в 3 т.]. – М. : Мысль, 1972. – Т. 1. – С. 45.
598. Гарасимів Т. З. Злочин – як предмет дослідження філософії права та кримінології : матеріали науково-звітної конференції факультету кримінальної міліції [„Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави”], (м. Львів, 5 березня 2008 р.) / Львівський державний університет внутрішніх справ, МВС України. – Львів : ЛДУВС. – 2008. – С. 373–376.
599. Юридична психологія : альбом схем з коментарями / під заг. ред.

- Я. Ю. Кондратьева – К. : Ін Юре, 2000. – С. 62.
600. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Нинель Федоровна Кузнецова. – М. : Моск. ун-т, 1969. – С. 120.
601. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – С. 191.
602. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / [Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К., Дудоров та ін.]. - К. : Каннон, 2001. - 1102 с.
603. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / [А. М. Бойко та ін.] ; за ред. М.І. Мельника [та ін.]. – К. : Каннон ; А.С.К., 2003. – 1104 с.
604. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР, 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
605. Учебник уголовного права. Общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. – М. : Спартак, 1996. – С. 68.
606. Марцев А. И. Диалектика и вопросы теории уголовного права / Альберт Иванович Марцев. – Красноярск: Красноярский ун-т, 1990. – 128 с.